

2013 / 1 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI



ISSN 1305-5992

# Türkîyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ  
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI  
ENSTİTÜSÜ



Sayı 18 Bahar 2013

ISSN 1305-5992

# Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ  
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI  
ENSTİTÜSÜ



Sayı 18 Bahar 2013

**Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**  
**Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER**

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına  
**Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Yunus KOÇ**

**Editör**

Cahit GELEKÇİ

**İngilizce Editör**

Alev KARADUMAN

**Yayın Kurulu**

Selim ASLANTAŞ, Mikail CENGİZ, Çiğdem KARACAOĞLAN, Alev KARADUMAN,  
Derviş KILINÇKAYA, Tevfik Orçun ÖZGÜN, Serdar SAĞLAM, Arif SARIÇOBAN,  
Nermin ŞAMAN DOĞAN, Fatma TÜRKYILMAZ, Meral UÇMAZ, Haydar YALÇIN,  
S. Dilek YALÇIN ÇELİK, Gülhan YAMAN

**Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ISSN: 1305-5992**

*Türkiyat Araştırmaları* Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **hakemli, yerel ve süreli** bir dergidir.

*Türkiyat Araştırmaları* Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA ve EBSCO tarafından taranmaktadır.

*Türkiyat Araştırmaları* Dergisi'nde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

**Kapak Tasarımı**

Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

**Yayın Sorumlusu**

Çiğdem KARACAOĞLAN

**İdare Yeri**

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA

Tel: +90 (312) 297 67 71- 297 67 72 / Belgeç: +90 (312) 297 71 71

E-posta: [hutad@hacettepe.edu.tr](mailto:hutad@hacettepe.edu.tr) / [hacettepehutad@gmail.com](mailto:hacettepehutad@gmail.com)

HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

**Basımcı**

Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA

Tel: 0 312 310 97 90

**Yayın Tarihi**

24 Mayıs 2013

## Danışma Kurulu

ACUN, Prof.Dr. Ramazan (Hacettepe Ü.)	KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Selçuk Ü.)
AKSOY, Yrd.Doç.Dr. Erdal (Gazi Ü.)	KARLUK, Doç.Dr. Abdurşit C. (Merkezi Milliyetler Ü.)
ASKER, Prof.Dr. Ramiz (Bakü Devlet Ü.)	KAYA, Prof.Dr. Önal (Ankara Ü.)
ASLANTAŞ, Yrd.Doç.Dr. Selim (Hacettepe Ü.)	KOÇ, Doç.Dr. Yunus (Hacettepe Ü.)
ATABEY, Yrd.Doç.Dr. İbrahim (Gazi Ü.)	KURBANOĞLU, Prof.Dr. Serap (Hacettepe Ü.)
BALAMİR BEKTAŞ, Yrd.Doç.Dr. Rahşan (Ufuk Ü.)	KURIBAYASHI, Doç.Dr. Yuu (Okayama Ü.)
BALIK, Yrd.Doç.Dr. Macit (Bitlis Eren Ü.)	KUTLAR OĞUZ, Prof.Dr. Fatma S. (Hacettepe Ü.)
BAŞTÜRK, Prof.Dr. Mehmet (Atatürk Ü.)	KÜÇÜK, Dr. Serhat (Hacettepe Ü.)
BERBER, Yrd.Doç.Dr. Ferhat (Celal Bayar Ü.)	LEKESİZ, Yrd.Doç.Dr. Hulusi (Hacettepe Ü.)
BEŞİRLİ, Prof.Dr. Hayati (Gazi Ü.)	MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
BLÄSING, Prof.Dr. Uwe (Leiden Ü.)	MİŞKİNİENE, Doç.Dr. Galina (Vilnius Ü.)
BOZBEYOĞLU, Prof.Dr. Sibel (Hacettepe Ü.)	MÜDERRİSOĞLU, Yrd.Doç.Dr. M. Fatih (Hacettepe Ü.)
ÇAĞLAR, Prof.Dr. Ali (Hacettepe Ü.)	ODACI, Yrd.Doç.Dr. Serdar (Hacettepe Ü.)
ÇAKIN, Prof.Dr. İrfan (Hacettepe Ü.)	ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)	ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Gazi Ü.)
DEĞİRMENÇİ, Yrd.Doç.Dr. Tülün (Pamukkale Ü.)	ÖZDEN, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
DOĞAN, Prof.Dr. Âbide (Hacettepe Ü.)	ÖZEL, Yrd.Doç.Dr. Oktay (Bilkent Ü.)
DÜNDAR, Prof.Dr. Abdulkadir (Ankara Ü.)	ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
EFEĞİL, Doç.Dr. Ertan (Sakarya Ü.)	PINAR, Yrd.Doç.Dr. Hayrettin (Eskişehir Osmangazi Ü.)
EKER, Doç.Dr. Süer (Başkent Ü.)	PROCHAZKA EISL, Prof.Dr. Gisela (Viyana Ü.)
EKREM, Doç.Dr. Erkin (Hacettepe Ü.)	REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Bonn Ü.)
EMİROĞLU, Doç.Dr. Öztürk (Varşova Ü.)	SAĞLAM, Doç.Dr. Serdar (Hacettepe Ü.)
ERASLAN, Prof.Dr. Kemal (İstanbul Ü.)	SEZER ARIĞ, Doç.Dr. Ayten (Hacettepe Ü.)
ERCİLASUN, Prof.Dr. Bilge (Hacettepe Ü.)	SOFUOĞLU, Prof.Dr. Adnan (Hacettepe Ü.)
ERDAL, Prof.Dr. Marcel (Hacettepe Ü.)	TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Kırıkkale Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)	TEMİZYÜREK, Doç.Dr. Fahri (Gazi Ü.)
ERTAN, Prof.Dr. Temuçin Faik (Ankara Ü.)	TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
GELEKÇİ, Doç.Dr. Cahit (Hacettepe Ü.)	ÜREKLİ, Prof.Dr. Bayram (Selçuk Ü.)
GELGEÇ BAKACAK, Dr. Ayça (Hacettepe Ü.)	YALÇIN, Prof.Dr. Semih (Gazi Ü.)
GÖRGÜN BARAN, Prof.Dr. Aylin (Hacettepe Ü.)	YALÇIN ÇELİK, Prof.Dr. S. Dilek (Hacettepe Ü.)
GÖRÜR, Yrd.Doç.Dr. Muhammet (Gazi Ü.)	YAZAR, Yrd.Doç.Dr. Turgay (Cumhuriyet Ü.)
GÜNGÖR ERGAN, Prof.Dr. Nevin (Hacettepe Ü.)	YERELİ, Prof.Dr. Ahmet Burçin (Hacettepe Ü.)
HAFIZ, Prof.Dr. Nimetullah (Priştine Ü.)	YEŞİL, Arş.Gör. Fatih (Hacettepe Ü.)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)	YILDIRIM, Prof.Dr. Dursun (Hacettepe Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kökşetav Ü.)	YILDIZ, Prof.Dr. Musa (Gazi Ü.)
İSBİR, Prof.Dr. Eyüp G. (Gazi Ü.)	YÜKSEL, Doç.Dr. Mehmet (Ankara Ü.)
KAÇALIN, Prof.Dr. Mustafa S. (Marmara Ü.)	ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
KALPAKLI, Yrd.Doç.Dr. Mehmet (Bilkent Ü.)	ZEKİYEV, Prof.Dr. Mirfâti (Tataristan Bilimler Akademisi)

## **Yazarlar**

ALTIER, Semiha, Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

BULGU, Nefise, Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Spor Bilimleri ve Teknolojisi Yüksek Okulu.

ÇAKMAK, Tolga, Arş.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

DEĞİRMENÇİ, Tülün, Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

KAPICI, Özhan, Arş.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

KARABULUT, Mustafa, Yrd.Doç.Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

KILINÇKAYA, Derviş, Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

KOÇ, Yunus, Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

KÜÇÜK, Serhat, Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

MÜDERRİSOĞLU, Mehmet Fatih, Yrd.Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

ÖZTEKİN, Özge, Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

SAYGILI, Hasip, Dr., Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü.

TOPSES, Mehmet Devrim, Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

YALÇIN, Haydar, Genel Koordinatör, Informascope Hacettepe Teknokent.

YALDIZ, Fırat, Dr., Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.

# Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 10, Sayı: 18, Bahar 2013

## İÇİNDEKİLER

### **Semiha Altner**

Semer kand Sarayı'ndan Tarihe Bir Bakış: Mes'ud Bin Usman Kuhistânî'nin  
*Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ındaki Minyatürler  
A Perspective on History at Semerkand Palace: Thoughts on the Miniatures in  
*Tarih-i Abu'l Khayr Khan* by Mas'ud bin Usman Kuhistânî.....7

### **Nefise Bulgu**

Spora Katılımda Toplumsal Fayda: Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesi  
Öğrencileri Örneği  
Social Benefits from Sport Participation: The Case of Students of  
Kazakhstan Ahmet Yesevi University.....25

### **Tolga Çakmak, Haydar Yalçın**

Üniversite Öğrencilerinin Mobil Teknoloji Kullanımı: Hacettepe Üniversitesi  
Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Örneği  
The Use of Mobile Technology by University Students: The Sample of the  
Department of Information Management at Hacettepe University.....47

### **Tülün Değirmenci**

Geçmişin Yeniden İnşası: *Târîh-i Sultân Selîm Han* ve Tasvirleri  
Reconstruction of the Past: *Târîh-i Sultân Selîm Han* and its Illustrations.....63

### **Özhan Kapıcı**

Şark Meselesinden Bir Kesit: Osmanlı-Rus İlişkilerinde  
Eflâk-Boğdan Meselesi (1864-1865)  
A Fragment of the Eastern Question: The Moldo-Wallachian Question in the  
Ottoman-Russian Relations (1864-1865) .....83

### **Mustafa Karabulut**

Hikâye Tekniği Bakımından Ömer Seyfettin'in "Beyaz Lale" Hikâyesi  
Ömer Seyfettin's Story "The White Tulip" in Terms of Story Technique.....117

### **Derviş Kılınçkaya**

Marshall Planı ve Milli Prodüktivite Merkezi'nin Kuruluşu  
The Marshall Plan and the Foundation of Turkish National  
Productivity Institution .....131

### **Yunus Koç**

XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları  
The *Suhte* Movements in the middle of the XVI<sup>th</sup> Century in the Ottoman Empire .....147

### **Serhat Küçük**

Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği  
Ottomans Encounters Modern Technology: The Case of Electricity.....161

**Mehmet Fatih Müderrisoğlu**

Kanunî Sultan Süleyman'ın Baniliğinde Ailesinin Yeri  
Construction Activities in the name of the Family Members of  
Suleyman the Magnificent..... 187

**Özge Öztekin**

XVIII. Yüzyılın Vak'anüvis Şairi Âsım: Hayatı, Eserleri, Sanatı  
XVIII<sup>th</sup> Century Historian Poet Âsım: His Life, Works and Art.....207

**Hasip Saygılı**

Birinci Dünya Harbi'nde Rumeli'nden Osmanlı Ordusuna  
Müslüman Gönüllü Katılımları  
Muslim Volunteer Participants of Balkans to Ottoman Army in World War I.....231

**Mehmet Devrim Topses**

Mükerrer Suçluların Sosyo-Kültürel Özellikleri:  
Çanakkale E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği  
Socio-Cultural Characteristics of Repeated Offenders:  
Case of Canakkale E Type Closed Prison.....257

**Fırat Yıldız**

Diaspora Kavramı: Tarihçe, Gelişme ve Tartışmalar  
The Term of Diaspora: History, Progress and Discussions .....289

Yayın İlkeleri..... 319

Editorial Principles .....323

**SEMERKAND SARAYI'NDAN TARİHE BİR BAKIŞ:  
MES'UD BİN USMAN KUHİSTÂNÎ'NİN  
TARİH-İ EBU'L HAYR HAN'INDAKİ MİNYATÜRLER**

*Semiha ALTIER*

**Özet:** Semerkand'da Abdülatif Han (1540-1551) adına hazırlanan *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, bazı özellikleriyle İslam dünyasındaki tarih yazımıyla benzer anlayışı sürdürürken, Özbeklerin (1428-1599) sınırlı sayıdaki tarihî konulu resimli yazmaları içinde ise tek kalır.

Kuhistânî (ö. 1540 sonrası), iki bölümden oluşan bu dünya tarihini kendinden önceki tarihçilerin dilinden, dünyanın yaratılışıyla başlatır ve Timurlularla (1370-1507) bitirir. İkinci bölüm Özbek Hanlığı'nın kurucusu Ebu'l Hayr Han'ın (sal. 1428-1470) ve ardıllarının tarihine ayrılmıştır. Tamamen özgün olan bu kısım Ebul Hayr Han ve Uluğ Bey'in (1409-1449) kızı Rabia Sultan'ın oğlu Süyünçhoca Han (veya Sevinc Muhammad Hoca ö. 1525) ile yakınlarının anlattıkları esasında yazılmıştır.

Resimlerin üslubunu ise, Semerkand veya Herat'ta daha önce Timurlu hamiler için çalışan nakkaşların belirlediği anlaşılır. Bu çalışmada da *Tarih-i Ebu'l Hayr Han* adlı eser, metin ve resim bağlamında ele alınarak söz konusu etkiler değerlendirilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Orta Asya sanatı, Özbek Hanlığı, Abdülatif Han, Ebu'l Hayr Han, resimli el yazması, minyatür sanatı.

**A Perspective on History at Semerkand Palace: Thoughts on the Miniatures  
in *Tarih-i Abu'l Khayr Khan* by Mas'ud bin Usman Kuhistânî**

**Abstract:** *Tarikh-i Abu al-Khayr Khan* which has been prepared for Abd al-Latif Khan (in Semerkand 1540-1551) in its certain characteristics, shares a similar understanding of history writing with other manuscripts on history in the Islamic world. Yet, it remains as the only one among the Uzbek's (1428-1599) limited manuscripts with pictures about history.

Kuhistânî (d. after 1540) divides the world history into two parts with reference to the former historians: The first part starts with the creation of the world and ends with Timurid Empire (1370-1507). The second part is devoted to the history of the founder of Uzbek Khanate Abu'l Khayr Khan (his reign 1428 and 1470) and his successors. This part is completely unique and written on the basis of the narrations of Soyunjuk Khan (or Sevinj Mohammad Hodja d. 1525) the son of Abu'l Khayr Khan and Rabia Sultan (Ulug Beg's daughter).

The style of the pictures are realized to have been determined by the muralists working at Herat or at Samarkand for patrons from Timurid. In this paper, the work *Tarikh-i Abu al-Khayr Khan* is analyzed in the context of text and picture possible influences that affected the work.



**Key words:** Middle Asian Art, Uzbek Khanate, Abd al-Latif Khan, Abu'l Khayr Khan, manuscript with miniatures, miniature art.

Bu çalışmada Semerkand sarayında Özbek Abdüllatif Han (1540-1551) adına, bir dünya tarihi olarak hazırlanan ve ikinci bölümü Özbek Hanlığı'nın kurucusu Ebu'l Hayr Han (sal. 1428-1468) ile haleflerinin yaşamını konu alan *Tarih-i Ebu'l Hayr Han* adlı el yazmasının resimleri irdelenmiştir. Bu el yazmasındaki bazı sahneler tanıtılarak resimlerin tasvir edilmek üzere seçilme nedenleri, bunların İslam tasvir sanatlarında ve Özbek dünyasında ne gibi anlamlara karşılık gelebileceği konusu tartışılmıştır. Öte yandan bu resimlerin üslubu ve yapıldıkları nakkaşhane, üzerinde durulan diğer bir nokta olmuştur.

*Tarih-i Ebu'l Hayr Han* el yazmasının Taşkent, Rusya ve Londra'da daha geç tarihlerde hazırlanan başka nüshaları da bulunur<sup>1</sup>. Ancak bilinen tek resimli nüsha, bu çalışmanın da ana konusunu oluşturan, Taşkent Özbekistan Bilimler Akademisi Abu Rayhan Beruni Şarkîşinaslık Enstitüsü No. 9989'a kayıtlı olan örnektir<sup>2</sup>. Bu el yazması, Orta Asya'da yaklaşık 100 yıl hüküm süren Özbeklerin sınırlı sayıdaki tarihî konulu resimli yazmalar içinde gerek içerik gerek resimlerindeki bazı özellikler bakımından tek kalırken, İslam dünyasında değişik çevrelerde hazırlanan geleneksel tarih yazımını devam ettiren yanlar da içerir. İşte bu özellikler yazmanın irdelenmek üzere seçilmesinde önemli etkenler olmuştur.

Yazma ve resimlerini incelemeyen önce, eserin müellifi Mes'ud bin Usman Kuhistânî, bu kitabın hazırlanması için emir veren Özbek Abdüllatif Han ve olayın başkahramanı Ebu'l Hayr Han hakkında bilgi vermek, konunun derinleşmesini ve el yazmasının daha iyi değerlendirilmesini sağlayacaktır.

Özbek Hanlığı'nın kurucusu olan Ebu'l Hayr Han, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın (1155-1227) büyük oğlu Cuçi'nin (1169-1227) soyundan gelir. Ebu'l Hayr Han, Cuçi Han'ın hâkimiyetindeki bölgelerin dağılma sürecinde Fergana Vadisi'nde toplanmaya başlayan halka önderlik eder ve Özbek Hanlığı'nın temellerini atar. Han, Sibiry'a'da bugünkü Tobolsk'un batısındaki Tura şehrinde 1428'de han ilan edilir (Barthold, 1948, s. 85; Burton, 1986, s. 4). Han, kısa sürede Seyhun'un kuzeyinden bilinçli bir şekilde daha yerleşik bir yaşamın sürdüğü Timurlu topraklarına doğru iner (Budak, 1994, s. 325; Gündoğdu, 1995, s. 19; Kafesoğlu, 1976, s. 970; Roux, t.y., s. 351). Ebu'l Hayr Han bir

<sup>1</sup> Yazmanın Taşkent Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkîşinaslık Enstitüsündeki 1716 ve 1901 tarihli diğer iki nüshası için bk. (Yusupova ve Calilova, 1998, ss. 145-146). Eserin St. Petersburg Devlet Üniversitesi Kütüphanesi No. 852'ye kayıtlı 1818 tarihli ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkîşinaslık Enstitüsü C.478'e kayıtlı nüshaları hakkında bilgi için bk. (Ahmedov, 1992, s. 23). Londra British Library'de bulunan ve Add. 26.188'deki nüsha için bk. (Rieu, 1879, ss. 102-104).

<sup>2</sup> Söz konusu el yazması üzerindeki çalışmalar 2008 yılında yapılmıştır.

süre sonra Timurluların taht mücadelelerine doğrudan veya dolaylı olarak karışabilecek duruma gelir (Hazar, 1994, s. 93). Hatta Timurlu tahtında oturan Mirza Abdullah'ın (1410-1451) yerine Ebu Said'i (1452-1469) Semer kand'da tahta geçirir (Golden, 2002, s. 276; Gündoğdu, 1995, s. 25; Hayit, 1995, s. 7; Roemer, 1974, s. 354). Ebu'l Hayr Han hanlığı süresince Orta Asya'daki bazı boyları bir araya getirmeyi amaçlar. Ne var ki Oyrat, Noğay ve Kazak gibi boylar onun hâkimiyeti altına girmek istemezler. Kazaklarla Ebu'l Hayr Han'a bağlı Özbekler arasında 1469 yılında birçok çarpışma olur ve Ebu'l Hayr Han bu sırada ölür (Mirza Haydar Dughlat, 1996, s. 99).

Bu el yazmasının hazırlanmasını isteyen Abdüllatif Han ise Ebu'l Hayr Han'ın dördüncü oğlu Köçkücü Han'ın (sal. 1510-1530) oğludur. Ebu'l Hayr Han'ın ölümünden sonra oğlu Şah Budak kısa süre hanlık yapsa da Kazaklarla savaşırken öldürülür (Barthold, 1979, s. 457; Bouvat, 1993, s. 14) ve Özbeklerin başına oğlu Şiban Han (sal. 1500-1510) geçer (Vambery, 1872, s. 40). Daha sonra Köçkücü ve oğlu Ebu Said (1530-1533) han olurlar. Şiban Han'ın yeğeni Ubeydullah Han (sal. 1533-1539) ve ardından oğlu Abdülaziz'in (1540-1549) Buhara'da tahta oturması ile Özbek Hanlığı yeniden parlak bir döneme girer (Alpargu, 1992, ss. 109-115). Hanlığın diğer merkezi ise Semer kand'dır ve aynı tarihlerde burada Abdüllatif Han (1540-1551) bulunmaktadır. İki merkezin yöneticileri arasında zaman zaman anlaşmazlıkların çıktığı bilinir (Hayit, 1975, s. 27).

Eserin yazarı Mes'ud bin Usman Kuhistânî hakkında çok sınırlı bilgileri ise *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'dan öğreniriz. Yazar 1431 yılında Özbeklerin Harezmi almalarını anlattığı bölümde Ebul Hayr Han'ın oğlu Süyünçoca Han'ın hizmetinde olduğunu yazar. Ayrıca Han'ın ölümünden sonra oğlu Abdüllatif Han'ın Semer kand'daki sarayına geldiğini ve burada itibar gördüğünü kaydeder. Yazarın bundan sonra ne yaptığı ve nerede öldüğüne dair herhangi bir bilgiye rastlanmaz (Ahmedov, 1992, s. 22).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, siyah mürekkep ve nestalik hatla, 23 sıra hâlinde, aharlı sarı samani kâğıt üzerine Farsça yazılmıştır. *Kur'an*'dan alınan sûreler, hadisler ve bölüm başlarında ise altın ve mavi mürekkep kullanılmıştır. 249 sayfa eser, 21x31 cm'dir. 16x26 cm boyutlarındaki metin, altın ve koyu mavi cetvelle üç sıra olarak kuşatılmıştır (Resim 1).

Yazmanın ketebe kaydı yoktur. Ancak metnin içinde ve sayfa kenarlarındaki bazı notlar, müellif, müstensih ve hami hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Y. 2a'nın sayfa kenarına sonradan eklenen bir kayıta, hattatın henüz kimliğini bilemediğimiz "Şahların şahı Muhammed" olduğu yazar. Yazmanın cildi 19. yüzyılda Taşkentli mücellit Ali Muhammed Sahhaf'ın oğlu Abdurrahman Aka

tarafından yenilenmiştir (Khairullaev, Pugaçenkova, Khakimov ve diğerleri, 2001, s. 96; Yusupova ve Calilova, 1998, s. 146).

İstinsah tarihi bilinmeyen *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın Semerkand'da 1540 civarında hazırlandığı kabul edilebilir. Çünkü eserin 210a. sayfasında kitabın Abdülatif Han'a ithaf edildiği kaydı yer alır (Dolinskaya, 1958, s. 37; Khairullaev, Pugaçenkova, Khakimov ve diğerleri, 2001, s. 101; Pugaçenkova ve Galerkina, 1979, ss. 104-107). Resimlerin üslubu da bu görüşü destekler. Kitabın yazıldığı tarihte yapılan tasvirler, ayrıca tezhip özellikleri Horasan ve Maveräünnehir'de Timurlular Döneminde görülen ve 16. yüzyıl ortalarını işaret eden bir üslubu taşır.

Baş ve son kısmı eksik olan yazma, boyutları birbirinden farklı ve aynı elden çıkma 28 resim içerir. Tasvirlerin bir kısmı neredeyse tüm sayfayı kaplarken, bazıları 8-9 cm'dir. Tüm resimler çerçeve içine alınmıştır ve tasvirler çerçevenin dışına taşmazlar.

Eser, İslam tarih yazımında gelenekselleşmiş yazım ilkelerinden biri olan dünyanın yaratılmasıyla başlatılır ve Özbeklerin 1470'lere kadarki sürecini ele alır. Yazmanın ilk bölümünde dünyanın yaratılışı, Hz. Adem'le birlikte İslam öncesi peygamberler, ardından Hz. Muhammed'in hayatı anlatılır. Bu bölümde peygamberi ve dört halifeyi övmek için ağdalı bir yazım dili kullanılır. Ardından ilk Müslüman devletler olan Emeviler ve Abbasiler yer alır. İran ve Orta Asya'daki hüküm süren hanedanlara ayrılan bu bölüm Pişdadiler, Sasaniler, Saffariler, Samaniler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'ın tarihi ile devam eder. Ardından Cengiz Han ve haleflerinin, daha sonra Celayirilerle devam eden eser Timurlular'la sonlanır (Yusupova ve Calilova, 1998, ss. 145-146).

Ebu'l Hayr Han dönemi ve haleflerinin anlatıldığı kitabın ikinci kısmı y.210a'da başlar. Bu sayfada kitabın Abdülatif Han'a ithaf edildiği kaydı yer alır. Kuhistânî, son sayfada Şiban Han döneminden bahsedeceğini belirtmiş, ancak metin burada kesilmiştir. Yazmanın bu bölümü tamamen özgündür. Yazarın belirttiğine göre Ebul Hayr Han'ın yakın çevresindekilerin ve eşi Rabia Sultan'dan olan oğlu Süyünçoca Han'ın anlattıkları esasında yazılmıştır. Başka bir deyişle bu bölüm, sözlü tarihin yazına dökülmesiyle oluşmuştur. Bu bölümde Ebu'l Hayr Han'ın hanlığı kurması ve devletini geliştirmek için yaptığı işler, Mahmud Hocahan'a karşı 1430'da yaptığı savaş, 1440'lı yıllarda Han'ın Sıgnak, Savran, Suzak, Ürgenç, Akkurgan, Arkuk ve çevresindeki yerlere yaptığı seferler, Han'ın Timurlu Şahruh Mirza'nın ölümü üzerine Maveräünnehir'e yürümesi, Uluğ Bey'in ölümüyle Timurlularda baş gösteren karışıklıklar sırasında Ebu'l Hayr Han'ın Abu Said Mirza'ya yardım ederek tahta çıkmasını sağlaması, Han'ın Uluğ Bey'in kızı Rabia Sultan ile evlenmesi ve Köçküntü ile Süyünçoca Hanların doğmaları, Kalmuklarla yapılan savaşlar

ve sonunda barış imzalanması, Ebu'l Hayr Han ve *Deşt-i Kıpçak*'daki bazı boyların Timurularla ilişkileri, son olarak ünlü tarihçi Muhammed Salih'in (1455-1534) babası Nursaid Bek'le ilgili bir bölüm yer alır (Ahmedov, 1992, ss. 131-134; Ibragimov, Mingulov ve diğerleri, 1969, ss. 135-170; Semenov, 1956, ss. 51-59; Yusupova ve Calilova, 1998, ss. 145-146).

Kuhistânî, eserinin ilk bölümünü hazırlarken kendinden önce yazılan bazı tarihî kaynakları kullandığından söz eder (Ibrahimov, Mingulov ve diğerleri, 1969, s. 137). Bunlar arasında ağırlıklı olarak yer alan Moğol kaynakları dikkat çeker. Yazar, bunları Cüzcanî'nin (1193-1262) *Tarih-i Tabakât-ı Nasirî*<sup>3</sup>, Fahr-i Benâketî'nin (ö. 1331) *Tarih-i Benâketî*<sup>4</sup>, Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin (1226-1283) *Tarih-i Cihân Guşâ*<sup>5</sup> ve Timurulardan Şerafeddin Ali Yezdî'nin (ö. 1454) *Zafernâme*'si<sup>6</sup> olarak gösterir. Başka bir deyişle bu bölümde yazardan beklenen, kendinden önce yazılmış kaynakların tercümesini yapması ve derlemesidir. Bu şekilde *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın ilk bölümünü, bu eserlerin içeriğinin şekillendirdiği anlaşılır. Bununla bağlantılı olarak -*zafernâme*yi şimdilik kapsamı gereği ayrı tutmak üzere- yine ilk bölümün resim programını belirleyen, belki de bu Moğol kaynaklarının bugün için nerede olduklarını bilemediğimiz, vaktiyle Semerkand sarayındaki resimli nüshaları olmalıdır. Her ne kadar Abdülatif Han dönemine ait olmasa da Özbek sarayında bir tarih yazımı anlayışını ortaya koyması bakımından bu görüşümüzü destekleyen bir kayıt, 16. yüzyılın başlarında Ebu'l Hayr Han'ın torunu Şiban Han adına Semerkand sarayında yazılan *Tevârih-i Gûzide-Nusretname*'de yer alır<sup>7</sup>.

<sup>3</sup> Cüzcanî ve eseri *Tabakât-ı Nasirî* hakkında bilgi için bk. (El- Cüzcanî, 1881; Minhâc-i Sirâc el-Cuzcânî, 2011).

<sup>4</sup> Benaketi ve eseri *Tarih-i Benâketî* için bk. (Barthold, 1913-1936, s. 645; Barthold, 2001, s. 33).

<sup>5</sup> Cüveynî, İlhanlıların önemli tarihçi ve devlet adamlarındandır. Kültürlü bir aile ortamında yetişen Cüveynî, Moğol valisi Argun'un 1243-1256 yılları arasında başkent Karakum'a yaptığı ziyaretlerine özel katibi olarak katılır. Daha sonra İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagû Han'ın (1217-1265) hizmetine girer ve Han'ın ölümünden sonra oğlu Abaka Han (1265-1282) döneminde kendisine verilen Irak ve Huzistan bölgesinin yöneticiliğini yapar. Cüveynî, *Tarih-i Cihân Guşâ* adlı eserini 1260 yılında tamamlar. Eser ve yazarı hakkında geniş bilgi için bk. (Alaâdin Ata Melik Cüveynî, 1999; Bilgin, 1993, ss. 140-141; Boyle, 1962, ss. 133-137). *Tarih-i Cihân Guşâ*'nın resimli nüshaları için bk. (Gray, 1954, ss. 65-76).

<sup>6</sup> Şerafeddin Ali Yezdî ve *Zafernâme*'si hakkında bilgi için bk. (Etlik, 1992; Sims, 1972, ss. 11-16; Sims, 1992, ss. 132-143; Uğur, 2007; Arnold, 1930).

<sup>7</sup> Bu eserin iki nüshası bilinmektedir. Resimli olarak tasarlanan nüsha Londra, British Library Or. 3222'de, diğer resimsiz nüsha St. Petersburg Asya Halkları Enstitüsü no. 745'tedir. Eser hakkında bilgi için bk. Abuseitova ve Baranova, 2001, s. 28; Anonim, 1967; Brend, 1994, ss. 103-116; Rieu, 1888, s. 276).

Bu kitabın ilk bölümü tamamen Cengiz ve soyuna atfedilirken, ikinci bölüm Şiban Han'ın tarihine ayrılmıştır.

*Tevârih-i Gûzide- Nusretnâme*'nin yazılması sırasında da kimliğini kesin olarak bilemediğimiz yazarı, sözü edilen Moğol kaynaklarını Semerkand sarayında yaşayan Şiban Han'ın kütüphanesinden aldığını kaydetmektedir (Anonim, 1967, s. 73). Yazarın kullandığı bu kaynaklar, daha sonraki yıllarda yine Semerkand'da tahta geçen Abdüllatif Han'a miras kalmış ve *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın yazımı sırasında Kûhistanî tarafından kullanılmış olabilir. Dolayısıyla İslam tarih yazımında gelenekselleşmiş olan bu yazım biçiminin, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın yazımıyla bağlantılı olarak Özbek dünyasındaki en yakın örneği *Tevârih-i Gûzide- Nusretnâme* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ayrılan bir yanı vardır ki *Tevârih-i Gûzide- Nusretnâme* bir dünya tarihi olarak dünyanın yaradılışından değil, Cengizî soyundan başlatılmıştır. Bununla birlikte her iki kitapta da ilk bölüm ağırlıklı olarak Cengizî kaynaklardan yola çıkılarak, ikinci bölüm ise tarihi yazılacak kişi veya kişilerin yakın çevresindekilerin anlatıları çerçevesinde biçimlenmiştir. Bu durum Abdüllatif Han'ın kendini Cengizî tarihinin bir parçası olduğunu göstermek isteği biçiminde yorumlanabilir.

*Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'da kullanıldığı belirtilen Şerafeddin Ali Yezdî (ö. 1454) *Zafernâme*'sinin<sup>8</sup> Timurlu tarihleri arasında en fazla çoğaltılarak resimlenen eserlerden biri olduğu söylenebilir. Ancak bu eserin *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'a sadece metin anlamında katkıda bulunduğu, eserin içinde Timurlu tarihine dair bir resim bulunmamasıyla anlaşılır. Ancak farklı bir bağlamda çakıştıkları bir nokta da vardır. Daha önce söz edildiği üzere ikinci kısım Ebu'l Hayr Han ve ardıllarının tarihine ayrılmıştı. *Zafernâme*'nin konusu da daha çok tek bir yönetici olarak Emir Timur'un ve yakın çevresindekilerin hayatlarının önemli anlarına yönelik olmuştur. Bu noktada *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın ikinci bölümünün içeriğiyle örtüşen ve resimli olarak tasarlanan Özbek Hanlığı'nın iki önemli yazmasından da söz etmek gerekir. Bunlardan ilki Molla Muhammed Şadî'nin (1442 ?-?) 1502-1507 yıllarında yazdığı *Fetihnâme*'si Şiban Han'ın yaşamını konu alır<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> Emir Timur'un ölümünden sonra Şiraz Şahruh'un (1405-1447) yönetimine geçince şehrin idaresi oğullarından İbrahim Mirza'ya verilir. Şehzade bu sırada Şerafeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'yi yazmasına önayak olur. Eser, Çağatay soyundan gelen uluslardan söz eden *Târih-i Cihangir* adında bir girişle, İbrahim Mirza'nın son zamanlarına kadar Timurluların tarihinden oluşur. Şerafeddin Ali Yezdî kitabına Türklerin efsanevi köklerinden başlar ve Emir Timur dönemine kadar gelerek eserin asıl konusu olan Emir Timur'un tarihindeki büyük askerî başarıları anlatır. Bu konuda geniş bilgi için bk. (Akbıyık, 2004, s. 156; Günaltay, 1991, s. 373).

<sup>9</sup> Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Abu Rayhan Beruni Şarkînasılık Enstitüsü, No. 5369. Eserin St. Petersburg, Devlet Kütüphanesi Doğu Enstitüsü'nde iki (No. 925 ve 96) ve Duşanbe, Bilimler Akademisinde iki (No. 963 ve 1467) olmak üzere dört

Diğeri, yine Şiban Han döneminde Muhammed Salih tarafından 1510'da yazılan *Şibanînâme*'dir<sup>10</sup>. Ancak resimlerinin Şiban Han dönemi içinde tamamlanmadığı, daha sonraki bir tarihte İstanbul nakkaşhanesinde yapıldığı kabul edilebilir<sup>11</sup>. Bu iki örnek doğrudan Şiban Han'ın yaşamı ile başlayan, resmî aynı zamanda özel tarihe hasredilmiş eserlerdir.

*Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın resim programını irdelediğimizde, geleneksel resimleme anlayışını yakalamak mümkündür. Gerek Özbekler'in *Fetihnâme*, *Şibanînâme* ve *Tevârih-i Güzide-Nusretnâme*'sine, gerek farklı tarihlerde ve kültürlerde çoğaltılan *Camiü't-tevârih*, *Tarih-i Cihân Guşâ* ve *Mecmû'a-i Tevârih*<sup>12</sup> gibi resimli tarih kitaplarının sahnelerine bakıldığında, dinî konuların yanı sıra resimlenen temaların ağırlıklı olarak yöneticilerin savaşları ve şehir fetihlerinin (Resim 2) olduğu, yanı sıra taht sahnelerine de yer verildiği görülür.

Nitekim *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'da da sıklıkla Moğol hanlarını tahtta gösteren tasvirler yer almıştır (Resim 3-4). Moğol hanlarını tahtta ya da sefer sırasında betimleyen 9 sahne, resimlerin ağırlık noktasını oluşturur. Bu durum Özbekler'in Moğol geçmişlerine, yani soylarına yaptıkları görsel bir atıf gibi düşünülebilir.

Yazmada sözünü edeceğimiz son üç resim, Ebu'l Hayr Han ve haleflerine ayrılan, saray çevresindekilerin sözel aktarımları üzerinden oluşturulan eserin ikinci bölümünde bulunur. Bunlar Ebu'l Hayr Han'ın Semerkand'ı aldıktan sonra saraylılar ve komutanlarıyla, diğ er bir tasvirinde eşile birlikte eğlence meclisi (Resim 5), son olarak Han'ın Semerkand hakimi Abdullah Han ile 1451 yılında Semerkand yakınlarındaki savaşıdır. Bu resimlerin konuları, Doğu saraylarında üretilmiş metinlerde ve tasvirlerde sıklıkla işlenen temaları yineler. Bu resimlerin ilginç tarafı ise sözlü anlatımlara dayalı bilgilerin klasik resimleme şemalara uygun hâle getirilerek kullanılmasıdır.

Yukarıda sözü edildiği gibi genç Ebu'l Hayr Han'ın saraylılar ve komutanlarıyla, diğ er bir tasvirinde eşile birlikte eğlence meclisi (Resim 5),

---

nüşhası daha bilinir. Bu nüshalar geç bir dönemde istinsah edilmiştir ve resimli tek nüsha Taşkent'tedir. Resimli nüsha hakkında geniş bilgi için bk. (Altier, 2010, ss. 11-23).

<sup>10</sup> Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, cod. mix. 188. Yazma hakkında geniş bilgi için bk. (Duda, 1999, ss. 262-263; Flügel, 1977, s. 323; Mallayev, 1965, s. 683; Muhammed Sâlih, 2003).

<sup>11</sup> Dorethea Duda'nın da dikkat çektiği gibi 1558 tarihinde tamamlanan Arifi'nin *Süleymannâme* (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1517) ile Viyana *Şibanînâme*'si resimleri arasındaki renk kullanımı ve kompozisyon düzeni açılarından benzerlik, iki eserin hazırlanmasında aynı nakkaşın veya en azından aynı nakkaşhanenin bir üyesinin çalıştığını düşündürür.

<sup>12</sup> Eserin resimli nüshaları için bk. (Lentz ve Lowry, 1989, s. 46).

klasik Doğu edebiyatının resimli kitaplarında sıkça rastlanan bir temaya işaret eder. Bunlar, iki sevgilinin veya eşin eğlence meclisleridir. Bu konunun geçtiği eserler arasında ilk akla gelen Genceli Nizamî (1141-1209) ve daha sonraki dönemlerde Dehlevî (1255-1325) ve Hatifi (1419-1521) gibi ünlü Fars edebiyatı şairleri tarafından yazılan *Hamse*'dir. Bu eserin *Hüsrev ve Şirin* mesnevisinde Hüsrev ve Şirin'in, *Heşt Bihişt* bölümünde Behram ve yedi iklim padişahlarının kızlarının, *İskendernâme*'de İskender ve çeşitli hanımların meclisleri aynı temanın ele alındığı örneklerdir. Öte yandan bu konu Molla Muhammed Şadî'nin *Fetihnâme*'sinde Mahıdil ve Şiban Han'ın eğlence meclisi olarak karşımıza çıkar (Resim 6). Muhammed Salih'in *Şibanînâme*'sinde de Şiban Hanı maiyetiyle birlikte gösteren meclisler sıklıkla resimlenmiştir. Han'ın maiyetiyle birlikte boy gösterdiği bu sahneler aynı zamanda hanlığının gücünün de ortaya konduğu temalardır. Bu şekilde geleneksel bir konuya *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'da da yer verildiği görülür. Dolayısıyla bu eser, metin ve resim ikonografisinin alt yapısı bakımından, daha önceki dönemlerin bilgi ve kalıplarından yola çıkılarak hazırlanmıştır.

Yazmanın son resmi olan Semerkand hâkimi Abdullah Han ile 1451 yılında Semerkand yakınlarındaki savaşı, İslam resim sanatında yine klasik bir temayı tekrarlar. İslam resim sanatında sultan imgesiyle bütünleştirilen sıfatlar arasında "kahraman asker" de önemli bir kavram olarak karşımıza çıkar. Böyle bir güce sahip olma, yöneticinin konumunu tebaası ve çevresindeki devletler arasında sağlamlaştıran etkenlerdir. İslam resminde, ordusunun başında atı üzerinde sefere çıkan, kale kuşatan veya savaşırken tasvir edilen kahraman asker yöneticiler, ortak bir hafızanın ürünü gibi düşünülebilir. Ebu'l Hayr Han'ın da bu yönü Semerkand hâkimi Abdullah Han'ın ölümü ile sonuçlanan bu sahne ile vurgulanmıştır.

*Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'da Büyük İskender'le ilgili sahneler de ayrıca üzerinde durulmaya değerdir. İskender ve Dara'nın sohbeti ile İskender ve ordusunun Sirderya'yı geçmesi için kayalıklarının kırılması (Resim 7) sahneleri kitabın ilk iki resmini oluşturmaktadır. Makedonyalı Büyük İskender'in (ö. M.Ö. 356) adı, hem Batı hem de Doğu ülkelerinin tarih ve edebî konulu eserlerinde ismi ve kahramanlıkları sıklıkla anılmıştır<sup>13</sup>. Bu zincirin içinde Özbeklerin de yer aldığı dönem kaynaklarında da belirtilir (Kemaleddin Binaiy, t.y., s. 15). Bu sahne, Özbeklerin Büyük İskender'i algılama biçiminin görsel belgelerinden biri olarak karşımıza çıkar.

<sup>13</sup> Abdülâtilif Han'dan önce tahtta olan Şiban Han'ın *İskendernâme*'yi okuttuğu ve bu kitaptan çok etkilendiğini belirten satırlar, dönem kaynaklarından Benaî'nin (1453-1512) Han adına yazdığı *Şibanînâme*'sinde yer alır. Bu konu ile ilgili bilgi için bk. (Boyle, 1974, s. 217). Büyük İskender'in Osmanlı dünyasındaki algılanış biçimi için bk. (Bağcı, 1994, ss. 27-31).

Yazmadaki Ardaşir'in iki yaban eşeğini vurması, Ardaşir'in ve Gülnar'ın karşılaşmaları, Ardaşir ve Şapur'un meclisi, Ardaşir ve Arap Kralının kızının çimenlikte meclisi, Bahramgur'un avlanması, Bahramgur'un Hint sultanı Şinkal'ı ziyaret etmesi, Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu Şiruye'nin cenazesi (Resim 8) gibi sahneler, Fars kültürüne ait konular olarak karşımıza çıkarlar. Bu kişiler İran'ın ulusal destanı *şâhnâme*nin kahramanlarıdır. Değişik zaman ve çevrelerde üretilmiş *şâhnâme* nüshalarda sıklıkla rastlanan bu sahnelerin *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'da da yer alması dikkate değerdir. Her ne kadar *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın yazımında bir *şâhnâme*nin kullanıldığından söz edilmese de, resimlenmesi aşamasında bir ön örnekten yararlandığı düşünülebilir. Semerkand'daki Özbek sarayında *şâhnâme* okunduğuna dair bazı veriler bu görüşümüzü doğrular niteliktedir<sup>14</sup>.

Resimlerin üslubunu ise Özbeklerden önce Maverâünnehir ve Horasan'ın hâkimleri olan Timurlular için çalışan nakkaşların belirlediği anlaşılır. Eserin tasvirleri İslam resim sanatında merkez sorunu hâlen tartışılan, bizim Herat'ta ünlü nakkaş Behzad'ın üslubundan türeyip, yaklaşık aynı tarihlerde Semerkand'da da üretildiğini savladığımız bir resim dilini 16. yüzyıl ortalarında sürdüren son temsilcisi gibi görünmektedir<sup>15</sup>. Şimdiye kadar 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başında üretilmiş çeşitli müze, koleksiyon ve kütüphanelerde tespit edebildiğimiz kadarıyla 23 el yazmasında karşılaştığımız bu resim üslubu sade tasarımları, küçük figürleri, az resim elemanı ile dikkat çeker. Bu grup içinde yine Taşkent Şarkışinaslık Enstitüsünde bulunan Ali Şir Nevaî'nin *Nevadir el-Nihâye*'sinin<sup>16</sup> bir nüshasında, uygulanan bu resim dilinin kaynağına işaret eden Herat Nakkaşhanesi'nin meşhur hattatı Sultan Ali Meşhedî ve Sultan Hüseyin Baykara'nın (1483-1506) adı geçer (Khairullaev, Pugaçenkova, Khakimov ve diğerleri, 2001, s. 56) (Resim 9). Bu üslubun Herat'ta 16. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında devam ettiğini gösteren bir örnek Nizamî *Hamse*'sinin bir nüshasıdır<sup>17</sup>. Eser, 341a. yaprağındaki ketebe kaydına göre 934 H./1527 M.

<sup>14</sup> Molla Muhammed Şadî, Şiban Han'ın kendisine *Fetihnâme*'yi yazmasını emrettiği sıradaki bir olayı dile getirir. Şadî, Şiban Han kardeşi Mahmud Bahadır Sultan'a "Şâhnâme'nin bir efsane olduğunu, bu eserde adı geçen İran şahlarından Rüstem'in sadece İran topraklarına sahip olduğunu, kendisinin ise fetihleriyle Rum'a kadar ulaştığını, sınırlarını Hindistan ve Hotan'a kadar genişlettiğini, dolayısıyla kendi kahramanlıklarını anlatmak ve *şâhnâme* kahramanlarını gölgede bırakmak için yeni bir eser yazılması gerektiğini" söylediğini kaydeder. Ayrıca Şah İsmail'in (1499-1524) oğlu Sam Mirza'nın (1517-67) *Tuhfa-i Samî* adlı eserinde belirttiği gibi Şiban Han şairlerine *şâhnâme*nin Türkçeye çevrilmesini emretmiştir. Bu konuda bilgi için bk. (Schimmel, 1960, s. 152; Öz, 2002, s. 28).

<sup>15</sup> Bu üslubun özellikleri ve örnekleri konusunda geniş bilgi için bk. (Altier, baskıda).

<sup>16</sup> Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Abu Rayhan Beruni Şarkışinaslık Enstitüsü, no. 1995.

<sup>17</sup> İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.785.



yılında Sultan Muhammed Nur tarafından Herat'ta istinsah edilmiştir (Sümer, 1977, s. 22).

Ancak Semerkand'da yapılması çok muhtemel bir grup *şâhnâme* nüshasında da farklı üsluplardaki resimlerle birlikte, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'daki resim dilini yansıtan resimlerin yer aldığı görülür (Resim 10). Dolayısıyla Herat ve Semerkand bu üslubun iki ana merkezi olarak görülmektedir. Bu noktada *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'daki resimlerin bir başka önemi, bu üslubun 16. yüzyılın ortalarında Semerkand'da devam ettiğini göstermesidir.

Sonuç olarak *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın içerik, metin-resim ilişkisi ve resim üslubu hakkında şunlar söylenebilir: Özbek Hanlığı'nın yaklaşık 100 yıllık hükümler sırasında üretilmiş resimli tarih kitaplarının sayısı oldukça sınırlıdır. Bu yazmaların neredeyse tümü de hanlığın ilk yıllarında Şiban Han'ın 10 yıllık kısa yöneticiliği sırasında üretilmişlerdir. Abdülatif Han adına hazırlanan *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*'ın da 16. yüzyılın ortalarında hazırlanan ve Özbek tarihinden söz eden son resimli yazma olduğu anlaşılmaktadır. Abdülatif Han'ın kendi tarihi yerine Özbek Hanlığı'nın kurucusu olan dedesinin tarihini yazdırması kişisel tarihten çok soyun öne çıkarılmak istendiğini düşündürür. Bu durum kendini resim programında da göstermekte ve yazmanın adıyla ters düşen bir tablo oluşturmaktadır. Çünkü eserde Moğol Hanları ağırlıklı olarak tasvir edilmek üzere seçilirken, sadece iki resim Ebu'l Hayr Han'la doğrudan ilişkilidir. Öte yandan eserin bir dünya tarihi olarak tasarlanması, Özbeklerin dünya içinde kendi yerlerini meşrulaştırma isteğiyle çakışmaktadır.

Sasani hükümdarları Ardaşir, Bahramgur, Hüsrev'in oğlu Şiruye gibi İran kültürünün önemli hükümdarlarının yaşamlarını içeren metin ve resimlerle Fars kültürüne bir atıf yapıldığı anlaşılmaktadır. Özbekler en yakın komşusu aynı zamanda amansız rakibi İran'ın uzun yıllar edebî alanda etkin olarak ürünler verdiğini bilir. Böylece Özbeklerin Şii İran'ı siyasi ve dinî anlamda yadsıyan, ancak kültürel yapısını beğenip yaşatan bir yaklaşımı olduğu da açığa çıkar. Bu resimler, Özbeklerin İran kültürü ile iletişiminin açık ifadesidir. Bu durumun diğer bir önemi, yazarın bu kısımları yazarken kullandığı önceki dönemlere ait kaynakların, Özbek sarayında muhafaza ediliyor ve gerektiğinde kullanılıyor olmasıdır.

*Tarih-i Ebu'l Hayr Han* gerek metin gerek resimleriyle hem geleneksel tarih yazımını 16. yüzyıl ortalarında yine geleneksel tasvir etme biçimiyle yansıtırken, resimlerinin üslubunda Timurlu nakkaşlarının etkilerini açık olarak sergilemektedir. Bu durum; Özbek hanlarının sanatı koruyucu, teşvik edici başka bir deyişle sanatın devamlılığını sağlayan tutumlarının açık göstergesidir.

## Kaynakça

- Abuseitova, A. M. and Baranova, YU. G. (2001). *Pismennie Istoçniki i Kulture Kazahctana i Tsentralnoy Azii v XIII-XVIII VV*. Almatı: Dayk Press.
- Ahmedov, B. (1985). *Istoriko-Geografiçenkaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv*. Taskent: Izdatel. Fan Uzbek SSR.
- Ahmedov, B. (1992). *Özbek Ulusi*. Taşkent: Abdulla Kadiriyy Namıdaki Halk Merosı Naşriyatı.
- Akbıyık, A. H. (2004). Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları. *Bilig*, 30, 151-171.
- Alaâdin Ata Melik Cüveynî. (1999). *Tarih-i Cihan Güşa*. Cilt 3, (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altier, S. (2010). Özbek Hanlığı'nın (1500-1599) Bilinen İlk Resimli Tarih Kitabı *Fetihnâme* ve Öne Çıkardığı Temalar. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 11-23.
- Altier, S. (baskıda). Timurlulardan Özbeklere Zengin Bir Miras: 15. Yüzyıl Sonlarında Horasan'da Gelişen Bir Resim Üslubu ve Özbek Sanat Çevresi ile İlişkisi. *Taşkent'in Kuruluşunun. 2200. Yılı Şerefine Tarihselden Moderne Özbekistan: Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu, 13-17 Temmuz 2009, Ankara, Bildiriler*, Ankara.
- Anonim. (1967). *Tavarih-i Guzida Nusrat-Name*. A. M. Akramova (Yay.), Taşkent: Izdatelstvo Fan Uzbekskoy SSR.
- Alpargu, M. (1992). Bir Özbek Hanı Ubeydullah Han. *Türk Kültürü*, XXX, 109-115.
- Arnold, T. W. (1930). *Bihzad and his Paintings in the Zafar-Namah*. London: Ms., Bernard Quaritch.
- Bağcı, S. (1994). Osmanlı Dünyasında Efsanevi Yönetici İmgesi olarak Büyük İskender ve Osmanlı *İskendernâmesi*. *Humana. Bozkurt Güvenç'e Armağan* içinde (ss. 27-31), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Barbara, B. (1994). A Sixteenth Century Manuscript from Transoxiana: Evidence fon a Continuing Tradition in Illustration. *Muqarnas*, 11, 103-116.
- Barthold, W. (1913-1936). Banākiti, Fakhr al-din Abu Sulaiman Dawud b. Muhammad. *Encyclopaedia of Islam* içinde (C. II, s. 645), Leiden: Brill and Luzac& Co.
- Barthold, W. (1948). Ebülhayr. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (ss. 6, 85), İstanbul.
- Barthold, W. (1979). Şibanlar Şaybaniler. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 456-458), İstanbul.
- Barthold, W. (2001). Banakiti, Fahr al-din Abu Suleyman Davud bin Muhammed. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, s. 33), Eskişehir: Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri.
- Bilgin, O. (1993). Cüveynî Atâ Melik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss. 140-141).
- Bouvat, L. (1979). Şiban Han. Şaybani Han. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. II, ss. 454-456), İstanbul.

- Boyle, J. A. (1962). Juvaynî and Rashîd al-Dîn as sources on the History of Mongols. *Historians of the Middle East* (B. Lewis, P. M. Holt, Ed.) içinde (ss. 133-137). London-New York-Toronto: Oxford University Press.
- Boyle, J. A. (1974). The Alexander Legend in Central Asia. *Folklore*, 85, 217-228.
- Brend, B. (1994). A Sixteenth Century Manuscript from Transoxiana: Evidence for a Continuing Tradition in Illustration. *Muqarnas*, 11, 103-116.
- Budak, M. (1994). Ebü'l- Hayr Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 10, s. 325), İstanbul.
- Burton, A. (1986). *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. London: Curzon Press.
- Cüzcanî. (1881). *Tabakât-ı Nasirî* (H. G. Raverty, İng. Çev.). I-II, London.
- Dolinskaya, V. G. (1958). Miniatyuri Pukopisi 'Tarih-i Abulhayr-Hani' iz Sobraniya Instituta Vostokovedeniya AN UzSSR. *Izvectiya Otdeleniya Obşestvennih Nauk*, 2(17), 31-56.
- Duda, D. (1999). The Illustrated Shaybaniname in Vienna Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt. 188. *Art Turc/ Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art 10e Congr s International d'art Turc, Geneve-Geneva, 17-23 September/ Septembre 1995* içinde (ss. 261-271), Geneve: Fondation Max Van Berchem.
- Etlık, B. (1992). *İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan Timurlu Dönemine Ait Yazma Eserlerden Şerafettin Yazdi'nin Zafernamesi Şeyhi'nin Hüsrev-i Şirin'i ve Kirmani'nin Hamse'sinde Tezhip ve Minyatürler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Flügel, G. (1977). *Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften Der K.U.K. Hofbibliothek zu Wien, I-II-III*. (2. bs.). Hildesheim-New York: Georgolms Verlag.
- Golden, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (O. Karatay, Çev.). Ankara: Karam Araştırma ve Yayıncılık.
- Gray, B. (1954). An Unknown Fragment of the 'Jâmi' al-tawarikh' in the Asiatic Society of Bengal. *Ars Orientalis*, 1, 65-76.
- Günaltay, Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*. Y. Kanar (Haz.), İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Gündoğdu, A. (1995). *Hive Hanlığı (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (A. Sadak, Terc.). İstanbul: Otağ Yayınları.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hazar, M. (1994). *Hermann Wambery Buhara Yahud Maverâünnehr Tarihî Özbek Türkçesi (Transkripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Huart, C. (1950). Horasan. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 560-562). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ibragimov, S. K., Mingulov, N. N. ve diğerleri. (1969). *Materiali po Istorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov*. Alma-Ata: Izvatelstvo Nauka Kazahskoy SSR.
- Ismailova, E. M. (1980). *Vostocnaya Miniatyura. Şark Miniatyurası. Oriental Miniatures*. Taşkent: Gafur Gulam Namıdagi Adabiyat ve San'at Naşriyatı.
- Kafesoğlu, İ. (1976). On dördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri. *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (ss. 969-973), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kemaleddin Binaiy. (t.y.). *Şeybaniyname Fars Tiliden Muhammed Yusuf Bayaniy Tercimesi*. G. Kerim (Haz.), Yayınlanmamış Kitap.
- Khairullaev M., Pugaçenkova, G. A., Khakimov, A. ve diğerleri. (2001). *Oriental Miniatures, The Collection of the Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, I, 14th-17th Centuries*. Tashkent: The Beruni Institute of Oriental Studies.
- Kılıç, R. (1999). Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri (1530-1555). *Türk Kültürü*, 437, (XXXVII), 523-534.
- Lentz, T. and Lowry, G. D. (1989). *Timur and the Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Los Angeles: Smithsonian Institution Press.
- Mallayev, N. M. (1965). *Özbek Adabiyati Tarihi Birinci Kitab XVII Asrgaca*. Taşkent: Okituvçi Naşriyatı.
- Minhâc-i Sirâc el-Cuzcânî. (2011). *Tabakât-ı Nâsri-Selçuklular* (E. Göksu, Ter. ve not.). Tokat: Taşhan Yayınları.
- Mirza Haydar Dughlat. (1996). *Tarikh-i Rashidi* (W. M. Thackston, İng. Çev.). Cambridge: Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
- Muhammed Salih. (2003). *Şeybani-name (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*. Y. Kocasavaş (Haz.), İstanbul: Çantay Yayınları.
- Öz, Y. (2002). *Şeh-nâme Tercümeleri ve Sözlükleri. Name-i Aşina*, 25-38.
- Pugaçenkova, G. A. and Galerkina, O. (1979). *Miniatyuri Sredney Azii*. Moskva: Izobrazitelnoe Iskusstvo.
- Rieu, C. (1879). *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, Trustees of the British Museum*. London: British Museum.
- Rieu, C. (1888). *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. Londra: The British Museum.
- Roemer, H. R. (1974). Timur. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* içinde (C.12, ss. 336-370).
- Roux, J. P. (t.y.). *Orta Asya Türk ve Uygarlık* (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Schimmel, A. (1960). Some Notes on the Cultural Activity of the First Uzbek Rulers. *Journal of the Pakistan Historical Society*, VIII(IV), 149-166.

- Semenov, A. A. (1956). Kultriy Uroven Pervih Şeybanidov. *Sovetskoe Vostokovedenie*, 3, 51-59.
- Sims, E. (1972). Sultan Husayn Bayqara's Zafar-Namah and Its Miniatures. *The Memorial Volume of the VIth International Congress of Iranian Art and Archeology* içinde (ss. 11-16). Oxford.
- Sims, E. (1992). Ibrahim Sultan's Illustrated Zafar-Namah of 1436 and its Impact in the Muslim East. *Studies in Islamic Art and Architecture, Supplements to Muqarnas*, VI, 132-143.
- Sümer, M. (1977). *Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Özbek Devri Buhara Yazmalarının Minyatürleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uğur, S. (2007). *Zafername Resimlerinde Üslup ve İkonografi: Türk İslam Eserleri Müzesi Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vambery, H. (1872). *Geschichte Bocharans oder Transoxaniens*. Stuttgart: Verlag der J. G. Cotto'schen Buchhandlung.
- Yusupova, D. Yu and Calilova, R. P. (1998). *Sobraniye Vostoçnih rukopisey Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan Istoriya*. Taşkent: Izdatelistvo Fan Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan.

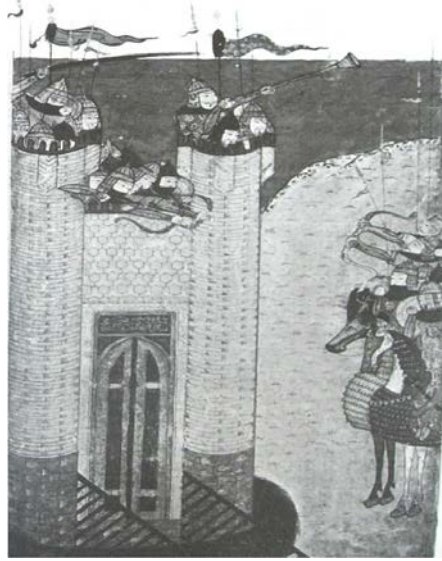
### **Resim Listesi**

- Resim 1.** Tezhipli serlevha, Mes'ud bin Usman Kuhistânî, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, 1540 civarı, Semerkand, y. 192a, (Khairullaev, Pugaçenkova ve Khakimov, 2001, res. 101).
- Resim 2.** Cüveynî, *Tarih-i Cihân Guşâ*, Moğollar'ın kale kuşatması, 1438, Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Pers. 206, y. 149a, (Gray, 1954, res. 83).
- Resim 3.** Argun Han Tahtta, Mes'ud bin Usman Kuhistânî, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, 1540 civarı, Semerkand, y. 165a, (Ismailova, 1980, res. 24).
- Resim 4.** Kazak Han'ın tahtta, Mes'ud bin Usman Kuhistânî, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, 1540 civarı, Semerkand, y. 171b, (Ismailova, 1980, res. 26).
- Resim 5.** Ebu'l Hayr Han'ın eşiyile meclisi, Mes'ud bin Usman Kuhistânî, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, 1540 civarı, Semerkand, y. 224b, (Khairullaev, Pugaçenkova ve Khakimov, 2001, res. 101).
- Resim 6.** Molla Muhammed Şadî, *Fetihnâme*, Mahıdıl ve Şiban Han'ın eğlence meclisi, Semerkant, 1502-1503, Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Abu Rayhan Beruni Şarkîşinaslık Enstitüsü, no. 5369, y. 54b, (Şarkîşinaslık Enstitüsü'nün izniyle).
- Resim 7.** İskender ve ordusunun Sirderya'yı geçmesi için kayalıklarının kırılması, Mes'ud bin Usman Kuhistânî, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, 1540 civarı, Semerkand, y. 66b, (Galerkina, 1980, res. 15).
- Resim 8.** Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu Şiruye'nin cenazesi, Mes'ud bin Usman Kuhistânî, *Tarih-i Ebu'l Hayr Han*, 1540 civarı, Semerkand, y. 91b, (Galerkina, 1980, res. 16).
- Resim 9.** Ali Şir Nevaî, *Nevâdir el-Nihâye*, Şiir okuma meclisi, Herat, 1500 civarı, Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Şarkîşinaslık Enstitüsü no. 1995, y. 73a, (Galerkina, 1980, res. 5).
- Resim 10.** Firdevsî, *Şâhnâme*, Rüstem'in Bahman'ın fırlattığı kayayı tutması, Semerkant, 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başı, Londra, British Library, Or. 13859, y. 240b, (British Library'nin izniyle).

## Ek: Resimler



Resim 1.



Resim 2.



Resim 3.

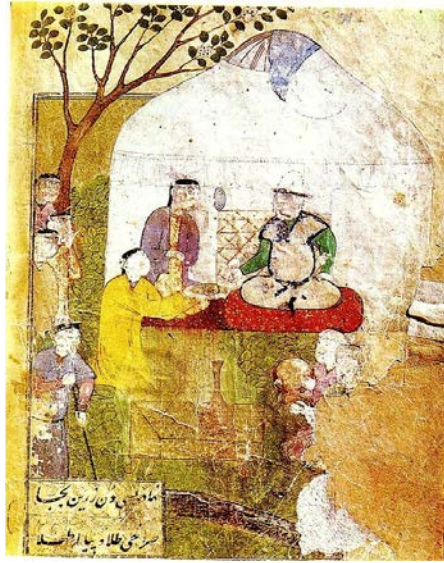


Resim 4.





Resim 5.



Resim 6.



Resim 7.



Resim 8.





Resim 9.



Resim 10.

# SPORA KATILIMDA TOPLUMSAL FAYDA: KAZAKİSTAN AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ ÖRNEĞİ

*Nefise BULGU*

**Özet:** Çalışmada, spora aktif katılımla kazanılan davranışlar, toplumsal fayda çerçevesinde ele alınmıştır. Spor bireye, topluma uyumu öğreten toplumsal kurumlardan biridir. Bu işlevi onun toplumsal fayda beklenen bir kurum olduğuna işaret etmektedir. Çalışma, Kazakistan'da Ahmet Yesevi Üniversitesi öğrencilerine anket formu uygulanarak yapılmıştır. Araştırma grubu, amaçlı örneklem çerçevesinde Spor ve Sanat Fakültesinin Spor Fakültesi ile diğer fakülte öğrencilerinden, spora sürekli ve aktif katılanlar arasından oluşturulmuştur. Çalışmada, öğrencilerin spora aktif katılımı ile toplumsal fayda sağlama arasındaki ilişkinin düzeyi sorgulanmıştır. Uygulanan anket sonucu elde edilen verilerden, sporun kişiye toplumsal ve bireysel davranışlar kazandırdığı ve şiddeti kontrol etmeyi öğrettiği görülmüştür. Kazakistan'da Ahmet Yesevi Üniversitesi öğrencileri ile yapılan bu çalışmada, spora erken yaşta aile üyeleri ve okul yöneticilerinin teşviki ile başlanmasının toplumda bir değer oluşturduğu ve buradan hareketle de sporun, toplumsal fayda sağlamaya yönelik işlevi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Spor, sosyalizasyon, toplumsal fayda, spor kültürü, spora katılım.

## **Social Benefits from Sport Participation: The Case of Students of Kazakhstan Ahmet Yesevi University**

**Abstract:** This study deals with the behavior acquired through active participation to sport within the framework of social benefit. Sport is one of the institutions teaching individuals how to adapt themselves to society. This function implies that sport is an institution expected to generate social benefit. A survey was conducted in the study to the students of Ahmet Yesevi University of Kazakhstan. Within the framework of purposeful sampling, the research group was constructed from the students of the Sports Department and other departments who continuously and actively participate to sport. It was investigated the level of relationship between the active participation to sports and gaining social benefits. The results of the survey conducted suggest that sport make individuals gain social and personal behaviors and teaches to control violence. The paper concludes that beginning sports at early ages by the encouragement of the family members and school managers creates a value in societies, and thus, sports has a function to provide social benefits.

**Key words:** Sport, socialization, social benefit, sport culture, sport participation.

## Giriş

Mükemmel değerleri, standartları ve görevleri tanımlayan spor, bireyden öte toplumsal önemi ağır basan etkinliktir. Sporun toplumla bağı ilk insan topluluklarına uzanır. Doğaya, canlılara ve insanlara karşı verilen mücadelede, hayatta kalma adına bir araç olarak kullanılan bedensel etkinlikler, toplumların gelişmesi doğrultusunda, örgütlü sporlara dönüşmüştür. Örgütlü sporun kaynağının ilk toplumlara uzanması, onun toplumla kurduğu ilişkinin köklerinin derinliğine ve önemine işaret etmektedir. İlk insanlardan, antik çağa ve modern dünyamıza uzanan tarihsel süreçte spora yüklenen işlevler, onun bir kültürel pratik olarak toplumsal faydadaki önemini göstermektedir. Antik Yunan'da oğlanların *palestra*, gençlerin *cimnazyumda* bedenlerinin ve ruhlarının bütünlük içinde eğitilmesinin (Mechikoff ve Estes, 2002, ss. 50-53) amacı, nasıl toplumun düzeni ve refahı için iyi vatandaş yetiştirmekse; günümüzde de aynı amaçla, sporun topluma uyumlu bireyler kazandırma işlevi sürmektedir. Spor, görüldüğü gibi, eğitimin bir parçası olarak geçmişten günümüze toplumsal fayda açısından önemini koruyarak gelmiştir.

Spor, görünürde, fiziksel yeteneklerin sergilendiği bedeni öne çıkaran etkinlikler (Coackley, 2007, s. 5; McPherson, Curtis ve Loy, 1989, s. 15; Seippel, 2006, s. 58; Loy, McPherson ve Kenyon, 1978, s. 15; Horne, Tomlinson ve Whannel, 1999, s. 170) olmakla birlikte; aynı zamanda bireye davranışları taklit yoluyla öğreterek kimlik edindiren ve onu kolektif yaşama katılmaya hazırlayan örgütlü temel toplumsal kurumlarından biridir (Kirk ve MacPhail, 2003, ss. 57-58). Spor, bu özellikleriyle toplumsal ve kültürel bir öze sahiptir. Spora yüklenen işlevler, toplumsal faydayı gözetmenin yanı sıra onun fizyolojik, biyolojik ve diğer bireysel faydalarını da içerir (Seippel, 2006, s. 52). Bu çalışmada, Kazakistan'da Ahmet Yesevi Üniversitesi öğrencilerinin spora aktif katılımı kazanılan davranışları, toplumsal fayda çerçevesinde ele alınmıştır.

Araştırmanın yapıldığı Kazakistan, yüz ölçümü bakımından dünyanın dokuzuncu geniş ülkesi olup sahip olduğu zengin doğal kaynakları sayesinde ekonomisi hızla gelişen, Kazak ve Rus dilinin kullanıldığı, nüfusunda Müslüman ve Hristiyanların bulunduğu Türk kökenli devletlerden biridir. Kazakistan nüfusunun yarıdan fazlası Kazak, diğerleri Rus, Alman, Özbek, Tatar, Uygur, Ukraynalı gibi etnik gruplardır (Wikipedia, 2012) ve ülkenin bu farklı etnik yapısı, kültürel zenginliğinin kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Kazakistan, spor alanında da ekonomik gelişmesine paralel bir yükselişe geçmiştir. 2004 Yaz Olimpiyatlarında boksta kazandığı 5 madalya ile başlayan bu süreç, noktayı Londra 2012 Olimpiyatlarında koymuştur. Ardından, Vancouver (2010) Kış Olimpiyatlarına 8 alanda 39 sporcu ile katılmış ve 2 gümüş madalya (kadınlar, biatlon) kazanmıştır. Kazakistan'ın asıl yükselişini,

Astana’da yapılan 7. Asya Kış Oyunlarında görmekteyiz. Oyunlarda, 32’si altın, 21’i gümüş ve 17’si bronz toplam 70 madalya kazanan Kazakistan; 24 ülkenin katıldığı bu oyunlarda birinci gelerek (Wikipedia, 2012), 2012 Londra Olimpiyatlarındaki başarısının işaretlerini vermiştir.

Kazakistan, 2012 Londra Olimpiyatlarına 16 spor dalında, 115 sporcu ile katılmış ve aldığı madalyalar ve kırdığı rekorlar sonucunda olimpiyatlarda 12. sırada yer alma başarısını göstermiştir. Kazakistan, 16 spor dalı ile olimpiyatlara katılmasına rağmen, özellikle boks ile halterde ve kadınlarda da birkaç spor dalındaki başarılarıyla olimpiyatlarda dikkat çeken ülkelerden biri olmuştur. Boksta hem erkek hem de kadınlarda kazandığı madalyalarıyla bu spor dalında iddialı olduğunu gösteren Kazakistan, halterde de hem erkek hem kadınlarda dünya ve olimpiyat rekorlarına imza atmıştır. Erkeklerde, 94 kiloda İlya İlin’in kopartma ve silkmeye (toplam 418 kilo) iki dünya rekoru ve kadınlarda da 63 kiloda Maiya Maneza’nın toplam 245 kilo ile kırdığı olimpiyat rekoru, bu spor dalının ve olimpiyatların unutulmazları arasında yerlerini almalarını sağlamıştır. Bu spor dalları dışında, kadınlarda judo, atletizm (1 altın), güreş (2 bronz) dallarındaki madalyalar da ülke adına dikkate değer diğer başarılarıdır. Ayrıca yeni gelişmekte olan bisiklet sporunda, İtalya (2008), İspanya ve Fransa turlarında (2009, 2010) arka arkaya alınan birinciliklerin ardından, Londra’da kazanılan 1 altın madalya, bu ülkenin uluslararası yarışmalarda farklı spor dallarında da adını gittikçe duyurmaya başladığını göstermektedir. Kazakistan’ın 2012 Londra Olimpiyatları dışında, son üç olimpiyatta özellikle boks sporunda, uluslararası diğer yarışmalarda, farklı spor dallarında şampiyonluk grafiğindeki bu sürekli yükselişi, (Wikipedia, 2012) ülkede spora katılımın desteklendiğine işaret etmektedir. Bir toplumda spora katılımın yaygınlaştırılmasının en önemli nedeni, daha önce de belirtildiği gibi, hem bireysel hem de toplum adına bir fayda beklenmesidir. Bu beklentinin temelinde, sporun toplum kültürünü öğreten ve kazandığı başarılar ile toplumsal morali yükseltmesi istenen bir kurum olması yatmaktadır (Seippel, 2006, s. 52; Kirk ve MacPhail, 2003, s. 38). Sporun ruh ve beden sağlığını koruması ve geliştirmesi, toplum kültürünü öğretmesi, toplum beklentisi doğrultusunda davranışlar edindirmesi ve başarıları ile toplumsal morali yükseltmesi, ondan beklenen toplumsal faydalar/görevler içindedir. Bir ülkede spordan beklenen bu toplumsal görevler, onun toplumsal bir kurum olması ile açıklanır (Coakley, 2007, s. 24; Seippel, 2006, s. 52; Kirk ve MacPhail, 2003, s. 58; McPherson ve diğerleri, 1989, s. 18; Loy ve diğerleri, 1978, s. 15). Bu çalışmada, Kazakistan’da spora katılan gençlere, sporun hangi davranışları edindirecek toplumsal bir fayda sağladığının araştırılması amaçlanmıştır.

## **1. Spora Katılımda Toplumsal Fayda**

Sporun bir toplumda katılım biçimini Loy (1969, s. 56), iki temel kategoriye ayırır: Tüketenler (izleyici, okuyucu, taraftar) ve üretenler (aktif katılımcılar). Üreten konumundaki aktif katılımcılara belli deneyimler edindiren sporun toplumsal fayda işlevini yerine getirebilmesi; bireyler tarafından katılma biçimlerine, onların nasıl deneyim edindiklerine ve katıldıkları spor türüne bağlıdır (Breuer, Hallmann ve Wicker, 2011, s. 273; Seippel, 2006, s. 54). Rekreatif spor etkinliklerinin süreklilik göstermesi ve gündelik bir alışkanlık hâline gelebilmesinde yaş, cinsiyet, ırk, etnisite ve sınıf farkı gözetmeksizin, farklı gruplara spora katılımda fırsat eşitliğinin sağlanması (Horne ve diğerleri, 1999, ss. 171-176), gelişmiş bir toplum portresi çizerken, toplumun aynı zamanda bu katılımı kendisinden hizmet beklediğini de ifade etmektedir. Her bir yapının toplumun genel çıkarları ile uzlaşım sağlaması istenirken (Bottomore ve Nispet, 1990, ss. 580-610), spordan da norm ve kalıplarıyla, toplumsal çıkar eğiliminde davranışlar inşa etmesi beklenmektedir. Sosyoloji kuramlarından işlevselci yaklaşım, sporun toplumsal hizmet işlevi üzerinde durmuş ve bireyin toplumsal ve kişisel gelişmesini, toplumla bütünleşmesini, iş ya da okul başarılarının artışı, sağlığının korunmasını ve güçlenmesini etkileyerek toplumsal faydadaki önemine dikkat çekmiştir. İşlevselci yaklaşıma göre toplumsal uyum, kendini ifade aracı ya da bireyin gereksinimlerini tatmin eden etkinlikler olarak spor (Coakley, 2007, s. 33); toplumda kabul gören ideal değerleri, standartları, yararları, görevleri de toplum üyelerine (Wheeler, 2011, s. 239) öğreten bir kurumdur. Toplumsal sistemin parçaları arasındaki ilişkiye, toplumun belli yasalarla kontrol edilebildiğine, toplumsal denge ve uyumun aile, eğitim, medya, spor gibi kurumlarla sağlandığına dikkat çeken işlevselci yaklaşım; yaş, cinsiyet, ırk, azınlık, sınıf farkı açısından spora katılımı göz ardı ettiği ve toplumda rekreasyon, kitle sporu gibi gelişmelere açıklama getirmediği için eleştirilmektedir (Coackley, 2007, ss. 36-37). Yapılan araştırmalarda, toplumdaki ırk ve cinsiyet ayrımının, katılımındaki farklılıkların ve eşitsizliklerin spora yansıdığına ortaya çıkması (Breuer ve diğerleri, 2011, s. 273; Vermeulen ve Verweel, 2009, s. 1208; Smith ve Hattery, 2006; ss. 10-11; Kay, 2006, ss. 95-96; Carrington ve McDonald, 2006, ss. 126-128; Horne ve diğerleri, 1999, ss. 171-176; Hargreaves, 1994, ss. 237, 255; McPherson ve diğerleri, 1989, ss. 206-211; Loy ve diğerleri, 1978, ss. 352-357), bu eleştirileri doğrular nitelikteyse de, spora katılımda ve bu katılımı kazanılması beklenen davranışlarla, sporun toplumun diğer kurumlarıyla eşgüdüm içinde uyumlu bir kurum olduğu, bu çalışmanın ön kabulüdür.

## **2. Spora Katılım ve Toplumsallaşma**

Toplumsallaşma sürecinde, Bulgu ve Akcan (2003)'ın çalışmalarında da görüldüğü gibi sporun, gençlere yaşamlarını kontrol etmeyi öğretmesi ve olumlu davranışlar edindirmesi onun faydacı gerçekliğidir. Spora katılım ile beklenen faydanın sağlanma sürecini ifade eden toplumsallaşmayı anlamada iki farklı yaklaşımın kavramları öne çıkar: İçselleştirme (işlevselci yaklaşım) ve karşılıklı etkileşim (etkileşimci, kültürel çalışmalar yaklaşımı). İçselleştirme, işlevselci modelin toplumsallaşma sürecinde bireyin toplumsal rolleri öğrenip içselleştirmesi ve toplumsal birey olmaya geçişi anlatan, toplum merkezli ve bireyin pasif konumda bulunduğu bir yaklaşımı ifade eder. Karşılıklı etkileşim kavramı ise kendine güvenen, bağımsız, yaratıcı ve rolleri belirleyici, aktif konumda, birey merkezli bir modeli içerir. Bu yaklaşım, içselleştirme modelinin tersine, toplumsallaşmanın tek yönlüden öte, iki yönlü etkileşime yatkın, dolayısıyla değişimi vurgulayan bir süreç olduğunu benimser (Horne ve diğerleri, 1999, s. 138).

İşlevselciler, planlı, emir komuta zinciri yöntemi ile öğrenmeyi tanımlayarak toplumsallaşmayı neden-sonuç ilişkisine indirgeyen gerekirciliği benimsemişler ve davranışların farklı olabileceğini ihmal etmişlerdir (Horne ve diğerleri, 1999, s. 138). Çatışmacılar, kişilik ve yaşanan çevre özelliklerinin spora katılımı ve spor deneyimini etkilediğini öne sürerek, işlevselcilerin sporun tek tip genel bir karakter inşa edici özelliği olduğu görüşüne karşı çıkarlar. Onlar, aktif spor yaşantısı süresince yeni deneyimler edinilebileceğine ve davranışların bu etkenler dikkate alınarak farklılaşabileceğine dikkat çekmişlerdir (Coackley, 2007, ss. 38-39). Özellikle spora katılımda, bireyin kültürel çevresi içindeki sosyal etkileşimi (Horne ve diğerleri, 1999, ss. 145-146; McPherson ve diğerleri, 1989, ss. 39-50), örneğin; ilk toplumsallaşma sürecinde, aile ve çevresel etmenlerin spora katılımdaki farklı uygulamaları, sporda davranış inşalarının farklılaşmasına neden olmaktadır (Wheeler, 2011, ss. 240-242). Dolayısıyla işlevselcilerin öne sürdüğü gibi, spor ortamındaki etkileşim ile olumlu davranışlar kazanıldığı kabul edilse de aile, eğitim, arkadaş grupları ve diğer çevre etkenlerinin spor deneyimini etkilediği dikkate alınmaktadır (Horne ve diğerleri, 1999, ss. 145-146; Coackley, 2007, s. 92). Bunun bir diğer ifade biçimi, sporcunun sosyal çevresinden edindiği habitusun, spor ortamına yansıtılmış olduğudur. İçinde yaşadığı toplumda bireye rehberlik eden toplumsal değerler, toplumsal dünyayla etkileşimi sağlarken, normlar da kültürel değerleri somutlaştırarak ya da yansıtarak davranış kurallarını oluşturmaktadır. Giddens; değerler ve normların, bireylerin çevrelerinde nasıl davranacağına biçim vererek onların farklılaşmasına neden olduğunu söylemektedir (Giddens, 2005, ss. 22-23). Beyzolda berabere kalmayı sporda bir değer olarak içselleştirmiş bir yerli topluluğunda başarılı bir sporcunun, kazanma hedefli Amerikan profesyonel beyzbol takımına transferinde, takıma

uyum sağlayamayıp başarısız olması, yaşanan toplumsal çevrenin değerlerinin sporda yön verici önemine bir örnektir (McPherson ve diğerleri, 1989, s. 41).

Bu örnekten, bireyin davranışlarının, yaşadığı toplumun kodlarını referans alan pratikler dizisi olduğu anlaşılmaktadır. Bourdieu (2002); bu pratikleri habitus olarak tanımlamaktadır. Bireyin hem geçmişini hem geleceğini ifade eden habitusun toplumsallaşma sürecinde biçimlenmesinde, yaşanan çevre belirleyicidir (Bourdieu, 2002, ss. 170-171). Bireyin spor dışında çevreden kazandığı davranışların (Horne ve diğerleri, 1999, ss. 138-140), sporda farklı kimlik ve davranışlar edindirmesi, dikkati doğrudan toplumsal çevre üzerine çekmektedir (Coackley, 2007, s. 92). Aile, çocuğun birincil çevresi olup arkadaş grupları, okul, medya ve diğer kurumlar, toplumsallaşma sürecinde belirleyici ikincil çevredir. Her iki toplumsallaşma ajanının da toplumsal statü ve bu statünün izleyeceği görevleri öğretmesi (Giddens, 2005, ss. 26-28), bireyin, toplumda bir grup üyesi olduğunu ifade eder. Giddens'in aile ile birlikte medya, okul, siyaset kurumlarının toplumsallaşmadaki önemine dikkat çekmesi ve aile yapılarının bu süreçte farklılık yaratabileceğini öne sürmesi (Giddens, 2005, s. 175), bireyin spor dışındaki öğrenme ve etkileşimlerinin spor davranışını etkilemedeki önemine dayanak teşkil etmektedir.

### 3. Yöntem

Bu çalışmada; veri toplama araçlarından biri olan anket tekniğinden yararlanılmıştır. Anket sorularının hazırlanma aşamasında ve uygulama sürecinde ise nitel araştırma tekniklerine başvurulmuştur. Çalışmada, kısa sürede geniş bir kesimden çok fazla bilgi alma ihtiyacı nedeniyle veriler, anket aracılığıyla toplanmıştır (McNeill ve Chapman, 2005, s. 26). Anket, yüz yüze görüşmeler yoluyla bireylere soru-cevap biçiminde uygulanmıştır.

*Örneklem grubu ve anket sorularının hazırlanması:* Araştırma, Kazakistan'ın Ahmet Yesevi Üniversitesinde, amaçlı örneklem yoluyla Spor ve Sanat Fakültesinin Spor Fakültesinden 89 ve diğer fakültelerde spor öz geçmişine sahip 99 öğrenci olmak üzere toplam 188 öğrenci ile yapılmıştır. Araştırma, sporun toplumsal faydasını tespit etmek amacıyla yapıldığı için diğer fakültelerden, ön görüşme ile spor geçmişi olup üniversitede sürekli spor yapmayı sürdüren öğrencilerden seçilmiştir. Spor Fakültesi öğrencileri, sporcu öz geçmişine sahip olduklarından böyle bir ön görüşme yapma gereği duyulmamıştır. Kazakistan'ı temsil etmesi düşünülen bu çalışmada, örneklem ağırlıklı olarak Kazak öğrencilerden oluşmakla birlikte, çok düşük oranda Özbek ve Tatar öğrenciler de grupta yer almıştır.

Spor Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Bölümü ile Askerî Hazırlık ve Beden Eğitimi Bölümlerinden oluşmaktadır. Beden Eğitimi Bölümü, antrenör ve beden eğitimi öğretmeni; Askerî Hazırlık ve Beden Eğitimi Bölümü ise askerî hazırlık öğretmeni yetiştirmektedir (<http://www.yesevi.edu.tr>). Bu fakülte

öğrencilerinden oluşturulan grupta, spor yaşantılarını örgütlü spor takımlarında sürdüren elit sporcu öğrenciler bulunurken örnekleme, spora sadece rekreatif amaçlı katılımcıların da dâhil edilmesinin nedeni, spora katılımın her türünde, spordan toplumun beklentisi doğrultusunda kazanımlar edinildiğinin düşünülmesidir. Araştırma grubunun bulguları ayrı verilmekle birlikte, çalışmada karşılaştırma yapma amacı güdülmemiştir. Çalışma için önemli olan, spora düzenli katılanların spor aracılığıyla edindikleri kazanımları tespit etmektir.

Araştırma verilerini toplamak amacıyla, açık uçlu ve çoktan seçmeli 35 sorudan oluşan bir anket formu hazırlanmıştır. Anket hazırlama sürecinde, öğrencilerle yapılan informel bireysel görüşmeler ve gözlemler yoluyla edinilen bilgilerden yararlanarak anket soruları oluşturulmuştur. Anket sorularının anlaşılabilirliğini test etmek üzere (McNeill ve Chapman, 2005, s. 45), alana çıkmadan önce, altı erkek, dokuz kız, toplam on beş öğrenci ile bir pilot çalışma yapılmış ve buna göre anket üzerinde son düzenlemelerin ardından anket uygulamasına geçilmiştir.

Araştırma grubunun Türkiye Türkçesini kullanmada zorlandıkları bilindiği için anket formu, Ahmet Yesevi Üniversitesindeki çevirmenlerin yardımı ile Kazak Türkçesine aktarılmıştır.

*Soru kategorileri:* Hazırlanan anket formu sosyokültürel özellik, spor yaşantısı ve spordan kazanımlar alt başlıklarından oluşturulmuştur. Sosyokültürel özellik, ailenin gelir ve eğitimini anlamayı, sporla ilişkisini öğrenmeyi hedeflemiştir. Spora katılım, öğrencinin spora nasıl başladığını belirlemeye yönelik sorulardan oluşmuştur. Spordan kazanımlar kategorisi ise spora katılımı ile edinilen davranışları tespiti yöneliktir. Bu kategoriyle katılımcıların spordan toplumun onayladığı davranışları kazanıp kazanmadığı tespit edilerek, sporun toplumsal yararının hangi düzeyde olduğu görülmek istenmiştir.

Araştırmada, spora aktif katılımın katılımcılara spor kültürünü oluşturmada etken olduğu görüşünün kabulünden hareketle, “öğrencilerin spordan beklenen yararlı davranışları ne düzeyde edindikleri” sorusuna cevap aranmıştır.



## 4. Bulgular

### 4.1. Araştırma Örnekleminin Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırma grubunun cinsiyeti, yaşı, ailelerinin ekonomik ve eğitim durumu, spor dalı ve spora başlama yaşı, Tablo 1’de verilmiştir. Bu bulgular, araştırmaya katılanların profili ile ilgili genel bir fikir vermektedir. Çalışmada metin içinde kısaltmalar Spor Fakültesi öğrencileri için “SFÖ”, diğer fakülte öğrencileri için “DFÖ” olarak belirlenmiş ve metin içinde bu kısaltmalar kullanılmıştır.

*Cinsiyet:* Araştırma gruplarından SFÖ’de kadınlar sadece %11,2 oranında temsil edilirken, DFÖ’nün %74,7’si kadındır (Tablo 1). SFÖ grubu ağırlıklı olarak erkeklerden, DFÖ grubu ise ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmaktadır. Bu oranlar, kadınların genelde spora rekreatif amaçlı katılmalarına onay verilirken, spor mesleğinin kadınlara uygun bulunmadığı biçiminde anlaşılmıştır. Spor alanında kadınların mesleki anlamda yok sayılmak istenmesine bağlanabilen bu bulgular, Kazakistan’da Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinde sporun erkek alanı olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Kadınlar toplumda yeni rol modelleri ile gittikçe güçlenmelerine rağmen hâlâ kadın ve kız çocukların, erkeklerle eşit koşullarda spora dahi katılımlarından söz edilememektedir (Hargreaves, 1994, ss. 237-255). Türkiye’de yapılan çalışmalarda da spora katılımında, özellikle kadınların, toplumda kadına yönelik geleneksel anlayış ve onların sınıfsal konumlarına bağlı engeller ile karşılaştıkları, özellikle de alt sınıftan kadınların spora katılımlarında birçok güçlüğe maruz kaldıkları belirlenmiştir (Koca, Henderson, Aşçı ve Bulgu, 2009, ss. 242-247; Bulgu, Koca ve Aşçı, 2007, ss. 172-176). Buna karşın, aynı sınıfsal konumdan erkeklerin, kadınlara oranla spora katılımından çok daha az etkilenmesi (Breuer ve diğerleri, 2011, s. 273), sporun toplumda erkeklere öncelik/üstünlük tanıyan bir alan olduğunu göstermektedir.

Araştırma bulguları bize, Spor Fakültesinde kadınların çok az temsil edilmesinden, Kazakistan’da, sporda mesleki ayrıcalığın erkeklere verilme eğiliminde olduğu izlenimini edindirmiştir.

**Tablo 1.** Araştırma Grubunun Genel Profilinin Dağılımı

Araştırma Grubu	Spor Fakültesi Öğrencileri		Diğer Fakülte Öğrencileri	
	Sayı	%	Sayı	%
<b>Toplam</b>	89	100,0	99	100,0
<b>Cinsiyet</b>				
Kadın	10	11,2	74	74,7
Erkek	79	88,8	25	25,3
<b>Yaş</b>				
20'den küçük	23	25,8	26	26,3
20-24	45	50,6	65	65,7
25+	21	23,6	8	8,1
<b>Ailenin ekonomik durumu</b>				
Çok düşük	-	-	2	2,0
Düşük	-	-	1	1,0
Orta	78	87,6	82	82,8
Yüksek	11	12,4	14	14,1
<b>Baba eğitim düzeyi</b>				
Çok düşük	-	-	1	1,0
Düşük	-	-	2	2,0
Orta	43	48,3	43	43,4
Yüksek	46	51,7	53	53,5
<b>Anne eğitim düzeyi</b>				
Çok düşük	-	-	81	81,8
Düşük	-	-	18	18,2
Orta	51	57,3	-	-
Yüksek	38	42,7	-	-
<b>Spor dalı</b>				
Voleybol	25	28,1	37	37,4
Basketbol	16	18,0	22	22,2
Masa tenisi	14	15,7	5	5,1
Boks	11	12,4	6	6,1
Tekvando	7	7,9	2	2,0
Jimnastik	7	7,9	3	3,0
Halter	4	4,5	-	-
Güreş	3	3,4	3	3,0
Futbol	-	-	9	9,1
Judo	-	-	5	5,1
Yüzme	-	-	3	3,0
Diğer	2	2,2	4	4,0
<b>İlk spora başlama yaşı</b>				
7'den küçük	13	14,4	17	17,2
7-14	59	65,6	48	48,5
15+	18	20,0	34	34,3

*Yaş:* Araştırma grubunun çoğunluğu, 20-24 yaş arasında olup, 20 yaş altı %25 civarındadır (Tablo 1). Nüfusun bu dağılımı, genel üniversite öğrenci yaş profiline uygundur. Sadece, amatör ve profesyonel sporcuların bulunduğu SFÖ grubunda 25 yaş (%23,6) üzerinde sporcu oranının yüksek olması, spor yaşantılarının bu grubun, eğitimlerinin gecikmesine neden olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

*Ailelerin sosyo-kültürel ve ekonomik özellikleri:* Araştırma bulguları, grubun ailelerinin, ekonomik ve eğitim düzeyleri ile orta ekonomik ve sosyo-kültürel kesimden geldiğini göstermiştir (Tablo 1). Alt ve üst gelir kesiminden ailelerin çok düşük oranlarda bulunduğu grup, genelde orta ekonomik kesimi temsil etmektedir.

Grubun baba ve anne eğitimleri incelendiğinde; babaların her iki grupta da yüksek eğitilmiş oldukları, annelerin eğitim düzeyleri arasında ise büyük bir fark olduğu belirlenmiştir. SFÖ'nün anneleri %57,3 orta ve %42,7 oranında yüksek eğitimliken, DFÖ grubunun annelerinin eğitimleri oldukça düşüktür. Bu grubun anneleri içinde, orta ve yüksek eğitimli hiç bulunmamaktadır.

Kazakistan'da eğitim 7-17 yaşları arasında zorunlu ve parasızdır. Araştırma grubunun eğitim düzeylerinin yüksek olmasının olası nedeni bu eğitim politikası ile ilişkilidir denebilir. DFÖ grubunda kadınlar çok düşük eğitimli olmakla birlikte, ekonomik durumlarının orta ve üst konumda olması, kadının eğitim düzeyinin düşük ve yoksullukla ilişkili olmadığını göstermektedir. Bu durum, kadının toplumsal cinsiyet ilişkilerinde, eğitiminin ikinci derece önemli olduğu bir sosyal çevrede yaşamış olmasına bağlanabilir.

Bu bulgular, araştırma grubunun ailelerinin orta kesim aileleri temsil ettiğini ortaya koymakla birlikte SFÖ grubunda annelerin dikkat çekici oranda yüksek eğitimli olması, Kazakistan'da özellikle amatör spora katılımı ve başarıda anne ve baba eğitiminin önemini ortaya koymaktadır.

*Spor dalı:* Kazakistan, uluslararası yarışmalarda, boks, güreş ve halter ile öne çıkmasına, rağmen, boks sporu (SFÖ'de %12,4, DFÖ'de %6,1) SFÖ'de masa tenisinin (%15,7), DFÖ'de futbolun (%9,1) çok gerisinden gelmektedir (Tablo 1). Diğer başarılı olan dal olan halterde ise SFÖ'de %4,1 gibi çok düşük oranda katılım gözlenirken, DFÖ'de katılımın hiç olmadığı görülmüştür.

Bu çalışmada voleybol ve basketbol, araştırma grubunun en çok katıldığı spor dalları olarak tespit edilmiştir. DFÖ grubunda voleybol ve basketbolda yığılma olmakla birlikte, halter dışında bütün spor dallarına düşük oranda da olsa katılım vardır. Buna karşılık, SFÖ grubunda da yüzme, futbol ve judoya hiç katılım olmadığı görülmüştür. Bulgulardan, araştırma grubunun genelde bireysel sporlardan öte takım sporlarını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Hem elit düzeyde hem de rekreatif etkinlik olarak ülkenin uluslararası alanda başarılı

olduğu sporlardan farklı spor dallarına katılımın görülmesi, aslında, bu ülkede spora katılımda salt başarı amaçlı yönlendirilmenin değil, toplumsal fayda beklentisinin de bulunduğuna işaret etmektedir.

*Spora başlama yaşı:* Çalışmada araştırma grubunun genel olarak spora 7-14 yaşları arasında başladığı belirlenmiştir. Bulgular, Kazakistan'da her yaş grubunda sporun teşvik edildiğine işaret etmektedir. Sporla bağlantıyı küçük yaşlardan kuran grubun üyelerinin, sporda süreklilik gösterdiğini, dolayısıyla uzun spor yaşantısı olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumsal fayda çalışmalarında, spora ne zaman başlandığı ve sürekli katılım değişkenleri dikkate alındığı görülmektedir. Spora katılımın başlangıcı üzerinde araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Bir görüş, spora katılımı, son 4 hafta süresince fiziksel aktivite olma diye tanımlarken bir diğeri, sporda son iki hafta spor deneyimine sahip olunmayı spora katılım olarak kabul etmektedir (Breuer ve diğerleri, 2011, s. 271). Çalışmaların amacı ve kapsamı dikkate alınarak belirlenen spora katılımın tanımı çerçevesinde, bu çalışmada, etkinliğin spora katılım olarak nitelendirilmesinde en az üç yıl spora aktif katılım ve etkinliklere katılımda süreklilik aranmıştır.

Spor Fakültesi öğrencilerinin sporcu geçmişleri, onların sporu meslek edinmeyi hedeflemiş öğrencilerden oluşması nedeniyle, spor yaşantıları ayrıca Tablo 2'de verilmiştir.

**Tablo 2.** Spor Fakültesi Öğrencilerinin Spor Yaşantısının Dağılımı

<b>Araştırma grubu</b>	Sayı	%
<b>Toplam</b>	89	100
<b>Spordan para kazanma</b>		
Spordan para kazandı.	25	28,4
Spordan para kazanmadı.	63	71,6
<b>Spordan ödül kazanma</b>		
Spordan ödül kazandı.	60	67,4
Spordan ödül kazanmadı.	29	32,6
<b>Spora katılma biçimi</b>		
Amatör sporcuymdu.	30	34,1
Profesyonel sporcuymdu.	8	8,0
Düzenli spora katıldı.	36	40,9
Düzensiz spora katıldı.	15	17,0
<b>Sporcu olarak ilk müsabakaya çıktığı yıl</b>		
1 -2 yıllık sporcuymdu.	47	52,6
3-5 yıllık sporcuymdu.	24	27,4
6 ve üstü yıllık sporcuymdu.	18	20,0
<b>Sporcu olarak ilk müsabakaya çıktığı yaş</b>		
7-9 yaşındaydı.	5	6,2
10-14 yaşındaydı.	55	61,7
15 ve üstü yaşındaydı.	29	32,1

SFÖ grubu amatör, (%34,1), profesyonel (%8,0) ve okuldan itibaren sporu hiç bırakmadan düzenli sürdürenlerden (%40,9) oluşmaktadır. Grupta spor geçmişi olan spor yaşantısını arada bırakıp başlayanlar ise %17,0 oranında oldukça azınlıktadır. Sporcu grubunun çoğunluğu, ilk müsabakalarına 10-14 yaşlarında (%61,7), spor yaşantılarının başlarında, daha 1-2 yıllık sporcuyken (%52,6) çıkmışlardır (Tablo 3). Bu bulgular; grubun genelde spora erken yaşlarda başladıklarına ve yarışmacı olarak spor müsabakalarına katıldıklarına, dolayısıyla uzun bir spor yaşantısına işaret etmektedir. SFÖ'nün %67,4 gibi büyük bir bölümü, ödül kazanmış sporcular olmasına karşı, içlerinden spordan para kazananlar sadece %28,4 gibi düşük orandadır. Bu oranlar, Kazakistan'da başarılı sporcuların çoğunun spordan gelir edinmediklerini göstermektedir.

Araştırma grubunun büyük çoğunluğu, Kazakistan'da profesyonel sporcuların da gelir düzeyleriyle orta ekonomik konumda olduklarını belirtmişlerdir. Spor gelirleriyle çok iyi bir yaşam sürüldüğünü söyleyen %33,2 oranı, profesyonel sporcular arasında, üst ekonomik kesimde bulunanların hiç de azımsanmayacağını işaret etmektedir (Tablo 3). Buna karşılık, amatör sporcuların geçimlerini ek iş yaparak sürdürmelerinden (%75,3), Kazakistan'da spordan para kazanılmadığı, dolayısıyla spora çok farklı alanlardan katılım nedeni ile toplumda sporun yaygın olduğu sonucuna varılmıştır. Bu oranlar, ülkede bir kısım sporcunun, normal ve üst düzeyde yaşam koşulları edinmekle birlikte, daha çok spora rekreatif amaçlı katılım olduğunu ima etmektedir. Kazakistan'da spora yaygın katılıma işaret eden araştırma grubunun bu görüşleri, aynı zamanda, spor kültürünün varlığının ve spordan faydanın spor kültürüyle gerçekleştiğinin de bir göstergesidir.

**Tablo 3.** Kazakistan'da Sporcuların Ekonomik Durumlarının Dağılımı

Araştırma grubu	Sayı	%
<b>Toplam</b>	89	100
<b>Profesyonel sporcuların yaşam koşulları</b>		
Çok iyi	30	33,2
Normal	57	64,5
Kötü	2	2,3
<b>Amatör sporcuların geçimlerini sağlaması</b>		
Ek iş yapmadan geçinirler.	22	24,7
Ek iş yaparak geçinir.	67	75,3

#### 4.2. Spora Katılım ve Spor Yaşantısı

Araştırma grubunun spora katılımını belirleyen etkenler, Tablo 4'te verilmiştir. Grubun spora başlama yaşı, spora nerede başladığı ve kimin yönlendirdiği, ailede kimlerin spor yaptığı ile ilgili bilgiler, spora katılımı yönlendiren etkenler olmakla birlikte, aynı zamanda onların spor yaşantısı/deneyiminde de belirleyici önemdedir.

**Tablo 4.** Araştırma Grubunun Spora Katılımını Teşvik Eden Etkenlerin Dağılımı

Araştırma grubu	Spor fakültesi öğrencileri		Diğer fakülte öğrencileri	
	Sayı	%	Sayı	%
<b>Toplam</b>	89	100,0	99	100,0
<b>Spora ilk teşvik eden</b>				
Aile	29	32,5	9	9,1
Arkadaş	24	27,0	29	29,3
Öğretmen	36	37,4	61	61,6
<b>Spora ilk başlanan kurum</b>				
Okul	57	64,1	87	87,9
Spor tesisi (devlet)	7	7,9	1	1,0
Spor tesisi (özel)	12	13,5	6	6,1
Spor kulübü	13	14,6	5	5,1
<b>Ailede spora katılım</b>				
Anne	2	2,3	1	1,0
Baba	18	20,5	5	5,1
Ağabey	24	27,3	27	29,3
Abla	15	17,0	27	27,2
Kardeş	25	28,4	35	34,5
Diğer	4	4,5	4	4,0

*Spora teşvik eden:* Araştırma grubunda, sporcuları SFÖ’de aile %32,5 ve öğretmen %37,4 oranlarında teşvik ederken, arkadaş da %27,0 ile katılımı yine oldukça etkili olmuştur. DFÖ’de öğretmenin (%61,6), arkadaşın (%29,3) oldukça etkin olmasına karşı, ailenin spora katılımı teşviki çok düşüktür (%9,1). Ailenin birincil önemi yanında, MacPhail ve Kirk (2006)’ün, spora katılımı okul, antrenör, arkadaş ve spor kulüplerinin rolüne önemle dikkat çekmeleri, bu çalışmanın bulgularıyla doğrulanmıştır. Giddens (2005)’a göre güçlü ikincil toplumsallaşma ajanları arkadaş, spor kulüpleri, medya ve okul, çocuğun toplumsal yaşama uyumuna yardımcıdır. Özellikle bu süreçte, spora katılım ile bir grup üyesi olmayı öğrenme, çocuğun karakter inşasına destek vermektedir. Sporda toplumsallaşma interaktif bir süreçtir ve yaşanan kültürel ve sosyal ortamın koşullarına bağlı gelişen bu süreçte spora katılım, ailenin, çevrenin, arkadaşın teşvikinden onay alma ile kişisel hedefe ulaşma arasında bir bağ olduğunu göstermektedir (Coackley, 2007, s. 92). Ailenin özellikle yüksek oranda kendi aktiviteleriyle çocukları kendilerine bağladıkları bu sürece birincil toplumsallaşma denilmektedir (Giddens, 2005, ss. 26-28) ve bu, spora katılımı ailenin bir kez daha etkisine işaret etmektedir. SFÖ grubunda amatör ve elit sporcuların bulunması yukarıda da belirtildiği gibi yüksek ve orta düzeyde

eğitimli ailenin, teşvikinin yüksek oranlarda olması ile açıklanabilir. Bilindiği gibi, SFÖ grubunun %67,4'ü ödül almış başarılı sporculardan oluşmaktadır ve bu durum onların üniversitede sporu meslek olarak seçmelerinde önemli bir etkidir, diyebiliriz.

*Spora ilk başlanan kurum:* Araştırma grubu genelde spora ilkokulda başlamıştır. SFÖ grubunda özel spor tesisleri (%13,5) ve spor kulüplerinde (%14,6) spora başlama DFÖ'ye göre çok yüksek olsa da okulun önemli olduğu fark edilmiştir. Özellikle, rekreatif amaçlı spora katılan DFÖ grubunda, spor kulüpleri (%5,1) ve özel spor tesislerinde (%6,1) spora başlamanın çok düşük olduğu dikkate alındığında, okulun spora başlamada çok teşvik edici olduğu görülmüştür. Bunda, yukarıda da belirtildiği gibi, eğitimin 7-17 yaşları arasında zorunlu ve parasız olmasının önemli payı bulunmaktadır. Spora ilk yönlendirmede öğretmenin etki oranlarının her iki grupta yüksek olması, Kazakistan'da, okulda spora katılımın planlı ve programlı olarak yönlendirildiğini ifade etmektedir.

*Ailede spor yapanlar:* Annelerin ve DFÖ grubundan da babaların çok düşük oranlarda (%5,1) spora katıldıkları belirlenmiş olmakla birlikte, grubun ailelerinde, kardeşlerin, ablaların, ağabeylerin spor yaptıkları belirlenmiştir. Özellikle abla, ağabey ve kardeşlerin spor yapmaları, anne-babanın çocukları spora teşvik ettikleri şeklinde yorumlanmıştır. Wheleer (2011, s. 244), toplumsal dinamikler olarak toplumsal cinsiyetin, sosyal sınıfın, etnisitenin, spora katılımı etkileyen boyutlar olmakla birlikte; bunların spora katılımı doğrudan bağlayıcı etki yaratmadığını söylemiştir. Spora katılımı aileyi temel önemde gören Wheleer, spora katılım alışkanlığının aileden çocuğa geçtiğini, ailenin çocuğun spora katılımını teşvik ederek spor alışkanlığı edindirdiğini belirtmiştir. Aile çevresi ve sosyal sermayesi ile çocuğun sporla ilişki kurmasını ve davranış edinmesini teşvik ederken, geniş sosyal rollerin verdiği güç ile çocuğun, ailesinin beklentisi doğrultusunda sporda sonuçlar yarattığını düşünmektedir. Ona göre, çocuğun ailesinin diğer ailelerle kurduğu sıkı sosyal ilişkiler, çocuğun spora katılım davranışını edinmesinde dikkat çekici öneme sahiptir (Wheleer, 2011, s. 246).

MacPhail ve Kirk (2006, ss. 67-68), ailenin spora katılımındaki önemini, sosyal ilişkiler ağı içinde üretilen kültürü, yeniden ve yeniden üreten bir temel kurum olmasına bağlarlar. Bilindiği gibi, çocuk birincil toplumsallaşma sürecine ailede başlar ve bu süreçte kişilik kazanarak ilk uyması gereken kuralları, normları ailede öğrenir. Bu nedenle spordaki farklı karakter inşalarının ardında, her çocuğun kendi yetiştiği toplumsal çevresinden edindiği davranışlar ve etkileşimlerle biçimlenmiş bir habitus ile spora katılması yatmaktadır. Bu da sporda tek ve benzer kişilik inşalarının olamayacağını belirtir. İnteraktif etkileşimin sporda kazanımlarda da farklılıklar yaratacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda aile ve çevresinin önemine dikkat çekilerek onların spor yaşantısındaki belirleyiciliği üzerinde durulmuştur. Gençlerin spora katılımında

ailelerin farklı davranışlar sergilediğini belirten Kay ve Spaaij (2011, s. 78), ailelerin gençlerin spora katılımında kimi zaman engelleyici, kimi zaman koruyucu, kimi zaman da destekleyici davranmalarından, onların sporda gençleri yönlendirici bir etkiye sahip oldukları sonucuna varmışlardır. Spor davranışı edinirken aileyi, kültürün yapılanıp aktarıldığı bir sosyal kurum olarak gören yazarlar, toplumsal pratiklerin deneyimlenmesi ve toplumsal değerlerin de aktarılması sürecinde ailenin anahtar kurum konumunda olmasının, onun spordaki önemini ve etkisini arttırdığını belirtirler (Kay ve Spaaij, 2011, s. 78). Ailenin bu etkisi spora katılım alışkanlığının yetişkinlikte sürdürülmesini de etkiler. Birchwood ve arkadaşları (2008, s. 283), ileri yaşlarda spora katılım üzerine yaptıkları bir araştırmada, spora katılım davranışının aileden edinildiğini ortaya koyarlar. Araştırma grubu da ağabey, abla ve kardeşlerin spor yaptığı bir aile ortamında spor yaşantılarına başlamış ve kimisi amatör kimisi rekreatif anlamda spor yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Spora katılımda bu bulgular, ailenin spor ortamındaki önemini bir kez daha göstermektedir.

### **4.3. Spordan Kazanımlar**

Toplumsal sürekliliği ve toplumsal uyumu tanımlaması, sporu doğrudan öğrenme ajanı konumuna getirmiştir. Spordan kazanılan toplumsal ve bireysel davranışlar, spora yüklenen biyolojik ve bireysel faydalar yanında, toplumsal fayda yönünde davranışlar edinildiğinin de altını çizmektedir (Seippel, 2006, s. 54). Spora aktif katılımı kazanılan bu davranışlar, toplumun fayda çerçevesinde beklentisini ifade etmektedir.

Sporun bu araştırma açısından önemi, sosyalizasyon sürecinde onun toplumun beklentisi doğrultusunda çocuğa kazanımlar edindirme aracı olarak kabul edilmesindedir. Araştırma grubunun spora katılımı edindiği kazanımlar, çalışmada, toplumsal ve bireysel davranışlar diye ayrılmasına rağmen, bireysel kazanımlar ve şiddet davranışını kontrol etmeyi öğrenme başlıkları da doğrudan toplumu ilgilendiren davranışlardır ve toplumsal faydayı içermektedir.



**Tablo 5.** Spordan Kazanılan Davranışların Dağılımı

Araştırma grubu	Spor fakültesi öğrencileri		Diğer fakülte öğrencileri	
	Sayı	%	Sayı	%
<b>Toplam</b>	89	100,0	99	100,0
<b>Kazanılan toplumsal davranışlar</b>				
Arkadaş edinme	88	98,9	87	87,8
Saygınlık kazanma	87	97,8	67	67,8
Grup üyeliğini ve dayanışmayı öğrenme	87	97,8	82	82,8
Kurallara saygılı olmayı öğrenme	85	95,5	83	83,8
<b>Kazanılan bireysel davranışlar</b>				
Kendine güven kazanma	89	100,0	93	93,9
Mücadele etmeyi öğrenme	88	98,9	78	78,8
Düzen, disiplin edinme	88	98,9	85	85,9
Sağlıklı bedene sahip olma	89	100,0	89	89,9
Bedenini tanıma	88	98,9	72	72,8
<b>Kazanılan şiddet kontrolü davranışı</b>				
Saldırganlık duygusunda azalma	76	84,9	60	60,6
Rakibe saygılı olmayı öğrenme	80	89,8	69	69,7

Daha önce de belirtildiği gibi, bu çalışmanın amacı iki grubun karşılaştırmasını yapmak değildir. Çünkü araştırma grubu, her ne şekilde olursa olsun aktif ve düzenli spora katılanlardan oluşturulmuştur. Araştırma grubunun benzerliğine rağmen, spordan kazanımların oranları arasındaki farklar, SFÖ grubunun örgütlü spora grup üyesi olarak katılmalarıyla açıklanabilir. Ayrıca ailelerin SFÖ grubunda, DFÖ grubuna kıyasla spora teşviklerinin daha yüksek oranda olması da spordan kazanımları etkileyen faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir. Aile yukarıda da belirtildiği gibi, spora katılım alışkanlığının edinilip yetişkinlikte sürdürülmesini yönlendirebilmektedir (Birchwood ve diğerleri, 2008, s. 283). Bununla birlikte, iki grubun şiddeti kontrolü öğrenme davranışı dışında, aralarında önemli farkın bulunmamasını (ortalama %11-13 civarında bir fark), ailede bütün kardeşlerin spor yapmalarına ve ilkokulda spora başlamalarına bağlayabiliriz. Bu da Kazakistan'da sporun eğitim ve aile aracılığıyla desteklendiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, iki toplumsal kurum, spora katılımı yaygınlaştırarak spor kültürünü güçlendirmede temel önemde görülmüştür. Spora katılımın yaygınlaşması, Kazakistan'da toplumsal faydayı besleyen davranışları edindirirken, spor kültürünün güçlenip sürdürülmesinde de işlevsel olmaktadır.

*Toplumsal kazanımlar:* Araştırma grubunun toplumsal kazanımları incelendiğinde; arkadaş edinme (SFÖ %98,9, DFÖ %87,8), saygınlık kazanma (SFÖ %97,8, DFÖ %67,8) grup üyeliğini ve dayanışmayı öğrenme (SFÖ %97,8, DFÖ %82,8), kurallara saygılı olmayı öğrenme (SFÖ %95,5, DFÖ %83,8) davranışlarının spor aracılığıyla edinildiği ortaya çıkmıştır. DFÖ'nün saygınlık kazanmasının SFÖ grubuna oranla düşük olması, SFÖ grubunda ödül almış sporcuların, çevrede saygı görmüş olmalarından kaynaklanabilir. Bunun dışında, bulgular, Kazakistan toplumunda spora katılımdan beklenen faydanın edinildiğine işaret etmektedir. Özellikle kurallara saygılı olma ve grup dayanışmasını öğrenme, toplumsallaşma sürecinde, yeni aktörlerin toplumda istenen davranışlarla donanımlı olarak topluma katıldığını ima eder gibidir. Çünkü spor, özünde bir oyundur. Oyun ise bireyin özgürce katıldığı, kurallara uygun olarak belirli zaman ve mekânda bir amaç için gerçekleştirilen, gerilim ve sevinç duygusunu birlikte barındıran, gündelik yaşamdan farklı etkinlikler olarak (Huizinga, 1995, s. 15) topluma uyumu öğreten (Arslan ve Bulgu, 2010, ss. 17-18) bir toplumsal fayda aracıdır. Sporun, toplumsallaşma sürecinde, kültürel değerleri ve normları edindiren araçlardan biri olduğunu araştırma sonuçları da göstermiştir.

*Bireysel kazanımlar:* Spordan kazanılan bireysel davranışlarda yine SFÖ'nün DFÖ'ye göre beklenen bireysel davranışları kazanma oranlarının çok daha yüksek olduğu fark edilmiştir. Bununla birlikte, DFÖ grubunun da oranlarının oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz. SFÖ grubu, spora katılımın %100 oranında kendilerine güven ve sağlıklı bir beden kazandırdığına inanmaktadır. Sporun işlevselci kuram açısından, güven ve sağlık kazandırmadaki işlevi, bu çalışma bulgularıyla desteklenmiştir. Spora yaygın katılımı bireylere edindirilen bu davranışlar, Kazakistan'da spor kültürünün gelişmişliğini ima eder gibidir.

Mücadele etmeyi öğrenme, düzenli ve disiplinli olma, bedenini tanıma konusunda, spor, SFÖ grubunda %98,9 gibi oldukça yüksek bir oranla, istenen davranışları kazandırmıştır. DFÖ'de, spora katılımı, %93,9 oranında kendine güven davranışı edinmişlerdir. Sağlıklı bedene sahip olma ve düzen disiplin edinmede %80'ler gibi yüksek oranda davranışlar edinen DFÖ, mücadele etmeyi öğrenme (%78,8) ve bedeni tanıma (%72,8) davranışlarında diğer davranışlarına göre daha geridedirler. Rekreatif amaçlı spora katılan DFÖ grubunun oranları, SFÖ'ye göre geride kalmış olsa da kazanımlardan, spora katılımın önemsenmesi gerektiği sonucu çıkmaktadır.

*Şiddeti kontrol davranışını kazanma:* Şiddeti kontrol edebilmeyi öğrenme, her iki grupta da diğer davranışlara göre düşük oranlardadır. Toplumsal fayda dikkate alındığında, şiddet davranışını kontrol edebilme, toplumda kurallara uyma ve düzeni sağlama açısından edinilmesi beklenen davranıştır. Şiddetin bireysel ve toplumsal çok çeşitli nedenlerden kaynaklanması bize, şiddeti

kontrol etmeyi öğretmenin, sadece spor ortamında kazandırılacak bir davranış olmadığına işaret etmektedir. Farklı habituslara sahip bireylerin şiddete yaklaşımları, yaşamlarında şiddetin yeri, sporda istenen şiddet davranışının edinilmesinin önündeki engellerdendir. Bununla birlikte yarışmacı sporcuların bulunduğu SFÖ grubunun saldırganlık duygularında azalmasını (%84,9) ve rakibine saygılı olmayı öğrenmesini (%89,8) göz önüne alarak örgütlü sporla edinilen kurallara uyma ve disiplinli olma davranışlarıyla birlikte, spor ortamının, grubun şiddeti kontrol etmeyi öğrenmesinde etken olmuştur diyebiliriz. Ayrıca DFÖ grubu, şiddet davranışını kontrol etmede çok başarılı olmasa da (saldırganlık duygusunda azalma %60,6; rakibe saygılı olmayı öğrenme %69,7) diğer edinilen davranışlarla bir bütün olarak ele alındığında, spor, toplumsal faydada etkili bir araçtır görüşü gerçekliğini korumaktadır.

### **Sonuç**

İşlevselci yaklaşımın spora, bireyin toplumsal ve kişisel gelişmesi, toplumsal bütünleşme, iş ya da okul başarılarını artırma, sağlığın korunması ve güçlenmesi hizmetlerini yüklemesi; sporun toplumsal fayda açısından önemli bir toplumsal kurum olduğuna dikkat çekmektedir. Sporun toplumda onaylanmış değerleri, standartları, yararları, görevleri toplum üyelerine öğretme işlevi (Wheeler, 2011, ss. 240, 247), spora katılımdan toplumsal bir faydanın beklendiğini ve spor kurumunun, toplumsallaşma araçlarından biri olduğunu göstermektedir. Kazakistan'ın, Ahmet Yesevi Üniversitesinde Kazak öğrencilerle yapılan bu çalışmada da spora katılımdan toplumsal fayda adına olumlu davranışlar edinildiği ortaya çıkmıştır.

Spor Fakültesi öğrencileri ile diğer fakültelerden öğrencilerin oluşturduğu araştırma grubu iki farklı grup görünümünde olmakla birlikte, ailelerin sosyo-kültürel ve ekonomik yapıları, spora başlama yaşları, spora yönlendirilmeleri, spora başladıkları yer itibarıyla benzerdir. Kazakistan'da çocukların ilkokula başlarken spor eğitime yönlendirilmeleri, grubun ilk spora başladığı yer olarak erken yaşlarda spora katılımı teşvik etmiş ve spora katılma alışkanlığını aile bireyleri ile birlikte edindirmiştir. Bu ülkede 7-17 yaş arası zorunlu tutulan ve parasız olan uzun eğitim süreci, spora katılım davranışını kazandırarak sporun yaygınlaşmasına, dolayısıyla da spordan fayda edinilmesine hizmet etmekte en önemli etkidir diyebiliriz. Kazakistan'da spora çocuk ve gençlerin yaygın katılımından dolayı bu çalışmada, spor aracılığıyla, toplumsal fayda adına belli davranışların öğrenilebildiği görülmüştür. Spora öğretmenin teşvikiyle ilkokulda başlanmasının, spora katılımında fırsat eşitliği yarattığı düşünülen çalışmada; okulun bu işleviyle, bir anlamda spor kültürünü de beslediği, grubun yüksek oranlarda edindiği kazanımlardan çıkarılmıştır. Spor kültürü, bireyin katıldığı sporun kurallarını öğrenip uygulamasıdır ve bu sporda toplumsallaşma sürecindeki öğrenmenin de bir parçasıdır. Bu nedenle, spor kültürü ile toplumsal fayda arasında doğrudan bir ilişki vardır. Toplumsallaşmanın önemli araçları

olan aile ve okulun, ilk toplumsallaşma sürecinde bireye kazandırdıkları, kalıcılığını korumakta ve bireyler ileriki yaşlarında bu kazanımları alışkanlıklar şeklinde sürdürmektedirler. Böylece aile ve çevresel etmenlerin spora katılımdaki önemi, sporda davranış inşalarını ve habitusun oluşumunu sağlamaktadır. Dolayısıyla, işlevselcilerin öne sürdüğü gibi, spor ortamındaki etkileşim ile olumlu davranışlar kazanıldığı kabul edilse de aile, eğitim, arkadaş grupları ve diğer çevresel etkenlerin, spor deneyimini etkilediği de bir gerçektir. Araştırma bulgularına göre sporun toplumsal kural ve davranışları öğreten bir kurum olmasına dayanarak, spora katılımı edinilen davranışların, Kazakistan'da spor kültürünün gelişimine hizmet ettiğini öne sürülebiliriz.

Günümüzde sporun gösteri ve eğlenceyle, artan yarışma, rekorlar ve risklerle tüketimi beslemesi, spor üzerine farklı tartışmaları da gündeme taşımaktadır. Özellikle, bu gelişmeler çerçevesinde spora katılımda, elit sporcu çocuk haklarının ihlali (Weber, 2009, ss. 60-66; Grenfel ve Rinehard, 2003, ss. 80-81), sporun iş hâline, çocuk sporcuların da ağır işçi konumuna dönüştüğünü gösterirken; çatışmacı kuramın, spora katılımın kimlere ve hangi amaca hizmet ettiği sorusunu da tartışmaya açmıştır. Sonuçta, spora yöneltilen bu eleştirilere ve bu eleştirilerin gerçekliğine rağmen, toplumun beklentisi doğrultusunda kazandırdığı davranışlar dikkate alınarak sporun, topluma hizmet eden kurumlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

**Kaynakça**

- Arslan, Y. ve Bulgu, N. (2010). Oyunla Toplumsallaşma. *Pamukkale Journal of Sport Sciences*, 1(1), 8-22.
- Birchwood, D., Roberts, K. and Pollock, G. (2008). Explaining Differences in Sport Participation Rates Among Young Adults: Evidence from the South Caucasus. *European Physical Education Review*, 14, 283.
- Bottomore, T. ve Nispet, R. (1990). Yapısalcılık (B. Toprak, Çev.). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde (ss. 572-613), T. Bottomore, R. Nispet (Der.). Ankara: Verso Yayıncılık,
- Bourdieu, P. (2002). *Distinction – A Social Critique of Judgement of Taste* (R. Nice, Trans.). Eleventh printing, London:Routledge.
- Breuer, C., Hallmann, K. and Wicker, P. (2011). Determinants of Sport Participation in Different Sports. *Managing Leisure*, 16, 269–286.
- Bulgu, N. ve Akcan, F. (2003). Spor ve Toplumsallaşma. *Beden Eğitimi ve Sporda Sosyal Alanlar Sempozyumu*, 10-11 Ekim, 2003, Ankara.
- Bulgu, N., Koca, A. C. ve Aşçı, F.H. (2007). Gündelik Yaşam, Kadın ve Fiziksel Aktivite. *Spor Bilimleri Dergisi*, 18(4), 167-181.
- Carrington, B. and McDonald, I. (2006). The Politics of 'Race' and Sport Policy, Sport and Society. *A Student Introduction* (B. Houlihan, Ed.) içinde (ss. 125-142). London: Sage Publications.
- Coackley, J. (2007). *Sport and Society, Issues and Controversies*. USA: McGraw Hill.
- Giddens, A. (2005). *Sociology* (4<sup>th</sup> ed.). UK: Polity Pres.
- Grenfell, C. C. and Rinehart, R. E. (2003). Skating on the Thin Ice, Human Rights in Youth Figure Skating. *International Review for the Sociology of Sport*, 38 (1), 79-97
- Hargreaves, J. (1994). *Sporting Females: Critiquel Issues in the History and Sociology of Women's Sport*. London, Routledge.
- Horne, J., Tomlinson, A. and Whannel, G. (1999). *Understanding Sport, An Introduction to the Sociological and Cultural Analysis of Sport*. London: Spon Pres.
- Huizinga, J. (1995). *Homo Ludens. Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kay, T. (2006). Sport and Gender, Sport and Society. *A Student Introduction* (B. Houlihan, Ed.) içinde (ss. 89-104), London: Sage Publications.
- Kay, T. and Spaaij, R. (2011). The Mediating Effects of Family on Sport in International Development Contexts. *International Review for the Sociology of Sport*, 47 (1), 77–94.
- Kirk, D. and MacPhail, A. (2003). Social Positioning and the Construction of a Youth Sports Club. *International Review for the Sociology of Sport*, 38(1), 23–44.
- Koca, C., Henderson, K. A., Aşçı, F.H., and Bulgu, N. (2009). Constraints to Leisure-Time Physical Activity and Negotiation Strategies in Turkish Women. *Journal of Leisure Research*, 41 (2), 225-251.

- Loy, J.W. JR. (1969). The Nature of Sport, Sport Culture and Society. *A Reader on the Sociology of Sport* (J.W.Loy and G.S. Kenyon, Ed.) içinde (ss. 56-70), USA: The Macmillan, Company.
- Loy, J.W. JR., McPherson, B. D. and Kenyon, G. (1978). *Sport and Social Systems, A Guide to the Analysis, Problems, and Literature*. California: Addison-Wesley Publishing Company.
- MacPhail, A. and Kirk, D. (2006). Young People's Socialisation into Sport: Experiencing the Specialising Phase. *Leisure Studies*, 25(1), 57–74.
- Mechikoff, R.A. and Estes, S.G. (2002). *A History and Philosophy of Sport and Physical Education, From Ancient Civilizations to Modern World*. (Third Ed), USA: McGrawHill.
- McNeill, P. and Chapmann, S. (2005). *Research Methods*. (Third Ed.), USA, Routledge.
- McPherson, B. D., Curtis, J. E. and Loy, J. W. (1989). *The Social Significance of Sport, an Introduction to the Sociology of Sport*. USA: Human Kinetics Boks.
- Seippel, Ø. (2006). The Meanings of Sport: Fun, Health, Beauty or Community?. *Sport in Society*, 9(1), 51–70.
- Smith, E. and Hattery, A. J. (2006). Hey Stud: Race, Sex, and Sport. *Sexuality & Culture*, 10(2), 3-32.
- Vermeulen, J. and Verweel, P. (2009). Participation in Sport: Bonding and Bridging as Identity Work. *Sport in Society*, 12(9), 1206–1219.
- Weber, R. (2009). Protection of Children in Competitive Sport, Some Critical Questions for London 2012. *International Review for the Sociology of Sport*, 44(1), 55–69.
- Wheeler, S. (2011). The Significance of Family Culture for Sports Participation. *International Review for the Sociology of Sport*, 47(2), 235–252.
- [http://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Olimpiyat\\_Oyunlar%C4%B1%27nda\\_Kazakistan](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Olimpiyat_Oyunlar%C4%B1%27nda_Kazakistan) adresinden 2 Kasım 2012 tarihinde erişildi.
- <http://www.yesevi.edu.tr> adresinden 9 Ağustos 2012 tarihinde erişildi.



# ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN MOBİL TEKNOLOJİ KULLANIMI: HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ BÖLÜMÜ ÖRNEĞİ

*Tolga ÇAKMAK, Haydar YALÇIN*

**Özet:** Mobil uygulamalar ve teknolojideki gelişim mobil telefonların yoğunlukla kullanılmasını sağlamıştır. Gelişen teknoloji, mobil telefonları geleneksel telefon özelliklerini taşımaktan çıkartıp günlük yaşamda ihtiyaç duyulacak hemen her bilgiye erişim sağlayacak araçlar hâline getirmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü öğrencilerinin mobil telefon kullanım özellikleri betimleme yöntemi ile araştırılmaktadır. Çalışmamız çerçevesinde öğrencilerin mobil araç kullanım özellikleri, teknolojik araç değiştirme eğilimleri, mobil araçlardan Genel Ağ (İnternet) kullanımları ve teknolojik araç seçiminde etkili olan etmenlerin araştırılması amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler anket tekniğiyle 137 öğrenciden toplanmış, PASW programı ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçlarında öğrencilerin mobil telefon kullanım deneyiminin ortalama yedi buçuk yıl olduğu, mobil telefon seçimlerinde performans, kullanım kolaylığı ve tasarım özelliklerinin önemli olduğu, mobil Genel Ağ kullanımlarında ise e-posta kontrolü ve sosyal ağ takibinin yer aldığı ortaya çıkmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Mobil teknolojiler, mobil telefonlar, kullanıcı davranışları, kullanıcı beklentileri, üniversite öğrencileri, Türkiye.

## **The Use of Mobile Technology by University Students: The Sample of the Department of Information Management at Hacettepe University**

**Abstract:** Developments in mobile applications and technology provide heavy usage of mobile phones. These developments have changed perspective of mobile phones and beyond the traditional functions of mobile phones, new technologies have transformed them as new tools that were donated with the capability of accessing almost every kind of information for daily activities. In the light of these developments, this study aims to analyze students from Hacettepe University Department of Information Management by using description method as a research method. According to aim of the study, research questions were determined as; What kind of characteristics do students have in terms of mobile phone usage?, What kind of tendencies do students have for changing their mobile phones?, What are their levels for accessing internet via their mobile phones? and Which factors are important for their mobile phone selections?. In line with the determined aims and research questions of the study, data were obtained from 137 students via conducted web based survey and analyses were carried out via PASW software. Research results were revealed that; as average usage period mobile phones are used by students for seven and half years and factors such as performance, ease of use and design are important for student's mobile phone selections. Finally it was obtained in the study that students generally use internet via their mobile phones for checking out emails and following social networks.



**Key words:** Mobile technologies, mobile phones, user behaviors, user expectations, university students, Turkey.

## **Giriş**

Gelişen teknoloji, günlük hayatta hemen her sektörde etkisini önemli ölçüde göstermektedir. Bu etki, kurumsal işleyiş, iletişim, eğitim gibi birçok alanda olduğu gibi bilgisayar, cep telefonu gibi araçlarda da görülmektedir. Kısa mesaj özelliklerinin geliştirilmesinden bu yana özellikle gençler tarafından yaygın olarak kullanılan cep telefonları mobil teknolojilerin geliştirilmesinde önemli araçlar hâline gelmiştir (Grinter ve Eldridge, 2001, s. 220). Hücreli haberleşme teknolojisinin çeşitli türlerini tanımlamak üzere geliştirilmiş bir kavram olan mobil teknoloji cep telefonlarının işletim sistemlerine sahip, Genel Ağ (İnternet) ve sosyal ağ, kablosuz Genel Ağ bağlantısı ve bilgisayar özelliklerine sahip akıllı telefonlar hâline gelmesinde etkili olmuştur (Mobile technology, 2011).

3G, Sosyal ağ gibi özelliklerin mobil teknolojiler doğrultusunda cep telefonlarında kullanılması bu uygulamaları çoğunlukla kullanan kitleler olarak ifade edilen ağ kuşağının (Maran, 2009, s. 7; Nielsen, 2009) mobil telefonlar ile bilgi kullanımlarında da farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Konuyla ilgili literatürde de mobil teknolojilerin gençler ve ağ kuşağı tarafından kullanımı, bu grubun mobil ortamda Genel Ağ kullanımları, mobil Genel Ağ uygulamalarının eğitim için öğrenciler tarafından kullanılması ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Bk. McMahon ve Pospisil, 2005; So, 2008; Lenhart, Purcell, Smith ve Zickuhr, 2010). Araştırmamız kapsamında Hacettepe Üniversitesinde bilgi yönetimi eğitimi alan öğrencilerin mobil ortam ve bu ortamdaki Genel Ağ kullanım özellikleri saptanmaya çalışılmıştır.

## **Konuyla İlgili Literatür**

Teknolojik gelişmeler, insanların teknolojik ürünlere olan bağımlılıklarını artırmaktadır. Bu ürünler arasında mobil araçların yaygınlıkla kullanıldığını söylemek mümkündür. Konuyla ilgili olarak mobil araçlara ve özellikle mobil telefonlara olan bağımlılığın hızlı bir artış gösterdiği birçok çalışmada dile getirilmektedir. Yapılan çalışmalara baktığımızda Prensky (2004, s. 2), 2004 yılında kullanılan mobil telefon sayısının bir buçuk milyar kadar olduğunu ifade etmiştir. Bu sayının, 2004 yılı için kullanılan masaüstü bilgisayar sayısının üç katı olduğu dile getirilmektedir (Attewell, 2004, s. 2).

Mobil telefon kullanımı ve mobil uygulamalardaki artış, bu uygulamalardan faydalanan kullanıcıların, verilen hizmetlerin ve uygulama alanlarının analiz edilmesini gerektirmiştir. Mobil uygulamalar ile ilgili literatüre baktığımızda da 2000 yılından itibaren mobil telefonlar ve mobil araçlar ile Genel Ağ kullanımını ölçümleyen çalışmaların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu çalışmaların genellikle mobil uygulamalarla ilgili olarak kullanıcı grupları,

çeşitli alanlarla ilişkiler, etnik ve teknik boyutlarda yapılan araştırmalar olduğu dikkati çekmektedir. Yapılan çalışmalar ayrıca bölge olarak ise Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Finlandiya, Norveç, Japonya, Kore, Özbekistan gibi ülkelerdeki durumu ele almaktadır. Çalışmalarda ayrıca dijital bölünme gibi konuların da mobil telefonlar ve Genel Ağ kullanımı bağlamında analiz edildiği görülmektedir (bk. Rice ve Katz, 2003).

Mobil araçlara yönelik çalışmalarda eğitim ve okullar yoğunlukla araştırılan konular arasında yer almıştır. Bu çerçevede mobil araçların okullarda kullanımı, öğretmenlerin bakış açıları, öğrencilerin davranışları, okul kuralları, ailelerin tutumları gibi konuların araştırıldığı görülmektedir (Bk. Campbell, 2006, 2007a, 2007b; Campbell ve Kelley, 2006; Castlereagh Borough Council, 2006). Bu çalışmalara örnek olarak, Thornton ve Houser (2004) tarafından Japonya'da gerçekleştirilen ve öğrencilerin mobil uygulamaların eğitimde kullanılmasını faydalı bir yöntem olarak algıladıklarını yansıtan çalışma gösterilebilir. Öğretmenlere yönelik olarak da eğitim sürecinde kullanılabilecek mobil uygulamaların kullanımı ve bu uygulamalara geçişin getirdiği yaklaşımların betimlenmesini içeren çalışmalar gerçekleştirilmiştir (bk. So, 2008).

Literatürde mobil Genel Ağ kullanımının kullanıcılar tarafından nasıl algılandığına yönelik araştırmalarda teknolojinin kabulü modeli çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir (bk. Cheong ve Park, 2005; Lee, Kim ve Chung, 2002). Bu çalışmalardan birinde üniversite öğrencilerinin mobil Genel Ağ kullanımı, teknolojinin kabulü modeli çerçevesinde konu edinilmiştir. Çalışma kapsamında mobil Genel Ağ uygulamaları hizmet kalitesi, inovasyon gibi unsurlar açısından regresyon analizleriyle ölçülmüştür. Lee, Kim ve Chung (2002) tarafından yapılan araştırma sonuçlarında ise kullanım kolaylığı, kullanılabilirlik, sosyal etki ve öz-yeterlilik unsurlarının mobil Genel Ağ uygulamalarının kullanımında önemli olduğu, bu unsurlara ek olarak mobil Genel Ağ hizmetlerinin kullanımına karşı olumlu bir yaklaşımın bulunduğu tespit edilmiştir.

Literatürde belirli kullanıcı grupları üzerinde gerçekleştirilen araştırmaların yanı sıra mobil operatörlerin raporlama sistemlerinden elde edilen verilere dayanan çalışmalar da yapılmıştır. Bu kapsamda bir çalışmada Finlandiya örneğinde, mobil Genel Ağ kullanımının ülke boyutunda ölçüldüğü görülmektedir. Araştırma sonuçları Finlandiya'da mobil Genel Ağ uygulamalarının çoğunlukla iş odaklı olarak kullanıldığını, 3G teknolojisinin kullanımının arttığını ve mobil araçlarda web tarayıcılarının en önemli uygulama olarak görüldüğünü ortaya koymak açısından önemli görülmektedir (bk. Kivi, 2006). Mobil araçlarla ilgili çalışmalarda nitel yöntemlerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda grup görüşmeleri ile gençlerin mobil araçları kullandıkları ve kullanım nedenlerini açıklayan çalışmalar gerçekleştirilmiştir (bk. Ling ve Yttri, 2002).

Mobil telefonlarla ilgili araştırmalarda ele alınan bir diğer yaklaşım ise mobil telefon kullanımının kültürel, politik ve ekonomik açılardan incelenmesidir. Bu doğrultuda yapılan bir araştırmada, Özbekistan'da bir durum çalışması gerçekleştirilerek çeşitli alanlarda gözlemler yapılmış, mobil hizmet sağlayıcılar, mobil telefon kullanan ve kullanmayanlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca belirlenmiş lise öğrencileri ile odak grup çalışmaları yapılmıştır. Araştırma sonuçları mobil telefonların kullanıcılar tarafından bir gereklilik olarak görüldüğünü, bu konudaki araştırmaların ve çalışmaların kültürel, politik ve ekonomik yönlerden ele alınması gerekliliğini ortaya koymuştur (bk. Wei ve Kolko, 2005).

Mobil uygulamalar ve kullanıcı beklentileri ile ilgili çalışmalar arasında, ülkelerin karşılaştırıldığı, benzerliklerin belirlenmeye çalışıldığı araştırmalar da yer almaktadır. Bu çerçevede yapılan bir araştırmada odak grup çalışması yöntemi ile Yunanistan, Fransa ve Birleşik Krallıktan çalışma grupları seçilmiştir. Çalışma kapsamında üç ülkeden toplam 160 katılımcının yer aldığı 26 odak grup çalışması ile katılımcıların mobil uygulamalara yönelik davranışları belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarında mobil araçların mesajlaşma ve telefon özelliklerinin dışında oyun, müzik ve Genel Ağ erişimi özelliklerinin yoğunlukla kullanıldığı ortaya çıkmıştır (bk. Knoche ve McCarthy, 2004). Mobil uygulamalarla ilgili araştırmalardan bir diğeri de mobil araçlarla Genel Ağ kullanımı ve bu kullanımın kültürler arasında farklılık gösterip göstermediği ile ilgilidir. Bu nitelikteki bir araştırmada 9872'si Kore, 3298'i Japonya vatandaşı olan katılımcıların mobil Genel Ağ kullanımları web tabanlı bir anket ile karşılaştırılmıştır. Sonuçta Kore ve Japonya'da kullanılan mobil Genel Ağ uygulamalarında iki ülkedeki benzer mobil Genel Ağ hizmetlerinden farklı beklentilerin olduğu faktör ve regresyon analizleriyle ortaya koyulmuştur (bk. Lee, Lee, Kim ve Kim, 2002).

Kullanıcılara ve kullanım özelliklerine yönelik çalışmalarda mobil araçların tasarımı ile ilgili gereklilikler de belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda gençlerin davranışlarından hareket edilerek yapılan araştırmalarda, mobil telefonların tasarım açısından teknik özelliklerinin geliştirilmesine katkı sağlayacak bilgiler ortaya çıkmaktadır (bk. Berg, Taylor ve Harper, 2003).

Literatürde mobil araçlar ve mobil uygulamaların kullanımı ile ilgili araştırmaların önemli bir bölümü, gençler ve 12-19 yaş aralığında bulunan kullanıcılarla ilgilidir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde; araştırmalarda, mobil telefonların nasıl kullanıldığı ve günlük hayatın içerisinde ne şekillerde yer aldığının analiz edildiği görülmektedir. Bu araştırmalara bir örnek olarak, Ito (2005) tarafından Japonya'daki gençler üzerinde yapılan bir çalışma gösterilebilir. Çalışma, mobil telefonların gençler için sosyal iletişimin yeni boyutlarını olanaklı kıldığından hareket ederek, 24 görüşme ile mobil telefonların aile, okul, ev ve sosyal ortamlarda nasıl kullanıldığına yönelik

belirlemelerde bulunmaktadır. Benzer şekilde, mobil ortamda e-posta uygulamalarının yoğun kullanımı ile ilgili etnografik görüşme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilen çeşitli çalışmalar da literatürde yer almaktadır (bk. Ito ve Okabe, 2005). Gençlerin mobil telefonları kullanım özelliklerine yönelik Amerika'da yapılmış bir araştırma da Uluslararası Telekomünikasyon Birliği tarafından gerçekleştirilmiştir. Boston eyaletinde 189 genç ile yapılan çalışma sonuçlarında; mobil telefonların oyun amaçlı olarak kullanımı öne çıkmış, en yaygın kullanım alanlarının mağazalar ve toplu taşıma araçları olduğu gösterilmiştir (bk. Selian ve Srivastava, 2004).

Gençlerin ve mobil telefon kullanımlarının konu olarak ele alındığı araştırmalardan biri de 2007 yılında Online Testing eXchange ve eCRUSH şirketleri tarafından gerçekleştirilmiştir. 13-17 yaş aralığındaki 750 mobil telefon kullanıcısının beklentileri ve kullanıcı özellikleri analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarında; arkadaşlarla ve aile ile iletişimin temel kullanım nedeni olduğu, mobil telefonlarda en çok mesajlaşma, dijital fotoğraf çekme ve paylaşma ile Genel Ağ'da gezinme seçeneklerini görmek istedikleri ortaya koyulmuştur (bk. OTX, 2007). Bu çalışmaya benzer bir araştırma ise PEW İnternet firması tarafından gerçekleştirilmiştir. Michigan Üniversitesi ile birlikte bir proje şeklinde yürütülen araştırmada, Amerika'da 12-17 yaş aralığındaki 800 genç ve aileleri ile telefonla iletişime geçilmiş, aynı zamanda bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Araştırma çerçevesinde, ortaokul ve lise öğrencisi olan katılımcılardan 9 grup oluşturularak odak grup çalışması da gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonuçlarında, mobil telefonlarda en çok kullanılan özelliklerin mesajlaşma olduğu ve mesajlaşma özelliklerinin ardından fotoğraf çekme ve sosyal ağ/paylaşım özelliklerinin yer aldığı ortaya koyulmuştur (bk. Lenhart, Ling, Campbell ve Purcell, 2010). PEW İnternet tarafından daha önce gerçekleştirilen çalışmalarda da gençlerin yoğun bir mobil telefon ve sosyal ağ sitesi kullanımlarının olduğu, mobil telefon kullanımının yaş ile doğru orantılı olarak artış gösterdiği vurgulanmıştır (bk. Lenhart, 2009). Bir diğer çalışmada ise, 18-29 yaş aralığındaki katılımcıların Genel Ağ erişimlerinde mobil telefonların dizüstü bilgisayarlarla birlikte önemli ölçüde kullanıldığı, Afrika asıllı Amerikalıların Genel Ağ kullanımında diğer Amerikalılara göre daha aktif oldukları ifade edilmiştir (bk. Lenhart ve diğerleri, 2010).

Mobil araçların kullanım özellikleri ve kullanıcı davranışları ile ilgili uluslararası çalışmaların yanı sıra Türkiye'de de benzer çalışmalar yapılmaktadır. Mobil teknoloji kullanımı açısından Türkiye'de 2009 yılında Webrazzi tarafından yapılan araştırmada, Webrazzi sitesi okuyucusu olan 487 kullanıcı web tabanlı bir anketle analiz edilmeye çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarında; kullanıcıların %63'ünün mobil telefonlarından Genel Ağ'a bağlandıkları, 3G'nin kullanıcılara hızlı mobil Genel Ağ ifade ettiği, mobil

Genel Ağ'ın hızının artırılmasının ve mobil operatörlerin ücretlerindeki düzenlemelerin mobil Genel Ağ kullanımını etkileyeceği vurgulanmıştır (Webrazzi, 2009). Yapılan bazı uluslararası çalışmalarda, mobil teknoloji kullanımı açısından dünya sıralamalarında üst sıralarda yer alan Türkiye'de mobil teknolojilerin e-devlet uygulamalarında kullanımı, mobil teknolojilerin kütüphanelerde kullanılması ve uygulama alanları ile ilgili teorik ve analitik çalışmalar gerçekleştirilmiştir (bk. Odabaş, 2009; Aykaç, Eryarsoy, Kasap ve De Kervenoael, 2007; Tonta, 1998).

### **Yöntem**

Çalışmamız kapsamında Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü öğrencilerinin mobil teknoloji kullanımlarını, mobil araç kullanımlarında göz önüne aldıkları özellikleri analiz etmek için çoktan seçmeli, açık uçlu ve likert ölçekli sorulardan oluşan 15 soruluk web tabanlı bir anket geliştirilmiştir. Geliştirilen anket, Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümünde öğrenim gören öğrencilerin tamamı olan 350 öğrenciye gönderilmiştir. Anket, iki haftalık bir süre açık bırakılmıştır. 137 öğrencinin yanıt verdiği anket, evrenin %40'ını temsil etmektedir. Araştırmada kullanılan anket çalışmasının içsel tutarlılığı Cronbach Alpha değeri dikkate alınarak 0,84 olarak ölçülmüştür. Bu oran anketin içsel tutarlılığının son derece güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır (Özdamar, 2004, s. 633). Anket çalışmasından elde edilen veriler PASW (Predictive Analytics Software) programı kullanılarak yorumlanmıştır. Açık uçlu ve öğrencilerin yorum yapmalarına olanak sağlayan sorularda ise yanıtlar kodlanarak değerlendirilmiştir.

### **Bulgular**

Araştırmaya verdikleri yanıtlarla katkı sağlayan katılımcıların %13,1'i (18) birinci sınıf, %26,3'ü (36) ikinci sınıf, %32,8'i (45) üçüncü sınıf ve %27,7'si (37) dördüncü sınıf öğrencisidir. Buna göre araştırmaya en fazla katılımı üçüncü sınıf öğrencilerinin, en az katılımı ise birinci sınıf öğrencilerinin sağladığı görülmektedir.

Katılımcıların cep telefonu kullanımına baktığımızda; araştırmamız kapsamında elde edilen bulgular, katılımcıların ortalama olarak yedi buçuk yıldan fazla bir süredir cep telefonu kullandığını göstermektedir. Ayrıca katılımcıların yalnızca %5,1'i 5 yıldan daha az, %22,1'i 10 yıl ve daha fazla bir süredir cep telefonuna sahip olduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların %72,8'i ise 5-9 yıldır cep telefonu kullanmaktadır. Bu bulgular, öğrencilerin cep telefonlarıyla tanıştıkları dönemin ortalama olarak 10-12 yaşları gibi bir aralığa denk geldiğini göstermektedir.

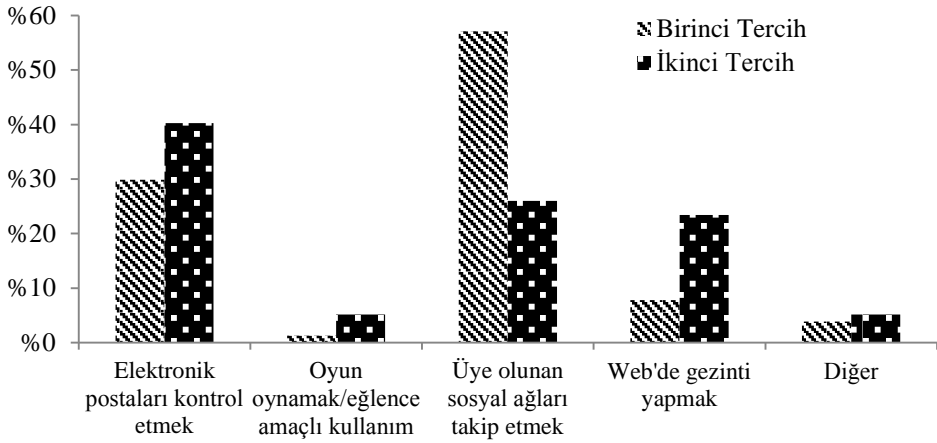
Araştırmamız kapsamında analiz edilen bir diğer unsur ise katılımcıların cep telefonu değiştirme nedenleri olmuştur. Bu kapsamda elde edilen bulgulara göre, katılımcıların yarısından çoğu (%62) önceki telefonunun

bozulması/kullanılamaz duruma gelmesi nedeniyle cep telefonunu değiştirdiğini ifade etmiştir. Öğrencilerin %16,2'si önceki telefonunun gereksinimleri karşılayamamasını, %10,9'u ise mevcut telefonunun yeni teknolojileri içermemesini, %4,5'i önceki telefonunun tasarımının eskimesini telefon değiştirme nedeni olarak göstermiştir. 4 katılımcı telefonun kırılması, hediye gibi nedenlerle telefonunu değiştirdiğini, 5 katılımcı ise hiç telefonunu değiştirmediğini belirtmiştir.

Araştırmamızda, öğrencilerin yarısından çoğu (%56,2) cep telefonları ile Genel Ağ'a bağlandığını belirtirken, %43,8'i cep telefonları ile Genel Ağ'a bağlanmadığını ifade etmiştir. Cep telefonu ile Genel Ağ'a bağlanmayan öğrenciler bu durumla ilgili olarak, web sayfalarına mobil araçlarla bağlanıldığında kullanım zorluğunu/uyumluluk problemlerini (%28,4), operatör ücretlerinin yüksek olmasını (%26,7) dile getirmişlerdir. Bu nedenlerin dışında öğrencilerin %5'i bağlantı hızının yavaşlığını bir bağlanamama nedeni olarak göstermiştir. Öğrencilerin %23,1'lik bölümünün Genel Ağ'a bağlanamaları ile ilgili bir neden belirtmediği görülen bulgularda, cep telefonu ile Genel Ağ'a bağlanma gereği duymadığını ifade edenlerin oranı %11,7'dir. Cep telefonları ile Genel Ağ'a bağlanan katılımcıların %3,9'u en fazla 4 yıldır, %68,4'ü 5-9 yıldır, %27,6'sı ise 10 yıldan daha fazla bir süredir cep telefonu kullanmaktadır. Bu bulgular, küçük yaşlarda cep telefonu kullanmaya başlayan katılımcıların, bu telefonların Genel Ağ özelliklerinden çoğunlukla faydalandıklarını göstermiştir.

Katılımcıların cep telefonlarını kullanırken bu telefonların, telefon ve mesaj özelliklerinin dışındaki özelliklerini kullanma konusunda kendilerini değerlendirmeleri ile ilgili soruda; katılımcıların %27,2'si kendisini yeterli, %61,8'i kısmen yeterli, %11'i ise yetersiz olarak değerlendirmiştir. Ayrıca cep telefonları ile Genel Ağ'a bağlanan öğrenciler, bağlanmayan öğrencilere göre kendilerini daha yüksek oranda (%38,2) yeterli bulmaktadırlar. Cep telefonları ile Genel Ağ kullanan öğrencilerin yalnızca %2'lik bir kısmı kendilerini yetersiz olarak değerlendirmiştir.

Cep telefonları ile Genel Ağ'dan faydalanan katılımcıların bu özelliği hangi amaçlarla kullandıkları konusu ise araştırmamız kapsamında ele alınan bir diğer unsur olmuştur. Bu çerçevede elde edilen bulgulara göre katılımcılar, %57,1'lik oranla üye olunan sosyal ağları takip etmek amacını, %29,9'luk oranla da elektronik postaları kontrol etmek amacını ilk sıradaki kullanım amacı olarak tercih etmişlerdir (bk. Şekil 1).



**Şekil 1.** Öğrencilerin Cep Telefonu İle Genel Ağ Kullanımları

Öğrencilerin ikinci kullanım amaçlarında ise sırasıyla elektronik postaları kontrol etmek (%40,3), webde gezinti yapmak (%23,8) ve üye olunan sosyal ağları takip etmek (%22,1) yer almıştır (bk. Şekil 1).

Çalışmamız kapsamında, Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi bölümündeki öğrencilerin cep telefonu seçimlerinde etkisi bulunan unsurların neler olduğu üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, öğrencilerin cep telefonu seçerken renk, performans, marka, zil sesi, kamera özellikleri, sosyal ağlarla uyumluluk, teknoloji olanakları, kullanım kolaylığı ve tasarım özelliklerinden hangilerine daha çok önem verdikleri Likert ölçekli sorularla analiz edilmiştir. İlgili veriler Tablo 1’de verilmiştir.

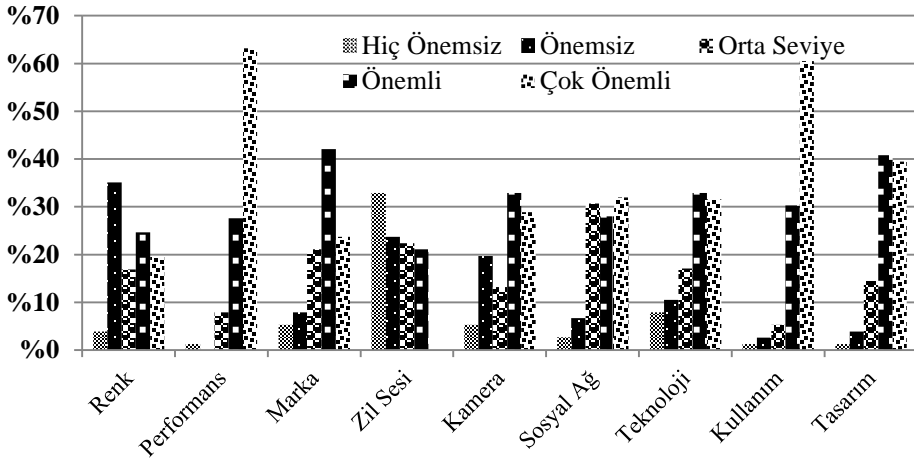
**Tablo 1.** Öğrencilerin Cep Telefonu Alırken Dikkate Aldıkları Özellikler

		Hiç Önemsiz	Önemsiz	Orta Seviye	Önemli	Çok Önemli	$\bar{X}$	$\sigma$
Renk	N	5	47	22	41	22	3,23	1,83
	%	3,6	34,3	16,1	29,9	16,1		
Performans	N	1	2	15	42	76	4,40	0,801
	%	0,7	1,5	11	30,9	55,5		
Marka	N	12	13	32	50	29	3,52	1,186
	%	8,8	9,6	23,5	36,8	21,3		
Zil Sesi	N	36	36	29	28	7	2,51	1,229
	%	26,5	26,5	21,3	20,6	5,1		
Kamera	N	11	29	21	42	33	3,42	1,286
	%	8,1	21,3	15,4	30,9	24,3		
Sosyal Ağlarla Uyumluluk	N	9	19	36	37	32	3,48	1,197
	%	6,8	14,3	27,1	27,8	24,1		
Teknoloji	N	13	22	29	40	32	3,41	1,273
	%	9,6	16,2	21,3	29,4	23,5		
Kullanım Kolaylığı	N	1	2	7	37	88	4,55	0,730
	%	0,7	1,5	5,2	27,4	65,2		
Tasarım	N	2	10	18	53	53	4,07	0,975
	%	1,5	7,4	13,2	39	39		

Tablo 1’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan öğrenciler, sıralanan özellikler arasında cep telefonlarının sırasıyla kullanım kolaylığını ( $\bar{x} = 4,55$ ), performansını ( $\bar{x} = 4,40$ ) ve tasarım ( $\bar{x} = 4,07$ ) özelliklerini diğer seçeneklere göre daha yüksek oranda önemli bulmaktadırlar. Bunun yanı sıra marka ( $\bar{x} = 3,52$ ) ve sosyal ağlarla uyumluluk ( $\bar{x} = 3,48$ ) özellikleri de öğrenciler tarafından ön plana çıkarılmaktadır. Ortalamaların yanı sıra yüzdelik oranlar da bu durumu doğrulamaktadır. Sunulan özellikler arasında kullanım kolaylığı %92, performans %86,4, tasarım %78’lik oranlarla öğrenciler tarafından önemli ve çok önemli olarak işaretlenmiştir. Ayrıca öğrencilerin %53’ü zil sesi, yaklaşık %38’i ise renk özelliğini cep telefonu seçiminde hiç önemsiz ve önemsiz olarak değerlendirmiştir.

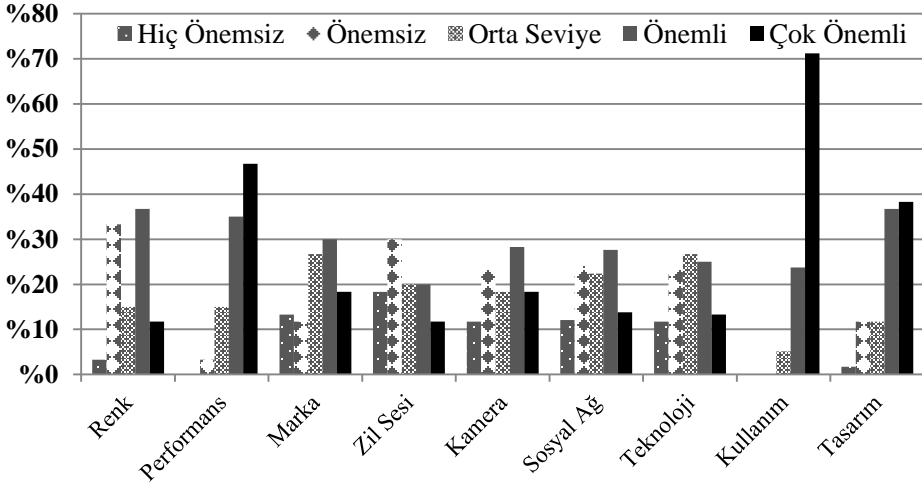
Öğrencilerin cep telefonlarıyla Genel Ağ kullanma durumları ile cep telefonu seçerken önem verdikleri özellikler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili bulgularda cep telefonlarından Genel Ağ’a bağlanan öğrencilerin cep telefonu seçerken önem verdikleri özellikler Şekil 2’de gösterilmektedir.





**Şekil 2.** Cep Telefonlarından Genel Ağ'a Bağlanan Öğrencilerin Cep Telefonu Seçiminde Önem Gösterdikleri Özellikler

Şekil 2'de görüldüğü gibi cep telefonlarından Genel Ağ'a bağlanan öğrenciler, performans, kullanım kolaylığı, tasarım, teknoloji ve sosyal ağlarla uyumluluk gibi özelliklere daha çok önem göstermektedirler. Bulgulara göre; yaklaşık %91'lik oranlarla performans ve kullanım kolaylığı seçeneklerini önemli ve çok önemli olarak nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra öğrencilerin %80,3'ü tasarım, %65,8'i marka, %64,5'i teknoloji, %61,8'i kamera, %60'ı ise sosyal ağlarla uyumluluk özelliklerinin önemli olduğunu düşünmektedir. Cep telefonlarından Genel Ağ'a bağlanmayan öğrencilerin cep telefonu seçerken dikkat ettikleri unsurlar Şekil 3'de yer almaktadır.



Şekil 3. Cep Telefonlarından Genel Ağ'a Bağlanmayan Öğrencilerin Cep Telefonu Seçiminde Önem Gösterdikleri Özellikler

Cep telefonlarından Genel Ağ'a bağlanmayan öğrencilerin cep telefonu seçerken önem gösterdikleri özelliklerde kullanım kolaylığı, performans ve tasarım özelliklerindeki yüksek oranlar dikkati çekmektedir. Bu gruptaki öğrencilerin yaklaşık %95'i telefonların kullanım kolaylığı özelliğini, %81,7'si performans, %75'i ise tasarım özelliklerini önemli olarak değerlendirmektedir. Öğrencilerin diğer özelliklerle ilgili olarak önemli ve çok önemli yönündeki değerlendirmeleri %50'nin altında seyretmektedir.

### Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular öğrencilerin cep telefonu kullanım özelliklerinde bazı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Araştırma sonuçlarına göre öğrencilerin çoğunluğu 10-12 yaş aralığında cep telefonu kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca öğrencilerin cep telefonu ile Genel Ağ'a bağlanamamalarında öncelikli olarak operatör ücretlerinin yüksek olması, sahip olunan telefonun kablosuz Genel Ağ bağlantısı özelliğinin olmaması ve web sayfalarının mobil araçlara uyumluluğunda yaşanan problemlerden dolayı cep telefonlarından Genel Ağ'a bağlanmamaktadır. Araştırmamızda elde edilen bir diğer sonuç ise öğrencilerin cep telefonlarının telefon ve mesaj dışındaki özelliklerini kullanma konusunda kendilerini çoğunlukla kısmen yeterli düzeyde gördükleridir. Sınıflara göre dağılımda ise dördüncü sınıf öğrencileri cep telefonlarının özelliklerini kullanmada kendilerini diğer sınıflara göre daha yüksek oranda yeterli bulmaktadırlar. Bunun yanı sıra cep telefonlarının Genel Ağ özelliğini kullanan öğrenciler kendilerini kullanan öğrencilere göre daha yüksek oranda yeterli görmektedirler.

Öğrenciler cep telefonlarını çoğunlukla önceki telefonları bozulduğunda ya da kullanılamaz duruma geldiğinde değiştirmektedirler. Mevcut telefonların gereksinimleri karşılayamaması ve telefonların yeni teknolojileri içermemesi nedenleri de öğrenciler tarafından işaretlenen diğer seçeneklerdir. Öğrenciler açısından telefon tasarımı en düşük seviyedeki telefon değiştirme nedenidir.

Araştırmamızda ortaya çıkan bir diğer sonuç ise öğrencilerin cep telefonu ile Genel Ağ kullanım amaçlarıyla ilgilidir. Elde edilen bulgulara göre, öğrenciler çoğunlukla üye oldukları sosyal ağları takip etmek için cep telefonlarından Genel Ağ'a bağlanmaktadır. Elektronik postaları takip etme amacı ise ikinci sırada yer almaktadır.

Araştırmamız sonuçlarına göre; öğrenciler cep telefonu alırken genellikle kullanım kolaylığı, performans ve tasarım özelliklerini önemli görmektedirler. Bu çerçevede tasarım özelliğinin öğrenciler tarafından düşük oranda tercih edilen bir cep telefonu değiştirme nedeni olduğu görülürken cep telefonu seçiminde öğrencilerin bu özelliği önemli ölçüde dikkate aldıkları dikkat çekici bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğrencilerin cep telefonu seçimlerinde, zil sesi ve cep telefonunun renk özellikleri çok fazla dikkate alınmayan özellikler olarak görülmektedir. Mobil telefonları ile Genel Ağ kullanan öğrenciler kullanmayan öğrencilere göre cep telefonu seçerken daha fazla özelliğe önem göstermektedir. Bu özellikler sosyal ağ uyumluluğu, kamera, marka, teknolojidir. Mobil telefonlarından Genel Ağ kullanmayan öğrenciler ise kullanım kolaylığı, performans ve tasarım özelliklerini yüksek oranda önemli görmektedirler.

Sonuç olarak, teknolojik gelişmelere hızlı bir şekilde uyum sağlayan öğrencilerin mobil araçlar üzerinden bilgi kullanımı ve bilgiye erişimde gösterdikleri özellikler hızlı bir şekilde değişim göstermektedir. Mobil uygulamalardaki hızlı gelişim, çoğunlukla öğrenci olan ağ kuşağının davranışlarının incelenmesi ihtiyacını da ortaya çıkarmaktadır. Genç neslin yoğun olarak kullandığı teknolojik araçların belirlenmesi ve bu araçlara yönelik kullanım örüntülerinin ortaya çıkarılması, onların en çok buldukları ortamlara (cep telefonu, tablet pc) yönelik bilgi hizmetlerinin tasarlanmasında kullanılabilir olacaktır. Bu çerçevede bu çalışmaya benzer şekillerde gerçekleştirilecek kullanıcı analizleri ve ağ kuşağındaki kullanıcıların incelenmesi, geliştirilecek uygulamaların ve hizmetlerin şekillendirilmesinde etkili olacaktır.

## Kaynakça

- Attewell, J. (2004). *Mobile Technologies and Learning: a Technology Update and M-learning Project Summary*. Londra: Learning and Skills Development Agency.
- Aykaç, D. S. Ö., Eryarsoy, E., Kasap, N. ve De Kervenoael, R. (2007). Türkiye’de E-devlet Hizmetleri için Mobil Telefonların Kullanımı. *International 7th Knowledge, Economy and Management Congress*’de sunulan bildiri. 13 Ağustos 2011 tarihinde [http://people.sabanciuniv.edu/nihatk/NihatKasap\\_BEYKON\\_2007.pdf](http://people.sabanciuniv.edu/nihatk/NihatKasap_BEYKON_2007.pdf) adresinden erişildi.
- Berg, S., Taylor, A. S. and Harper, R. (2003). Mobile Phones for the Next Generation: Device Designs for Teenagers. *CHI '03 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems* içinde (ss. 433-440). Ft. Lauderdale: ACM.
- Campbell, S. W. (2006). Perceptions of Mobile Phones in College Classrooms: Ringing, Cheating, and Classroom Policies. *Communication Education*, 55(3), 280-294.
- Campbell, S. W. (2007a). A Cross-Cultural Comparison of Perceptions and Uses of Mobile Telephony. *New Media and Society*, 9(2), 343-363.
- Campbell, S. W. (2007b). Perceptions of Mobile Phone use in Public Settings: A Cross-Cultural Comparison. *International Journal of Communication*, 1(1), 738-757.
- Campbell, S. W., and Kelley, M. J. (2006). Mobile Phone Use in AA Networks: An Exploratory Study. *Journal of Applied Communication Research*, 34(2), 191-208.
- Castlereagh Borough Council. (2006). Castlereagh web sitesinden 08 Ağustos 2011 tarihinde <http://www.castlereagh.gov.uk/Documents/hr/Mobile%20Phone%20Policy.pdf> adresinden erişildi.
- Cheong, J. H. and Park, M. (2005). Mobile Internet Acceptance in Korea. *Internet Research*, 15(2), 125-140.
- Grinter, R. E. and M. Eldridge. (2001). 'y do tngrs luv 2 txt msg?'. *Proceedings of the Seventh European Conference on Computer-Supported Cooperative Work ECSCW '01* (W. Prinz, M. Jarke, Y. Rogers, K. Schmidt ve V. Wulf, Ed.) içinde (ss. 219-238). Bonn: Kluwer Academic Publishers.
- Ito, M. (2005). Mobile Phones, Japanese Youth, and the Re-placement of Social Contact. *Mobile Communications*, 31(2), 131-148.
- Ito, M. and Okabe, D. (2005). Technosocial Situations: Emergent Structurings of Mobile email use. *Personal, Portable Intimate: Mobile Phones in Japanese Life* (M. Ito, M. Matsuda, D. Oakabe, Ed.) içinde (ss.1-30). Cambridge: MIT Press.
- Kivi, A. (2006). *Mobile Internet Usage Measurements – Case Finland*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Helsinki University of Technology, Helsinki.
- Knoche, H. O. and McCarthy, J. D. (2004, 12 Kasım). Mobile Users Needs and Expectations of Future Multimedia Services. *Proceedings of the WWRFI2* içinde, Toronto.

- Lee, W.J., Kim, T.U. and Chung, J.Y. (2002, 8-9 Haziran). *User Acceptance of the Mobile Internet*. M-Business 2002 konferansında sunulan bildiri. 11 Temmuz 2011 tarihinde <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.20.573&rep=rep1&type=pdf> adresinden erişildi.
- Lee, Y., Lee, I., Kim, J. and Kim, H. (2002). A Cross-Cultural Study on the Value Structure of Mobile Internet Usage: Comparison between Korea and Japan. *Journal of Electronic Commerce Research*, 3(4), 227-239.
- Lenhart, A. (2009). *Teens and Social Media: an Overview*. Harvard Üniversitesi web sitesinden 10 Ağustos 2011 tarihinde <http://sites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic786630.files/Teens%20Social%20Media%20and%20Health%20-20NYPH%20Dept%20Pew%20Internet.pdf> adresinden erişildi.
- Lenhart, A., Ling, R., Campbell, S. and Purcell, K. (2010). *Teens and Mobile Phones*. 09 Ağustos 2011 tarihinde <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Teens-and-Mobile-Phones.aspx> adresinden erişildi.
- Lenhart, A., Purcell, K., Smith, A. and Zickuhr, K. (2010). *Social Media and Mobile Internet Usage Among Teens and Young Adults*. PEW Internet web sitesinden 11 Ağustos 2011 tarihinde [http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2010/PIP\\_Social\\_Media\\_and\\_Young\\_Adults\\_Report\\_Final\\_with\\_toplines.pdf](http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2010/PIP_Social_Media_and_Young_Adults_Report_Final_with_toplines.pdf) adresinden erişildi.
- Ling, R. and Yttri, B. (2002). Hyper-Coordination via Mobile Phones in Norway. *Perpetual Contact* (J. E. Katz and M. A. Aakhus, Ed.) içinde (ss. 139-169). New York: Cambridge University Press
- Maran, C. M. (2009). Parallel Life on Social Network: A Study. *The IUP Journal of Management Research*, 8(29), 7 – 30.
- Mobile Technology. (2011). *Wikipedia* web sitesinden 08 Ağustos 2011 tarihinde [http://en.wikipedia.org/wiki/Mobile\\_technology](http://en.wikipedia.org/wiki/Mobile_technology) adresinden erişildi.
- Nielsen, J. (2009). *Social Networking on Intranets*. Jakob Nielsen's Alertbox web sitesinden 05 Ağustos 2009 tarihinde <http://www.useit.com/alertbox/social-intranet-features.html> adresinden erişildi
- Odabaş, H. (2009). Mobil Öğrenmeden Mobil Kütüphaneye. *ÜNAK 09, Bilgi Çağında Varoluş: Fırsatlar ve Tehditler Konferansı*'nda sunulan bildiri. 12 Temmuz 2011 tarihinde <http://acikarsiv.atauni.edu.tr/browse/556/693.pdf> adresinden erişildi.
- OTX. (2007). *Teens use Cell Phones to Stay in Touch with Family and Friends, not to Look "Cool"*. 12 Ağustos 2011 tarihinde [http://home.otxresearch.com/documents/PressReleases/2007//10-04-07\\_Teens\\_and\\_CellPhones.pdf](http://home.otxresearch.com/documents/PressReleases/2007//10-04-07_Teens_and_CellPhones.pdf) adresinden erişildi.
- Özdamar, K. (2004). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi 1*. Eskişehir: Pegem.

- Pospisil, R. and McMahon, M. (2005). Laptops for a Digital Lifestyle: Millennial Students and Wireless Mobile Technologies. *Balance, Fidelity, Mobility: Proceedings of the 22nd ASCILITE Conference* (H. Goss, Ed.) içinde (ss. 421-432). Brisbane: ASCILITE.
- Prensky, M. (2004). *What Can You Learn from a Cell phone? – almost anything!*. Marc Prensky web sitesinden 11 Ağustos 2011 tarihinde [http://www.marcprensky.com/writing/prensky-what\\_can\\_you\\_learn\\_from\\_a\\_cell\\_phone-final.pdf](http://www.marcprensky.com/writing/prensky-what_can_you_learn_from_a_cell_phone-final.pdf) adresinden erişildi.
- Rice, R. E. and Katz, J. E. (2003). Comparing Internet and Mobile Phone Usage: Digital Divides of Usage, Adoption, and Dropouts. *Telecommunications Policy*, 27(8/9), 597-623.
- Selian, A. N. and Srivastava, L. (2004, 4-5 Mart). Mobile Phones & Youth: a Look at the U.S. Student Market. *ITU/MIC Workshop on “Shaping the Future Mobile Information Society”*’de sunulan bildiri. 07 Ağustos 2011 tarihinde [http://www.itu.int/osg/spu/ni/futuremobile/presentations/srivastava\\_youth\\_original.pdf](http://www.itu.int/osg/spu/ni/futuremobile/presentations/srivastava_youth_original.pdf) adresinden erişildi.
- So, S. (2008). A Study on the Acceptance of Mobile Phones for Teaching and Learning with a Group of Pre-service Teachers in Hong Kong. *Journal of Educational Technology Development and Exchange*, 1(1), 81-92.
- Thornton, P. and Houser, C. (2004). Using Mobile Phones in Education. *Proceedings of the The 2nd IEEE International Workshop on Wireless and Mobile Technologies in Education (WMTE’04)* içinde (ss. 3-10). Washington, DC: IEEE Computer Society.
- Tonta, Y. (1998). Elektronik Kütüphaneler. *Özel Ulak*, 1(2), 2-3.
- Webrazzi. (2009). *Mobil İnternet Kullanımı ve 3G Araştırması*. 5 Ağustos 2011 tarihinde <http://www.webrazzi.com/download/2/> adresinden erişildi.
- Wei, C. and Kolko, B. E. (2005, 10-13 Temmuz). *Studying Mobile Phone use in Context: Cultural, Political, and Economic Dimensions of Mobile Phone use*. 2005 IEEE International Professional Communication Conference’da sunulan bildiri. 08 Temmuz 2011 tarihinde <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.122.352&rep=rep1&type=pdf> adresinden erişildi.



# GEÇMİŞİN YENİDEN İNŞASI: TÂRÎH-İ SULTÂN SELÎM HAN VE TASVİRLERİ<sup>1</sup>

*Tülün DEĞİRMENCI*

**Özet:** Bu yazının çıkış noktasını 17. yüzyılın ilk yarısında resimlenmiş olan resimli bir I. Selîm tarihi oluşturur. *Târîh-i Sultân Selîm Han* adlı bu eser, Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârîh*'inin I. Selîm devrine ayrılmış son bölümünü oluşturur. El yazmasında, çoğunlukla I. Selîm'in askerî seferleri sırasında meydana gelen olayları betimleyen otuz dört tasvir yer alır. Resimlerin üslup ve ikonografisi saray dışında üretildiğini ve tüketildiğini düşündürür.

Bu yazı ile amaçlanan, çoğunlukla saray örnekleri ile tanınan Osmanlı tasvir sanatında, saray dışında üretilmiş olması ile özgün bir yere sahip olan bu el yazmasından yola çıkarak saray dışındaki resim ortamının niteliği hakkında bazı gözlemler yapmak; Osmanlı kentlilerinin geçmişlerini algılama ve bu algıyı görsel dile aktarma biçimlerini 17. yüzyılın özgül koşulları içinde anlamaya çalışmaktır.

**Anahtar kelimeler:** I. Selîm, 17. yüzyıl, sözlü gelenek, Osmanlı el yazmaları, minyatür.

## **Reconstruction of the Past: *Târîh-i Sultân Selîm Han* and its Illustrations**

**Abstract:** The main topic of this paper is an illustrated history of Selîm I produced at the mid. seventeenth century. The manuscript called *Târîh-i Sultân Selîm Han* constitutes the last part of the *Tâcü't-tevârîh*, the 'Crown of Histories', written by Hoca Sâdeddin Efendi. The *Târîh-i Sultân Selîm Han* includes 34 full-page paintings made probably by the same artist. The illustrations of the manuscript depict events took place during the reign of Selîm I.

As a rare example of commercial painting production outside the Ottoman palace workshop, this manuscript gives an invaluable opportunity to discuss the nature of the bazaar painting as well as the past concept of Ottoman city dwellers. Beside it, the iconography of its paintings enables us to examine the impact of the oral literary tradition on shaping visual imaginations of the Ottomans.

**Key words:** Selîm I, 17<sup>th</sup> century, oral literary tradition, Ottoman manuscripts, miniature.

---

<sup>1</sup> Hâlâ devam eden bu çalışmanın çeşitli bulguları Boğaziçi Üniversitesi, Sabancı Üniversitesi ve Ankara Tarih Vakfında gerçekleştirilen konuşmalarda sunulmuştur. Bu toplantılara davet ederek çalışmalarımı paylaşma ve tartışma fırsatı yaratan meslektaşlarıma ve dinleyicilere; sağladıkları bursla verimli bir çalışma ortamı sunan Koç Üniversitesi, Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezine minnettarım.



## Giriş

Her el yazma nüshası tarihî bir olaydır<sup>2</sup>. Çünkü bu üretim, yani o nüshanın tarihin “o anında” yazılmış olması, belirli ve bilinçli bir kaygının neticesidir ve bize bir hikâyeye anlatır. Bu sebeple de bu yazının çıkış noktasını oluşturan, I. Selîm’in saltanat yıllarını (1512-1520) anlatan ve 17. yüzyılın ilk yarısında, saray dışında, büyük bir olasılıkla da “şehirli” diyebileceğimiz bir sınıf için hazırlanmış olan *Târîh-i Sultân Selîm Han*, I. Selîm’in yazılı/sözlü ve görsel imgesinin 17. yüzyıldaki canlılığına açıklıkla delalet eder<sup>3</sup>. Dahası, tasvirleri yoluyla geriye çevirdiği “kamerası” ile 17. yüzyıl Osmanlılarının geçmişlerini algılama, bir başka söyleyişle, algılarla şekillenen bu tarihi yeniden inşa etme süreçleri hakkında söz söylemeyi mümkün kılar; ayrıca, hem imgeleri yoluyla “yeniden kurduğu geçmişle” hem de 17. yüzyılın özgül tarihsel bağlamı hakkında söyledikleri ile farklı tarih katmanlarını buluşturur. Bu açıdan, söz konusu el yazması toplumsal belleğin de tezahürlerinden biridir. *Târîh-i Sultân Selîm Han*’ın resimleri, geçmişin bellekte olduğu gibi kalmadığını, günün koşullarının değişken yapısı içinde sürekli olarak yeniden örgütlendiğini sorgulamak için eşsiz bir fırsat yaratır<sup>4</sup>. Bu yazı ile amaçlanan da söz konusu el yazmasından yola çıkarak bu yeniden oluşturulma sürecinin koşulları ve araçları üzerinde bazı gözlemler yapmak olacaktır. Bu öneriler, yakın zamanda çıkmasını umut ettiğim monografik bir çalışmanın da erken bulguları niteliğindedir.

Buradaki tartışma iki ana eksen üzerinden ilerleyecektir: İlk olarak, *Târîh-i Sultân Selîm Han*’ı üretildiği ve tüketildiği tarihsel bağlama yerleştirmek için 17. yüzyılda I. Selîm’in yazılı ve sözlü imgesi günümüze ulaşan bilgilerle yeniden kurgulanacaktır. İkinci olarak ise el yazmasının tasvirleri bu kurgu içinde okunarak sözlü/yazılı imge ile görsel hikâyeler arasındaki bağlantı ve farklılıklar üzerine bazı öneriler sunularak bunların 17. yüzyılın özgül tarihsel

<sup>2</sup> Bu sözü, Cemal Kafadar’ın 26 Kasım 2012 tarihinde, İstanbul’da, Bilim ve Sanat Vakfı’nda *Hacı Bektaş Menkıbnâme*’si üzerine yaptığı konuşmadan ödünç alıyorum.

<sup>3</sup> Hoca Sadeddin Efendi, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Paris, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524. 258 varaktan oluşan eser nesih hatla istinsah edilmiştir ve içinde otuz dört tasvir yer alır. Eser kütüphane kataloğu ve bir sergi kitabındaki katalog bilgisi dışında herhangi bir genel ya da monografik çalışmada konu edilmemiştir. bk. *Vers l’Orient...*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1983, 53. Sergi kitabında, el yazması ile verilen kısa tanıtım bilgisinin sonunda D. Halbout du Tanney ve J. L. Bacqué-Grammont’un *Le Selîm nâme légendé de la B. N. de Paris* (1981) adlı kitabı referans olarak gösterilmiştir. Ancak, şimdiye kadar yaptığım bütün kütüphane taramalarında böyle bir kitabın varlığına dair bir bilgiye ulaşamadım.

<sup>4</sup> Toplumsal belleğin nitelikleri hakkında bk. Jan Assman, *Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 45.

bağlamı ile olan ilişkisi sorgulanacaktır. Tüm bunlara geçmeden önce ise kuşkusuz, el yazmasının kendisiyle tanışmak gerekir.

### **Târîh-i Sultân Selîm Han: İçerik, Üslup-İkonografi ve Kullanım**

*Târîh-i Sultân Selîm Han*, Hoca Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1599) Osmanlı tarihini kuruluşundan I. Selîm devri sonuna kadar anlattığı *Tâcü't-tevârih* adlı meşhur eserinin son bölümü olan I. Selîm devrini kapsar (Blochet, 1932-1933, s. 383). Her ne kadar kitabın serlevhalı girişinde ismi belirtilmese de, el yazmasının ilk sayfasında yer alan not, resimli nüshanın nasıl adlandırıldığını gösterir: "Târîh-i Sultân Selîm Han, te'âlf-i ibn Hasan Cân. Otuz dört tasvîre müstemil bir târîh-i mergûbdur." Aynı sayfada başka notlar da vardır. Bunlardan birinde hattat olarak 'Abdî'nin adı yazar ve alttaki mühürde de aynı isim okunur. Şayet burada adı geçen 'Abdî, 1647 yılında ölen meşhur hattat Derviş 'Abdî ile aynı kişi ise (Rado, t.y., ss. 98-99; Derman, 1994, ss. 190-191; Serin, 1999, s. 241) bu durum *Târîh-i Sultân Selîm Han*'ın 17. yüzyılın ilk yarısında istinsah edildiğini gösterir.

El yazmasında, kapak sayfasındaki notta da söylendiği gibi, otuz dört tasvir vardır. Bunlardan dokuzu 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı ile neticelenen İran seferi ile ilgilidir. Bu bölümde sefer öncesindeki ve sefer esnasındaki bazı olaylar resimlenir. Sonraki altı tasvirde Güneydoğu Anadolu'daki Kürt beyleri ile olan ilişkiler, bölgenin Osmanlıya ilhakı ve Dulkadiroğulları Beyi Alâüddeve (ö. 1515) ile yapılan savaş betimlenir. Resim programının sayıca en büyük grubunu ise Memluk Devleti üzerine yapılan Mısır seferini konu alan tasvirler oluşturur. On dört resimde sefer sırasındaki gelişmeler anlatılır. El yazmasının son beş tasviri ise Mısır seferinden sonra vuku bulan hadiselerle ve I. Selîm'in sefer akabinde Edirne'de geçirdiği zamanla ilgilidir.

El yazmasında yer alan resimlerin üslup özellikleri, onların aynı nakkaşın elinden çıkmış olduğunu düşündürür. İsmi bilmediğimiz bu nakkaşın tipik bir üslubu vardır. Genellikle boş bir zemin üzerinde temel elemanları ile betimlenmiş sahneler oluşturan nakkaş, son derece özet bir ikonografi kullanır; birkaç obje ile mekân yaratır. Söz gelimi, boş bir zemin üzerine yapılan kemer ve pencere ile o alan bir iç mekâna dönüşürken (Resim 1), birkaç çadır ve tuğ ile aynı alan bir ordu kampı oluverir (Resim 2). Bir tiyatro sahnesi izlenimi veren sahnelerde olayları en az sayıda kişi ve obje ile en kestirme yoldan seyirciye anlatma eğilimi sezilir. Nakkaş hünerini göstermeye çalışmaz veya nakkaşın hüneri bu dolaysız anlatımından kaynaklanır.

Burada karşılaşılan bu tipik anlatım dili ilk kez bu yazmada görülmez. Zira 17. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başlayan ve Avrupalı müşteriler için hazırlanan kıyafet albümlerinde de aynı üslupla karşılaşıyoruz. "Çarşı ressamı" olarak adlandırılan sanatçılara atfedilen bu resimlerde saray

örneklerine nazaran daha özet bir ikonografi (“eksiltmeli” olarak adlandırılır) ve daha az maliyetli malzemeler kullanılır (And, 1985, ss. 40-45; 1989, ss. 4-13).

Bu üslup *Târîh-i Sultân Selîm Hân*’ın resimlerinin de en belirgin özelliğidir. Bu yazının tartışması bağlamında, “çarşı ressamı” tanımlamasının en önemli yanı saray dışında bir üretime ve de tüketime işaret etmesidir. Bu üretim/tüketim biçimi olasılıkla üslubun temel özelliklerini belirlemiştir. Şöyle ki, bu tür “hazır kalıp” ikonografik kurgular ya da imgeler -söz gelimi birkaç obje ile oluşturulan mekân betimlemeleri- aslında bu resimlerin hitap ettiği kitlenin tüketimine oldukça uygun olmalıydı. Zira bu tür basitleştirilmiş kodlar imgenin “herkes” tarafından doğru bir şekilde okunmasını sağlarken aynı zamanda da bir tür ortak kelime hazinesi yaratıyordu. Bu ortak dil ise toplumsal hafızanın hatırlama biçimlerinden biriydi. Söylenenlere göre, imgeler ancak basitleştirildiği ve üzerinde uzlaşılan formlara dönüştüğü zaman toplum tarafından hatırlanıyor; herkes tarafından anlamlı bulunan ve kolay anlaşılabilen imgeler ise daha kolay yayılıyordu. Tıpkı sözlü edebî gelenekte şairlerin kullandığı pek çok kalıp ifadenin şiirlerin kolaylıkla ezberlenmesini sağlaması gibi (Fentress ve Wickham, 1992, ss. 47-48). Bu üslup ve üslubun niteliği aslında *Târîh-i Sultân Selîm Han*’ın kullanılma biçimi hakkında da ipucu verir, tabii ki başka özelliklerle birlikte.

*Târîh-i Sultân Selîm Han*’ın en ayırt edici özelliklerinden biri; tüm resimlerde tasvir edilen her kişinin, objenin hatta mekânın üzerinde aynı el tarafından yazılmış isimlerinin belirtildiği notların yer almasıdır. Bu notlar İslam tasvir sanatında ilk kez bu el yazmasında görülmemekle birlikte, bu kadar yoğun ve istisnasız her obje ve kişinin üzerinde olması, bu eseri ilginç kılmaktadır. Notların ne zaman ve kim tarafından yazıldığını kestirmek şu anki bilgilerle pek mümkün değildir. Bununla birlikte bunların tasvir edilen kahramanları tanıyan, I. Selîm’le ilgili özellikle 17. yüzyılda gündemde olan anlatılardan haberdar biri tarafından eklendiği şimdilik ihtiyat kaydı konularak söylenebilir. Zira bu notlarda bahsi geçen kişiler -bazen resmedilen konu da- el yazmasının metninde yani *Tâcü’t-tevârîh*’de çoğu zaman ismi anılmayan kahramanlardır.

Burada ilginç olan sadece kişilerin değil objelerin üzerinde de isimlerinin yazılmasıdır. Söz gelimi bir örnekte yelpazenin üzerinde “yelpâze” yazarken (Resim 2) Sultan Selîm’in betimlendiği tasvirlerde sultanın kılıcının üzerinde “Seyf-i Selîmî” yahut “Seyf-i Hazret-i Ömer” olarak kılıçların ismi not edilmiştir (Resim 3-4). Bu notlarla tasvir edilen objeler ve kişilerin anlamı değişir, anonim olmaktan çıkarak “şeyler” “bir şeye” dönüşür. Dahası, bu notlar kitabın kullanım biçimine dair bazı öneriler getirmeyi de mümkün kılar. Öncelikli olarak bu notlar resimlere bakan izleyicilerin/okuyucuların resimli kitapların dünyasına olan nispi uzaklıklarına işaret eder. Zira okuyucu/izleyici genellikle metinle doğrudan organik bağ içindeki tasvirleri anlayabilmek için âdeta ikinci bir “metne” ihtiyaç duymuştur. Kuşkusuz burada günümüzdeki gibi

zihinleri “imge bombardımanına” maruz kalmamış bir toplumdaki söz ettiğimizi unutmamak lazım. Zira notları yazan kişi yelpazeyi “bile” yazıyla tanımlama gereği duymuştur. Bir diğer önemli husus ise bu notların kitabın kullanımıyla ilgili ima ettikleridir. Nitekim bu notların varlığı, el yazmasının sözel bir ortamda kullanılmış olabileceğini düşündürdüren en önemli nedenlerden biridir. Kim bilir, belki de 17. yüzyılda sıklıkla kurulduğunu bildiğimiz meclislerde, I. Selîm’in rivayetle örülü menkıbevi tarihi anlatılırken/dinlenirken kitaptaki tasvirler bakılıyordu ve bu kısa notlar izleyicilerin/dinleyicilerin hikâyeleri takip etmesini kolaylaştırıyordu.

Bu durumda akla gelen soru, peki bu resimler hangi hikâyelere eşlik ediyordu? Resimlerin içinde yer aldığı *Tâcü't-tevârîh*, zira ağdalı Osmanlıcası ile bir mecliste okunmaya ya da anlatılmaya pek uygun bir metin değildi. Acaba tasvirler metin yazıldıktan sonra mı eklenmişti kitaba? Bazı resim ve metin arasındaki uyumsuzluklar bu fikri destekler niteliktedir aslında. Mesela, I. Selîm ile Şah İsmail’in gözdesi Tâclı Hanım’ı betimleyen tasvirde sultan ve şahın gözdesi karşılıklı olarak otururken betimlenirler (Resim 1). Bu tasvirde diğerlerinden farklı olarak, betimlenen kişilerin isimlerinin yazılması ile yetinilmemiş, Tâclı Hanım’ın hikâyesi kısaca özetlenmiştir. Bu farklılığın nedeni kitap içinde tasvirin metinden yaklaşık beş varak sonra yer almasından kaynaklanmış olmalıydı ki genellikle İslam kitap resmi geleneğinde resim ile metin aynı sayfalara denk düşerler (Değirmenci, 2012, ss. 42-45). Bu durumda, şöyle bir olasılıktan söz etmek çok da mesnetsiz bir iddia olmaz: Kitap tasarlanırken bu sayfaya başka bir konunun resmedilmesi planlandı ancak sonraki kullanıcı içinde esir düşmüş güzel bir kadının bulunduğu böylesine “çekici” bir hikâyeyi resmetmeyi tercih etti. Notları ekleyen kişi ise bu uyumsuzluğun farkındaydı ve bu sebeple diğer resimlerde sadece kişilerin ve objelerin isimlerini yazarken, bu tasvirin üzerine hikâyeyi özetleme ihtiyacı duydu. Zira şahın esir gözdesinin hikâyesi, I. Selîm’le ilgili pek çok anlatının meclislerde anlatıldığı/okunduğu günlere pek de denk düşen/yakışan bir konu olmalıydı.

### 17. Yüzyıl Yazılı ve Sözlü Kültüründe I. Selîm’in Hikâyesi

Evliyâ Çelebi’nin *Seyahatnâmesi*’nin son cildinde anlatılanlara göre, bir gün Evliyâ’nın babası arkadaşları ile “cân sohbeti” yaparlarken, sohbe zayıf ve çelimsiz bir adam gelir. Herkesin sonsuz bir hürmet gösterdiği bu yaşlı adam Sultan I. Selîm’in nedimi Halimî Efendi’den başkası değildir. Mecliste bulunanlar Halimî Efendi’den Sultan Selîm’le yaptıkları yolculuğu anlatmasını isterler; O da hemen anlatmaya koyulur: Selîm henüz Trabzon’da şehzade iken nedimlerini yanına alarak Bektaşî dervişi kılığında Trabzon’dan yola çıkar. Yüz yetmiş şehir aşır İsfahan’a ulaşırlar. İsfahan’da iken kahvehanelerde satrançtaki hüneri ile meşhur olan Selîmî Dede, Şah İsmail ile satranç oynayarak onu yener ki bu Selîm’in, Şah’ın ili ve vilayetini de kılıcıyla mat edeceği olarak yorumlanır.

Sonrasında, Bağdat hacılarına katılıp Kâbe'ye giderler. Hacdan sonra Medine'ye ulaşırlar; peygamberin mezarında Mısır'ın fethi için dua ederken, Selîm'in duasını işiten kirlî, paslı bir kişi "Ben kefilim var git sen işinle meşgul ol, zulüm etme" der. Bu sırada kabirden "Destur ya Selîm destur!" sesi gelir. Ardından Kahire'ye giderler ve şehrin uleması ile buluştuklarında, ulema Selîm'e özetle "buralarda durma, hemen git tahta otur, sonra Acem'e git, sonra biz seni çağıracağız" der (Evlîyâ Çelebi, 2007, ss. 57-61).

Kısaca özetlenen bu hikâyeye ve benzerleriyle Evliya Çelebi'nin metni, 17. yüzyıla kadar oluşan rivayet ve menkıbe ile örölmüş I. Selîm tarihinin/hikâyesinin âdeta kristalize olduğu bir anlatıdır. Bu hikâyeye bir yandan 17. yüzyılda I. Selîm'le ilgili anlatıların zenginliği hakkında ipucu verirken diğer yandan da bu hikâyenin bir sohbet konusu olarak nakledilmesi, Selîm'le ilgili anlatıların dolaşım biçimini gösterir. Belli ki I. Selîm'in menkıbe ve rivayetler öröülü hikâyesi 17. yüzyıl İstanbul'unda "can sohbetlerinin" önemli konularından biriydi.

Evliyâ Çelebi'nin naklettiği bu menkıbevi anlatıdaki en dikkat çekici özelliklerden biri, I. Selîm için adım adım bir kutsallık inşa edilmesidir. Anlatılan her hikâyede belirgin bir şekilde I. Selîm'in Mısır yani Müslüman bir ülke üzerine yaptığı sefer "meşrulaştırılır"; bu fethin önceden belirlenmiş önlenemez bir kaderin neticesi olduğu, I. Selîm'in aslında Müslüman bir ülkeyi işgal etmediği, sadece kötü yönetilmekte olan Memluk halkını Çerkezlerin zulmünden kurtardığı vurgulanır. Hz. Muhammed'in kabrinden gelen ses ya da Mısır ulemasının biz seni çağırınca gel demesi -ki sonrasında I. Selîm Çaldıran Savaşı'nın ardından bu sesi işitecektir- sanki Müslüman bir ülkenin fethini "mazur" ve "makul" kılmak için bilinçle tasarlanmış hikâyelerdir<sup>5</sup>. Kuşkusuz Evliyâ Çelebi'nin aktardığı bu hikâyelerin oluşum biçimini ve sözlü/yazılı anlatılar arasındaki metinler arası ilişkiyi çözmek başlı başına bir araştırma konusudur, ancak, öyle anlaşılıyor ki bu hikâyeler yıllar içinden süzülerek gelmiş yazılı/sözlü bir anlatım pratiğinin neticesinde oluşmuştu.

I. Selîm'in bu yarı efsanevi imgesinin oluşumunda "Selîmnâme" adı verilen eserlerin önemli bir rolü olduğu aşikârdır. Osmanlı tarihleri arasında kendine özgü bir grubu oluşturan ve genellikle I. Selîm'in tahta çıkışı ile başlayan bu metinlerde, I. Selîm'in Safevî ve Memluk devletlerine karşı verdiği askerî mücadeleler büyük bir detayla anlatılır (Levend, 1956, ss. 22-32; Tekindağ, 1970, ss. 197-230; Uğur, 1978, ss. 367-379; Argunşah, 2009, ss. 32-44). Bu eserlerin yazılmasının Kanunî Sultan Süleyman'ın babasının "kötü şöhretini"

<sup>5</sup> Bu anlatıların benzerleri Mecmualar içinde yer alan I. Selîm'le ilgili farklı metinlerde de yer alır ve bu anlatılar yakın zamanda tamamlamayı umduğum monografik çalışmada detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

silmeye yönelik tavrının sonucu olduğu kimi tarihçiler tarafından dile getirilir (Uğur, 1978, s. 367).

I. Selîm ile ilgili metinler arasında ikisi, bu çalışma bakımından daha fazla önemlidir. Bunlardan ilki Hoca Sâdeddin Efendi tarafından yazılan I. Selîm tarihleridir. Hoca Sâdeddin Efendi'nin iki farklı Selîm tarihinden söz edilebilir. Bunlardan biri, bu yazının konusunu oluşturan resimli el yazmasının da metni olan *Tâcü't-tevârih*'in I. Selîm dönemine ayrılan son bölümüdür. Aslında bu bölüm oldukça uzun bir metin olan *Tâcü't-tevârih*'in sadece bir parçası olmakla birlikte, günümüze ulaşan nüshalara bakıldığında kitabın bütününden biraz ayrı tutulduğu gözlenir. Çoğunlukla tezhipli serlevha içindeki “Dâstân-ı Hazret-i Sultân Selîm” başlığıyla geçilen Selîm bölümü, sanki *Tâcü't-tevârih* içinde kendi başına ayrı bir metin olarak tasarlanmış izlenimi verir<sup>6</sup>. Nitekim tartışılan resimli el yazması da bu bölümün müstakil bir nüshası olarak bu tespiti destekler niteliktedir.

Hoca Sâdeddin'in I. Selîm'le ilgili yazdığı bir diğer eseri ise *Tâcü't-tevârih*'in sonuna zeyil olarak eklediği *Selîmnâme*'sidir. On iki hikâyeden oluşan eserin başında Hoca Sâdeddin, babası Hasan Can'ın bizzat müşahede ettiği ahvali “hikâyet” ve hatırında kalan bazı güvenilir “ahbarı” da rivayet ettiğini, bundan amacının da bir yadigâr bırakmak ve dua almak olduğunu söyler (Uğur, 1980, s. 226). *Tâcü't-Tevârih*'de I. Selîm'le ilgili anlatılanlarla paralellik gösteren bu hikâyelerde, I. Selîm olacakları önceden bilen, pek çok keramete sahip bir veli gibi anlatılır; devrin ulemasına ve şeyhlerine verdiği değer önemle vurgulanarak babasını tahtından indiren ve onun bedduasını alan “hayırsız evlat” âdeta aklanmaya çalışılır (Tekindağ, 1970, ss. 224-225; Uğur, 1978, s. 378; Emecen, 2012, s. 370).

Burada Hoca Sâdeddin'in kaynağının babasından işittiği hikâyeler olduğunu söylemesi ve de amacının bir dua almak olduğunu belirtmesi -herhâlde okuyan ve dinleyenlerden- bu on iki hikâyenin sözel bir edebî ortamda kullanıldığını, yani edebiyat meclislerinde yüksek sesle okunduğunu düşündürür. Nitekim Franz Babinger (1992, s. 139) de, bu kanaatini neye dayandırıldığını söylememekle birlikte, Sâdeddin Efendi'nin *Selîmnâme*'sini bir tarih eseri olmaktan çok “halk kitabı” olarak değerlendirerek eserin Osmanlı okurları tarafından çok beğenildiğini söyler. Babinger'in bu tespitini teyit eden bir bilgiye Kâtip Çelebi'de (ö. 1657) rastlarız. Tarihçi, Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih*'i hakkında bilgi verirken bu eserin sonuna eklenen

<sup>6</sup> Mesela, Beyazıt Devlet Kütüphanesinde yer alan 1621-1622 tarihli nüshada (No. 5224) I. Selîm'e ayrılmış bölüme giriş sayfasındakine nazaran biraz daha sade olmakla birlikte yine süslü bir tezhipli serlevha ile geçilir.

*Selîmnâme*'den de bahseder ve bu kitabın elden ele dolaştığını söyler (Kâtip Çelebi, 2007, s. 267).

I. Selîm'in tarihine olan ilgiyi bu el yazmalarının günümüze ulaşan nüshalarından da tahmin etmek mümkündür. Mesela, İstanbul'daki el yazma kütüphanelerinde, hem Tâcü't-tevârîh nüshalarının sonuna eklenmiş hem de ayrı kitaplar hâlinde çok sayıda *Selîmnâme* nüshası vardır. Bunun dışında bazı *Selîmnâme* metinleri ise mecmualar içinde yer almaktadır. Hoca Sâdeddin'in sadece *Selîmnâme*'si değil, *Tâcü't-tevârîh*'i de anlaşılan o ki büyük bir ilgiyle okunmuştur. Münir Aktepe, İstanbul kütüphaneleri ve Paris Millî Kütüphanesinde yaptığı taramada doksana yakın Tâcü't-tevârîh nüshasını tespit eder. Bunlar arasından istinsah tarihi olan otuz bir nüshadan yirmi dördü 17. yüzyılda kopyalanmıştır (Aktepe, 1958, ss. 108-109; 22. dipnot)<sup>7</sup>. Kuşkusuz sınırlı sayıdaki koleksiyonda yapılan bu taramadan kesin bir neticeye varmak mümkün değildir. Bununla birlikte, bu listedeki pek çok kopyanın 17. yüzyıla ait olması da basit bir tesadüften ziyade esere karşı bu yüzyılda artan ilgiyi gösteriyor olmalıdır.

Bu çalışma bakımından önemli olan *Selîmnâme* metinlerinden bir diğeri ise Şükrî-i Bitlisî'ye ait olandır. Çünkü bu metin 17. yüzyıl başlarında, yani *Târîh-i Sultân Selîm Han*'ın resimlendiği yıllarda, tekrar Osmanlıların gündemine gelmiştir; hem de iki kez. *Selîmnâme*'nin “sebeb-i te'lîf” bölümünde anlattıklarına göre, Şükrî-i Bitlisî eserini ilk önce maiyetinde bulunduğu Şehsuvaroğlu Ali Bey'den dinledikleri ile yazmış, ardından yeni hamisi Koçi Bey'in anlattıklarına göre tekrar gözden geçirmiştir. Eser tamamlandıktan sonra, 1530 yılında, olasılıkla İbrahim Paşa (ö. 1536) vasıtası ile Kanunî Sultan Süleyman'a sunulmuştur (Tekindağ, 1970, ss. 215-216; Şükrî-i Bitlisî, 1997, ss. 5-6, 57-61; Argunşah, 2009, ss. 35-37). Hüseyin Ayan (1981, s. 14), Şükrî'nin eserini Koçi Bey'in anlattıklarına göre yazmasının, I. Selîm'in menkıbe hâline gelen hikâyesinin başkalarınca da anlatılmış olabileceğine işaret ettiğine dikkat çeker. Ayan'ın dikkat çektiği husus önemlidir, zira bu kullanım biçimi Bitlisî'nin *Selîmnâme*'sinin 17. yüzyıl başında iki kez tekrardan yazılmasının olası nedenlerine bizi yaklaştırır.

1620 yılında, Çerkezler Kâtibi Yusuf olarak bilinen bir yazar Şükrî-i Bitlisî'nin manzum *Selîmnâme*'sini özetleyerek kısmen nesre çevirir. Bu yeniden yazımda Çerkezler Kâtibi Yusuf sadece Bitlisî'nin eserini bire bir takip etmez, farklı kaynaklardan aktardıkları ile de metni zenginleştirir ki bunların başında sözlü gelenek gelir. Yusuf, metinde “ravi kavlince” diyerek başladığı pek çok bölümde sözlü gelenekteki hikâyeleri de eserine dâhil ettiğini açıkça gösterir. Bu durum metnin sözel bir edebî ortamın ihtiyaçlarına cevap vermek için

<sup>7</sup> Hoca Sâdeddin Efendi'nin eserlerine olan bu ilgide her halde aynı aileden gelen kişilerin 17. yüzyıl Osmanlı uleması içindeki etkin konumlarının da payı vardı.

yazıldığını düşündürür ki metnin içindeki başka detaylar da bu savı güçlendirir. Söz gelimi, Selîm'in kardeşi Şehzade Korkud'un (ö. 1513) Teke ilinde bir mağarada, Piyâle adlı kuluyla saklanırken yakalanması anlatılırken şehzadenin öldürülmesi üzerine Piyâle'nin tabut başında ağlaması ve sonrasında Korkud'un gömülmek üzere Bursa'ya gönderilmesi olayları birbirine şöyle bağlanır: "Piyâle tabut önünde zâr u figan *ide* [şehzadeyi] Bursa şehrine götürüp Orhan Han yanına defn etdiler" (Doğan, 1992, s. 40. Metindeki vurgu bana ait). Burada bir tür teatral canlandırma söz konusudur aslında; okuyucu/anlatıcı "ide" sözcüğü ile âdetâ dinleyicileri Piyâle'nin ağlama sahnesinden şehzadenin Bursa'daki defn olayına götürür. Olaylar arasındaki bu tür bağlantılar ise genellikle sözlü bir performansta kullanılmak üzere yazıldığı anlaşılan metinlerde karşımıza çıkar. Benzer bir şekilde metinde sıkça kullanılan "ez in canib / bu taraftan" ifadesi de dinleyiciyi hikâye içinde yönlendirerek olayları daha kolay takip etmesini sağlar ki bu kalıp da sözlü gelenekle bağlantısı olan metinlerin ifade biçimlerinden biridir. Nitekim Çerkezler Kâtibi Yusuf da metnin hemen başında Şükrî-i Bitlisî'nin eserinin halk tarafından daha kolay anlaşılması gayesi ile bu işe giriştiğini söyleyerek bu varsayımları güçlendirir (Tekindağ, 1970, s. 229; Argunşah, 1997, ss. 36-37; Doğan, 1992, s. 23). İlginçtir ki benzer bir sebep bir başka yeniden yazım hikâyesi için de geçerlidir.

Şükrî-i Bitlisî'nin *Selîmnâme*'si 17. yüzyılın ünlü hattatı İbrahim Cevrî tarafından 1627 yılında yeniden yazılır; bu sefer manzum olarak (Tekindağ, 1970, s. 229). Cevrî eserinin mukaddimesinde, Şükrî-i Bitlisî'nin *Selîmnâme*'sinin her ne kadar doğru bilgiler aktarsa da mısralarının "Türkî-i kadîm" üzere yazıldığı, nazmında ruh olmadığından fetihlerin feyzinin zevk vermediği söylenerek bu işle görevlendirildiğini anlatır (Uğur, 1978, s. 377; Ayan, 1981, ss. 12-14)<sup>8</sup>. Bu ifadelerden yola çıkan Hüseyin Ayan (1981, s. 14), Cevrî ile ilgili eserinde, *Selîmnâme*'nin edebiyat meclislerinde konuşulduğunu ve okunduğunu düşünür haklı olarak.

İşte tam da bu zamanlarda, I. Selîm'in rivayet ve menkıbe ile hemhâl olmuş hikâyesi dilden dile dolaşırken, Evliyâ Çelebi'nin aktardığı gibi "can sohbetlerinde" can kulağıyla dinlenirken, *Târîh-i Sultân Selîm Hân* hazırlanır. Peki, el yazmasında yer alan resimler sözlü ve yazılı gelenekle dolaşan bu hikâyelerin neresinde yer alır? Osmanlı "kentlileri" menkıbevi hikâyeleri ile tanıdıkları Selîm'e ne tür görsel hikâyeler yaratırlar? Ve bu görsel hikâyeler 17. yüzyılın kültürel ve siyasi bağlamı ile nasıl bir iletişim içindedir? Makalenin devamında bu sorulara yanıt önerileri aranacaktır.

<sup>8</sup> Bu eserin bilinen tek nüshası Millet Kütüphanesinde (Ali Emiri No. 1310) bulunmaktadır.



### ***Târîh-i Sultân Selîm Hân*'ın Tasvirleri**

*Târîh-i Sultân Selîm Hân*'ın tasvirlerine bakıldığında, I. Selîm için sözle/yazıyla “inşa edilen” imgenin resimlerle ete-kemiğe büründüğü görülür. I. Selîm sözlü/yazılı gelenekteki imgesine paralel bir şekilde *Târîh-i Sultân Selîm Hân*'ın resimlerinde de Müslüman ülkeleri işgal etmez; bilakis “yoldan çıkmışları” yola getirir. Kuşkusuz bunların başında da Safevî Şahı İsmail gelir.

#### **“Şâh-ı Kemrâh”: Şah İsmail'in Tebriz'e Kaçışı**

*Târîh-i Sultân Selîm Hân*'da yer alan ilginç tasvirlerden birinde Çaldıran sahrasından yaralı bir hâlde kaçan Şah İsmail'in birkaç adamı ile birlikte Tebriz'e girişini gösteren resimdir (Resim 5). Metne göre, savaş meydanından yaralı kaçan Şah İsmail, ertesi gün sekiz adamıyla Tebriz'e varır. Yaralı elini tahtaya sararak boynuna asar. Tebriz halkı, önceden bakmaya korktukları şahlarını merak edip geçeceği yol üzerine dururlar. Teselli edip hâl ve hatırını sorup dualar okurlar. Hatta yaşlı bir meyve satıcısı “harbuze-i şîrîn” teklif eder ve der ki “devletlû pâdişâh niyetini hayra tebdil eyle ve şefkat merâmın tekmîl eyle ki ‘avn ehli mededkârın ve hem ricâl refik ü yârın ola.” Şah bunun üzerine halkın davranışından incinir ama sunulan hediyeyi alır. Kırılmış bir hâlde Tebriz'den Dergezin'e gider (v. 67b-68b).

Tasvirde, yaralı kolu tıpkı metinde anlatıldığı gibi boynuna asılmış olan Şah İsmail doru atının üzerinde şehre girerken gösterilir. Yanında Safevî sarıkları ile dört adamı ona eşlik eder. Şahı izleyen Tebrizliler çoktan Osmanlı saflarına geçmiştir bile, zira hiçbiri Safevi sarığı takmaz. Şah'ın hemen karşısında elindeki karpuzu İsmail'e uzatan yaşlı meyve satıcısı yer alır; tıpkı metinde anlatıldığı gibi.

Bu konunun resimlenmesi, bir yandan yenilmiş bir şahın trajedisini yansıtırken diğer yandan da I. Selîm'in kahraman imgesini pekiştirir. Kendi halkı tarafından seilmeyen Şah İsmail imgesi ile, onu yenerek zulüm dolu iktidarına son veren Selîm'e yüklenen kurtarıcı payesi güçlenir. Bu vurgu hem resimde hem de metinde gözlenir. Nitekim yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, Tebriz halkı şahlarına merhamet telkininde bulunurken, bir nevi başına gelen bu felakete onun kötülüklerinin sebep olduğunu ima eder. Bu satırlara eşlik eden ve şahı yaralanmış bir hâlde gösteren bu tasvir de bu sözlerin âdeta görsel karşılığıdır.

Bu tasvirdeki ilginç bir ikonografik detay ise geride görülen Tebriz Kalesi'nin burçlarından çıkan kurumuş ağaçtır. El yazmasındaki resimlere genel olarak bakıldığında nakkaşın çok fazla doğa ayrıntısına yer vermediği bilakis, daha önce de belirtildiği gibi sade, hatta biraz da “simgesel” denilebilecek bir resim dilini tercih ettiği söylenebilir. Öyleyse, nakkaşın bu ağacı resmine eklemesinin farklı bir anlamı olabilir mi? Belki de bu ağaç basit bir şekilde yenilmiş bir şahın, İsmail'in, hüznü sonunu ya da kötü yönetilmiş bir şehrin, Tebriz'in,

hazin hâlini simgeler. Yahut da tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarında ortaya çıkarak Yakınoğu'nun apokaliptik efsanelerinin önemli motiflerinden biri olan "kuru ağaç" motifinin bilinçli ya da bilinçsiz bir tezahürüdür. İnanişaya göre, bu ağaç insanların dünyası ile Tanrı'nın dünyası arasındaki kesin ve değişmez sınırı belirler. Bazı metinlerde ise, Tebriz'de olduğuna inanılan bir kuru ağaçtan bahsedilir (Yerasimos, 1999, ss. 291-294; 299-300).

Tasvirdeki kuru ağaç ile efsanelerdeki kuru ağaç arasında bir bağın olup olmadığını bilemeyiz ancak *Târîh-i Sultân Selîm Hân*'da I. Selîm'in Tebriz'e girişini gösteren tasvirde ağaçların yeşermesine bakarak (Resim 6) nakkaşın bu iki resim arasında ağaç motifi ile imgeler arası bir ilişki kurduğunu düşünebiliriz. Bir kurtarıcı gibi sunulan Selîm'in şehre girmesi ile âdetta kuru ağaçlar yeşile keser. Belki de, İsmail'in zulmüyle harap olan Tebriz, Selîm'in gelişiyle abat olur.

### **"Şeylerin" "Bir Şeye" Dönüşmesi: *Târîh-i Sultân Selîm Hân*'ın Objeleri**

Makalenin başında da belirtildiği gibi, el yazmasında yer alan objelerin üzerine isimlerinin yazılması, resmedilen eşyaya bir kimlik kazandırır. Dahası bu notlar, resimleri tüketen izleyicilerin algıları hakkında bazı öneriler getirmeyi de mümkün kılar.

Bu objelerin başında kılıç gelir. Sultan Selîm'in betimlendiği bütün resimlerde sultana eşlik eden has oda ağalarının tuttuğu kılıçlarının üzerinde, daha önce de söylendiği gibi, "Seyf-i Selîmi" ya da "Seyf-i Hazret-i Ömer" notları yer alır (Resim 3-4). Osmanlı resim sanatının kendine özgü anlatım pratiğinde sultani ikonografyanın başlıca unsurlarından biri olan ve saltanat simgesi olarak kullanılan kılıç, burada üzerine isminin yazılması ile kimliği olan bir kılıca dönüşür.

İlginç bir tesadüf ki Osmanlı veraset geleneğinde tahta çıkan yeni sultana Eyüp'te kılıç kuşanma törenin düzenlemesi de 1603 yılından itibaren kayıtlara geçmeye başlar. Yani bu resimlerin yapıldığı yıllarda, bu törenler Osmanlı devlet geleneğinde olan mutat uygulamalar arasına çoktan girmiştir. Bu konu üzerine yazdığı ufuk açıcı makalesinde, Cemal Kafadar kılıç kuşanma töreninin kendisi kadar kuşanılan kılıcın kimliğinin de önemli olduğunu vurgular (Kafadar, 1994, ss. 54-57). Yine ilginç bir tesadüf ki, bu törenlerde kullanılan kılıçlar arasında Hz. Ömer'e ve Yavuz Sultan Selîm'e atfedilenler, yani bizim elyazmamızda karşımıza çıkan kılıçlar da vardır. Bilindiği gibi, Hz. Ömer'e ait olduğuna inanılan kılıç I. Selîm'in Mısır seferi sonrasında getirdiği kutsal emanetler arasındadır (Öz, 1953, s. 40). Yani her iki kılıç da Selîm'le ilgili tarihin bir parçasıdır. *Târîh-i Sultân Selîm Han*'da yer alan tasvirlerdeki kılıçların I. Selîm'e ve Hz. Ömer'e ait olması, daha doğrusu buna inanılması, I. Selîm'in tarihini kurgularken Osmanlıların geçmişlerini nasıl hatırladıkları konusunda ipucu verir.

Benzer bir tutum tasvirlerdeki sancak betimlemelerinde de tezahür eder. El yazmasında yer alan bazı resimlerde Otağ-ı Hümayun'un çadırları arasında yer alan (Resim 7) ya da Sultan Selîm'e eşlik eden alemdarın elindeki sancağın üzerinde "Sancâk-ı Şerîf" notu görülür (Resim 6). Hz. Muhammed'e ait olduğuna inanılan ve I. Selîm'in Mısır'ı fethetmesinin ardından Osmanlılara geçen Sancak-ı Şerîf'in Kahire'den İstanbul'a geliş zamanı hakkında farklı görüşler olmakla birlikte kesin olan, bu kutsal sancağın seferlere götürülme âdetinin 1593 Avusturya seferinden sonra mutad bir uygulama hâline geldiğidir. Dahası, 17. yüzyılda Sancak-ı Şerîf sadece savaş esnasında değil şehirde meydana gelen yeniçeri ve kapıkulu ayaklanmaları sırasında da kullanılmış; asilere karşı şehir halkı Sancak-ı Şerîf altında toplanmaya davet edilerek onların maneviyatı üzerinde tesir sağlanmıştı (Öz, 1953, s. 26; Gökbilgin, 1993, ss. 189-191).

Bu notları yazan kişinin ya da ressamın tüm bu geleneklerden haberdar olarak bilinçle bu objeleri çizdiğini ya da tanımladığını iddia etmiyorum kuşkusuz. Ancak hem kılıçların hem de sancağın 17. yüzyılda Osmanlı kamusal alanındaki kullanımları ile bu resimleri üreten ve tüketenlerin dünyasında daha bilindik objeler hâline geldiğini düşünmek de çok farazi olmasa gerektir. Bu objelerin kentlilerin günlük hayatında yeniden kullanılmaya başlaması, yani 17. yüzyılın kamusal alan pratikleri, I. Selîm'le ilgili hatırlanan tarihi de şekillendirmiş olmalıydı. Üstelik tam da "hatırlamaya" yakışır bir şekilde; kronolojiden yoksun, uzak geçmişe ait bir masal motifi gibi. Nitekim hem kılıçların hem de Sancak-ı Şerîf'in kullanımında tarihsel hatalar vardır. Mesela, Mısır'ın fethinden sonra İskenderiye'de ele geçen hazinenin bir parçası olan Hz. Ömer'in kılıcı, bu olaydan önce gerçekleşen Mercıdabık Savaşı sırasında Selîm'in elindedir (Resim 3). Bu durum resimlere bakanların ve olasılıkla da bu notları yazanların sözel bir kültürel ortamdan beslendikleri savını güçlendirir. Nitekim sözlü gelenekte hatırlanan tarih insanların yorumu ve algısı ile şekillenir. Geçmişe bakarken bir nevi teleskop kullanılarak pek çok şeyin atıldığı kronolojiden yoksun, olayların ve tarihlerin kolaylıkla birbirine karışabildiği bir tarih bilgisi ortaya çıkar (Fox, 2000, ss. 222-225). Objelerin dışında, notlarda belirtilen bazı kişilerin de dönemle ilgili anlatılarda şu ana kadar karşımıza çıkmaması yeniden inşa edilen bu geçmişin bir parçası olarak okunabilir.

### **I. Selîm'in Hane Halkı**

Sultan Selîm'i genellikle saraylıları ile müşavere sırasında gösteren tasvirlerde, bu toplantıların bir üyesi olarak betimlenmiş bir cüce figürü hemen dikkati çeker. Üzerlerinde yazan nota göre, tasvirdeki Cüce Bekir'dir (Resim 2, 8). Tasvirlerin konusu, yani genellikle sultanın toplantılarında Cüce Bekir'in betimlenmesi, Bekir'in bir nedim ya da musahip olabileceğini düşündürür.

Osmanlı sarayında cücelerin varlığı ile ilgili bilgiler 15. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkmakla birlikte, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem yazılı hem de görsel kaynaklarda çok daha fazla görünür hâle gelirler. Bunun sebebi olarak da sultanların tam da bu dönemden itibaren sarayda münzevi bir hayat yaşaması gösterilir. Sultanın sarayda daha fazla vakit geçirmesi ile saray hayatının önemli bir parçası olan cüceler gerçek hayattaki rollerine paralel bir şekilde görsel alanda da önemli portreler olarak karşımıza çıkmışlardır (Dikici, 2006, ss. 45-68).

*Târîh-i Sultân Selîm Han*'ın metninde ve bu dönemi anlatan diğer tarihlerde -yayımlanmış olanlarda- şimdiye kadar Cüce Bekir isminde bir kişinin varlığına dair ize rastlamadım. Bu durumda, acaba, Cüce Bekir 17. yüzyıla kadar oluşan I. Selîm dönemi ile ilgili yeni anlatıların bir kahramanı mıydı? Kuşkusuz bunu kestirmek çok mümkün değil, ancak, 17. yüzyıl nasihat kitaplarında Sultan Selîm ve cücesi arasında geçtiği varsayılan hikâyelerin varlığı (Yücel, 1988, ss. 18-19), üstelik bu anlatıların sonradan devrin yöneticilerine öğüt vermek amacıyla oluşturulmuş hikâyeler olduğunun düşünülmesi (Dikici, 2006, ss. 45-68), tasvirlerdeki Cüce Bekir'in de sonradan Selîm devrine atfedilen bir kişi olabileceğini düşündürür.

Sadece Cüce Bekir değil, tasvirlerde tanıyamadığımız diğer kahramanlar da benzer bir soruyu akla getirir. Mesela, Sultan Selîm'in betimlendiği pek çok tasvirde sultanın hemen yanı başında, genç ve sakalsız yüzlü bir figür tasvir edilir. Üzerindeki nota göre bu kişi “Meşhûr-ı âfâk Germiyânzâde Yûsuf-ı Sâni Elmâs Bey” dir (Resim 7). Resimlerdeki konumundan sultana yakınlığı belli olan Elmas Bey'in güzelliğine yapılan vurgu onun Germiyanoglu Beyliği'nden Osmanlıya intisap eden nedim ya da musahiplerden biri olduğunu düşündürür. Ne yazık ki Elmas Bey'in ismine de ne elyazmasının metninde ne de dönemle ilgili kaynak ve yayınlarda şimdiye kadar rastlamadım; tıpkı Cüce Bekir gibi. Bu durumda akla gelen ihtimallerden ilki, her ikisi de I. Selîm döneminde yaşamadılar ancak sonradan oluşan hikâyelerin içine girerek sözel bir üretim ve tüketim ortamında bu döneme atfedilen kişiler olarak var oldular<sup>9</sup>. Bir diğer ihtimal ise her ikisi de I. Selîm devrinde yaşayan kişilerdi ancak kayıtlara geçmediler. Şayet ilk olasılık doğruysa, belki içinde Cüce Bekir'in ve Elmas Bey'in geçtiği bu hikâyelere bir gün bir mecmuada rastlayacağız. Nitekim *Târîh-i Sultân Selîm Han*'da, Mercıdabık Savaşı'nın anlatıldığı bölümde yer alan ve metne bakıldığında konusu anlaşılman bir sahnenin, metni değil de,

<sup>9</sup> Sözel bir ortamda kullanılan tarihle ilgili metinlerde benzer durumlarla karşılaşmak mümkün. Örneğin, olasılıkla 17. yüzyıl ortalarında hazırlanmış ve içinde çeşitli türde anlatılan bulunduğu resimli bir *Mecmua*'da, II. Osman'ın (sal. 1618-1622) öldürülmesi anlatılırken sultanın veziri olarak 1603 yılında ölen Yemişçi Hasan Paşa gösterilir (Değirmenci, 2011, ss. 200-201).

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde yer alan ve muhtemelen sonradan oluşmuş "popüler" bir anlatıyı canlandırdığı görülür.

Söz konusu tasvirde, Sultan Selîm geride kurulu otağı önünde bağdaş kurmuş oturmakta, huzurunda ise iki veziri ve Elmas Bey ile Cüce Bekir yer almaktadır (Resim 8). Evliyâ'nın anlatımına göre, Çerkezlerin zulmünden bıkan Mısırlılar bir kurtarıcı aramaya başlarlar ve en uygun kurtarıcının Osmanoğlu olduğunda karar kılarlar. Bunun üzerine ulema Fatiha okur ve üç kez Selîm'i çağırır. Bu sırada Sultan Selîm Amasya'da vezirleri Sinan ve Yunus Paşa ile can sohbeti yapmaktadır. Sohbet esnasında vezirler, padişahım üç kez "Yâ Selîm ta'al [gel]" sözünü duyduk, acep ne ola diye sorduklarında, Selîm Mısır'da ulemanın kendisine söylediklerini anlatır ve "Tez Mısır hazırlığını görün!" diye emir verir (Evliyâ Çelebi, 2007, s. 62). Yukarıda tanımlanan tasvirde de olasılıkla tam bu an betimlenir. Zaten bu resimden sonra da el yazmasında Mercıdabık Savaşı'nın tasviri gelir.

### Sonuç Yerine

Tekrar yazının başına dönersek, 17. yüzyıl ortalarında I. Selîm'in tasvirlerinin böylesine zengin bir ikonografi ile karşımıza çıkması, tek başına bile I. Selîm'in Osmanlıların gündemindeki tazeliğine işaret eder. Nitekim, I. Selîm'le ilgili günümüze ulaşmış metinlerin çeşitliği, zenginliği ve yaygınlığı da *Târîh-i Sultân Selîm Han*'ı konumlandırmak için anlamlı bir tarihsel bağlam yarattığı gibi bu tazeliği de destekler. Anlaşılan o ki, zaman içinde rivayetle şekillenen ve yeniden kurgulanan bir I. Selîm "tarihi" oluşturulmasına benzer bir "yeniden inşa" süreci resimlerin ikonografilerinin şekillenmesinde de devreye girmiştir. Nakkaş(lar) elyazmasını resimlerken sadece elindeki metinden değil, duyduğu, okuduğu pek çok hikâyeden ve yaşadığı çağın gündeminden de beslenerek "çok-katmanlı" ve "çok-metinli" bir anlatım dili geliştirmiştir. Bu yönüyle *Târîh-i Sultân Selîm Han*'ın tasvirlerinde anlatılan hikâyeler, Evliya Çelebi'nin naklettiği anlatılardan çok da farklı değildir; sadece sözün/yazının yerini bu sefer imge almıştır.

Bununla birlikte, resimler yoluyla "yeniden inşa edilen" bu geçmişi 17. yüzyıldan ayırarak bir başka alan olarak görmek de pek mümkün değildir. Bu inşa sürecinde kullanılan ve yazı boyunca tartışılan pek çok araç, hem I. Selîm'in hem de 17. yüzyılın tarihinin bir parçasıdır. Bir başka söyleyişle, *Târîh-i Sultân Selîm Han*'ın resimleri 17. yüzyıl Osmanlılarının toplumsal belleğinin bir yansımasıdır. Nitekim toplumsal belleğin özelliklerinden biri de "tarihin yeniden kurulabilmesidir". Söylenenlere göre, bu süreçte hiç bir bellek geçmişi olduğu gibi korumaz. Yani "hatırlamanın saf bir gerçekliği yoktur." Aksine, geçmişten geriye ancak o dönemin bağlamına özgü olarak yeniden kurulabilenler kalır ve bu kurguda yeni olan da, sadece yeniden kurulan geçmiş biçiminde ortaya çıkar (Assman, 2001, ss. 43-45). Nitekim *Târîh-i Sultân Selîm*

*Han*'ın resimlerinde de geçmiş olduğu gibi korunmamış, kılıç ya da sancak örneklerinde olduğu gibi günün koşullarının etkisiyle “yeni inşa” edilmiştir. Bu sürecin sonucunda da cücesiyle, nedimiyle, kılıçlarıyla “yeni” ancak bir o kadar da “gerçek” bir I. Selîm tarihi oluşturulmuştur. Dahası *Târîh-i Sultân Selîm Han*'ın Selîm'i daha önceki imgelerine göre hem daha katmanlı –tıpkı zaman içindeki rivayetle gelişen anlatılardaki gibi- hem de daha yaygın ve görünür bir Selîm'dir. Adeta, sarayın yarattığı ulaşılmaz bir sultan imgesi zaman içinde “şehrin” ürettiği ve tükettiği bir “politik figüre” aynı zamanda da “hikâye kahramanına” evirilmiştir.

### Kaynakça

- Aktepe, M. (1958). Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-tevarih'i ve Bunun Zeyli Hakkında. *Türkiyat Mecmuası*, XII (106), 101-111.
- And, M. (1985). 17. Yüzyıl Türk Çarşısı Ressamları. *Tarih ve Toplum*, 6, 40-45.
- And, M. (1989). 17. Yüzyıl Türk Çarşısı Ressamlarının Padişah Portreleri. *Türkiyemiz*, 58, 4-13.
- Argunşah, M. (2009, Fall). Türk Edebiyatında Selîmnameler. *Turkish Studies*, 4(8), 31-47.
- Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ayan, H. (1981). *Cevrî, Hayâtı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (C. Üçok, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bloch, E. (1932-1933). *Catalogue des Manuscrits Turcs*. 1.cilt, Paris: Bibliothèque Nationale.
- Değirmenci, T. (2011). An Illustrated Mecmua: The Commoner's Voice and the Iconography of the Court in Seventeenth-Century Ottoman Painting. *Ars Orientalis*, 41, 186-218.
- Değirmenci, T. (2012). Şah İsmail'in Gözdesi Tâclı Hanım'ın Tasviri. *Toplumsal Tarih*, 211, 42-45.
- Derman, M. U. (1994). Derviş Abdî-i Mevlevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 9, ss. 190-191). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dikici, A. E. (2006). *Imperfect Bodies, Perfect Companions? Dwarfs and Mutes at the Ottoman Court in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Doğan, M. (1992). *Çerkesler Katibi Yusuf'un Selîm-Nâmesi'nin Mukâyeseli Metin Tenkidi ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Emecen, F. (2012). *Yavuz Sultan*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

- Evliyâ Çelebi. (2007). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-R. Dankoff (Haz.), 10. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fentress, J. and Chris W. (1992). *Social Memory*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fox, A. (2000). *Oral and Literate Culture in England, 1500-1700*. Oxford: Oxford University Press.
- Gökbilgin, M. T. (1993). Sancak-ı Şerif. *İslâm Ansiklopedisi* içinde ( C. 10. ss. 189-191). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hoca Sadeddin Efendi. (1279). *Tâcü't-tevârih*. 2.cilt, İstanbul: Tabhane-i Amire.
- Kafadar, C. (1994). Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri. *Eyüp: Dün/Bugün, Sempozyum, 11-12 Aralık 1993*. T. Artan (Yay.Haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,
- Kâtip Çelebi. (2007). *Keşfü'z-Zunûn, An Esâmi'l-Kütübi Ve'l-Fünûn (Kitapların Ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)* (R. Balcı, Çev). 1. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Levend, A. S. (1956). *Gazavât-Nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-Nâme'si*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öz, T. (1953). *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Rado, Ş. [t.y.]. *Türk Hattatları*. İstanbul: Yayın Matbacılık.
- Serin, M. (1999). *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı.
- Şükrî-i Bitlisî. (1997). *Selîm-Nâme*. M. Argunşah (Haz.), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Tekindağ, M.C.Ş. (Ekim 1970). Selîm-Nâmeler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 1*, 197-230.
- Uğur, A. (1978). Selîm-Nâmeler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. XXII*, 367-379.
- Uğur, A. (1980). Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selîm-Namesi. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi. IV*, 225-241.
- Yerasimos, S. (1999). Ağaçtan Elmaya: Apokaliptik Bir Temanın Soyağacı. *Cogito (Bizans)*, 17, 291-294.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hurzü'l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

## Ek: Resimler

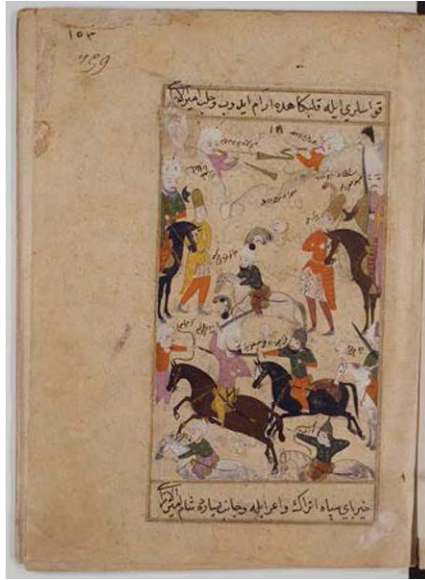


**Resim 1.** Sultan Selîm ve Tâcli Hanım, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 75a.



**Resim 2.** Sultan Selîm Erzincan sahasında konaklarken, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 43b.





**Resim 3.** Mercidabık Savaşı, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 159a.



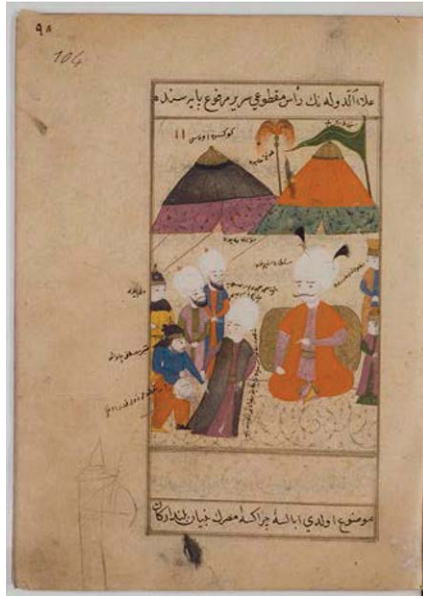
**Resim 4.** Sultan Selîm'in Ridaniye'den sonra Adiliye kazasında konaklaması, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 194b.



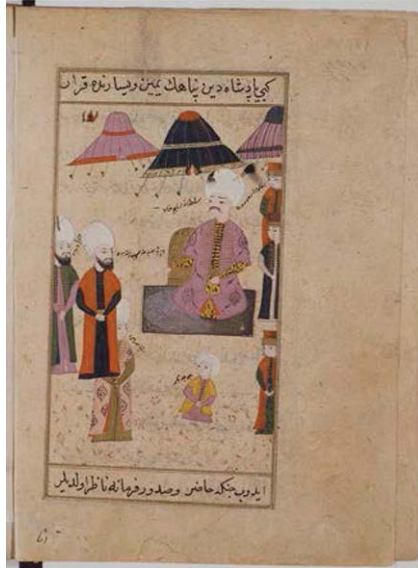
**Resim 5.** Şah İsmail'in Tebriz'e girmesi, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 68b.



**Resim 6.** Sultan Selîm'in Tebriz'e girmesi, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 80a.



**Resim 7.** Sinan Paşa'nın Dulkadiroğlu Alâüddevl'e'nin kesik başını Göksun Ovası'nda konaklayan Selîm'e göndermesi, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 104a.



**Resim 8.** Sultan Selîm'in Yunus ve Yusuf Paşa ile görüşmesi, *Târîh-i Sultân Selîm Han*, Bibliothèque nationale de France, Supplément Turc 524, v. 157b.

## ŞARK MESELESİNDEN BİR KESİT: OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİNDE EFLÂK-BOĞDAN MESELESİ (1864-1865)

*Özhan KAPICI*

**Özet:** XIX. yüzyılın ortasında devletler arası bir sorun hâline gelen Tuna Prenslikleri meselesi, Kırım Savaşı sonrasında Yakın Şark diplomasisinin âdeta bir laboratuvarı olarak Osmanlı-Rus ilişkilerinin gündem maddelerinden birisi olmuştur. Rusya, Paris Antlaşması'ndan sonra Romanya'nın birleşmesine ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşmasına destek verirken, 1859'da Kuza'nın her iki prensliğin başına seçilmesine mesafeli kalmış; 1862'den itibaren ise politikası değişmiş, Aleksandr Kuza'ya muhalif bir hâle gelmiştir. Bunun başlıca nedeni, Kuza'nın Romanya iç siyasetinde Rusya aleyhine uygulamaya koyduğu politikalarıdır. Kuza'nın Polonyalı mültecilerin Memleketeyn'deki faaliyetlerine destek vermesi ve Ortodoks vakıf manastırlarının kamulaştırılması, merkezi idari politikaları Rusya'nın Memleketeyn birliğine muhalif bir politika izlemesine yol açmıştır. Rusya ve Osmanlı Devleti, Romanya sorununda görünüşte ve prensipte aynı politikayı savunmuş olmalarına karşın Bâbiâli, Kuza'ya karşı tedbir alırken İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket etmeyi tercih etmiş, fakat Kuza'ya yönelik Fransız desteği, Bâbiâli'nin tedbirlerinin etkili olmasını engellemiştir. Bâbiâli'nin yumuşak tutumu karşısında Rusya, 1858 Paris Kongresi'nde Memleketeyn ile ilgili alınan kararların ihlal edildiğini duyurmuş, devletler arası metinlere uyulmadığını ileri sürmüştür. Bu makale, 1864-1865 yılları arasında Osmanlı-Rus ilişkilerinde Memleketeyn meselesini değerlendirme amacı taşımaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlı Devleti, Rusya, Tuna Prenslikleri, Vakıf Manastırları, Polonyalı mülteciler, Kuza, Gorçakov, İgnatyev, Âli Paşa.

### **A Fragment of the Eastern Question: The Moldo-Wallachian Question in the Ottoman-Russian Relations (1864-1865)**

**Abstract:** The question of the Danubian Principalities that had internationalized in the middle of 19<sup>th</sup> century became an agenda of the Ottoman-Russian relations, as a laboratory of the Near Eastern diplomacy after the Crimean War. While Russia was supporting the unification and autonomy of the Danubian Principalities after the Treaty of Paris, She stood aloof from the double election of Alexander Cuza in 1859. After 1862 Russian policy towards the Rumanian question changed and She opposed not only to the political reforms of Cuza but also to the political emigrants who were active in the Danubian Principalities, too. The main reasons for the opposition to Cuza's reforms were directly related with their intention to the secularization of dedicated convents and his centralizing administrative policies. Russia declared that the Paris Convention of 1858 was violated and She appealed to the Sublime Porte to prevent Cuza's steps. The Sublime Porte preferred to determine measures together with English and French ambassadors against Cuza but the Porte did not manage to take strong precautions because of French support to the Rumanian government. This

article aims to describe the place of the transformation in the Russian policy towards the Rumanian question in 1864 and 1865 in the Ottoman-Russian diplomatic relations.

**Key words:** Ottoman State, Russia, Danubian Principalities, Dedicated Monasteries, Polish refugees, Cuza, Gorchakov, Ignat'ev, Âli Pasha.

## Giriş

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Orta ve Doğu Avrupa'da ihtilalci hareketleri ezen I. Nikolay'ın askerlerinin Kırım Savaşı sonrasında sahneyi III. Napoléon'un ajanlarına bırakmasıyla Orta Avrupa'da Macar, Doğu Avrupa'da Leh ve Transilvanya'da Romen milliyetçiliği yeniden yükselişe geçmişti. Eflâk ve Boğdan'daki Rus himayesi Paris Antlaşması'yla ortadan kalkmıştı. Prensliklerin birtakım imtiyazları, özerk bir millî idare dâhilinde fakat Bâbiâli'nin metbûluğunda uluslararası bir hâl almıştı. Rusya, Kırım Savaşı'nda kendisine karşı oluşan bloğu parçalamak için savaştan sonra Fransa ile yakınlaşmıştı. 1856 Paris Antlaşması'nın hemen sonrasında gündeme gelen Eflâk-Boğdan meselesinin ilk yıllarında Fransa ve Rusya genel olarak ortak bir yol izlemişlerdi. Geçmişte Doğu Avrupa'da kendisine karşı tehdit hâline gelebilecek devrimci hareketleri bastırmak için askerî güç kullanmaktan çekinmeyen Rusya, 1856 sonrasında Balkanlarda nüfuzu tedricen yükselen Fransa ile birlikte Romen milliyetçilerini desteklemeye başlamıştı<sup>1</sup>. 1856'dan sonra İtalya, Polonya ve Romanya meseleleriyle yakından ilgilenen III. Napoléon'un Orta ve Doğu Avrupa'ya yönelik "rejim ihracı" siyaseti, Rusya ile başlayan muvakkat yakınlaşmayı gayrikabil hâle getirdi. Fransa'nın Polonya milliyetçiliğine desteği, Rusya ile yakınlaşma siyasetine en büyük darbeyi vurdu. Bunun yanında Venedik'in İtalya'ya devredilmesi karşılığında III. Napoléon'un Avusturya'ya Eflâk ve Boğdan'ı teklif etmesi de Rusya'nın hoşuna gitmemişti. Rusya ve Fransa arasında bir ittifak kurulmasına yönelik hayallerin özel olarak Polonya ve Romanya meseleleri, genel olarak ise Balkanlarda ve Yakın Şark'ta her iki devlet arasında artan nüfuz mücadelesi

---

\* Makaleyi okuma zahmetine katlanıp değerli fikirlerini paylaşan Dr. Fatih YEŞİL ve Ömer GEZER'e müteşekkirim.

<sup>1</sup> (Vinogradov, 1961, ss. 212-215, Grosul ve Çertan, 1969, ss. 101-102; Berindei, 1969, ss. 131-151). 1856'da Paris'deki kongrede Rus heyeti, III. Napoléon ve Cavour'un Eflâk ve Boğdan'ın birleştirilmesi yönündeki tekliflerini, hem müttefikler arasındaki uzlaşmayı parçalamak hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu bir süre uğraştıracak bir sorun yaratmak amacıyla desteklemişti. Eflâk-Boğdan'ın süzereni Osmanlı Devleti ve onun da toprak bütünlüğünün garantörü olarak İngiltere yanında, tebaası arasında Romen nüfus barındıran ve Balkanlarda statükonun devamından yana olan Avusturya bu birleşmeye karşı çıkmışlardı. Meseleyle ilgili 1857'de bir kriz daha yaşandı. Rusya, Fransa ve Prusya'nın Bâbiâli ile ilişkileri gerilmiş, İngiltere araya girince ilişkiler normalleşmişti.

dolayısıyla, gerçekçi bir ittifak tasarısı olmaktan uzak olduğu, yalnızca diplomasi kulislerindeki dedikodularda gündeme geleceği görülecekti. St.Petersburg'daki Osmanlı maslahatgüzârı Halil Bey, II. Aleksandr'ın Fransa'ya itimadının kalmadığı ve Hariciye Nazırı Gorçakov'un da bu konuda efendisinin fikirlerini paylaştığı konusundaki tahminlerinde haklıydı<sup>2</sup>. Halil Bey, Rusya ile Fransa arasında bir süreliğine rafa kaldırılmış ezeli ve ebedî anlaşmazlıkların tekrar ufukta görüldüğü günlerde, böyle bir yakınlaşmaya artık ihtimal dahi vermemektedir. Halil Bey'in Fransa ile Rusya arasında var olduğuna işaret ettiği anlaşmazlıkların başında Polonya ve Kutsal Topraklar meseleleri gelmekteydi. 1860'ların başında bu iki soruna, Eflâk-Boğdan meselesi de ekleniyordu. Bu çalışmanın konusunu oluşturan zaman dilimi içerisinde Rusya, Eflâk ve Boğdan meselesi dolayısıyla Fransa ile mücadele etmek zorunda kalacaktı. 1864-1865 yıllarında Memleketeyn meselesinde Osmanlı yönetimi ile prensipte aynı tezleri savunan Rusya, özellikle İngiltere ve Fransa'nın etkisiyle kendi konumunu yeniden tanımlamak zorunda kalacak olan Bâbiâli ile karşı karşıya gelecekti. Kırım Harbi sonrasında Şark Meselesinin laboratuvarı olan Eflâk-Boğdan meselesinde Rusya ile Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı başlıca sorunlar, Prensliklerin birleşmesi, Polonyalı siyasi mülteciler, Ortodoks manastırlarına ait vakıfların hukuki statüsü ve yabancı prens meseleleri olacaktır. Rusya, Romanya yönetimini hizaya çekmek için diplomasi ve propagandayı tercih edecekti. Memleketeyn'de birleşme karşıtı muhalefete destek vermek ve özellikle Boğdan'da tebaayı kendi tarafına çekmek yoluyla Bükreş'in karşısına mahallî denge unsuru olarak Yaş'ı çıkarmak, Bâbiâli üzerinde Avusturya ile birlikte baskı kurmaya çalışmak yollarıyla Prensliklerin daimî birleşmesine engel olmak, 1863'te Rus hariciyesinin bu meselede izleyeceği siyasetin ana başlıkları olacaktır.

### **1856 Paris Antlaşması'ndan Sonra Eflâk-Boğdan Meselesinin Ortaya Çıkışı: Ön Bilgiler**

Paris Antlaşması'nın hemen ardından Eflâk ve Boğdan eyaletlerinin aynı siyasi çatı altında birleştirilmesi yönünde Romenlerin attıkları adımların tetiklediği bir dizi diplomatik kriz, 1858 Ağustosunda Paris'te varılan uzlaşmanın sonunda imzalanan mukaveleyle yeni bir boyut kazanmıştı<sup>3</sup>. Bu mukaveleye göre

<sup>2</sup> Halil Bey'in bildirdiğine göre Polonya isyanından sonra dahi St.Petersburg'un diplomasi kulislerinde Gorçakov'un her şeye rağmen Fransız-Rus ittifakını tekrar canlandıracağı konuşuluyordu. Çar'ın Fransa ile bir daha ittifaka girmeyeceğini düşünen Osmanlı elçisine, bazı çevrelerden itiraz gelmiş, II. Aleksandr'ın Gorçakov'a büyük bir itimad olduğu vurgulanmıştı. BOA.HR.SYS.1195/1, lef 49, No 672/121, 23 Septemre 1863, (confidentielle).

<sup>3</sup> 1856'dan sonra Kıta Avrupa coğrafyası, birleşen ve bütünleşen ulus devletlerin teşekkülüne sahne olmaktadır; 1859-1861 İtalyan birliği ve 1864-1866 Romen birliği,

Memleketeyn'in muhtariyeti garanti altına alınmış, Birleşik Prenslikler (*Principautés-Unies*) tabiri de resmen kabul edilmişti. Memleketeyn'in Bâbîâli'nin himayesinde ve antlaşmaya taraf devletlerin kefaletinde iki *ayrı* prenslik olarak kalmaya devam etmesi kararlaştırılmış ve her iki eyalette birbirine muvazi müesseseler ile Fokşani'de, müşterek meselelerinin çözümü için merkezî bir heyet oluşturulmuştu (Testa, 1882/V, ss. 331-332; Berindei, 1967, ss. 156-157; Sturdza, 1971, ss. 247-248). Her iki eyalet kendi meclisine, yöneticilerine ve imtiyazlarına sahipti. Her iki eyaletin de üçer kaymakamı vardı ve bunların çoğunluğu, prensliklerin birleşmesinden yanaydı. Paris'teki konferansta Rus delegeler de Eflâk ve Boğdan'ın birleşmesi projesine destek vermişlerdi. Aleksandru Yoan Kuza'nın<sup>4</sup> 17 Ocak 1859'da önce Eflâk, ardından 5 Şubat'ta *fait accompli* Boğdan voyvodası seçilmesi, Birleşik Prensliklerin bağımsızlığı yolunda o zamana kadar atılmış en önemli adımdı<sup>5</sup>. 6 Eylül'de Bâbîâli'nin Kuza'yı her iki eyaletin prensi olarak tanınmasıyla ve büyük güçlerin de seçim sonuçlarını kabul etmesiyle sorun aslında ötelenmiş oldu. Oysa ortaya çıkan yeni durum, her iki prensliğin birbirinden müstakil idarelerini yasallaştıran 1858 Paris Konvansiyonunun açık ihlaliydi. 1856'dan 1862'deki Polonya isyanına kadar aralıklarla diplomatik manşetlere konu olan Fransa-Rusya yakınlaşmasının kompozisyonuna uygun olarak, Kuza'nın öncülüğünde Prensliklerin birleşmesine Rusya Hariciye Nazırı Aleksandr Mihayloviç Gorçakov'dan başlangıçta gelen destek, İstanbul'daki Rusya elçisi Lobanov-

---

bu sürecin başlıca aktörü ve taşıyıcısı olan Fransa'yı ön plana çıkardı (Jelavich, 1971-1972, s. 50).

<sup>4</sup> Aleksandru Yoan Kuza (1820-1873). Boğdan boyarlarından bir aileden gelen Kuza, subay eğitimi almış ve Boğdan ordusunda 1848 hareketlerine katılmış bir Romen milliyetçisiydi. Kısa bir süre Viyana'da geçirdiği hapis hayatından sonra döndüğü Boğdan'da, Romanya'nın bağımsızlık mücadelesinde en önemli isimlerden birisi hâline gelmişti. 1857'de Yaş'ta Divan'a seçilmeyi başarmış ve III. Napoléon'un desteğiyle siyasi yükselişi başlamıştı. Kuza'nın siyasi kariyeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Bobango, 1979, ss. 41-74).

<sup>5</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Berindei (1969, ss. 163-180), Vinogradov (1971, ss. 117-129), Bobango (1979, ss. 75-118), Kellogg (1995, s. 12). Romenlerin birleşme yönündeki talepleri, bu dönemde Rus hariciyesini de arkasına alan III. Napoléon tarafından tam olarak desteklenmekteydi. Kırım Harbi sonrasında Avrupa'daki millî hareketlerin hamiliğini üstlenen III. Napoléon Fransası, savaş öncesindeki kuvvet ve itibarını yeniden kazanma amacındaki II. Aleksandr Rusyası ve Alman birliğinin öncüsü Prusya, Prensliklerin birleşmesine destek vermekteydiler. Diğer yandan birleşme yönündeki adımlar, bağımsızlık yolundaki son aşama ve mevcut antlaşmaların kesin olarak ihlali olarak görüldüğünden statükonun devamından yana olan İngiltere, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu buna karşı çıkmaktaydılar. Bundan dolayı Kırım ittifakının çatlamaya başladığı dahi diplomasi kulislerinde konuşulmaktaydı.

Rostovskiyy'nin Boğaz'a nazır Büyükdere konağında yürüttüğü faaliyetleri de belirlemiştir<sup>6</sup>.

1861'de Kuza, Memleketyn'deki çift başlı müesses yapıyı kapsamlı bir ıslahat ile ortadan kaldırıp tek bir çatı altında toplamak için İstanbul'a bir diplomatik seyahat gerçekleştirmişti. Görünüşte cülûs-ı hümâyûn tebriki için İstanbul'a gelen Kuza'nın bu seyahati, Romanya yönetiminin birçok imtiyaz elde etmesiyle sonuçlandı. 1 Mayıs 1861'de Bâbiâli, Memleketyn'in mevcut hâliyle idare edilemeyeceği ve ülkede Bükreş ve Yaş olmak üzere oluşturulmuş ayrı müesseselerin birleştirilmesi gerektiği yönündeki talepleri kabul etti. Bununla birlikte Eflâk ve Boğdan olmak üzere ikiye ayrılmış olan kurumsal yapıyı tek çatı altında toplamaya imkân veren bu "imtiyaz" Kuza'nın ömrüyle sınırlandırıldı. Bâbiâli, Memleketyn'in bir *fait accompli* ile bunları ilanihaye elde etmesine mâni olmak amacıyla talepleri "muvakkaten" kabul etmişti. 1861'deki bu muvafakat düzenleme, 1858 Paris Konvansiyonu'nun ikinci defa ihlaliydi. Bâbiâli ve İngiltere yine de daimî bir birleşmeye karşı çıkmaya devam ettiler. 1861'de alınan karara en güçlü muhalefet ise şüphesiz Viyana'dan gelmişti; Habsburg yönetimi, muvakkat bir birleşmenin dahi karşısındaydı<sup>7</sup>. 1861 Eylül ayında büyük güçler muvakkat birliği kabul edip, detayların İstanbul'daki sefirleri tarafından halledilmesi konusunda uzlaşmışlardı. Bu durumun yalnızca Kuza'nın hayatıyla mahdut olduğu bir kez daha teyit edildi. Kuza'dan sonra 1859 şartlarına geri dönecekti. Lakin Bâbiâli'nin ve İngiltere'nin hesabı tutmayacak ve Kuza'nın *fait accompli* siyasetleri devam edecekti. Rusya ise Romanya meselesinde, bir yandan 1856 Paris Antlaşması'nın kendisine getirdiği sınırlamalardan kurtulmanın zeminini ararken diğer yandan dindaşlarının hukukunu ve kendi nüfuzunu muhafaza ikileminde hareket etmek zorundaydı. Dolayısıyla Rusya, Kuza'nın 1858 Paris Konvansiyonu aleyhine attığı her adıma muhalefet etmeye başladı. Büyük güçler arasındaki denge politikalarını ayrıntılı okuyan Aleksandr Kuza, adım adım birleşik Romanya'yı yaratmaktaydı ve 1861'deki idari birleşme, Eflâk ve Boğdan'ın artık tek bir siyasi çatı altında toplanmasının önünü açtı.

1861'de Kuza tarafından hayata geçirilen tam idari birleşmeyi Rusya soğuk karşılamıştı. Rusya'nın Eflâk-Boğdan meselesinde konumunu belirleyen değişkenler esasen bu sorunla doğrudan ilgisi olmayan, Kırım Harbi ve 1856 Paris Antlaşması'nın getirdiği diplomatik ve askerî yükümlülüklerle bağlantılıydı. Paris Antlaşması'nda 'delik açma' amacı üzerine inşa edilen bir

<sup>6</sup> GARF f.828 op.1, d.1414 list 208'den naklen Grosul ve Çertan (1969, s. 102).

<sup>7</sup> (Jelavich, 1971-72, ss. 54-56) Baron Prokesch'in henüz kongre zamanında Fransız sefir Touvenel'e yazdığı mektuba göre "Üç hemcivâr devlet arasında kalacak olan böyle bir memleket, Avusturya için bir İsviçre hâlini alacak, Avusturya ve Türkiye aleyhinde Rusya'nın elinde bir âlet-i tecâvüz olarak Türkiye'nin karnına sokulmuş bir kama olacaktır" (Türkeldi, 1997/I, s. 182).



diplomasi stratejisinden hareketle Rusya, 1858'de Romen birliğine destek vermekteydi; fakat aynı zamanda kendi içerisindeki Polonya milliyetçiliğini şiddetle bastırmaktaydı. 1861'de oluşan yeni durumda Rus hükûmeti Romen birliğinin doğrudan karşısında olmasa da devletlerarası bir antlaşmada yapılacak herhangi bir değişikliğin, Paris'te toplanacak bir konferansta çözüme kavuşturulmasından yanaydı. St.Petersburg için şüphesiz Paris'in hususi bir anlamı vardı. Gorçakov'un gösterdiği ihtiyat ve tereddüdün arkasındaki sâik Romanya meselesinden kısmen bağımsızdı. Son yıllarda güç dengelerinde yaşanan değişim alametlerini dikkatle takip eden Rusya, 1856 Antlaşması'nın gözden geçirilmesine olanak verecek bir zemini oluşturmak için fırsatlar yaratmak amacındaydı. 1853'te Rusya'ya karşı oluşan ittifak, III. Napoléon'un *milliyet prensibi* üzerine kurguladığı diplomasi var oldukça zaten tehdit altındaydı. Fransız hükûmetinin bu yaklaşımı, Polonya problemi dolayısıyla her şeyden önce Çarlık otokrasisini tehdit ediyordu.

### **Eflâk-Boğdan'da Aleksandr Kuza İktidarı Karşısında Rusya**

1862'de patlayan isyanın bastırılmasından sonra Polonyalı devrimcilerin sızdıkları Transilvanya'daki faaliyetleri, Rusya otokrasisinin bütün güvenlik birimlerinin dikkatini Romanya'ya çevirmişti. Prensliklerin tedrici birleşme sürecinde Gorçakov'un masasına öncelikle gelecek dosyalar, Polonyalı mülteciler ve vakıf manastırları meseleleriydi. Diğer yandan Kuza'nın yapmak istediği seçim reformu, divanlarda temsil edilen Rusya'ya yakın muhafazakâr hizbin liberaller karşısında zayıflamasına yol açabilirdi. Kuvvet merkezinin Eflâk'a yani Bükreş'e kaymasıyla, Yaş'ta yani Boğdan'da nüfuzu bulunan Rusya'nın oluşan yeni mahallî dengelerden hoşnut olması da beklenememeliydi (Jelavich, 1971-72, s. 58). 1848'de Feldmareşal Paskeviç'in orduları tarafından ezilen Macar devrimciler örneğinin Paris Antlaşması sonrasında oluşan şartlar gereği 1863'te Bükreş'te bir benzerinin yaşanması mümkün değildi. Birkaç yıl içinde prensliklerin mevcut hâliyle birleşmesinin kendisi açısından mahzurlarını gören Rusya, Eflâk ve Boğdan'ın tek bir siyasi çatı altında birleşmesine karşı çıkmaya başladı ve bunun önüne ancak diplomasi yoluyla geçilebileceğini de bilmekteydi. 1863 sonrasında Rusya, Memleketeyn'in birleşmesine yönelik adımlara daha da kararlı bir şekilde karşı çıkacaktı.

Polonya isyanına yönelik Romanya yönetiminin sempatisi, 1863'ten itibaren Rusya'nın Prens Kuza'ya yönelik yaklaşımını tamamen değiştirmesinin başlıca sebeplerindendi. Üstelik Bâbîâli, Polonyalı ihtilalciler konusunda en az Bükreş yönetimi kadar davetkâr olduğu intibası vermekteydi<sup>8</sup>. Rusya, 1863'te

<sup>8</sup> BOA.HR.SYS.1195/1, lef 81, 27 Septembre 1863, No.700/144 (confidentielle). St.Petersburg gazetelerinde Polonyalıların Osmanlı'ya ittifak tekliflerine dair haberlerin çıkması, Rusya'nın haricî siyasette Osmanlı'ya yönelik ihtiyatlı yaklaşımını daha da güçlendirecek, kendi askerî potansiyeline dair bazı denetlemeler

Boğdanlıların Eflâklılarla birleşmek istemediklerine dair bir iddia ileri sürmekteydi. Bu iddiaya göre Boğdanlılar, Eflâklılar tarafından başlatılan birleşme sürecine karşı Bâbîâlî'nin müdahalesini beklemekteydiler. 1863 sonlarında, Polonyalı isyancıların Romanya'ya yoğun bir şekilde sızmaya başlamaları üzerine Rusya<sup>9</sup>, Bâbîâlî'yi Bükreş yönetimine karşı askerî bir müdahaleye teşvik etmeye başladı. Memletoyn, Kuza döneminde yalnızca Polonyalı devrimcilerin değil, Macar devrimcilerin, Garibaldicilerin<sup>10</sup> ve Bulgar komitelerinin faaliyet gösterdiği bir ihtilalci yatağı hâline gelmişti. Rusya'nın baskıları ilk başta Kuza'nın ikileme düşmesine yol açtı; hamisi III. Napoléon'un Polonyalı devrimcilere sempatisini bilen Kuza, bunların faaliyetlerine izin vermesi durumunda Rusya'nın Bâbîâlî üzerindeki baskısını arttıracığı ve kendisini devirmek için çalışacağı farkındaydı. Bu nedenle zevahiri kurtarmak adına Polonyalılara karşı önce göstermelik bazı askerî tedbirleri hayata geçirdi (Riker, 1971, ss. 414-415). Varşova Devrimci Komitesinin Prens Kuza ile kurduğu temas, Rusya konsoloslarının istihbarat birimleri tarafından haber alındığı gibi, Çarlık otokrasisinin en derin yapılanması olan III. Şube (*III-ye otdeleniye*) yani siyasi polis tarafından da yakından takip edilmekteydi. Polonyalı siyasi mülteciler, 1863 sonu ve 1864 başında Birleşik Prensliklerde askerî olarak örgütlenme imtiyazı elde etmeye çabalamaktaydılar. Prens Kuza ile yapılan görüşmelerde Polonyalı siyasi mülteci Sadık Paşa'nın (Çaykovskiy) aracılığı Rusya istihbaratının hassasiyetle üzerinde durduğu konulardan birisiydi. Yalnızca devrimci Polonyalılar değil, devrimci Macarlar'ın da Boğdan topraklarına sızmaya başladıklarına dair St.Petersburg'a haberler gelmekteydi. Rusların aldıkları istihbarata göre Polonyalı, Macar ve Garibaldi devrimciler arasında bir ittifak kurulması ihtimali vardı. Rusya hükûmeti böyle bir iş birliğinin aynı zamanda Bâbîâlî için de bir tehdit oluşturacağını düşünerek

---

yaptığı haberlerinin basına yansımaya neden olacaktır. O dönemde Asya Dairesi Müdürü olan İgnatyev de Polonyalıların Bâbîâlî'ye ittifak teklifleriyle ilgili çıkan dedikodulara Osmanlı elçisi kadar şaşırılmıştı. Bu haberleri Belçika'nın 15 Eylül'de bağımsızlığına kavuşması tetiklemişti. İgnatyev, yapılan askerî teftişleri ise rutin denetlemeler olarak göstermekteydi.

<sup>9</sup> Rusya, 1860'ların başında Romanya sınırına yakın yerlerde Polonyalı devrimcilerin takibati maksadıyla konsolosluk birimleri dahi kurdu; örneğin bu dönemde açılan Tulça muavin konsololuğunun asıl görevi, Romanya üzerinden Balkanlara firar eden Polonyalı devrimciler hakkında istihbarat toplamaktı (İvask, 1974, s. 126).

<sup>10</sup> Garibaldi'nin Osmanlı'nın paylaşımı hususunda projesi olduğu ve Balkanlarda bir Slav-Çek konfederasyonu teklif ettiği bilinmektedir (Djuvara, 1914, ss. 419-420). 1860'larda Garibaldicilerin Balkan yarımadasındaki devrimci faaliyetleri bilindiği üzere Rusya'ya değil, Osmanlı'ya fakat özellikle Avusturya'ya karşıydı. Rusya'nın Bükreş konsolosu Baron Offenbergl'in 1863'ten sonra ilgilendiği başlıca konu bu devrimcilerin takibati olacaktır.

Bâbîâli'yi uyarma gereği hissetti<sup>11</sup>. Kuza'nın Varşova Devrimci Komitesiyle yakın ilişkilerinin ortaya çıkması<sup>12</sup> dahi Romanya Prensi ile Rusya'nın arasının açılması için yeterli bir nedendi; keza bu günler, Rusya otokrasisinde Polonya *fobisinin* hortladığı günlerdi. St.Petersburg yönetimi, Polonyalı devrimcilerin Memleketeyn'deki örgütlenmelerinde Kuza kadar Sadık Paşa Çaykovskiy'i de sorumlu tutmaktaydı<sup>13</sup>. Rusya'nın suçlamalarına göre Romanya yönetimi yalnızca Polonyalı devrimcilere yardım ve yataklık yapmıyor, aynı zamanda bunların Rusya topraklarına geçişine de göz yumuyordu<sup>14</sup>. Rusya'nın Bükreş konsolosu Baron Offenberg'in bu suçlamalarına karşı bir defasında Prens Kuza,

<sup>11</sup> Gorçakov, Kuza yönetimini Polonyalı devrimcilere yataklık etmekle suçlamaktaydı ve devrimci hareketleri bastırmak için İngiltere, Avusturya, Rusya, Prusya ve Osmanlı arasında bir ittifakın kurulmasını ve özellikle III. Napoléon'a karşı moral bir engel (*une digue morale*) oluşturulmasını sağlamaya yönelik olarak buldukları ülkelerde teşebbüslerde bulunmalarına dair Avrupa'daki Rus temsilcilerine emirler vermektedir (Sturza, 1971, s. 252). St.Petersburg yönetiminin Kuza'ya yönelik suçlamaları ile ilgili bk. BOA.HR.SYS.1403/10, lef 27, le 15 Mai 1864, No.993/112.

<sup>12</sup> Bu konuda ayrıca bk. Riker (1971, ss. 414-415). Varşova komitesinin isyan öncesinde de Romanya'da örgütlenmelerine göz yumulduğu anlaşılıyor. "Kızıklar" partisi önderliğinde faaliyet yürüten ve Çarlık otokrasisine karşı ayaklanma hazırlığına girişen Varşova Merkez Millî Komitesi, bir taraftan İstanbul'dan silah ve cephane temin etmeye çalışırken diğer taraftan bunları Memleketeyn üzerinden Rusya topraklarına intikal ettirme gayretindeydiler. 1863 isyanının hemen arifesinde Birleşik Prensliklerde bu görev, Z. Milkovskiy'ye verilmişti (Storojuk, 1965, s. 80).

<sup>13</sup> Rusya'nın Sadık Paşa'ya yönelik suçlamaları arasında, Polonyalı devrimcilerin sınırlardan geçişini kolaylaştırmak ve yönlendirmek de vardı; BOA.HR.SYS.1195/3, lef 14?, 13 Avril 1863, 418/43. Diğer yandan Polonyalı devrimci Gradowitz'ten Bükreş'teki Sadık Paşa'ya (Çaykovskiy) 26 Ocak 1864 tarihiyle gönderilen gizli bir mektup ve buna dair Rusya'nın Galatz konsolosunun raporu, Kuza ile Varşova komitesi arasındaki gizli ilişkiler ve Fransa'nın Aşağı Tuna bölgesindeki ihtilalci faaliyetlere desteğini açıkça göstermekteydi. Polonyalı, Macar ve İtalyan devrimciler arasında ittifak gelişmesi ihtimali, Âli Paşa'nın da dikkatinden kaçmamıştı lakin Âli Paşa'nın Rusya hariciyesine beyan ettiği göre Bâbîâli, böylesine geniş çaplı bir devrimci entrikayı tek başına engelleme kudreti ve kontrol etme araçlarından mahrumdu (...*mais que malheureusement la Porte n'avait ne le pouvoir d'empêcher ces meneés, ni même les moyens de les contrôler*). Bu beyanat aslında Bâbîâli'nin Polonyalı devrimcilere yönelik sempatisinin itirafından başka bir şey değildi. Kırım Harbi sonrasında Balkanlarda Rus ve Polonyalı siyasi ve devrimci muhacereti üzerine müstakil bir çalışma hazırladığımızdan şimdilik bu konuda şunu rahatlıkla iddia edebiliriz ki yüzyılın ikinci yarısında Bükreş'in, bütün siyasî fraksiyonlardan Rusyalı, Polonyalı, Macar, Bulgar ve hatta Sırp devrimci ve komitecilerin başlıca merkezi hâline gelmesinde Kuza'nın 1862 ve 1863'teki davetkâr yaklaşımının da payı vardı. Bükreş'teki Polonyalı siyasî mülteci kolonisi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. (Storojuk, 1965, ss. 77-89).

<sup>14</sup> BOA.HR.SYS.1195/1, lef 89?, 7 Mars 1864, No 872/38.

kendisinin “Rusya’nın jandarması olmadığı” yönünde sert bir karşılık dahi vermişti (Riker, 1971, s. 415). Prens Kuza’nın Garibaldiciler ile müşterek hareket etme ihtimali konusunda Âli Paşa’yı ikaz etme gereği duyan Rus hariciyesi, böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi durumunda bunun bütün Osmanlı İmparatorluğu’nu etkileyebilecek yıkıcı tesirleri olabileceği konusunda uyarılarda bulunmaktaydı. Çar Aleksandr, Prens Kuza yönetimindeki Romanya’yı *une oeuvre bâtarde* olarak nitelemekte ve bu ülkeyi, Polonyalı devrimcilerin “günah yuvası” olarak görmekteydi<sup>15</sup>. Polonyalıların Romenler ile ortak bir harekete teşebbüs etmeleri ihtimalinden korkan Rusya hariciyesi, Aşağı Tuna’daki istihbarat faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı<sup>16</sup>. Boğdan’daki Rusya konsolosları, Aşağı Tuna ve Galiçya’daki Polonyalı devrimcilerin toplumsal bir ajitasyon yoluyla askerî örgütlenmelerine maddi destek de sağlayabileceklerine dikkat çekmekteydiler. Rus hariciyesi bölgedeki bu devrimci faaliyetlerin hem Rusya’nın hem de Osmanlı’nın çıkarlarını ve ilişkilerini olumsuz etkileyeceğini vurgulamaktaydı. Gorçakov, devrimcilerin bütün Avrupa’daki dayanışmalarını hatırlatarak, İtalyan devrimci Mazzini’nin Polonya meselesinin çözümünün yalnızca Varşova’da değil Roma’da, Venedik’te, Peşte ve Belgrat’ta bulunduğunu ifade ettiği manifestosuna dikkat çekmekteydi<sup>17</sup>.

Rusya’nın Kuza’ya yönelik tepkisi, yalnızca Polonyalı devrimciler meselesiyle sınırlı değildi. 1864 yılı ortalarından itibaren İstanbul’da Rusya’yı temsil etmeye başlayacak olan İgnatyev’e göre Kuza, büyük güçlerin müşterek koruması altındaki toprakları kamulaştırarak ve konservatif komşularının çıkarlarını baltalayacak şekilde demokratik ve devrimci bir politik yol izleyerek mevcut anlaşmaları hiçe saymaktaydı (İgnatyev, 1916, ss. 12-13). "Demokratik ve devrimci yol"dan kasıt, tabii ki Polonyalı ve Macar devrimcilere Romanya yönetiminin verdiği destekti. Rusya için Doğu Avrupa’da devrimci yolun ulaşacağı nokta Polonya anlamına gelmekteydi. Ayrıca Rusya’nın iddiasına göre Kuza, manastır arazilerinden elde ettiği gelire komşularının aleyhine askerî gücünü artırıyor ve silahlanıyordu. Bükreş’ten gelen haberlere istinat eden Rusya elçiliği, 1864 boyunca Bâbîâli’yi uyarmaya devam etti ve Kuza konusunda daha sert tedbirler almaya davet etti.

Gorçakov, İgnatyev’den önce İstanbul’da Rusya’yı temsil eden Yevgeni Petroviç Novikov’a Eylül 1863’te yazdığı mektupta Şark Ortodoks Kilisesi’ni Kuza’nın korkunç yağmasının kurbanı olarak göstermekteydi. Aynı dönemde

<sup>15</sup> NA.FO 65/698 14 March 1866 No 115 (from Buchanan to Clarendon) (most confidential) ve aynı belge için ayrıca bk. (Mosse, 1960, s. 75).

<sup>16</sup> BOA.HR.SYS.1195/4, lef 14?, 13 Avril 1863, 418/43. Rusya’nın Yaş konsolosundan St.Petersburg’a bu yönde giden haberler için bk. lef 15, 17 Avril 1863, No 413/46.

<sup>17</sup> BOA.HR.SYS.1195/4, lef 16, 17 Avril 1863, No.413/46. Osmanlı elçisi Prens Gorçakov’un bu sözlerinden memnuniyet duyduğunu itiraf etmekte ve 1862’de Sırbistan ve Karadağ meselesi sırasındaki konuşmalarını ona hatırlatmaktaydı.

Panslavistlerin yayın organı olan *La Gazette de Moscou*'da Kuza, zalimlik ve zorbalıkla itham edilmekteydi. Kuza'nın 1863'ten itibaren yürürlüğe koyduğu manastır topraklarının istimlakı yasası, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu dışında diğer garantör devletler tarafından çok da ciddi bir sorun olarak görülmemiştir. Bu uygulamanın hemen arkasından Rusya'nın Memleketeyn'e yönelik askerî harekât teklifine Bâbiâli bir türlü olumlu karşılık vermemekteydi (Sturdza, 1971, ss. 250-251). Tahmin edileceği üzere Fransa, istikrarlı bir şekilde Romenlerin yanında yer almaktaydı ve Paris Antlaşması'ndan sonra mutasavver Fransız-Rus yakınlaşması böylelikle artık tamamen sona ermişti<sup>18</sup>. Polonyalı siyasi mülteciler konusunda Bâbiâli'den sert tedbirler bekleyen Rusya, manastırlar ve Memleketeyn'in geleceği hususunda 1864 yazında diplomatik süreçten mümkün olduğunca tecrit edildi. Şu durumda bütün güçlerin neredeyse tamamı Rusya'nın çıkarlarına muhalif konumdaydılar (Jelavich, 2004, s. 140). 1864'ün ilk yarısında İstanbul'da bulunan Rus elçi Novikov'un manastırlar meselesinde sürecin yavaş işlediğine dair şikâyeti, konuyla alakalı müzakerelerin genellikle Patrikhane, Bâbiâli ve İngiltere sefaretî arasında cereyan etmesiyle ilgiliydi. Kendisine bu meselede hakemlik vazifesi biçen Rus hariciyesi ancak kararlar alındıktan sonra haberdar oluyordu<sup>19</sup>. Rusya'nın müzakere sürecini takip etmekten başka çaresi gözükmemekteydi ve Kutsal Topraklardaki Ortodoks kurumlar adına mümkün olduğu kadar yüksek bir tazminatı temin etmeye çalışmaktan fazla yapabileceği yok gibiydi.

Genel olarak bakıldığında Memleketeyn'in birleşmesine Rusya'nın 1862'ye kadar destek verdiğini, ancak daha sonra şiddetle karşı çıktığı görülmektedir. (Grosul ve Çertan, 1969, ss. 137, 146). St.Petersburg'dan İstanbul'a ulaşan mesajlarda, Kuza'nın şimdiye kadar yaptığı gayrimeşru hamlelerin cezadan muaf kalması halinde, benzer ihlalleri tekrar yapacağını Bâbiâli tarafından bilinmesi gerektiğinin altı çizilmekteydi. Gorçakov, Kuza'nın hazırladığı anayasada, Sultanın süzerenliğinin ve büyük güçlerin garantörlüğünün dile getirilmediğine ve bu anayasaya göre hospodar seçimlerinin Paris Antlaşması ve mukavelesine aykırı olduğuna işaret etmekteydi. Rus Şansölye böylelikle Bâbiâli'yi Romanya'ya yönelik bir askerî müdahaleye teşvik etmekteydi. Kuza tarafından hazırlanan bu anayasa taslağının arkasında yatan sâik, Eflâk ve

<sup>18</sup> Paris'in Romenlere desteği, tek taraflı değildi ve milliyetçi Romenlerin de destek arayışlarına cevap veren bir politikaydı. Fransız desteği öyle bir noktaya ulaşacaktı ki 1865 Eylül'ünün hemen başında Gorçakov, II. Aleksandr'a sunduğu bir raporunda Fransa için "dokunduğumuz her yerde Fransız hükûmeti bize karşı düşmanca davranıyor, bilhassa bu temayül Şark'ta kendisini daha fazla gösteriyor" diyecekti. "*Doklad Gorçakova Aleksandri II, 3 Sentyabrya 1865 g., Krasnyy arhiv 1939, s. 110.*"

<sup>19</sup> Jelavich manastırlar meselesiyle ilgili olarak Rusların ve hâliyle İgnatyev'in pozisyonunun pek de kolay olmadığı kanısındadır. Çünkü Rusya, taleplerini elde edebilecek askerî ve diplomatik vasıtalarından mahrumdu (Jelavich, 2004, s. 140).

Boğdan'ın birleşmesi yoluyla oluşacak bir ulus devletin hukukî formunu oluşturmaktan başka bir şey değildi. Rusya, Eflâk ve Boğdan'ın bir çatı altında toplanması suretiyle oluşturulacak bir Romen ulus-devletini asla kabul edemezdi. Rusya, Bâbîâlî'yi de kendi çizgisinde hareket etmeye davet etmekteydi<sup>20</sup>. Avusturya da Rusya ile birlikte hareket etmekteydi. 2 Mayıs 1864'de *coup d'état* ile Romanya meclisini dağıtan Kuza'nın bu hamlesine en büyük tepki yine Rusya ve Avusturya'dan geldi<sup>21</sup>. Rusya ve Avusturya, Bâbîâlî'nin Kuza'ya karşı atacağı her adıma destek vereceklerini açıkça beyan etmekteydiler. St.Petersburg'dan gelen haberlere göre Rusya kabinesi, Kuza'nın meşru antlaşmaları çığneyen politikalarını Bâbîâlî ile aynı minval üzere yargılamakta ve kınamaktaydı<sup>22</sup>. Bununla birlikte Ruslar, Kuza'nın bu teşebbüsünün ancak büyük güçlerin müdahalesiyle bertaraf edilebileceğini hesaba katamadılar; Romanya'ya karşı Osmanlı'dan gelecek bir askerî müdahalenin Balkanlarda yol açabileceği yeni komplikasyonlar konusunda da endişeleri vardı. 10 Mayıs'ta Âli Paşa, İngiltere elçisi Henry Bulwer ve Fransa elçisi Marquies de Moustier, imzaladıkları gizli protokolle Kuza'nın yasama meclisini dağıtmasını kabul ettiler. İki devletin bu yaklaşımı, Rusya tarafından 7 Ağustos 1858'de imzalanan Paris Konvansiyonunun açık bir ihlali olarak nitelendirildi (Grosul ve Çertan, 1969, ss. 139-140, 142).

Kuza'nın hükûmet darbesiyle meclisi dağıtıp Romanya yönetiminde yegâne hâkim konumuna yükselmesinden sonra Moustier ve Bulwer, İstanbul'a bir sadakat ziyareti konusunda Kuza'yı ikna ettiler; fakat Kuza, bu ziyaret için acele etmedi ve *plebisit* sonucunu bekledi. Böylelikle Memleketeyn'deki siyasî konumunu daha da güçlendirmeden İstanbul'a sadakat ziyareti gerçekleştirmemeyi tercih etti<sup>23</sup>. Fransız ve İngiliz elçilerin çizdiği yol

<sup>20</sup> St.Petersburg'daki Osmanlı elçisi Konemenos Bey'in bu hususta uzun bir değerlendirme raporu vardır; BOA.HR.SYS. 1041/5, lef 2, 25 Mars 1864, No.892/53, (réservée). 8 Juillet 1864, No.1270/91.

<sup>21</sup> Avusturya ve Rusya'nın Bâbîâlî'yi Kuza'ya karşı desteklediğine dair Bâbîâlî'nin Viyana elçisi Sadık Efendi'den gelen tezkere; BOA.HR.SYS. 1041/5, lef 9, 8 Juillet 1864, No.1270/91. Fransa her zamanki gibi Romanya yönetimine açıktan destek verdi; lakin Romen yetkilileri de uyarılmayı ihmal etmedi. Bu tavırları nedeniyle Fransızların bu meselede ikili oynadığı dile getirilir. İngiltere de Kuza'nın keyfî davranışlarından rahatsızlığını açıkça dile getirmiştir (Grosul ve Çertan, 1969, ss. 138-140).

<sup>22</sup> BOA.HR.SYS.1041/2, lef 27, 9 Juin 1864, No.1029/133. Hilke'nin Gorçakov'un şahsî arşivine dayanarak öne sürdükleri de bunu desteklemektedir (Hilke, 1992, ss. 227-228). (Hilke'nin bu konuyla ilgili önemli makalesini kullanabilmem için Almandan tercüme etme zahmetine katlanan Ömer Gezer'e müteşekkirim) Ayrıca bk. Sturdza (1971, s. 249).

<sup>23</sup> Rus diplomatlara göre Kuza'nın İstanbul ziyareti Âli Paşa'nın da bilgisi dâhilinde, Moustier ve Bulwer tarafından ayarlanmıştı. İki elçi, Bükreş'teki konsoloslarına

haritasına göre İstanbul ziyaretiyle Kuza, devletlerarası hukuk metinlerini çiğneyen hareketlerini, Sultana sadakat gösterisiyle gizleyebilecekti. Bu ziyaret, Kuza'nın kısa bir süre önce Romanya'da gerçekleştirdiği *coup d'etat*ya karşı İstanbul'da kendiliğinden oluşan tepkinin yumuşamasını sağladı. Bununla birlikte Kuza, Haziran sonunda gerçekleştirdiği İstanbul seyahati boyunca Rusya elçiliğini ziyaret etmediği gibi, Rusyalı diplomatlarla herhangi bir temas kurma gereğini dahi hissetmedi. Rusya elçiliği, Kuza'nın İstanbul'daki temaslarından İngiltere sefaretini vasıtasıyla veyahut Bâbîâli'den oldukça geç gönderilen tezkereler sayesinde haberdar oluyordu. Eylül 1864'ten itibaren İstanbul'da göreve başlayacak olan İgnatyev'in de vurgulayacağı üzere bu zafiyet, Rusya adına küçük düşürücüydü (İgnatyev, 1916, ss. 12-13). Rusya hariciyesi, Bâbîâli'nin inisiyatif alıp harekete geçerek Kuza'yı geri göndermesini ve büyük güçlerin de Kuza'nın faaliyetini kınamasını talep etmekteydi. St.Petersburg elçisi Konemenos Bey'in bildirdiğine göre, henüz bu dönemde Asya Dairesi Müdürü olan İgnatyev, Rusya'nın resmî görüşünü beyan etmişti: Prens Kuza ile varılan uzlaşma yanlısı teşebbüslerde mevcut antlaşmalara, Sultan'ın hükümler hukukuna riayet edilmesi ve Bâbîâli'nin çıkarlarının gözetilmesi gerektiğine işaret etmişti<sup>24</sup>. İgnatyev'in 1874'te Çar'a sunacağı *memorandum*da da belirttiği gibi, kendisi İstanbul'a gelene kadar Bâbîâli tarafından Kuza'ya karşı gerekli adımlar atılmamıştı. Bunun aksine Eflâk-Boğdan Prensi, Fransız sefaretinin de desteğiyle Haziran sonunda konferans için geldiği İstanbul'dan son derece başarılı bir iş çıkararak ayrılmış, 1858 Konvansiyonunun içeriğinde talep ettiği değişiklikleri elde etmişti (İgnatyev, 1916, ss. 12-13).

1864'te İngiltere, hâlihazırdaki Danimarka sorununun da etkisiyle Avrupa'daki en yakın müttefiki Fransa'yı gözden çıkaramamaktaydı. İgnatyev'e göre İngiltere'nin bu yaklaşımı yüzünden Bâbîâli, Eflâk-Boğdan meselesinde kendi Ortodoks tebaasının haklarını tek başına savunamamaktaydı; hatta aksine, "acziyet" içerisindeydi. Bâbîâli bürokratları bu süreçte Marquis de Moustier ile uyum içinde çalışıklarına dair bir intiba vermeye dikkat etmekteydiler. İgnatyev'e göre Kuza tarafından Haziran'da Bâbîâli'ye sunulan ve Rusya'nın karşı olduğu yeni statü, 1858 Konvansiyonu ve Paris Antlaşması'nın ilgili maddelerine aykırı olmasına rağmen kabul edildi. Gorçakov ve diplomatları bu süreçte her fırsatta 1858 Paris Konvansiyonuna atıf yapmaktaydılar ve buna aykırı hareket edilmesinden imtina edilmesine yönelik taleplerini

---

haber gönderip, Kuza'nın İstanbul'a gelerek Sultanı ziyaret etmelerini önerdiler (Grosul ve Çertan, 1969, s. 142).

<sup>24</sup> BOA.HR.SYS.1041/5, lef 17, 20 Juillet 1864, No.1079/158. Ayrıca bk. İgnatyev (1916, ss. 14-15).

yinelemektedirler<sup>25</sup>. Âli Paşa'nın çağrısıyla Haziran'da meseleyi görüşmek için Bâbîâli nezdinde yapılan bu konferansta, 1858 Paris Konvansiyonu, Henry Bulwer'in redaksiyonuyla gözden geçirilmiş ve Prensliklerde cari seçim usulü yeniden belirlenmişti. Kuza, Romanya'daki fiili egemenliğinin yasal alt yapısını oluşturmuştur. Oysa İgnatyev'in Bâbîâli'den beklentisi, Kuza'ya sert bir cevap verilmesi yönündeydi; hatta Rus tarafına göre Memleketeyn'in Osmanlı orduları tarafından işgali, Rusya için belki de en iyi yoldu. Âli Paşa, Fransa'nın buna asla müsaade etmeyeceğini gayet iyi bilmekteydi ve Danimarka meselesi gündemdeyken İngiliz desteğini sağlamak da pek mümkün gözükmemekteydi<sup>26</sup>. 28 Haziran'da üzerinde anlaşılan *L'Acte additionnel à la Convention de 1858* aslında Romanya'da üstü kapalı olarak bir diktatörlük öngörmekteydi; Prens Kuza, bir devlet konseyinin de yardımıyla yasamada değişiklik yapma hakkını kendisinde toplamıştı. İgnatyev'e göre 28 Haziran'da imzalanan mazbatanın en önemli ibaresi şuydu: "Memleketeyn prenslikleri istikbalde kanunları kendi dâhilî idarelerini dikkate alarak devletin bütün otoritelerinin yasal uyumuyla ve herhangi bir haricî müdahaleye mahal vermeyerek modifiye edebilirler veya değiştirebilirler, tabii bir istisnaya ki Osmanlı İmparatorluğu'yla uyum içerisinde olmak kaydıyla..." Bu ibare, Eflâk ve Boğdan'ın tek bir siyasi çatı altında güçlendirilmiş özerkliğinin pekiştirilmesi anlamına gelmekteydi. Kuza istediği imtiyazları kesinlikle elde etmişti<sup>27</sup>. Bu konferansta Rus elçiliği dışında bütün diplomatik temsilciler hazır bulunmuştu ve Rusya'nın muhalefetine ve konferansa iştirak etmemesine rağmen, Prensliklerin idaresiyle ilgili yeni düzenlemeler kabul edilmişti. Bundan böyle Kuza, kendisinin tek adam olduğu bir yönetim oluşturma hakkına sahipti. Haziran'daki müzakerelerde hakemlik rolünü Rusya değil, İngiltere oynamıştı; oysa İgnatyev, şark meselesi ile ilgili

<sup>25</sup> Gorçakov başından beri 1858 Paris Konvansiyonu, bilhassa 13. maddesi konusundaki hassasiyetini vurgulamaktaydı GARF f. 828, op. 1 d. 1431, list 107'den naklen, Hilke (1992, s. 230).

<sup>26</sup> Diğer yandan Sırbistan Prensi Mihail'in Bâbîâli'ye karşı nezaketten mahrum tutumu ve Sırp ordusunun Ruslar tarafından teçhiz edilmesi faaliyetleri dikkate alındığında, Kuza'nın İstanbul ziyareti, Âli Paşa'nın Balkanlarda dengeleri gözetme politikası bakımından önemliydi (Riker, 1971, s. 455). İgnatyev'in Kuza meselesinde Bâbîâli'ye yönelik eleştirileri bir de bu açıdan değerlendirilebilir. Hâliyle Osmanlı diplomasisinin bu meseledeki "zayıflığı"nın, bir dereceye kadar kendi içerisinde bir tutarlılığı vardı. Prokech-Osten Viyana'ya 23 Haziran'da yazdığı raporunda, İstanbul hükümetinin Prens Kuza'nın hazırladığı programda küçük değişiklikler yapmak suretiyle Bâbîâli'nin itibarını korumasına müsaade etmesiyle tatmin olduğunu bildirdi. Kısaca İgnatyev'in Bâbîâli'nin "teslimiyetçi" tavrına yönelik eleştirilerini Avusturyalı diplomat da tekrarlamaktaydı.

<sup>27</sup> Bu ilave antlaşmanın maddelerinin tamamı için bk. *Archives Diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire*, tom II (1865) Amyot: Paris, ss. 383-392; (1866) 1866, ss. 230-233. Kuza'nın elde ettiği imtiyazlar ile ilgili olarak bk. Bobango (1979, ss. 171-172), Riker (1971, ss. 456-457).



anlaşmazlıklarda Rusya'nın hakem rolü oynaması gerektiğine inanmaktaydı. Rusya dışında bütün devletlerin temsilcileri, 28 Haziran'da Bâbiâli ile Kuza'nın uzlaşmaya varmasını olumlu karşılayıp onayladılar<sup>28</sup>. İgnatyev'e göre Bâbiâli nazırları İstanbul'daki bu müzakerelerde, aşırı bir yumuşaklık göstermişlerdi; başlangıçtaki sert tutumları tedricen yok olmuştu. Öyle ki artık müzakerelerin sonuna doğru Bâbiâli yalnızca "zevâhiri kurtarmak" derdine düşmüştü<sup>29</sup>. İgnatyev, Osmanlıların Sir Henry Bulwer tarafından yazılan bir piyese razı olduğunu vurgular. İgnatyev'e göre böyle bir sonuç, geçmişte Memleketeyn meselesinde "hakem rolü oynayan" Rusya nazarında Prens Kuza'nın daha da itibar kaybetmesine yol açmıştı. Rusya'ya rağmen Romanya'nın geleceğini çizmeye cüret eden Rusya'nın rakipleri ise aslında herhangi bir başarı elde edememişlerdi. Daha da öte bu emsalsiz vaziyetin ciddiyeti Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki dindaşlarının gözünden kaçmamıştı ve St.Petersburg yönetiminin istemediği sonuçlara yol açacaktı (İgnatyev, 1916, s. 14). Oysa Rusya, Ortodoks halkların haklarından taviz vermek niyetinde değildi. İgnatyev bundan böyle Rusya-Romanya ilişkilerinde köklü bir değişikliğe işaret etmekteydi. Ancak Rusya, tepkilerini diplomasi yoluyla, soğukkanlı bir biçimde dile getirmeliydi; keza Rusya'nın politik çıkarları, Kuza'nın gayri meşrû politikalarının Rusya'nın muhalefetine rağmen meşrûiyet kazanmasının neden olduğu fevrî öfkelere kurban edilemezdi. İgnatyev'in bu görüşleri, Rusya diplomasisinin temel düsturlarına hanel getirmiyordu aslında; buna bağlı olarak İgnatyev'in İstanbul'da geçirdiği ilk iki yıl içinde, bilhassa Memleketeyn meselesinde Gorçakov'dan bağımsız olarak politik ihtiraslarıyla hareket etmeyeceğine de işaret ediyordu (Sturdza, 1971, s. 255).

<sup>28</sup> BOA HR.SYS.1041/5, lef 12.

<sup>29</sup> Seyahatin detayları ile ilgili olarak bk., BOA. HR.SYS.1041/3. Ahmed Lütfi Efendi, Kuza'nın İstanbul seyahâtine ve 28 Haziran'da imzalanan mazbataya ve dönemin Osmanlı devlet adamlarının bu konuda takip ettiği siyasete, tıpkı İgnatyev gibi, fakat üstü kapalı da olsa eleştirel yaklaşmaktadır (Ahmed Lütfi Efendi, 1998/X, s. 120). Oysa Rusya'nın İstanbul'daki müzakerelerde taviz verme niyetinin olmadığı hususunda bk. Hilke (1992, s. 230). Yeri gelmişken Memleketeyn meselesinde Âli Paşa'nın izlediği diplomasiyi kısaca tartışmak gerekir. Kuza'nın arka arkaya hayata geçirdiği bir dizi *fait accompli* karşısında Bâbiâli'nin diplomatik protestolardan öteye gitmeyen ve fiilî müdahaleden imtina eden tavrı, ayrıca İngiliz diplomasisinin bu meselede alacağı müteenni tavır dikkate alındığında Âli Paşa'nın Memleketeyn meselesinde takip ettiği yol eleştiriye açıktır. Keza 1858'den itibaren Memleketeyn'de birleşmeye dönük olarak atılan adımlar karşısında fiilî müdahalenin görmezden gelinmemesi gerekir. Diğer yandan eğer Memleketeyn'in birleşmesi ve Romanya ulus-devletinin giderek teşekkülü bizzat Âli Paşa tarafından tasarlanmış bir projeyse, 1870-71'de görüleceği gibi Paris Antlaşması'nın altının oyulması için Rusya'nın eline bizzat Âli Paşa tarafından müthiş bir koz verildiği anlamına gelir.

13 Temmuz 1864 tarihinde Çar II. Aleksandr'a sunduğu raporunda Gorçakov, Memleketeyn meselesinin Rusya açısından geldiği kritik noktaya dikkat çekerken Kuza'nın İstanbul seyahatini Hospodar için bir bakıma bir zafer olarak yorumlamıştı. Gorçakov'a göre bu ziyaretin iki sonucu olmuştu: Prens Kuza'nın iktidarı pekişmiş ve istediği bütün dâhilî idari değişiklikler anayasal bir statü kazanmıştı. Ancak Gorçakov, bu düzenlemelerin içinde buldukları hukukî ve siyasi durumlarını gözden geçiren sair Balkan milletlerinde yaratabileceği infiali, Rusya siyasetinin temel çizgisi açısından dikkate değer bulmaktaydı<sup>30</sup>.

<sup>30</sup> GARF, f. 730, opis 1, delo 497 (11-13 İyulya 1864). Gorçakov'a göre Kuza böylelikle yalnızca iktidarda kalmış olmuyor, aynı zamanda eski sınırların da ötesine geçmiş oluyordu. Bu iki sonuçtan birisi geçici ve şahsi, diğeri ise galiba güçlü ve kalıcı bir sonuçtu. Gorçakov'un tahminine göre Kuza'nın hayal kırıklıkları, yeni anayasa işler hâle geldiğinde başlayacaktı; eğer Moldovalılar imtiyazlarını yeniden elde etmek için harekete geçerlerse zaferi gerçek olmaktan ziyade görünürde bir zafer hâline gelecekti. Bu şartlar altında Hospodar'ın yalnızca iki seçeneği vardı: ya Memleketeyn'de devrimci tohumları büyüten Fransa'nın hizmetkârı olmaktan devam etmek veya Bâbiâli'den elde ettiği imtiyazlarla yetinip onları şartlar elverdiği kadar muhafaza etmek. Her iki eğilimde de antagonizm mevcuttu ve Gorçakov'a göre uzun vadede başarılı olması pek muhtemel değildi. Gorçakov'un yaptığı bu değerlendirmeye göre Rusya bu meseleye müdahil olana kadar Avrupa'nın büyük bir bölümü Kuza'nın meydan okumasını izlemekle yetiniyordu ve uzlaşmayı gerekli görmekteydi. Kuza'ya verilen tavizler, iki sebepten kaynaklanan zafiyete işaret etmekteydi: İngiltere'yi Fransa'dan ayırma arzusu ve Rusya'ya karşı Kuza tarafından benimsenen düşmanca tavrı için onu hoşnut tutmaya dair gizli düşünce. 1858 Konvansiyonunu imzalamış büyük bir devlet olarak Rusya hükümeti, Avrupa'nın moral otoritesinin ve itibarının devamını ve Hospodar'ın "demokratik despotizm" eğilimlerinin muhafazakâr unsurlarla sınırlandırılmasını arzuluuyordu. Gorçakov hükümeti, anlaşmalar dâhilinde sert bir tavır alınmadan önce Osmanlı'nın enerjik, Fransa'nın ise sağduyulu tutum izlemesini beklemekteydi. Ruslar, kendi söylemlerinin bir benzerini izlemelerini bu ülkelere telkin etmişler ve yasal sınırlar içerisinde bunda da ısrar etmişlerdi. Ayrıca Gorçakov, Bâbiâli ve mütteliklerinde Rusya'ya karşı beslenen gizli düşmanlığın Hospodar tarafından beceriyle sömürüldüğü kanaatindeydi ki bu dahi Rusya'yı savaşa götürmemişti. Rusya'ya karşı olası bir savaşta Fransız, İngiliz ve Osmanlı ordularının yanına Romanya ordusunu da dizmesi, kendi kıymetini kendisi takdir etmesi gereken Osmanlı'ya pratikte hiçbir fayda getirmezdi. Kısaca Şark'ta Avrupa'nın müşterek otoritesi, Rusya'ninkinin yerine geçmekteydi. Gorçakov ise Rusya'nın politikasının temellerinden vazgeçmediğini vurgulamaktaydı. Avrupa barışına ve Hristiyanların çıkarına zarar verecek tehlikeli bir alevlenmeyi tahrik etmeksizin Rusya kendi politikasını tedricî olarak tatbik edecekti. Gorçakov'a göre Bâbiâli'nin ve büyük güçlerin rızasını elde etmesinin Prensliklere getirdiği avantajlar uzun vadede ortadan kaybolacaktır. Bu sebepledir ki Kuza'nın keyfî cüretleri aleyhine konuşurken Gorçakov, ülkenin selameti ve onunla komşuluğun bir gereği olarak Memleketeynilerin elde edebilecekleri dâhilî organizasyonun ve siyasi muhtariyetin getireceği gerçek faydalara karşı muhalefet ediyormuş gibi gözükmemeleri gerektiğinin altını

Balkanlardaki sair milletlerin Memleketeyn meselesinden dolayı harekete geçmesi durumunda Rusya'nın siyasi ve manevi bağlarıyla hadiseleri yönlendirmesi mümkündü. Hülasa Rusya için bu mesele bütünüyle bir kayıp anlamına gelmeyebilirdi; bu 'yenilgi'ye, ileride daha fazlasının elde edilmesi için verilen bir ödün gözüyle de bakılabilirdi. Gorçakov'a göre İngiliz diplomasisindeki tavır değişikliğinin de Kuza'nın zaferinde payı olduğu muhakkaktı. Lakin şurası unutulmamalıdır ki 1864 boyunca büyük devletlerin dikkati, Schleswig-Holstein meselesi yüzünden Avusturya-Prusya bloğunun Danimarka'ya karşı ilan ettiği harbe odaklanıyordu ve İngiltere'ye göre Danimarka meselesine ilaveten Şark'ta ortaya çıkabilecek bir gerilim, hiç kimsenin faydasına değildi. Dolayısıyla Danimarka'yı destekleyen İngiltere için Memleketeyn yüzünden Avrupa'daki müttefiki Fransa ile ters düşmek, riskli ve kendi içerisinde çelişkili bir diplomatik tavır olurdu.

Gorçakov, bu meseleyle ilgili olarak Çar'a gönderdiği bir başka mektubunda Kuza'nın bu hamlesini Rusya'nın şimdilik tanımamasının arkasında yatan nedenlerden birisinin, tecrit edilmek kaygısı olduğuna dikkat çekmekteydi. Üstelik diğer devletler, Kuza'nın antlaşmaları ihlal eden bu hamlesini tanımakta acele etmişlerdi; Rusya, 1858 Konvansiyonunun ihlal edilmesinden çekinmediği gibi Romanya'daki siyasi dengelerin Polonya meselesini belirleyebileceği kanaatinde de değildi; keza Rusya'nın kendi topraklarına Polonyalı siyasi ihtilalcilerin sızmasına karşı mücadele edebilecek kadar yeterli kuvveti vardı. Hatta Rusya, Osmanlı'nın Romanya üzerindeki süzerenliğini ve meşru haklarını vurgulasa da esasında Romanya'nın Osmanlı'dan gittikçe ayrılması, Rusya'nın geleneksel dış politikasına uygundu. 1864'ün sonlarında Kuza, Rusya'nın baskılarıyla siyasi mültecilere açıktan destek vermekten de vazgeçmişti. Rusya karşıtı politikalarını da değiştirmeye başlıyordu<sup>31</sup>. Dolayısıyla Romanya'nın Bâbiâli'den bağımsızlaşmasına yönelik Rusya'nın itirazı, yalnızca söylem düzeyindeydi ve esasında bu itirazı Kuza'nın bağımsızlaşma yolundaki politikalarına değil, Fransa ile tehlikeli ilişkilerine, Polonyalı ve Macar devrimcilere olan desteğine ve Ortodoks ruhanî kurumlara yönelik müsadere uygulamalarına yönelikti.

---

çizmekteydi. II. Aleksandr'a sunduğu bu raporun belki de en can alıcı kısmı bu son kısmıydı; Memleketeyn'in siyasi muhtariyetinin ve bağımsızlığının sair Balkan milletlerinde yaratabileceği aksülamel, Rusya'nın çıkarlarına uygundur.

<sup>31</sup> GARF, f.828, op.1, d.1432, list 281-282, 300-302'den naklen, Grosul ve Çertan (1969, s. 143).

## Vakıf Manastırları Meselesi ve Rusya Siyaseti

1864-1866 yıllarında Rusya ile Romanya yönetimi ve dolayısıyla Bâbîâli arasında başlıca sorun, manastırların geleceği olduğundan bu mesele çözülmeden ilişkilerde bir normalleşme beklenemezdi (Jelavich, 2004, s. 130). Bu dönemde İstanbul'a gönderilen Rusya elçisi Nikolay Pavloviç İgnatyev'in diplomatik görevi, bu meselede Rusya tarafının çıkarlarını dile getirmek ve kabul ettirmeye çalışmaktı. Memleketeyn'de 1856'dan beri gündemde olan Ortodokslara ait kilise mülklerinin ve manastır arazilerinin istimlakı programı, 25 Aralık 1863'te Kuza tarafından yasalaştırılmış ve ruhban kesime ait taşınmaz mallara yönelik kamulaştırma politikası, büyük güçler arasında en fazla St.Petersburg yönetiminin tepkisini çekmişti. Prensliklerdeki Ortodoks ruhban sınıf üzerinde nüfuzu bulunan Rusya, istimlak programının durdurulması için Bükreş yönetimi ve Bâbîâli'ye baskı yapmaya başladı. Avrupalı güçlerin Rusya'nın Balkanlardaki dindaşlarıyla yakın ilişkilerini kesmek niyetinde olduklarını düşünen Rus devlet adamları, onların bu politikalarını boşa çıkarmanın yollarını aramaktaydı. Rusya, bir yandan Viyana ve Paris hükûmetleri arasında bu mesele ile artan soğukluğu teşvik ederken diğer yandan Romanya meselesi dolayısıyla 1856 Paris Antlaşması'nın altını oymaya çalışmaktaydı<sup>32</sup>. Memleketeyn'de yeni rejimden hoşnut olmayan kesimlerin desteklenmesi, bu dönemde Rusya açısından imkânsız olan askerî müdahaleden daha makul bir yoldu<sup>33</sup>.

Patrikhane ve Şark Ortodoks kiliseleri Memleketeyn'de sosyo-ekonomik hayatı, ülkenin yaklaşık dörtte birine tekabül eden vakıf manastırlarının arazileri vasıtasıyla kontrol ediyorlardı. Rusya, Osmanlı coğrafyasına yönelik askerî operasyonlarında bu manastırları lojistik ve istihbari amaçlarla kullanırdı. Bu manastırların gelirleri büyük ölçüde Ortodoksların Kutsal Topraklardaki kurumlarına ve Patrikhane'ye akmaktaydı. Bu dinî kurumlarda temerküz eden iktisadi, sosyal, dinî ve siyasi gücün yine Ortodoks dinî – siyasi kurumların kontrolünde bulunması, Rusya'nın Ortodoks dünyasına yönelik himaye politikasının bir parçasıydı. Nitekim Rusya, Rum ruhbanlara bu bölgede kendi gücünün ve nüfuzunun başlıca ajanları olarak bakarken ruhbanlar da Rusya'yı hamileri olarak görür, kendileriyle alakalı herhangi bir meselede Rus

<sup>32</sup> (İgnatyev, 1916, s. 12). Memleketeyn'deki Rus nüfuzunun bölgedeki kilise mülkleri ve manastır arazileriyle ilgisi hakkında bk. Hilke (1992, s. 224). Ayrıca bk. Sturdza (1971, s. 249).

<sup>33</sup> Rusya'nın desteğini esirgemeyeceği sınıflar, Kuza'nın merkezileşmeye dönük reformlarıyla geleneksel pozisyonlarını kaybeden boyarlar, 14 Ağustos 1864'te Kuza'nın hayata geçirdiği tarım reformundan zarar gören büyük toprak sahipleri ve diğer yandan manastır arazilerinin istimlakinden etkilenen ruhani kesimlerden müteşekkildi (Sturdza, 1971, s. 249). Toprak reformundan zarar gören sınıfların ayrintılı tasviri için bk. Adaniloae-Berindei (1966, ss. 38-63).

diplomatları devreye sokarlardı (Riker, 1971, s. 355). 1857'de vakfedilmiş manastırlarla ilgili kurulan komisyonda geçen tartışmalarda İngiltere Romenlerin tarafında yer almış, Rusya Patrikhane'nin tarafında saf tutmuştu; Bâbîâli ise Patrikhane'ye yakın durmaya dikkat etmek suretiyle iki taraf arasında hakemlik yapmayı tercih etmişti. 1858 Ağustosunda Paris'te toplanan konferansta da tarafların meseleyi İstanbul'da çözmesi kararı alınmış, böylelikle manastırlar sorunu ötelenmişti. Bu maddeye göre taraflar anlaşmak üzere toplanacaklar, eğer uzlaşmaya varılamazsa hakem tayin edilecekti. Hakem de uzlaştıramazsa taraflara bir üst hakem tayin edilecek ve bu üst hakemden sonra da mesele Bâbîâli ve büyük güçlerin oluşturacağı bir komisyona havale edilecekti (Grosul ve Çertan, 1969, s. 127; Riker, 1971, s. 357; Bobango, 1979, s. 147; Jelavich, 2004, ss. 135-136). Uzun tartışmalara rağmen mesele üzerinde bir türlü çözüme varılamamıştı. Bükreş yönetimi, manastır arazilerinin gelirlerinin bir kısmını 1858'den beri peyderpey yapılan düzenlemelerle mahalli idarelerin kontrolüne almış, ancak vakıf manastırlarının gelirlerinin kontrolü hâlâ Şark Ortodoks kiliselerinde kalmaya devam etmişti<sup>34</sup>. 1860'larda Memleketeyn idaresinin bu mülklerin istimlakine dair attığı her adım, Gorçakov'un sert muhalefetiyle karşılaşılıyor, müzakerelerde bir ilerleme sağlanamıyordu (Riker, 1971, s. 365; Bobango, 1979, s. 148). Rusya, en azından söylemde iki tarafın müzakere süreciyle sorunu çözmesinden yana bir tavır almasına karşın Patrikhane ve Şark Ortodoks kiliselerinin uzlaşmaz tavrına sonuna kadar destek vermekteydi. Rusya'dan aldığı destekle Patrikhanenin uzlaşmaz tutumunda ısrar etmesi, vakfedilmiş manastırlar sorununu gittikçe Eflâk-Boğdan meselesinin kronik problemi hâline getirdi. İç bütünlüğünü kurmaya çalışan Romanya'nın kendi topraklarında bulunan böylesine muazzam bir iktisadi gelir kaynağından mahrum kaldığını dikkate alan Bükreş yönetimi, müzakere sürecini bir anda tek taraflı olarak kesme kararı aldı. Aralık 1863'teki istimlak yasasından sonra Romen yönetimi, Patrikhane'ye ve Kutsal Topraklardaki kiliselere tazminat olarak 51 milyon *ley* ödemeyi vaat etti<sup>35</sup>. Polonyalı mülteciler meselesi yüzünden gerilen Rus-Romen ilişkileri bu *fait accompli* dolayısıyla daha da kötüleşti. Ancak bir gerçek vardı ki Kuza, büyük güçler arasındaki anlaşmazlıktan kendi adına istifade etmeyi bilmekteydi (Grosul ve Çertan, 1969, s. 131). Kuza artık bunu bir iç sorun olarak

<sup>34</sup> Bu manastırlar, gelirleri Kutsal Topraklardaki Ortodoks kiliselere ve İstanbul Fener-Rum Patrikhanesi başta olmak üzere Yakın Şark'taki Ortodoks kiliselere vakfedilmiş arazilerdi. XVIII. yüzyıldan beri Fener-Rum Patrikhanesi'nin yani Rumların denetimindeydi. Eflâk'ta bütün arazinin yaklaşık dörtte biri, Boğdan'da ise neredeyse üçte biri manastırlara veya vakıf manastırlarına ait arazilerdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Jelavich (2004, ss. 130-138), Riker (1971, ss. 354-372), Bobango (1979, ss. 142-143).

<sup>35</sup> (Grosul ve Çertan, 1969, s. 133; Jelavich, 2004, s. 139). Kuza'nın Âli Paşa'ya buna dair gönderdiği tezkere için bk. Bobango (1979, ss. 151-152).

görmekteydi. Patrikhane ise Kuza'nın kararını şiddetle reddetti ve anlaşmazlık, yıllardır süren müzakere sürecini yeni bir aşamaya taşıdı.

Prens Kuza'nın hem kilise topraklarını hem de vakfedilmiş manastırların topraklarını 1863'ten itibaren kamulaştırma programına kalkışması, Rusya'nın hassasiyetle takip ettiği bir meseleydi. Gorçakov, İstanbul'daki elçisi Novikov aracılığıyla Bâbîâli'ye ve İstanbul'daki Avrupalı elçilere Kuza'nın manastır mülklerini istimlak etmekten vazgeçmesi yönünde bir protesto verdi. Ancak Rusya, Kuza ve Sırbistan Prensi Mihail arasında yürütüldüğünü bildiği görüşmelerin olumlu sonuçlanmasını ve böyle bir protestonun Bâbîâli'de infial yaratmasını istemediğinden bu metin, ince bir diplomatik üslupla kaleme alındı. Rusya açısından Romanya ve Sırbistan meseleleri birbirinden ayrı ayrı değerlendirilmeliydi. Memleketeyn'de yaşananlar Sırbistan'a da sirâyet edebilirdi. Böyle bir ortamda diplomatik antlaşmalara uyulması gerektiği, Gorçakov tarafından sürekli vurgulanmaktaydı (Hilke, 1992, s. 226). Gorçakov, Balkanlarda Romanya meselesinin ateşleyebileceği geniş bir infilakı Rusya'nın idare edebilme kapasitesinden hâlihazırda mahrum olduğunu düşünüyor olmalıydı. Ancak Kuza'nın attığı her adım, Rusya kamuoyunda infiale yol açmaktaydı. Kuza istimlak kararını açıkladıktan hemen sonra Bükreş'teki Rusya konsolosu Baron Offenbergh, Romen yönetimini derhal protesto etmişti. Ancak Rusya hariciyesinin ve kamuoyunun bu tepkisi karşılıksız kalmadı; Fransız kamuoyundan yanıt geldi. Fransız kamuoyunda Rusya'nın Bessarabya ve Polonya'da Katolik kilisesi ve manastırlarına yönelik benzer istimlak uygulamaları eleştiriliyordu. Üstelik Ruslaştırma siyasetiyle birlikte tatbik edilen bu uygulamalar dikkate alındığında, Rusya yönetiminin Romanya'da yaşananlara verecek bir tepkisinin olmaması gerektiği ima edilmekteydi (Sturdza, 1971, s. 250).

Kuza'nın manastır arazilerini kamulaştırma kararının meşruiyeti, Mayıs ayında Bulwer'in girişimleriyle tartışmaya açılmış ve Rum ruhbanlara Romanya yönetiminin ödemesi gereken tazminat için İstanbul'da bir komisyon kurulmasına karar verilmişti. 28 Haziran'da idari reform imtiyazını İstanbul'da elde eden Kuza, Fenerlilerin şiddetli itirazlarına rağmen istimlak programını uygulamaya devam etti<sup>36</sup>. Bâbîâli, kiliselerden gelen itirazları dikkate alarak, istimlak meselesini halletmek için kurulan komisyonda gerekli incelemeleri başlattı<sup>37</sup>. Rusya ise Memleketeyn hakkında kararlaştırılan nizamatı kabul

<sup>36</sup> Şark Ortodoks kiliseleri temsilcileri 15 Haziran'da Âli Paşa'ya Kuza'nın keyfi kamulaştırma uygulamalarını şikâyet ettikleri bir mektup yazdılar ve bizzat Âli Paşa'nın devreye girip bu konuda kendilerine yardımcı olmasını rica ettiler. BOA.HR.SYS.1045/1, lef 2 (Fanary, 15 Juin 1864).

<sup>37</sup> Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nden Engelhardt bu komisyonda görevlendirilmişti. Engelhardt, Haziran ortasında İstanbul'a geldi ve komisyon çalışmalarına başladı. BOA.HR.SYS.1045/1, lef 7 (le 16/28 Juin 1864). Konemenos

etmekle birlikte, oluşturulan komisyonda ruhani kesimin itirazlarına destek vermeye devam ediyordu<sup>38</sup>. Ruhbanların ve Rusya'nın itirazlarında ısrar etmesi dolayısıyla komisyon bir türlü kalıcı bir çözüm üretememekteydi. Ruhbanlar başlangıçta tazminat değil, manastırlarını ve arazilerini geri istiyorlardı. Ağustos 1864 ortalarında Viyana ve Berlin'deki Rus sefirlerden gelen raporlar da bu meselenin yalnızca Osmanlı'nın bütünlüğü için değil, Avrupa'nın huzuru için de hayati önemi haiz olduğu yönündeydi. Şansölye de bu fikri benimsemekteydi. Kuza, dikkate değer bir siyasi kabiliyete sahipti ve istimlak edilen arazilerden gelen parayı, dikkatsizce savurmaktaydı<sup>39</sup>. Vakfedilmiş manastırlar meselesi, Ortodoks kurumların hukukunu savunması münasebetiyle Rusya'nın Balkan milletleri nazarında nüfuzunun artmasını sağlayabilirdi. Rusya'nın Balkanlarda nüfuzunu manastırlar meselesi vasıtasıyla arttırmaya çalıştığı bu dönemde, Avrupa kamuoyunda Panslavist olarak tanınan genç diplomat İgnatyev'in İstanbul'daki faaliyetleri dikkat çekmekteydi.

İgnatyev'in 1864'ten itibaren Memleketeyn meselesi üzerine politika üretmeye çalışırken ulaşmak istediği hedefler arasında, Boğdan Bessarabyasını 1853'te ait olduğu ülkeye, yani Rusya'ya kazandırmak ve 1849-1853 arasında olduğu üzere, Tuna'yı İngiliz ve Alman ticaretine kapatmak suretiyle Odessa Limanı'nın gelişimini sağlamak da vardı. İgnatyev'in Şark programına göre, 1856'da Rusya'dan alınan Bessarabya'nın bölgedeki Ortodoks ve Bulgar nüfusunun da gayretleriyle yeniden Rusya'ya iltihak edilmesi sağlanacaktı. Kendisine biçtiği görev, Bulgar azınlığı Romen yönetimi ve anayasasına muhalif bir noktaya çekerek onlar arasındaki hoşnutsuzluğu tahrik etmekte. İgnatyev'in İstanbul'a tayini, kesinlikle bilinçli bir atama olarak görülmeliydi. Gorçakov, Orta Asya ve Çin görevleriyle Şark'ın siyasi "kurnazlıklarına" vâkîf aktif bir diplomat aracılığıyla Bâbîâli üzerinde baskı oluşturmak istemekteydi<sup>40</sup>.

---

Bey'in ilgili tezkeresi; BOA.HR.SYS. 1045/1, lef 14, no 1040/138 (le 12 Juin 1864). Ancak komisyon görüşmelerinin uzaması ve meselenin gittikçe çözümsüz bir hâl alması üzerine Engelhardt, Şubat 1865'te başka bir görev için Rusya'ya çağırıldığından yerine İstanbul'daki Rusya Elçilik Sekreteri Kumani tayin edildi. BOA.HR.SYS. 1045/1, lef 59 (le 8/20 Février 1865), NA.FO.78/1858, 4 April 1865, No 23 (from Dalzell to Stuart).

<sup>38</sup> Komisyon protokolleri için bk. BOA.HR.SYS.1046/1. Rusya'nın tavrında aslında Temmuz 1864'ten sonra görülmeye başlayan bu ilk "yumuşama" emaresi dikkate değer. Ayrıca 16 Safer 1282/21 Temmuz 1864 tarihli Rus elçiliğiden Bâbîâli'ye gelen takirde Memleketeyn nizamâtının kabul olunduğu belirtildiği dikkate alındığında, Rusya'nın hâlâ meseleyi kendi çıkarları doğrultusunda çözebilmek için gücünün sınırlı olduğunu kabul etmek gerekir. BOA İ.HR. 208/11984. Ancak Rusya'nın temel muhalefet konuları hâlâ masada çözülmeyi beklemekteydi.

<sup>39</sup> NA.FO 65/661 4 August 1864, no 3 (from Sir Buchanan to Lord Russell).

<sup>40</sup> Sturdza, İstanbul'da görev yapacak Rus elçi olarak İgnatyev isminin belirlenmesini "mükemmel" bir seçim olarak görmektedir. Gorçakov'un İgnatyev'i Katolikliğin,

Vakfedilmiş manastırlar meselesini çözmek için kurulan komisyonda görüşmelerin uzaması üzerine Gorçakov, yüklü bir tazminat karşılığında Kuza'nın programını kabul etmesi için Patrikhaneye telkinde bulunmasını İgnatyev'e bildirdi. Gorçakov'a göre mevcut durumda Rusya, Rum ruhbanların istekleri doğrultusunda Kuza ile savaşılamazdı. Rusya Kuza'yı iktidardan düşürmeyi başaramasa bile ona "diz çöktürmek" (*tomber à genoux*) için gerekli diplomatik yaptırımların hayata geçirilmesi için mücadele edebilirdi (Sturdza, 1971, s. 253). Sırbistan ile Romanya arasındaki dengeleri gözetmek yanında, Memleketeyn'deki Polonya ajitasyonunun daha kapsamlı bir Rusya karşıtı harekete dönüşmesini engellemek için Kuza ile ilişkilerde ölçülü bir muhalefet sergilemek gerekmekteydi. İgnatyev'in görevi, bir yandan Patrikhaneyi ve kiliseleri uzlaşmaya çekmek, diğer yandan Memleketeyn hükûmetini mümkün olduğu kadar yüksek bir meblağ ödemeye razı etmektir. Nitekim Gorçakov, Birleşik Prenslüklerin kiliselere teklif ettiği tazminatın çok düşük olduğunda ısrar ediyordu. İgnatyev, Kuza'nın silahlanma ve istimlak politikalarını engellemek için Bâbîâli'nin attığı her adımdan memnuniyet duyacağını yinelemekteydi ve Avusturya yönetimi de bu konuda İstanbul'daki Rusya elçiliğinin her türlü teşebbüsünü destekleyeceğini vaat ediyordu<sup>41</sup>. Kuza'ya karşı mücadelede Avusturya'nın da desteğini almış görünen İgnatyev'e Rusya hariciyesi tarafından verilen bir diğer görev, bu meselede İngiltere'yi Fransa'dan koparmaya çalışmaktır.

İgnatyev, İstanbul'daki ilk aylarında Bâbîâli'nin Kuza'ya karşı enerjik bir politika izleyemeyeceğini gördükten sonra, İngiltere elçisi Henry Bulwer ile ilişkilerini geliştirmeyi uygun gördü. Keza Novikov'un Memleketeyn meselesinde devre dışı bırakılması, Gorçakov ve İgnatyev'e göre Yakın Şark'ta "Rusya'nın izolasyonu" anlamına gelmekteydi. İgnatyev bu izolasyonu ortadan kaldırmak için Henry Bulwer ile temaslarını yoğunlaştırmakla birlikte Avusturya elçisi Baron Prokesch'e yaklaşmayı da ihmal etmedi. Rus elçi, Fransız nüfuzuna karşı mücadele için İngiltere ve Avusturya'nın desteğini elde etmeyi tasarlıyordu<sup>42</sup>. Avusturya ile başlayan bu kendiliğinden yakınlaşma

---

Latinliğin ve genç Romanya hükûmetinin müdafîi Fransız diplomasisiyle mücadele edebilecek önemli bir diplomat olarak düşündüğüne işaret eder. Fakat İgnatyev'in ve Panslavist çevrelerin dış politikada benimsedikleri agresif tutumlarıyla Gorçakov'un mutedil tutumu arasındaki uzlaşmazlığın en nihayetinde kendini belli edeceğinin de altını çizer (Sturdza, 1971, ss. 256-257).

<sup>41</sup> BOA.HR.SYS. 1045/1, lef 18, no. 1131/186 (le 5 Septembre 1864). Konemenos Bey'in bildirdiğine göre Gorçakov, her hâlûkârda Bâbîâli'nin her iki tarafı uzlaştırmaya yönelik çabalarından dolayı da memnundu.

<sup>42</sup> Memleketeyn'deki Fransız nüfûzunun İgnatyev ve Rus hükûmetini oldukça rahatsız ettiği görülmektedir. AVPRİ f. 133 op. 469 d. 31, list 378, 8/20 Septembre 1864. İgnatyev'e göre bu süreçteki en büyük güçlük, bir süreden beri Prenslüklerde Fransız nüfuzunun yükselişinden ve Prens Kuza'nın ruhban meclisiyle başlayan



sürecine karşın Rusya, Kuza'nın iktidarının zayıflatılması veyahut iktidardan düşürülmesi için İngiltere'nin vereceği desteğin belirleyici olacağı kanaatindeydi. İgnatyev elçiliğinin ilk aylarında, Henry Bulwer'e Kuza'nın iktidardan düşürülmesi doğrultusunda tavsiyeler vermekteydi. Dolayısıyla Rusya, Memleketeyn meselesinde Fransız nüfuzuna karşı İngiltere ve Avusturya ile birlikte müşterek bir cephe oluşturmaya çalışıyordu.

Novikov gibi İgnatyev de vakfedilmiş manastırlar meselesinde sürecin çok yavaş ilerlediğinden şikâyet ediyordu<sup>43</sup>. Aslında içinde bulunduğu durumda kendisinin diplomatik imkânları da sefeininki gibi kısıtlıydı. İstanbul'daki Rusya diplomatlarına göre Bâbîâli, komisyonun meşruiyetine saygı duymamakta ve hatta kendisini komisyonun yerine koymaktaydı. Prens Kuza, Bâbîâli aracılığıyla Patrikhane'ye 1.500.000 sterlin teklif etmişti. Patrikhane bu tür tekliflere sıcak bakmamaktaydı, hatta Kuza'nın kutsal mekânları kamulaştırmasının üzerine bir de bu tür teklifler vermesini âdetâ kendisine hakaret addetmekteydi<sup>44</sup>. İgnatyev, İngiltere maslahatgüzârı ile yaptığı bir görüşmede endişeli görünmek istemişti. İngiliz temsilciye göre İgnatyev'i bu meselede en fazla endişelendiren nokta, Kuza'nın teklifinin Rum ruhbanlar tarafından kabul edilmesi ihtimaliydi. Rusya elçisi, Patrikhane'yi belirli bir miktarı tazminat olarak kabul etmesi için teşvik etmemekteydi. İngiltere temsilcisi, Rusya diplomatının bu meseledeki samimiyetine güvenmemekteydi. İngilizlere göre General İgnatyev meselenin mümkün olduğu kadar ötelenmesine çalışmaktaydı. Tabii bu süreçte Kuza ile Memleketeyn ahali Fransa desteğiyle ulaşabilecekleri sınırları da göreceklerdi<sup>45</sup>. İgnatyev, Âli Paşa ile yaptıkları görüşmelerde de aynı minvalde konuşmaktaydı. Âli Paşa, problemin en nihayetinde Bâbîâli'yi güç kullanmaya sevk edeceğinden endişeli olmakla birlikte, İgnatyev'in işaret ettiği askerî çözüme henüz hazır olunmadığı, işlerin henüz o noktaya gelmediği kanaatindeydi. Diğer taraftan Prens Kuza

---

müzakerelerdeki uzlaşmaz tavrından kaynaklanmaktaydı. Rus elçi, Kuza'yı Fransız hükümetinin bir aleti olarak suçlamaktadır (İgnatyev, 1916, s. 14). Hilke, Rusya ile Avusturya arasında bu meselede gerçekleşmesi muhtemel yakınlaşmayı tamamen tabii ve kendiliğinden bir süreç olarak görmektedir; keza Viyana'daki Rus temsilci Knorring'in görüşüne göre Avusturya, Kuza'nın doğrudan iktidardan düşürülmesini amaçlamaktadır (Hilke, 1992, ss. 231-232).

<sup>43</sup> AVPRİ, f. 133 (Kantselyariya), op. 469, d. 31 (1/13 Septembre 1864), list 365-367. Ancak rakiplerine göre ise süreci yavaşlatan etken, bizzat Rusya'nın ve Patrikhane'nin tutumlarıydı.

<sup>44</sup> NA.FO 78/1806, 27 September 1864, No 22, (from Stuart to Lord Russell).

<sup>45</sup> NA.FO 78/ 1806, 27 September 1864 (confidential) No 22 ve 23 (from Stuart to Lord Russell). Fransız ve İtalyan temsilciler, bu meseleyi çözmek için akdedilen komisyon çalışmalarının ilerleyişini bozmaktaydılar. İgnatyev'e göre bu durum, Fransa'nın kendilerini Avrupa'ya olan yükümlülüklerinden kurtaramayacağını görmeleri için hem Prens Kuza'ya hem de Memleketeyn ahalisine bir fırsat verebilirdi.

teklifi yenilemeyebilirdi. Bu durumda ise Rusya'nın hareket imkânlarının sınırlı olduğunu gören Rumlar, Rusya'nın merhametine olan sadakatlerinin geleceğinden şüphe edeceklerdi. Manastırlar meselesi, Patrikhanenin bu konudaki katı tutumu ve Rus diplomasisinin bu tutuma desteği yüzünden âdeta çözümsüzlüğe mahkûm hâle gelmişti<sup>46</sup>. Prens Kuza'nın ise büyük güçler nazarındaki popülerliği ve kredisi bu mesele sebebiyle tükenmeye başlamıştı. İgnatyev, II. Aleksandr'ın başlıca itirazının Rum ruhanilerin bu bölgeden uzaklaştırılması yönündeki kararlar olduğunun her defasında altını çizmekteydi. İgnatyev'in beyanatına göre Rusya Çarı, Rum-Ortodoks ruhbanların ülkeden uzaklaştırılmasıyla Balkanlar ile Rusya arasında *cenubî Polonya* gibi hizmet edecek, Fransız ve Latin-Katolik nüfuzu altına girmiş Romen bir devletin tedricen teessüsüne karşıydı<sup>47</sup>. İstanbul'daki Rusya diplomatları Gorçakov'dan kilisenin haklarını sonuna kadar savunmaya devam etmeleri yönünde talimat almaktaydılar<sup>48</sup>. Gorçakov, Kuza tarafından teklif edilen tazminatı hem adaletsiz hem de yetersiz bulmaktaydı ve Âli Paşa'nın, tazminat meselesinin keyfi olarak çözülmeyeceği doğrultusundaki söylemine de tam olarak güvenemiyordu<sup>49</sup>.

Baron Prokesch ve İgnatyev, Fransız elçi Marquis de Moustier'nin 29 Mayıs'ta bu meseleyle ilgili olarak imzaladığı protokolün kıymetsiz olduğunu düşünmekteydiler. Memleketeyn'de Fransız nüfuzunun ulaştığı nokta hakkında İgnatyev, Rusya hariciyesini ve Bâbîâli'yi ikaz etmekteydi. Rus elçi, Prenslüklerde birleşme yönündeki düzenlemelerin bölgede III. Napoléon'un nüfuzunu arttıracığına yönelik endişelerini İstanbul'un diplomatik çevrelerinde de sık sık ifade etmekteydi. Bölgede tesis edilecek bir Fransız nüfuzu, Rusya için olduğu kadar, Memleketeyn'e komşu ülkeler için de tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi<sup>50</sup>. İgnatyev, Memleketeyn ordusunun yeniden yapılandırılması konusunda Prens Kuza'nın Fransa yönetimi ile kurduğu bağlantılar hakkında da İngiltere'yi uyarmaktaydı. Rusya elçisine göre III. Napoléon'un bu siyaseti, herhangi bir savaş durumunda bu unsurları Fransız ordusunun hizmetinde

<sup>46</sup> NA.FO 78/1806 30 September 1864 no 25 (from Stuart to Lord Russell).

<sup>47</sup> Bulgaristan'da Fransız ve Romen doktrinlerinin propagandasının yapıldığına da dikkat çeken İgnatyev, bu vilayetin bir kısmının tasarlanan yeni devlete dâhil edileceğine dair haberler aldığını belirtmekteydi. Kuza döneminde Bükreş'te Bulgar ihtilal komitelerinin kümelendiği ve Romen yönetiminin bu komiteler üzerinde etkili olduğu bilinmekteydi. Kuza ve onun tarafından Başbakanlığa atanan Michel Kogălniceanu (1817-1891), 1864'te Bükreş'teki Bulgar ihtilalcilere, bilhassa Bulgar milliyetçiliğinin ideologu G.S.Rakovskiy'ye destek vermekteydiler (Velichi, 1969, s. 307).

<sup>48</sup> GARF, f.828, op.1, d.1433, list 115 (15 Novémbre 1864).

<sup>49</sup> GARF, f.828, op.1, d.1433, list 138-140 (29 Novémbre 1864).

<sup>50</sup> İgnatyev'in bu konuda dile getirdiği düşünceleri hakkında bk. NA.FO 78/1808, 22 November 1864 No 111 (from Stuart to Lord Russell) (confidential).

kullanmak için önceden tasarlanmış askerî bir stratejiyle ilgiliydi. İgnatyev, Romanya ordusunun Fransız teçhizatıyla donatılsa dahi her şeye rağmen ciddi bir tehlike yaratamayacağını düşündüğünü de eklemekteydi; Memleketeyn'de istihdam edilen Fransız subayların etkinlik ve kapasitelerinin yüksek olmadığı kanısındaydı. Belli ki İgnatyev için endişe verici olabilecek gelişme, Fransa'nın Memleketeyn ve Balkanlarda, Rusya aleyhine askerî bir tehdit oluşturabilme potansiyeliydi. Manastırlar meselesini de Memleketeyn'deki Ortodoks-Katolik mücadelesinin bir parçası olarak görmekteydi. Bu mücadeleden Ortodoks kilisesinin yenilgiyle çıkması, Katolik nüfuzunun Rusya sınırına kadar ulaşması anlamına gelirdi.

Kuza'nın başarılı *coup d'etat* teşebbüsüne Fransa dışında bütün büyük güçler tepki göstermiş; içlerinde en sert tepki ise St.Petersburg'dan gelmişti. Ruslara göre Prensliklerin hukuki statüsünde bir değişiklik, Bâbîâlî ve büyük güçlerin rızalarına aykırı olamazdı. Rusya, 1858'de Paris'te imzalanmış metinlerin dışına çıkmayı riskli bulmaktaydı. Bununla birlikte her şeye rağmen Kuza'ya açık kapı bırakılması yönünde Bükreş konsolosu Offenberg'e talimatlar gitmekteydi. Rusya, Kuza'nın Romanya'nın başında kalma ihtimalini de göz önünde bulunduruyor ve gerekli gördüğü zaman kendi konumunu yeniden tanımlıyordu.

İgnatyev, 1864'ün son aylarında vakfedilmiş manastırlar meselesinin çözümü için bir proje hazırladı ve İngiltere'nin tarafsız bir devlet olarak projesine destek verip vermeyeceğini öğrenmek için İngiliz elçiliğine başvurdu. Öyle anlaşılıyor ki İgnatyev, bu sorunun Bâbîâlî'den ziyade İngiliz sefaretinde çözülebileceği ihtimalini de atlamamaktaydı. İgnatyev'in planı, meselede öncelikle dinî ve dünyevi yönleri birbirinden ayırmak gerektiği üzerine kuruluydu. İgnatyev'in tasarısına göre mesele iki kısma ayrılmalıydı; kiliseler ve manastırlar bir yanda, araziler diğer yanda olmak üzere dinî mülkler ile dünyevi mülkler ayrı ayrı değerlendirilmeliydi<sup>51</sup>. Kiliselere ve manastırlara ait binalar ve yapılar ruhbanlara, araziler ise devlete verilmek yoluyla bir çözüm yolu bulunabilirdi. Bu plan, birkaç ay öncesinde Rusya'nın yaklaşımı hatırlandığında "taviz" olarak da yorumlanabilirdi. Nitekim Rusya'nın Paris sefiri Baron Budberg, bir defasında manastırlar meselesinin Rusya'nın genel dış politikasını olumsuz etkilediğini dile getirme ihtiyacı hissetmişti. Tabii ki Budberg'in bu tenkidine Gorçakov'dan cevap gecikmedi; "Rusya'nın Şark'taki dinî meselelerden elini çekemeyeceği" cevabı verilmişti (Hilke, 1992, ss. 237-238). Ancak Rusya'nın dış politikasına kendi içinden gelen eleştiriler de dikkate alınmalıydı. İgnatyev'in tavizini bu bakımdan değerlendirmek gerekmekteydi. Halil Bey'in bildirdiğine göre İgnatyev'in planında yaptığı dinî-lâdinî ayrımı, Rusya hariciyesi tarafından da benimsendi. Arazilerin istimlakı için Rum ruhbanlara

<sup>51</sup> İgnatyev'in teklifi için bk. NA.FO 78/1808 22 November 1864 No 111 (from Stuart to Lord Russell) (confidential) ve BOA.HR.SYS.1045/1, lef 28, no 1232/252 (23 D cembre 1864).

yüklü bir tazminat verilerek manastır yapılarının ruhbanların mülkiyetinde kalmaya devam etmesi yönündeki İgnatyev planı, öyle anlaşılıyor ki esas olarak Kudüs Patrikliğinin savunduğu bir görüştü. İgnatyev, Osmanlı'ya geldiği gündən beri Kutsal Topraklardaki ruhani kurumlarla bağlantılar kurmayı ihmal etmedi. Kudüs'teki Rusya Ruhani Misyonunun başına geçecek olan İstanbul'daki Rusya misyonu kilisesi papazı Antonin Kapustin ile İgnatyev'in samimi dostlukları, kilise meseleleriyle ilgili olarak Kapustin'in fikrine sürekli başvurması, İngiliz maslahatgüzâra ulaşan yukarıdaki bilgiyi desteklemektedir. Gorçakov, Aralık ayı içerisinde Avrupa'ya da bu teklifi açacaktı ve İgnatyev İstanbul'da Avrupalı diplomatları planının kabul edilmesi yönünde ikna etmek için uğraşmaktaydı<sup>52</sup>. Kuza'ya güvenmediğinden dolayı araziler için belirlenen tazminatı İgnatyev'in büyük güçlerin garantörlüğüne aldirmaya yönelik gizli tasarıları olduğu da söylenmekteydi. İgnatyev'in beyanına göre Patrikhane, kendisi tarafından hazırlanan bu teklifi kabul etmekteydi.

General İgnatyev'in planı, böylesine bir teklif için oldukça geç olduğu gerekçesiyle İngiltere tarafından kabul edilmedi. İngiltere ve Bâbîâlî çözüm için başka bir zemin yaratmak üzerinde anlaşmaya çalışmaktaydılar. Oysa İgnatyev, bu planın tatbik edilebilir bir plan olduğunda ısrarlıydı. İngilizlere göre İgnatyev'in çözümsüzlükten yana olan tavrı, her ne kadar kendi itiraz gerekçeleri bütünüyle aynı olmasa da, Avusturya elçisi Prokesch tarafından komisyonda tam olarak desteklenmekteydi<sup>53</sup>. İgnatyev Patrikhaneyi ve kiliseleri ikna ettiğini iddia etse de manastırları ve kiliseleri Rumlara bırakması konusunda Prens Kuza'yı ikna etmek çok zordu. İgnatyev'in manastırlar meselesinde *dinî* ve *lâdinî* ayırımı yapmasının sebebi ise ruhbanların kiliseleri ve manastırları kendi hukuk kuralları gereğince veremeyecekleriydi. Oysa Patrikhane kiliselerin ve manastır yapılarının devredilmesine karşı olduğu

---

<sup>52</sup> General İgnatyev'in teklif ettiği plan için ayrıca bk. NA.FO 78/1808 9 December 1864 No 136 (from Stuart to Lord Russell) (confidential). Ayrıca İgnatyev'in teklifiyle ilgili Âli Paşa'nın St.Petersburg elçisi Halil Bey ile yazışmaları; BOA.HR.SYS.1045/1, lef 57-58, no. 12096/14, no.1232/252, (23 Décembre 1864, 16 Février 1865). Halil Bey'in bildirdiğine göre Gorçakov, yurt dışındaki Rus temsilciliklerine, görev yaptıkları ülkelerde bu plana destek aramaları talimatını vermişti. Oysa Gorçakov, İgnatyev'e yazdığı bir mektupta da planın uygulanmasının zor olduğu yönündeki samimi kanaatini onunla paylaştı. GARF, f.828, op.1, d.1433, list 198-199 (21 Décembre 1864).

<sup>53</sup> NA.FO 78/1808, 17 December 1864, (No yok) (from Dalyell to Stuart) (confidential), 21 December 1864, No 161 (from Stuart to Lord Russell) (confidential). İgnatyev tarafından komisyona verilen memorandum da raporun ekinde verilmektedir. Mesela İgnatyev gibi Avusturya temsilcisi de Negry'nin Romen delegesi olarak Prens Kuza tarafından verilecek bir mektupla tam yetkili kılınmadıkça komisyona dâhil olmasına engel olmaya çalışmaktaydı. İngiliz tarafı ise böylesine formel bir problem yüzünden İgnatyev'in komisyondaki Rusya delegesini geri çekeceğini düşünmemektedir.

kadar, bu yapılara bağlı arazilerin de devredilmesine aynı şekilde karşı çıktığını beyan edince, İgnatyev'in planı daha da fazla eleştiri aldı. Dolayısıyla İgnatyev'in planı aslında ölü doğmuştu, kiliseyi ikna ettiği de tam olarak doğruyu yansıtmıyordu ve esasen çözümsüzlüğü uzatmaya yönelik bir plan olduğu izlenimini vermekteydi. Müzakerelerin gidişatı da bu yorumu desteklemekteydi; İgnatyev, İngiliz diplomat Dalyell ile bir muhâveresinde, Ortodoks-Hristiyan ruhbanların da tıpkı Müslümanlar gibi dinî mülklerini terk etmelerinin kilise hukuku açısından imkânsız olduğu yönünde bir argüman geliştirdi. İngiliz delege Dalyell bu iddiaya karşı; “Şu anda Rusya, Polonya'daki Katoliklerin manastır ve kilise mülklerini istimlak edip onları arazilerinden zorla çıkarmaktadır” diyerek İgnatyev'in argümanının gayrisamimi olduğunu beyan etti. Bunun karşısında İgnatyev, “bunun tamamen farklı bir mesele” olduğunu savunmakta ve farklı olan noktayı ise izah etmemekte ısrarlıydı. Dalyell, daha sonra Tuna vilayetinde de görev yapacak, Rusya diplomasisini oradan da yakından takip edecek bir isimdi. Manastırlar komisyonundaki İngiliz delege Dalyell ile İgnatyev arasındaki görüşmede Rusya elçisi, başka bir noktaya daha işaret etti: Rum ruhaniler ve Türk tebaanın da mütemekkin olduğu Memleketeyn'in Bâbîâli'ye bağlı kalması, her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin çıkarımadır. Dalyell'in “Rum ruhbanların Memleketeyn'de ikâmetlerinin bölgede Bâbîâli'nin sevilmemesinin en önemli nedeni olduğu”na yönelik itirazına ise cevap vermekten imtina etti. Diğer yandan İgnatyev'in tersine Dalyell, Bâbîâli'nin Memleketeyn'in iç işlerine daha az müdahale etmesinin çok daha faydalı olacağı kanaatindeydi. İgnatyev'in esas kaygısı görüşme ilerledikçe daha fazla meydana çıktı; ona göre Rum ruhbanlar Memleketeyn'den zorla çıkartıldıktan sonra Prens Kuza bu boş arazi ve yapılara Katolikleri yerleştirebilirdi. Dolayısıyla araziler istimlak edilse dahi kiliseler ve manastırlar Ortodoksların mülkiyetinde kalmalıydı. Rusya elçisine göre böyle bir çözüm, tazminat meselesinin halledilmesinin de önünü açacaktı. İgnatyev'in manastırlar meselesindeki itirazı özetle, bunların elden çıkmasının bölgede Fransız hâkimiyetini pekiştireceği yönündeki temel kaygısına dayanmaktadır. Ayrıca önemli sayıda Ortodoks rahibin “gelecekteki Rus entrikalarının dayanağı olarak” Memleketeyn'de kalmasına yönelik İgnatyev'in ısrarı, esasında siyasi bir kaygının din ile gerekçelendirilmesine dayanmaktaydı. Diğer yandan Dalyell'in fikrine göre bu ısrarın askerî-stratejik bir gerekçesi de vardır: İgnatyev, açıkça söylemese de muhtemel bir Osmanlı-Rusya harbinde, Rusya orduları tarafından işe depoları veya alay merkezleri olarak kullanılabilmeleri için arazilerdeki manastırların en azından bir müddet daha Rum Ortodoks ruhbanlarda kalması gerektiğini düşünmekteydi. Dolayısıyla İgnatyev, bu meseleyi hem siyasi-dinî hem de askerî-stratejik bir açıdan ele almaktaydı. Her

şeye rağmen 1865'te de Rusya'nın ve hâliyle İgnatyev'in bu meseledeki çizgisinde marjinal bir değişiklik olmayacağını vurgulanması gerekmektedir<sup>54</sup>.

İgnatyev'in planına ne İngiltere'den ne de Fransa'dan destek geldi<sup>55</sup>. Bismarck ise başlangıçta İgnatyev'in teklifini kabul etmeye niyetli olsa da diğer güçlerin kanaatleri doğrultusunda, bilhassa Fransa'nın kararına göre hareket edeceği izlenimi verdi. Bismarck'ın Fransızların tavrını beklemesi, St.Petersburg yönetimi tarafından tutarsızlık şeklinde yorumlandı<sup>56</sup>. Ancak hemen sonra Prusya'nın İgnatyev'in teklifini koşulsuz olarak destekleyeceğini beyan etmesi de olayların gidişatını değiştirmeyecekti<sup>57</sup>. Fransa zaten İgnatyev'in planının itiraza ve eleştiriye açık olduğunu beyan etmekle birlikte, resmî görüşünü açıklamayı kısa bir süre erteledi. Kuza'nın tavrını tasvip etmeyen bir kesim İgnatyev'in planını manastırlar meselesinde nihai çözüm olarak sunmak istese de plan kabul edilmedi. Prens Kuza'nın ise plana şiddetle muhalefet ettiği zaten biliniyordu.<sup>58</sup> İstanbul'a geldiği günlerde bu meselenin çözümünde kendisine hakem rolü biçen İgnatyev'in hazırladığı teklifin Fransız elçi Moustier'yi kesin bir zaferden mahrum bırakacağını düşünmüşlerdi<sup>59</sup>. Fakat öyle olmadı ve aksine diplomatik çevrelerde, İgnatyev'in komisyonu işlevsiz kılmak için gizli amacı (*arrière-pensée*) olduğuna dair bir kanaat hâkim oldu. Hatta İgnatyev'in hamlesinin tam bir başarısızlık örneği olduğu dahi söyleniyordu<sup>60</sup>. Rusya yönetimine göre, İngiltere ve Fransa olumsuz tavırlarını belli ettikten sonra Rumların herhangi bir uzlaşmayı reddetmesinin de bundan böyle pek bir önemi kalmıyordu ve uzlaşma yolları tükeniyordu. Gorçakov'a göre büyük güçlerin bu yaklaşımları, kendi başına aldığı kararları uygulamaya geçirmesinde Kuza'yı

<sup>54</sup> İngiliz diplomatlar Londra'ya, Rusya elçisinin istikrarlı itirazının komisyonun uzlaşma umudunu çözümsüzlük noktasına getirdiğini bildiriyorlardı. İgnatyev ısrarla meselenin açık kalmasını istemekteydi. NA.FO 78/1808, 13 December 1864, No 139 (from Stuart to Lord Russell).

<sup>55</sup> GARF, f.828, op.1, d.1433, list 230 (27 Décembre 1864). Gorçakov "uzlaşma yolunu tükettik" diye yazmaktaydı. İngiltere'nin ve Fransa'nın İgnatyev planına destek vermeyeceğini beyan etmesi zaten beklenmekteydi. Ancak İngiltere'nin St.Petersburg sefiri Andrew Buchanan'ın bildirdiğine göre Gorçakov, çatışan tarafların uzlaşmasını sağlayacağını ümit ettiği İgnatyev'in teklifinin Londra tarafından geri çevrilmesinden müteessir olduğunu da itiraf etti. NA.FO.65/678, 18 January 1865, No.28, (from Andrew Buchanan to Lord Russell).

<sup>56</sup> NA.FO.65/663, 31 December 1864, No 67 (from Buchanan to Lord Russell) (most confidential)

<sup>57</sup> NA.FO.65/678, 4 January 1865, No.7, (from Buchanan to Lord Russell) (confidential)

<sup>58</sup> NA.FO.65/678, 1 February 1865, No.45, (from Buchanan to Lord Russell) (confidential).

<sup>59</sup> NA.FO.65/678, 4 January 1865, No.5, (from Buchanan to Lord Russell) (confidential)

<sup>60</sup> NA.FO.65/678, 18 January 1865, No.28, (from Buchanan to Lord Russell).

daha fazla cesaretlendiriyordu. Böylelikle Kuza, Sultan'ın ve büyük güçlerin otoritelerini hiçe sayabilmekteydi. Hadiselerin akışı bu şekilde devam ederse Kuza'nın Sultan'dan bağımsız egemen bir güç olması kaçınılmazdı<sup>61</sup>. İgnatyev'in teklifi Avrupalı güçler tarafından kabul edilmedikten sonra Rum ruhbanlar da 1865 başında tazminat konusunda geri adım atmaya niyetleri olmadığını Âli Paşa'ya tekrar bildirdiler<sup>62</sup>.

İgnatyev 1865 boyunca Avusturya elçisi Baron Prokesch-Osten ile birlikte hareket etmeye devam etti. Ocak ayının hemen başında İgnatyev, Prokech ile birlikte Âli Paşa'ya, vakfedilmiş manastırlara ait o ana kadar biriken gelirleri 28 Mayıs Protokolü gereğince gelecekte ödenecek tazminata depozito olarak derhal yatırması konusunda Bâbîâli'nin Romanya yönetimine gerekli talimatı vermesi yönünde bir çağrıda bulundu. Âli Paşa, Rusya ve Avusturya'dan gelen bu çağrıyı İngiltere sefaretine bildirmiş ve tasvip edip etmediklerini sormuştur. İngiltere sefreti kendisini bu konuda Bâbîâli'ye baskı yapmakla yükümlü görmemektedir. İgnatyev Ocak ayının ilk günlerinde aynı şekilde İngilizlere gidip, Kuza'nın yükümlülüklerini yerine getirmesi için Bâbîâli'ye Baron Prokesch ile ayrı ayrı başvuracaklarını söylemiştir. Âli Paşa İgnatyev'in bu hareketinden rahatsız olmuş ve diğer devletlerin temsilcileriyle de görüşmenin uygun olduğunu ileri sürmüştür. 16 Ocak'ta bu konuyla ilgili olarak Rus ve Avusturya elçileri İngiltere sefaretine beraber başvurmuşlardır. Bu defa kendileriyle sınırlamak yerine tüm büyük güçler adına Bâbîâli'ye bir müracaatta bulunma eğilimindeydiler. Elçiler, büyük güçlerin vakıf manastırlarının gelirlerine el koyup depozito olarak muhafaza etmekle sorumluluğu üzerlerine almaları gerektiğini düşünmekteydiler. İngiltere'ye göre İgnatyev, Âli Paşa'yı bu mesele hakkında bir konferans toplamaya mecbur bırakmanın yollarını aramaktaydı. Böylelikle kilise ve manastırları topraklarından tefrik etmek üzerine kurulu kendi teklifini konferansta tekrar gündeme getirecekti. Âli Paşa İgnatyev'in bu teşebbüslerine cevap vermeden önce İngiliz ve Fransız elçilerinin fikirlerini almayı uygun bulmaktaydı. Fransız sefir, Romanya hükümetinin istimlak ettiği vakfedilmiş manastırların gelirlerine büyük güçlerin el koymalarına dair İgnatyev'in önerisini, çok da uygulanabilir görmedi. Bununla birlikte bir konferans toplanmasına dair İgnatyev'e ait teklifin geriye

<sup>61</sup> NA.FO.65/678, 1 February 1865, No.45, (from Buchanan to Lord Russell) (confidential).

<sup>62</sup> Daha önce, mülklerin ve arazilerin gerçek değerlerinin iki yahut üç katı da teklif edilse kabul etmeyeceklerini zaten bildirmişlerdi. NA.FO 78/1808, 22 November 1864, No 111 (from Stuart to Lord Russell) (confidential). Rumlar aynı tutuma devam etmekteydiler; 28 Mart 1865 tarihli Bâbîâli'ye tezkeleri için bk. Archîves Diplomatiques III (1865, s. 154).

kalan yegâne işe yarar çare olacağını, fakat bunun da sonuçsuz kalacağına inanmaktaydı<sup>63</sup>.

1865 boyunca Rusya hükûmeti, Patrikhane ile arasının açılmaması için pazarlıklara daha fazla müdahil olmamayı tercih etti ve her iki tarafı uzlaştırmak için kilise temsilcileri üzerinde gereğinden fazla baskı kurmaktan çekinerek hareket etti. Aksi takdirde Rusya, Şark Ortodokslarının nazarındaki ‘hami’ imajını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Her ne kadar bu mesele Rusya’nın Avrupa’daki genel dış politikasını olumsuz etkilese de kiliseyi gücendirmemek, onların haklarından taviz vermiyormuş gibi görünmek gerektiğinin Gorçakov da farkındaydı. Diğer yandan General İgnatyev, bu meselede özellikle Fransız elçi Marquis de Moustier ile çatışmaya devam etti. Kuza’nın reformları Rusya’nın bölgedeki nüfuzunu tehdit etmeye ve Patrikhane’nin bölgeyle olan bağlarını koparmaya hizmet ettiğinden dolayı reformlara muhalefetini de sürdürdü. İgnatyev manastırlar ile ilgili olarak Kuza’nın yaptığı teklifi, yetersiz bularak “çözumsuzlük” siyasetini, yumuşatarak da olsa yürüttü. 1865 senesi boyunca da manastırlar meselesi için oluşturulan komisyonun tazminat tekliflerinin Rumlar tarafından reddedilmesinin İgnatyev tarafından gizlice desteklendiği düşünülüyordu. Batılı diplomatlara göre İgnatyev’in izlediği yol, komisyonun çalışmalarını açıkça felce uğratmaktan ziyade, kesin bir sonuç alınmasının engellenmesi idi<sup>64</sup>.

Komisyon tartışmalarında süreç gittikçe Patrikhane ve ruhbanlar aleyhine işlemeye başlıyordu. Rusya yönetiminin bu konuda din adamlarına ne kadar daha etkili destek verebileceği de bilinmiyordu. Baron Budberg’in bir süre önce yaptığı eleştiride haklılık payı olduğu görülmekteydi; bu mesele, Rusya’nın genel Avrupa siyasetini olumsuz etkilemekteydi. Görüşmelerde, bu manastırların gelirlerinin hayır işleri ve eğitim gibi asli amaçlardan ziyade kilise sınıfının zenginlik ve refahına hizmet ettiği de ortaya çıkmaya başlamıştı<sup>65</sup>. Bu arazilerden elde edilen gelirlerin suistimalinin Memleketeyn halkı arasında Rum kiliselerine karşı nefreti körüklediği de gittikçe dile getirilmeye başlandı. Kuza’nın istimlak politikası, Romen kilisesi de dâhil Memleketeyn’deki bütün kesimlerden destek görmekteydi ve bu destek açığa çıktıkça Rusya’nın pozisyonu, tartışmalı hâle gelmekteydi. Asıl tehlike, bu mesele yüzünden

<sup>63</sup> NA.FO 78/1853, 4 January 1865, No 9, (from Stuart to Lord Russell) (confidential), NA.FO 78/1853, 16-18 January 1865, No 33 (from Stuart to Lord Russell) (confidential).

<sup>64</sup> Prusya elçisinin yorumu bu yöndedir; İgnatyev, Prusya elçisiyle bir görüşmesinde, bu meselenin çözülmesinin kendisi açısından çok da önemli olmadığına işaret etmiştir. Hatta tersi durumda, yani çözülmemiş olmasının Rusya için daha avantajlı olduğunu da ima etmiştir (Hilke, 1992, s. 239).

<sup>65</sup> Rum ruhbanlara yönelik bu eleştiri için bk. NA.FO.78/1855, 30 January 1865, No. 53, (from Stuart to Sir Henry Bulwer).



Memleketeyn’de toplumsal karışıklıkların nüksetme ihtimaliydi. Hâliyle gerek İngiltere, gerekse de Bâbiâli açısından bu sorun, Memleketeyn’de Rum ruhbanların geleceğini garanti altına alarak onlar üzerinden kendi nüfuzunu sağlamaya yönelik siyasi ihtirası tatmin olana kadar çözümsüzlüğe hizmet edecek olan Rusya’nın inisiyatifine bırakılamazdı. Büyük güçlerin çoğunluğu tarafından belirlenen tazminat ödenecek ve bölgedeki Rum ruhbanların ülke dışına çıkarılmasında ısrar edilecekti. İgnatyev 1865’in ilk yarısı boyunca *görünüşte* bu konunun tartışılacağı bir konferansın toplanmasının önünü açacak bir yol bulmaya çalışmaktaydı<sup>66</sup>. Lakin asıl amacının toplanacak konferansta bu konunun tartışılması olmadığı, bir süre sonra görülecekti.

İgnatyev ve Prokesch, tazminatın en azından depozitosunun ödenmesi konusunda Bâbiâli’nin Kuza üzerinde baskı kurmasını sağlamak için çalışmaya devam ettiler. İgnatyev tazminatın ödenmesini üzerine alan Fransız *Société Générale*’in teklif ettiği miktarı az bulduğu gibi, teklif edilen 22 yıllık ödeme süresini de uzun bulmaktaydı. Rusya, bir bakıma açık kapı bırakmaktaydı<sup>67</sup>. İgnatyev’in üslubu, çözümsüzlüğe hizmet etse de Rusya’nın mutad katı tavrındaki yumuşama eğilimi, Avusturya ile aralarında bu konuda bazı problemler doğuruyordu (Hilke, 1992, s. 240).

19 Haziran/1 Temmuz 1865 tarihiyle İgnatyev’e yazdığı bir mektubunda Gorçakov’un üslubundaki yumuşama, daha da bariz hâle gelmekteydi. Kuza ile anlaşma ihtimallerinin tamamen tüketilmemesi yönündeki II. Aleksandr’ın tavsiyesini İgnatyev’e tebliğ eden Gorçakov, Kuza’dan kendilerine resmî ve somut garantiler vermesi şartıyla kapıların ona karşı da açık bırakılması gerektiğini düşünmekteydi; Çar’ın tavsiyeleri de böyleydi. Çar, her ne olursa olsun pratik getirileri olabilecek garantiler istemekteydi. Burada Gorçakov, tutarlı bir politika için İgnatyev’e görevini hatırlatma gereğini hissediyordu: “Sizin göreviniz bizim çabalarımızı desteklemektir ve fikirlerimizin kuvveden fiile çıkarılmasını temin etmektir”. Gorçakov, Rum ruhbanlara verdikleri destekte devam ettiklerinin kendilerine bildirilmesini de eklemekteydi<sup>68</sup>.

Rusya’nın kiliselere desteği, Rum ruhbanların uzlaşmaz tutumları sürdükçe etkisiz hâle gelmekteydi. Diğer yandan Rusya, Kuza konusunda nispeten yumuşama eğilimindeydi. Rusya’nın Kuza konusunda yumuşama temayülü göstermesinin bir nedeni, Memleketeyn’de 1865 yazında başlayan iç karışıklıklar dolayısıyla şartların değişmiş olmasıydı. İstanbul’da tazminat meselesi ile ilgili tartışmalar sürerken Romanya’nın istikbali konusunda devletlerin pozisyonları daha da açık gelmiş, İgnatyev ile Fransız elçi

<sup>66</sup> NA.FO.78/1858, 10 April 1865, No 200 (from Stuart to Lord Russell) (confidential)

<sup>67</sup> *Société Générale*’in teklifinin detayları hakkında bk. NA.FO.78/1860, 20 June 1865, No 50 (from H. Bulwer to Lord Russell).

<sup>68</sup> GARF f. 828 op. 1 d. 1435 list 57; Ayrıca bk. Hilke (1992, s. 241).

Moustier'nin nasıl bir yol izleyeceği aşağı yukarı belirginleşmişti. İngiltere ve Bâbîâli ise mümkün olduğunca iki taraf arasında uzlaşmanın yollarını aramaktaydılar ancak tazminat konusunda gittikçe Kuza yanlısı bir çizgiye meyletmektedirler. Bu meselenin çözülmesi için Rusya'nın Kuza'nın ve Memleketeyn'in geleceğinin belirginleşmesini beklediği açıktı; Kuza'nın iktidarda daha ne kadar kalabileceği henüz belli değildi<sup>69</sup>. Rusya için asıl önemli olan nokta buydu. Vakfedilmiş manastırlar meselesi ise nihayetinde Romanya'nın galip çıkacağı bir mesele olacaktı ve ruhbanlar, uzun müzakerelerde kendilerine teklif edilenleri dahi elde edemedi birkaç yıl içinde Memleketeyn topraklarındaki mülklerini terk etmek zorunda kalacaklardı. Memleketeyn'de gelecekteki hadiselerin belirsiz olduğuna dair öngörülerinde ise Rusya diplomatları haklılardı.

### Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Eflâk-Boğdan coğrafyası, Şark meselesinin diplomatik ve politik bir laboratuvarıydı âdetâ; Romanya meselesi ise Şark meselesinin bir karikatürüydü aslında. Bu mahallî ve uzun süren meselede şark meselesinin bütün aktörlerine büyük oyunun repertuarına uygun bir rol düşmüştü. Paylaşılmayan Romanya'nın istikbaliyle ilgili muamma, mevcudiyetinin ve bağımsızlığının teminatı hâline gelmekteydi. Birleşme sürecindeki Eflâk-Boğdan prensliklerine karşı politikasında Rusya'nın iki mihver meselesi Polonyalı siyasi mülteciler ve Ortodoks-Rum manastırlarının geleceği gibi görünmekteydi. Her iki meselede de Rusya, stratejik çıkarlarını muhafaza refleksiyle hareket etti; Polonya, Rus otokrasisinin emperyal siyasetinin yumuşak karnı olduğundan Romanya topraklarına kaçan ve sayıları çok da fazla olmadığı tahmin edilen Polonyalı devrimciler konusundaki hassasiyeti dikkate alınmalıydı. Vakıf manastırları meselesine Rusya'nın dahil, sorunun uzamasının asli sebebi olarak gösterildi. Rusya, bu meselede Ortodoks dünyanın beklentilerine cevap vermekte hassas davranmayı denedi. Bu tali meseleler yanında Memleketeyn meselesinde Rusya'nın üstesinden gelmekte zorlandığı asıl sorun, prensliklerin birleşmesi ve bağımsız bir Romanya'nın kuruluşuydu. 1856'den 1861'e kadar Rusya, Tuna Prensliklerinin Bâbîâli'den bağımsızlaşmak yolunda attığı her adıma destek verdi. 1861'de Romanya'nın bütünleşmesini amaçlayan Kuza'nın merkezî reformlarına mesafeyle yaklaştı ve zaman zaman muhalefet etti. 1863'ten sonra ise Romanya meselesinde görünüşte Bâbîâli ile birçok ortak noktayı paylaşmaktaydı. Ancak Bâbîâli'nin siyasi mahfillerinde tarihsel-psikolojik bir miras olarak her an nükseden *russofobi*, Romanya meselesinin tedavisinde Rusya'nın dışarıda bırakılmasına

<sup>69</sup> Bulwer bir defasında İgnatyev'in taleplerini hafifletmek için çok uğraştığını dile getirmişti; ancak bu hiç de öyle kolay değildi ve hakkaniyetli bir uzlaşma için çalışmadığını düşünen Generalin samimiyetini bile sorgulamaktaydı. NA.FO.78/1860, 20 June 1865, No 50 (from H. Bulwer to Lord Russell).

neden olmaktadır. Bâbîâli'nin siyaset ve diplomasi bakımından yüzyıllık birikimleriyle güçlenmiş bağımsızlık sisteminin İngiliz ve Fransız diplomasisiyle desteklenmesi suretiyle Memleketeyn illetine çare aranmaktaydı. Zaten hikâyenin bundan sonraki başlığını teşkil eden Prens Kuza'dan Prens Karl'a geçiş döneminde Rusya, zaman zaman Bâbîâli'yi kendisine itimatsızlıkla itham edecektir. Diğer yandan Rus hariciyesinin kendi içerisindeki gizli yazışmalarından da anlaşıldığı kadarıyla, Kuza'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşma politikalarını Rusya, bütünüyle olumsuz karşılamamaktaydı; asıl karşı olduğu nokta, Balkanlarda kendi nüfuzunu ortadan kaldıracak şekilde, Fransa güdümünde bir Romanya'nın Kuza tarafından kurulmasıydı. Kuza'nın 1866 Şubat ayında iktidardan düşmesinden sonra Paris'te toplanacak olan kongrede, Prenslüklerin başına Avrupalı hanedanlardan bir prensin getirilmesi aşamasında görüleceği üzere Rus hükûmeti ile Bâbîâli bir süre tekrar ortak diplomatik prensipleri paylaşacaklar, fakat Romanya tahtına yabancı bir prensin çıkışını engelleyemeyeceklerdir.

## Kaynakça

*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*

*Hariciye Siyasi (HR.SYS.) 1041/3, 1041/5, 1043/1, 1045/1, 1046/1, 1195/1,*

*İrade Hariciye (İ.HR.) 208/11984, 218/12642, 220/12758*

*Arhiv Vneşney Politiki Rossiiskoy İmperii (AVPRİ) (Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi)*

*Fond 133, opis 469 delo 31*

*Gosudarstvenniy Arhiv Rossiiskoy Federatsii (GARF) (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)*

*Fond 828, opis 1, delo 1433, 1435*

*Fond 730, opis 1, delo 497*

*The National Archives (NA)*

*Foreign Office (FO)*

*78 (Turkey) 1806, 1808, 1853, 1855, 1858, 1860, 1861,*

*65 (Russia) 661, 663, 678, 698*

*Archives Diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire, tom II (1865) Amyot: Paris, 1866.*

Adaniloaie, N. et Berindei, D. (1966). *La Réforme Agraire de 1864 en Roumaine et Son Application*. Bucarest: Bibliotecha Historica Romaniaae.

Berindei, D. (1967). *L'Union des Principautés Roumaines*. Bucarest: Bibliotecha Historica Romaniaae.

Berindei, D. (1969). Les Principautés Roumaines Unies et la Lutte de Libération Nationale du Sud-Est de l'Europe. *Actes du Premier Congres International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes IV Histoire (XVIIIe-XIXss)* içinde (ss. 319-325). Sofya: Editions de l'Académie Bulgare des Sciences.

Bobango, G. J. (1979). *The Emergence of the Roumanian National State*. Boulder: Columbia University Press.

De Testa, B. I. (1882). *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec Les Puissances Etrangères*. Tom V, Paris.

Djuvara, T. G. (1914). *Cent Projets de Partage de la Turquie (1281-1913)*. Paris: Librairie Félix Alcan.

Grosul V.Ya. and Çertan, E. E. (1969). *Rossiya i Formirovaniye Ruminskogo nezavisimogo gosudarstva*. Moskova: Nauka.

Hilke, G. (1992). Rußlands Haltung zur rumänischen Frage 1864-1866. *Südost-Forschungen 51*, 219-257.

Ignatyev, N. P. (1916). *Zapiski Grafa N.P.İgnatyeva (Mémoires du Comte N.P.İgnatiew (1864-1874))*. Petrograd: Tipografiya V.F.Kirşbauma.

Ivask, Y. (1974). *Konstantin Leontyev: Jizn i Tvorçestvo*. Bern: Herbert Lang Bern&Peter Lang Frankfurt.

- Jelavich, B. (1965). Russia and the Double Election of Alexander Cuza, 1858-1859: the Letters of S.I.Popov to N.K.Giers. *Südost-Forschungen*, XXIV, 119-137.
- Jelavich, B. (1970). Russia, the Great Powers and the Recognition of the Double Election of Alexander Cuza: the Letters of A.P. Lobanov-Rostovskii to N.K.Giers 1858-1859. *Rumanian Studies*, I, 3-34.
- Jelavich, B. (1971-72). The Ottoman Empire, the Great Powers and the Legislative and Administrative Union of the Principalities. *Rumanian Studies*, II, 48-83.
- Jelavich, B. (1974). *Russia and the Rumanian National Cause 1858-1859*. Indiana: Archon Books.
- Jelavich, B. (2004). *Russia and the Formation of the Romanian National State 1821-1878*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kellogg, F. (1995). *The Road to Romanian Independence*. Indiana: Purdue University Press.
- Merinescu, B. (1983). *Romanian-British Political Relations 1848-1877*. Bükreş: Bibliotheca Historica Romaniae Studies.
- Mosse, W. E. (1960). England, Russia and the Rumanian Revolution of 1866. *The Slavonic and East European Review*, 39(92), 73-94.
- Riker, T. W. (1971). *The Making of Roumania*. New York: Arno Press&The New York Times.
- “Rossiya i Prussiya v Şlezvig-Golştinskom voprose” *Krasnyy arhiv*. (1939). 2 (93), 51-118.
- Storojuk, V. P. (1965). Polskaya Emigratsiya v Rumunii i Vosstanie 1863 goda (po materialam doneseny diplomatıçeskih predstaviteley Rossii). *Uçyonnie zapiski İstituta Slavyanovedeniya, tom XXIX, Osvoboditelnoe dvijenie zapadnih i yujnih Slavyan XIX-XX.vv. içinde* (ss. 77-89). Moskova: Nauka.
- Sturdza, M. D. (1971). La Russie et la Désunion des Principautés Roumaines 1864-1866. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 12(3), 247-285.
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye*. Cilt I, B. S. Baykal (Yay. haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Velichi, C. (1969). La Roumanie et les Mouvements Nationaux des Balkans (1840-1877). *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes IV Histoire (XVIIIe-XIXss) içinde* (ss. 301-318.), Sofya: Editions de l’Académie Bulgare des Sciences.
- Vinogradov, V. N. (1961). *Rossiya i Obyedineniye Ruminskih Knyajestv*. Moskova: Nauka.
- Vinogradov, V. N. (1971). *İstoriya Rumunii*. Moskova: Nauka.

# HİKÂYE TEKNİĞİ BAKIMINDAN ÖMER SEYFETTİN'İN “BEYAZ LALE” HİKÂYESİ

*Mustafa KARABULUT*

**Özet:** Ömer Seyfettin (1884-1920), Türk edebiyatının en önemli hikâye yazarlarından biridir. O, yazdığı kısa hikâyeleri, şiir, mensur şiir ve tercümeleleriyle tanınmıştır. Hikâyelerini sade dil için bir uygulama alanı olarak gördü ve tanımladığı sade Türkçe ile eserler yazdı. *Beyaz Lale* adlı hikâye, Balkan Savaşları yıllarında Türk milletine Balkanlarda yapılan katliamlardan kesitler sunar. Ömer Seyfettin, bu eserde Bulgar asıllı Radko Balkaneski'nin komutasındaki düşman güçlerinin Serez'deki Türklere yaptığı zulümleri canlı tablolar hâlinde anlatır. Düşman güçleri bölgedeki Türklerin evlerini yağmalar, camilerin bir kısmını kiliseye çevirip geriye kalanları yakar ve halkın çoğunu işkencelerle öldürür. *Beyaz Lale*, yapı ve içerik arasındaki ilişkinin güçlü olduğu bir hikâyedir. Bu hikâyenin kurgusu ve şahıs kadrosu ile zaman ve mekân arasındaki uyum başarılıdır.

**Anahtar kelimeler:** Hikâye, Türk hikâyeciliği, Ömer Seyfettin, “Beyaz Lale”, hikâye tekniği.

## Ömer Seyfettin's Story “The White Tulip” in Terms of Story Technique

**Abstract:** Ömer Seyfettin (1884-1920) is one of the most important story writers of Turkish literature. He is well-known with his short stories, poems, prose poems and translations. His stories are the vehicles where he has practiced his plain language which is really an important issue in his writings. *The White Tulip* presents sections from the genocide made to Turks during the Balkan Wars. Ömer Seyfettin, in his story, not only analyzes the freedom of Turkish nation, but also discusses the persecution of Bulgarians, especially by a Bulgarian commander named Radko Balkaneski, made on Turks in Serez. In the region, the enemy forces loot the Turkish houses, convert the mosques into churches, and kill the people living there by torture. *The White Tulip* is a story indicating the powerful relation between the structure and content. The harmony between the plot, the characters, the time and the setting in this story is successful.

**Key words:** Story, Turkish story, Ömer Seyfettin, “The White Tulip”, the story technique.

## Giriş

Hikâye, romana göre kısa bir anlatı türüdür. Roman yazarı, eserini vücuda getirirken özgürce kullanabileceği bir alana sahiptir. Hikâye yazarı ise romana has unsurları, dar bir çerçevede anlatmaya gayret eder. Bu bakımdan hikâyecinin işi roman yazarına göre güçtür. Çünkü hikâyeci, gerçekte olmuş veya olabilecek olay veya durumları kendisine ayrılan dar bir alan içinde nakletmek zorundadır.

Roman, hikâye, masal, destan vb. anlatma esasına bağlı metinlerde *olay örgüsü/kurgu, kişiler dünyası, zaman, mekân, anlatıcı ve bakış açısı, dil ve üslup* gibi temel unsurlar bulunur. Bu türler yapı bakımından benzer özellikler gösterse de hacim, anlatım teknikleri, dil ve üslup vb. yönlerden irili ufaklı farklılıklar gösterir.

Ömer Seyfettin, Türk hikâyesinin en önemli isimlerindedir. Türkçülük akımından büyük oranda beslenen yazar, birçok konuda yazmasına rağmen, millî şuur ve Türk-Osmanlı tarihinin kahramanlık dönemlerini işlediği hikâyeleriyle tanınır. Onun *Başını Vermeyen Şehit* hikâyesi buna en güzel örneklerden biridir. “Türk tarihi ise, bu tipte, kelimenin gerçek manası ile kahramanlar yaratmıştır” (Kaplan, 2003, s. 60). *Pembe İncili Kaftan*, yazarının bir ülkü adamı oluşturduğu eserdir. “Bu hikâye, Türk milletinin bir karakter özelliğini yansıtması bakımından önem taşımaktadır” (İpek, 2007, s. 331).

Yazarın ilk hikâyelerindeki nükteli ve mizahi üslubunda daha sonraları değişimler görülür.

Ömer Seyfettin’in Yeni Lisan makalesinden sonra yayımlanan öykülerinde, daha önceki öykülerine göre büyük bir ayırım göze çarpar. Yazar, adı geçen makalesinde savunduğu arı dili, yazılarında uygulamaya başlamıştır. Mizacının en belirgin niteliği olan şakacılığı bir yana bırakmış; konularını, görüş ve düşüncelerini toplum sorunlarına yöneltmiştir (Yener, 1975, s. 45).

Ömer Seyfettin’in hikâyelerinin çoğunda dönemin siyasi ve sosyal hadiselerinin, sosyal ortamın etkisi büyüktür. Tanpınar’ın ifadesiyle o, “Balkan Harbi facialarına dair yazdığı *Bomba, Beyaz Lale* hikâyeleriyle asıl şöhretini yapar” (2007, s. 122). Bazı hikâyelerinde Balkan Savaşları’nda Türk milletinin çektiği acılar ve maruz kaldığı soykırımları dile getirir.

Elim ve hazin Rumeli muhacirlerinin içinde yaşadığı, Balkan Savaşı’nın sayısız facialarıyla karşılaştığı ve masum Türk milletine Balkanlı kavimler tarafından yapılan vahşi zulümleri yakından gördüğü için bazı hikâyelerinde bu hadiselerin işitmeye tahammül edilmez vak’alarını da almıştır (Lekesiz, 1997, s. 112).

Bu çalışmada *Beyaz Lale* adlı hikâye yapı ve muhteva unsurları, hikâye tekniği bakımından incelenmiştir.

## 1. Kurgu

Kurgu, eserin yapısı demek olup *kurmaca/fiction* sözcükleriyle de ifade edilir. Kurguda önemli olan, hem yapı unsurlarının kendi aralarındaki bütünlüğü, hem de yapı ile içerik (muhteva) arasındaki uyumdur. Ömer Seyfettin’in hikâyelerinde sağlam bir kurgu yapısı vardır. O, bir bakıma kendi hikâye tekniğini kurmuştur:

Gerçekten de bir tip hikâyenin -en azından Türkiye ölçülerinde- ustasıdır Ömer Seyfettin. Klasik hikâye tipidir bu: Başlangıcı, entrikası, çoğu zaman şaşırtıcı sonuyla. Batı'da Maupassant, O'Henry gibi ustalar eliyle etkinleşmiş bir biçimdir (Belge, 1994, s. 246).

Ömer Seyfettin'in *Beyaz Lale* adlı hikâyesi, aynı isimli kitabında<sup>1</sup> yer almakta olup hikâye tekniğinin bütün unsurlarını barındırır. Yazarın uzun hikâyelerinden olan eser (38 sayfa), iç ve dış unsurlar arasındaki uyumuyla dikkat çeker.

## 2. Olay Örgüsü

Olay örgüsü, daha çok Maupassant tarzı olan olay hikâyesi için geçerlidir. Çehov tarzında ise olayın yerini herhangi bir insani durum alır. E. M. Forster ise olay örgüsü için, "Öykü, olayların zaman sırasına göre düzenlenerek anlatılması veya olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisidir" (1985, s. 128) der. *Beyaz Lale*'deki olay örgüsünü oluşturan unsurları anlamak için hikâyenin özetine bakmakta yarar vardır:

Balkan Savaşı'nda birçok Türk köyü büyük felaketlere uğrar. Hristiyanlar Türklerin bu durumuna çok sevinirler ve Türk askerlerinin boşalttığı bölgeleri, Türk mahallelerini, köylerini yağmalamaya başlarlar. Şehrin yağması ve halkın katledilmesi görevi Binbaşı Radko Balkaneski'ye verilir. Onun en büyük ideali büyük bir Bulgaristan İmparatorluğu kurmaktır. O, önce ne kadar çete reisi varsa hepsini toplayarak Serez hakkındaki planlarını açıklar. Binbaşı bir taraftan kendisi için şehrin en güzel Türk kızını ararken, diğer taraftan geriye kalan kızları askerler arasında paylaşır. Avrupalıların yapılacak bu katliamdan haberi olmaması için işini sessizce yapmayı tasarlar, buna göre:

Ne kadar zengin varsa hepsi bir binada toplanacaktı. Şehrin en büyük fırını hazırlanacak, âli mahkeme için lüzumu olan sandalyeler, büyük masa, kırmızı örtü, İncil, ip, zeytinyağı, kerpeten, ustura, şiş vesaire gibi şeyler oraya götürülecek, vakit geçirmeden işe girişilecektir. Zenginlerden paraları tamamıyla alındıktan sonra umumi yağmalara izin verilecek, şehrin Türk kızları askerlere dağıtılacaktır... Sekiz yaşından aşağı kızlara dokunulmayacak, bunların çirkin, zayıfları öldürülecektir. Güzel, kuvvetlileri toplanıp vaftizlenerek Bulgaristan'a gönderilecek, yalnız çok ihtiyarlar, Hristiyan olurlarsa sağ bırakılacaktır. Bir yaşından altmış yaşına kadar erkek, sekiz yaşından kırk beş yaşına kadar bütün kadınlar, kızlar, cesetleri meydanda kalmamak üzere sessizce kesilecek, geceleri merkez taburundan çıkarılacak angaryalar vasıtasıyla, yine iki komite reisinin nezareti altında şehrin dışarısındaki hendeklere gömülecektir (Seyfettin, 2000, ss. 10-11).

<sup>1</sup> Seyfettin, Ö. (2000). *Beyaz Lale*, Bütün Eserleri 9. İstanbul: Serhat Yayınları. (Çalışmamızda eserin bu baskısından yararlanılmıştır).



Şehrin çete reislerinden yaşlı Dimço, küçük çocukların ve kadınların öldürülmesine karşı çıkar, ama Binbaşı daha sonradan başkaldıracak kimsenin kalmaması için hepsinin ölmesinin gerektiğini söyler. Binbaşının şu sözleri Türkler ile kendileri arasındaki farkı ortaya koyması bakımından önemlidir:

Eğer Türkler buralarını aldıkları vakit ihtiyarlarının laflarını dinleyip hepimizi kesselerdi bugün bir Bulgaristan olacak mıydı? Biz böylece onları önümüze takıp kovalayabilecek miydik? Yanıldılar. Fırsat ellerindeyken kadınlarımızı, çocuklarımızı kesmediler... Kesilmeyen Bulgarlar çiftleşe çiftleşe çoğaldılar, kuvvetlendiler. Merhametli, yani zayıf hâkimlerinin altından kalktılar. İşte şimdi de tepesine bindiler (Seyfettin, 2000, s. 12).

Binbaşı bu sözlerden sonra, İspanyolların ülkelerinde yabancı unsur bırakmayıp hepsini öldürdüklerinden şimdi rahat yaşadıklarını söyler. Ancak Türklerin bu konuda kayıtsız kaldığını, yani kavmiyet ve milliyet kavramlarına gereken önemi vermediğini ifade eder. O, Türklerin aldıkları yerlerdeki kavimleri katletmemelerini Türklerin hatası olarak görür. Binbaşı Radko, insaniyet fikrine de değer vermez, Avrupalıların ise sözleri ile yaptıklarının tezat olduğunu ifade eder. Sonra da Alman Bismarck'ın Fransızları evlerinde canlı canlı yaktırdığını örnek verir (Seyfettin, 2000, s. 15). Yazara göre, Fransızlar da katliamda Almanlardan aşağı kalmazlar. "Afrika'da esir aldıkları Arapların kafalarını tıraş ediyorlar, boğazlarına kadar kuma gömerek güneşte, öğle güneşinin şua'ları altında bırakıyorlar, çabuk ölmesin diye ara sıra üzerlerine su döküyorlardı" (Seyfettin, 2000, s. 15). Yazar, sonra İngilizlerin de benzer faaliyetler yaptığından bahseder. Radko'nun bu sözleri bir itiraf gibidir. Bir bakıma bu kavimlerde insaniyet, merhamet fikirlerinin kaybolduğunun göstergesidir. Radko'nun planları arasında Katakoz, Süleyman Efendi, Tarhuncu Muhiddin camilerinin yıkılması, bazı camilerinse kiliseye çevrilmesi vardır. Aradan bir saat geçtikten sonra yaveri kapıyı çalarak içeri girer ve Dimço'nun fırını yaktığını söyler. Şehirdeki bütün Türk kızları ve kadınlarını bu fırının yanına toplarlar.

Binbaşı kadınların tümünün soyunmalarını söyler. Hiçbiri bunu kabul etmeyince içlerinden birini seçerek onun soyunmasını ister. Bu kadın da kabul etmeyince üzerindeki çarşafı yırtar ve kadının kucığında çarşafın içinde sakladığı küçük bebeği yanan fırına atar. Kadın çılgına döner ve Radko'ya saldırır. Binbaşı kadını askerlerin tutmasını söyleyerek eline aldığı bıçakla kadının karnını kasatura ile yararak fırına atar. Bu cinayeti gören diğer kadınlar korkudan soyunurlar. Radko, kadınları tek tek çağırarak onlara köyün en güzel kızının kim olduğunu sorar. Sonunda Hacı Hasan Efendi'nin kızı Lale'nin ismini öğrenir. Binbaşı güzel olan kadınları ayırarak diğerlerini türlü işkencelerle fırında yakar.

Radko, daha sonra Hacı Hasan Efendi'nin evine gider ve kapıya gelerek zili çalar, Lale kapıyı açmaya korkar. Fakat Binbaşı, babasının gönderdiğini söyleyerek kapıyı açtırdıktan sonra, Lale'ye sahip olmak için ona saldırır. Lale Radko'nun saldırısına karşı koyar ve teslim olmaz. Binbaşı, Lale'nin elbiselerini parçalar. Binbaşı bir an dinlenmek için durakladığında, Lale teslim olacağı izlenimi vererek, çok üşüdüğünü, pencereyi kapatmak istediğini söyler. Lale daha sonra ölümü namusunun kirletilmesine tercih edip kendisini pencereden aşağı bırakır ve intihar eder. Radko, emeline ulaşmak için Lale'nin cesedini içeriye taşır. Radko, Lale'nin henüz soğumamış vücuduna tecavüz eder.

### **Vaka Zinciri:**

**V1.** Balkan Savaşı'ndan sonra Serez'de yaşayan Türk halkı, Bulgar Binbaşı Radko Balkaneski komutasındaki düşman askerleri tarafından katledilmeye başlanır.

**V2.** Bir taraftan Serez yağma edilirken, diğer taraftan camilerin bir kısmı yıkılır bir kısmı ise kiliseye çevrilir.

**V3.** Katliam için fırınlar hazırlanır ve Türk kadınları buraya getirilir.

**V4.** Binbaşı, kadınlara işkence yapmak için onların soyunmalarını ister, ancak kadınlar kabul etmeyince bir kadının üzerindeki çarşafı yırtar, onun kucağındaki bebeği alıp fırına atar.

**V5.** Binbaşı daha sonra bıçakla kadının karnını yarar ve onu da fırına atar.

**V6.** Radko, türlü işkenceler yaptıktan sonra diğer kadınları da sırasıyla fırında yakmaya başlar.

**V7.** Binbaşı, bölgenin en güzel kızının Lale olduğunu öğrendikten sonra, ona sahip olmak için kızın evine gider.

**V8.** Binbaşı, Lale'ye sahip olmak için ona saldırır, ama Lale, namusunun kirlenmemesi için direnir.

**V9.** Lale pencereyi kapatmak bahanesiyle pencereye yaklaşır ve kendisini aşağı atarak intihar eder.

**V10.** Radko, Lale'nin cansız vücudunu eve taşıdıktan sonra ona tecavüz eder.

Aşağıdaki *kora şeması*nda olay örgüsündeki çatışma unsurlarının nasıl meydana geldiği anlatılır:

<b>Beyaz Lale</b>	<b>ÜLKÜ DEĞER (Tematik Güç)</b>	<b>KARŞIT DEĞER (Karşit Güç)</b>
<b>Kişiler</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Lale</li> <li>- Hacı Hasan Efendi</li> <li>- Türk halkı</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Binbaşı Radko Balkaneski</li> <li>- Dimço</li> <li>- Bulgar komitacıları ve askerleri</li> <li>- Bismarck</li> </ul>
<b>Kavram</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Masumiyet</li> <li>- Medeniyet</li> <li>- Namus</li> <li>- Türklük</li> <li>- Din (İslamiyet) unsuru</li> <li>- Hoşgörü</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Zorbalık</li> <li>- Zulüm</li> <li>- İşkence</li> <li>- Şehvet</li> <li>- Erotizm</li> <li>- Sadizm</li> <li>- Hristiyanlık</li> </ul>
<b>Simge</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Beyaz</li> <li>- Cami</li> <li>- Beyaz başörtüsü</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kasatura</li> <li>- Kilise, haç</li> <li>- Fırın</li> </ul>

Yukarıdaki tabloda *Beyaz Lale*'deki ülkü değer ve karşıt değerde yer alan en önemli öğelere yer vermeye çalıştık. Buna göre, kişiler bağlamında, tematik güçte Türkler, karşıt güçte ise Bulgar komitacılar yer alır. Türk halkı, Bulgar komitacıların işkenceleri ve zulümleri altında büyük bir trajedi ile karşı karşıyadır. Zaten bu eserde, Balkanlarda Türklere karşı yapılan katliamlar asıl izlektir. Lale, saflığı, masumiyeti ve Türklerin namusuna olan düşkünlüğünü temsil eder. Karşı güç, ise zulmü simgeler. Bulgar komitacı ve askerler ile Binbaşı Radko Balkaneski, Türkler üzerinde en acımasız işkenceleri yaparlar.

Bu hikâyede kavram bakımından da tezatlar ön plandadır. Tematik güçteki masumiyet, namus, hoşgörü vb. kavramlarına karşılık karşıt güçte zorbalık, zulüm ve işkence vardır. Ömer Seyfettin, tarih boyunca Türklerin aldıkları yerlerdeki halka işkence etmediğini, onlara rahatça yaşama hakkı verdiğini, ancak Batılı milletlerin ele geçirdikleri yerlerin halkına acımasız davrandıklarını ifade eder.

Kora şemasında simgesel boyutta da çatışma söz konusudur. Bulgar komitacılar Serez'deki camileri ya yakıp yıkar ya da kiliseye çevirir. Radko, dinî değerlere saldıran, anne ve bebekleri katleden sadist bir canidir. Ayrıca O, Müslüman Türklere zulmederken haç işaretini kullanır: "Radko, usturayı bu pembe akislerin üzerine vurdu. İki büyük haç yaptı" (Seyfettin, 2000, s. 24). Ömer Seyfettin beyaz sözcüğünü simgesel anlamda kullanır. Beyaz Lale hem beyazlığı, güzelliği ile dikkat çekerken, aynı zamanda saflığı, temizliği de simgeler. Yazar, beyaz ifadesini bilinçli kullanır ve Lale'yi tasvir ettiği kısımlarda da bu renk ön plana çıkar: "Lâ'li'nin arkasında siyah ve bol bir

yeldirme ve başında kalın ve beyaz ipekten bir namaz bezi vardı. Yüzü beyaz bir rüya bulutunun arasından doğan hayali bir ay kadar parlıyor” (Seyfettin, 2000, s. 36). Lale'nin beyaz namaz bezi (başörtüsü), dinî bir motif olarak hikâyede geçmektedir.

### 3. Şahıs Kadrosu

*Beyaz Lale* adlı hikâye şahıslar bakımından tematik ve karşıt güçler diye iki grupta incelenebilir. Tematik güçte, zulüm altındaki Serez'in Müslüman Türk halkı, Lale, Hacı Hasan Efendi vb. varken, karşıt güçte Bulgar askerleri, Radko Balkaneski, Bulgar çeteleri vb. yer alır.

Hikâyenin başkişisi, Serez'in en güzel kızı olarak tanıtılan Lâ'lî (Lale) adlı bayandır. O, beyaz yüzlü, uzun boylu, sık ve kıvrıkcık kirpikli, siyah gözlü küçük ve pembe burunlu, gül tomurcuğundan daha hareli olan küçük ağızlı diye tanıtılır. İyi yetiştirilmiş kültürlü bir kızdır. Lale, intihar ederek, ölümü namusunun çiğnenmesine tercih eder. O, hikâyede Türk milletinin namusuna olan düşkünlüğünü temsil eder.

Hacı Hasan Efendi: Lale'nin babası olup maddi durumu iyi, sarıklı, orta boylu bir adamdır.

Kart karakterler, tematik gücün karşısında yer alan, onun hedefe ulaşmasını engellemeye çalışan kişilerdir. “Kart karakterler, tek, yoğun, canlı unsurları somutlaştırırlar; roman başkişileri ise karmaşık, saf olmayan ve bir oluş süreci içinde olan unsurlardan oluşur” (Stevick, 2004, s. 178). Kart karakterler, norm değerler bakımından olumsuz, karşıt tiplerdir. Karşıt güçteki kavramlar, Ramazan Korkmaz'ın deyişiyle, insan ruhunun temel körleşme alanlarıdır (2008, s. 174).

Binbaşı Radko Balkaneski eserin en önde gelen kart karakteridir. Boyu uzun, sık siyah saçlı, iri, parlak gözlü, iyi tahsil görmüş, İstanbul'da Galatasaray Sultanîsinde okumuş, 1900'de Sofya Harbiyesinden erkânı harplikle çıkmış, zengin bir çiftçi olan babasının bitmez tükenmez parasıyla yaşar ve en büyük hayali Büyük Bulgaristan İmparatorluğu'nu kurmaktır. Oldukça acımasız bir kişidir. O, düşmanlarını, yiyip yok edeceği bir yiyeceğe benzetir. Radko, Fransız köylülerini evlere doldurup yakan Bismarck'ı kendisine örnek alarak insanları fırınlarda yakar. Radko, Avrupa'nın birçok milletinin de masum davranmadığını söyleyerek kendisini savunmaya, haklı çıkarmaya çalışır: Ömer Seyfettin'in asıl amacı, Avrupa'nın birçok milletinin Radko gibi davrandığını, onlardan biri olan Radko aracılığıyla ifade etmektir.

Çete Reisleri: Vahşi görünüşlü, acımasız, silahlı kişilerdir.

Dimço: Çetenin en yaşlı reisidir. Ak sakallı ihtiyar bir Bulgar eşkıyasıdır. Ömrünün çoğunu eşkıya olarak geçirmiştir. Çocuklara ve kadınlara işkence edilmesine karşı çıkar ama Radko tarafından hakarete uğrar.

Eserde Almanların başbakanı Bismarck, otantik bir kahraman olarak yer alır. Almanların bir zamanlar Fransızlara yaptığı zulümlerden söz edilirken Bismarck'ın da ismi geçer.

Bu hikâyede Türk düşmanlığı yapan Bulgarlardan başka, Rumlardan da söz edilir.

*Beyaz Lale* adlı hikâyede karşımıza Osmanlı ordusunun yenilişini sevinçle karşılayan Rumlar çıkar. Bunlar bir kitleden ibarettir. Serez Rumlarının beşikten itibaren Türk düşmanlığı ile büyütüldüklerinden bahsedilir (Kurt, 2009, s. 42).

Sonuçta *Beyaz Lale*, şahıs kadrosu bakımından zalim ve mazlum çatışmasının olduğu bir hikâyedir. Yazar, bu hikâye kahramanlarını tanıtırken tematik güçten yana olduğunu açık veya dolaylı biçimde ifade eder.

#### 4. Konu ve İzlek

*Beyaz Lale* adlı hikâyede, Türk-Bulgar (Balkan) Savaşı'nda Bulgarların Türklere yaptığı vahşi güç ile galibiyet savaşı ve acımasızlığı anlatılır. Eserde, Balkan Savaşı'nda Bulgar asıllı bir binbaşının komutasındaki Bulgar komitacılarının Serez'deki Türklere yaptıkları işkenceler, katliamlar anlatılırken, Lale adlı genç bir Türk kızının şahsında Türklerin namusunu çiğnetmemek için ölümü seçmesi anlatılır. Ayrıca bu bölgedeki Türklerin vaftiz edilip Hristiyanlaştırılması da ele alınan bir başka husustur.

Radko ve diğer komite üyelerinin merhametsizliği, sömürüyü zulmü simgelediği bu hikâyede Balkan Savaşları sırasında Türk milletinin yaşadığı zulümler ve katliamlar trajik bir şekilde anlatılır. “Bu eserde Ömer Seyfettin milliyetçilik ve ayrılıkçı hareketlerin izlerini derinlemesine resmeder. Türklerde bir hıncın ve düşmanlık hissinin uyanmasını amaçlar” (Başçallı, 2010, ss. 103-104).

Bu hikâyede zalim-mazlum çatışması bağlamında Bulgar komitacılarının merhametsiz, insanlık dışı davranışları ile Türklerin masumiyeti tezat teşkil eder. Yazar, ayrıca Türklerin ele geçirdiği yerlerdeki insanlara Batılı kavimlere göre daha merhametli davrandığını dile getirir.

*Beyaz Lale*'de zulümlere cinsel şiddet de eklenir.

Seyfettin, eserlerinde şiddeti daha çok azınlıkların oluşturduğu tehlike şeklinde hissettirir... Bazı eserlerinde tehdit olmaktan çıkıp fiiliyata dönüşür. Bunlardan en yoğunları ‘Bomba’ ama özellikle de ‘Beyaz Lale’dir. Seyfettin şiddeti tek başına ele almaz, onu yer yer pornografiye varan erotizmle birleştirir (Şahinoğlu, 2011, s. 70).

Yazar, Doğu-Batı çatışmasını medeniyet bağlamında ele alır. Bu eserde Türklerin Avrupalıların aksine, tarih boyunca aldıkları bölgenin halkına zulüm etmedikleri ifade edilir.

*Beyaz Lale*'de tematik güçteki masumiyet, medeniyet, namus, hoşgörü, Türklük, İslamiyet vb. kavramlar, karşı güçteki zorbalık, zulüm, işkence, şehvet, erotizm, sadizm, Hristiyanlık vb. kavramlarla çatışır.

### 5. Anlatıcı ve Bakış Açısı

Anlatı türlerinde bakış açısı önemli yer tutar. Dış dünyadaki olayların algılanışı kişiden kişiye değişir. Bu bakımdan, hikâye yazarlarının da bakış açılarında farklılıklar vardır. Şerif Aktaş bu hususta şöyle der:

Bakış açısı, anlatma esasına bağlı metinlerde vak'a zincirinin ve bu zincirin meydana gelmesinde kullanılan mekân, zaman, şahıs kadrosu gibi unsurların kim tarafından görüldüğü, idrak edildiği ve kim tarafından kime nakledilmekte olduğu sorularına verilen cevaptan başka bir şey değildir (2000, ss. 73-74).

*Beyaz Lale* adlı hikâye, her şeyi bilen ve gören tanrısal bakış açısıyla yazılmıştır. Bu eserde Bulgar komitacıların zulümleri ve Türk milletinin maruz kaldığı işkenceler canlı tablolar hâlinde verilir. İşkencelerden en acımasızlarından olan "canlı çukur" şöyle tarif edilir:

Evvela yere şişman bir kadın yatırıyor, onun üzerine beğendikleri diğer ikinci bir güzel kadını arkası üstü çapraz uzatıyorlardı, bu kadını da ellerinden, ayaklarından tutturuyorlardı. Sonra sıra kendisinin olan komita yaklaşıyor, çıplak ve fırlak karnın ta ortasına, göbeğin biraz aşağısına kasaturayı saplıyordu... Karınlarına delik açılan kadınlar hiç yaşamıyorlar, bir iki saat içinde inleye inleye, kıvrana kıvrana ölüveriyorlardı (Seyfettin, 2000, s. 26).

Ömer Seyfettin, bu hikâyesinde Bulgar zulmünü, Türk kadınlarına yapılan işkenceleri ve Radko'nun Lale'ye tecavüz etme girişimlerini anlatırken, ayrıntı sayılabilecek anlatımı tercih eder. Nihat Sami Banarlı da Ömer Seyfettin'in *Beyaz Lale*'deki şehvet sahnelerinin üzerinde çok durulmasından ve ayrıntıya girilmesinden şikâyetçidir:

Muharririn âdeta marazî bir ısrarla işlediği şehvet ve taarruz sahneleri 'Bomba' gibi bazı hikâyelerinde daha sanatkârane olmakla beraber, mesela 'Beyaz Lale'de asla güzel denilemeyecek bir anlatıyla yazılmıştır. Behimî tecavüzlerin tasvirlerinde lüzumsuz bir ısrarla durularak, âdeta okuyucuların bu hislerini harekete geçirmek isteyen bir tabiye (taktik, hazırlama) kullanılmıştır. Bulgar askerlerinin Türk kadınlarına tecavüz edişleri, okuyanların millî hislerinden evvel bedii hislerini yıpratmak bir ifade ile kaleme alınmıştır (1971, s. 1105).

Bize göre de, Ömer Seyfettin'in *Beyaz Lale*'de cinsel istismar sahneleri üzerinde çokça durması ve ayrıntılara girmesi, yazarın amacını aşmaktadır.

## 6. Mekân

Mekân, kurmaca metinlerde olayların cereyan ettiği yerdir ve eserin temel unsurlarındandır. "Mekân, her şeyden önce olayların meydana geldiği bir yapı taşıdır" (Arslan, 2009, s. 91). Mekân, gerçek dünyadan olabileceği gibi, bilim kurgu hikâyelerde hayalî yerler de olabilir.

Türk edebiyatında özellikle Tanzimat ve Servet-i Fünûn Dönemi anlatılarında olay örgüsünün genellikle İstanbul'da cereyan ettiği görülür. "Çevre bakımından Ömer Seyfettin, İstanbul sınırları dışına çıkan ilk hikâyecilerimizdendir. Konularının çoğu Rumeli ve Anadolu'da geçer" (Kabaklı, 1990, s. 357).

*Beyaz Lale*'de olayların geçtiği mekân olarak Serez<sup>2</sup> kentini görürüz. Eserin bazı yerlerinde olaylar kentin sokak ve mahallelerinde, dış mekânda cereyan eder: "Hükûmet Caddesi'nden, Maarif Kahvesi'nin önünden dörtlüğe geçtiler. Yoldaki eşkiyalar, askerler duruyorlar, pek iyi tanıdıkları mayor (binbaşı) Balkaneski'yi selamlıyorlardı" (Seyfettin, 2000, s. 20). *Beyaz Lale*'deki asıl olaylar, kapalı (dar-yutucu) mekânlarda geçer. Bu mekânlar, kahramanın gelişmesini engelleyen yerlerdir. Ramazan Korkmaz kapalı mekân için şöyle der: Bu mekânlardaki kişi, zaman, mekân ve onun tüm elemanları ile çatışma durumundadır (2007, s. 410). Bu hikâyede kapalı mekân olarak Türklerin canlı canlı atıldığı fırınlar ve Beyaz Lale'nin hayatını kaybettiği evi ön plana çıkar. Yazar bu fırını şöyle tanıtır:

İçerden ince iniltiyle karışık acıklı bir uğultu çıkıyordu. Radko hayvandan atladı. İçeri girdi, Bu fırın, hiç çarşı fırınlarına benzemiyordu. Genişti. Yüksek tavanları sarıya boyanmıştı. Büyük ve yüksek ocağı da nihayetinde idi. Üst kısımları açılmış kepenklerden bol bir aydınlık taşıyor ve her tarafı dolduruyordu. Türk kadınları alacalı bir ipek kumaş gibi köşeye birikmişlerdi (Seyfettin, 2000, s. 20).

Lale'nin evi önceleri ailesine ve kendisine bir yuva niteliği taşımaktadır. Radko, bu evin bahçesine hayran kalır: "Yavaş yavaş yürüdü. Adlarını bilmediği, hatta ömründe ilk defa gördüğü çiçekler, gölgeli tarhlarda henüz doğmamış peri yavruları gibi uyuyorlar, sarhoş edici, keskin ve tatlı kokular çıkarıyorlardı" (Seyfettin, 2000, s. 32). Bu ev aynı zamanda güzel görüntüsüyle, çiçekli bahçesiyle Türk-Müslüman evini de temsil eder. Sofya'da, hatta Avrupa'nın birçok yerinde böyle güzel evlere az rastlanmaktadır. "Radko burayı zaptetmeyi

<sup>2</sup> Yunanistan'ın Orta Makedonya bölgesinde 2001 nüfusu 56.145 olan bir şehir ve aynı adı taşıyan ilin (nomos) merkezidir. Osmanlı Devleti döneminde Balkanların en önemli merkezlerinden biriydi. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Serez> (02.12.2011)

düşündü... Bu, büyük ve geniş pencereci, mavi boyalı, üç katlı minimini bir saraydı. Açık pencerelerinin arkasından tül perdeler gözükiyordu” (Seyfettin, 2000, s. 33). Bu yuva, Radko Balkaneski'nin buraya adım atmasından sonra trajik bir mekâna dönüşür.

Bunlardan başka, olayların bir kısmı Radko'nun bir süre karargâh olarak kullandığı Türklerin merkez kumandanlık binasında geçmektedir. Türklerin katledilme planlarının yapıldığı bir mekân olarak karşımıza çıkar.

## 7. Zaman

Edebî eserlerdeki zaman kurmaca yani fiktiftir. Eserdeki zaman ile gerçek zaman aynı değildir. Olayların nakledildiği zaman ise anlatma zamanıdır. Bir hikâyenin zaman unsurlarını incelerken, durum veya olayların hangi zaman parçacıklarından oluştuğuna dikkat etmek gerekir. “Öykü zaman içerisinde alınmış yoğun parçacıklardır, belki de sadece bir ‘an’dır” (Arslan, 2009, s. 26).

*Beyaz Lale* adlı hikâyenin zaman unsurunu Balkan Savaşları sırasındaki zaman parçacıkları oluşturur. Bu eserde metin içi zaman olarak belli bir yıl ve tarih geçmemektedir. Ancak, olay örgüsünde anlatılanlar Balkan Savaşları dönemine aittir. Hikâyede kronolojik yapı yer alır. Ömer Seyfettin 1909'da Meşrutiyet'in ilanından sonra mülâzım-ı evvelik rütbesiyle Üçüncü Ordu'nun Selanik'teki nizamiye taburlarına gönderilir.

Buradan Manastır, Köprülü, Cumâ-yı Bâlâ, Pirlepe kasabalarını dolaştıktan sonra, Serez mutasarrıflığına bağlı olan Menlik kazasının Razlık kasabası yakınlarındaki Yakorit köyü civarındaki sınır bölüğüne bölük komutanı olarak atanır (Andı, 1999, s. 19).

Bu bölgedeki görevleri arasında Bulgar ve Makedon komitacılarına karşı mücadele de vardır. *Beyaz Lale* hikâyesinde olduğu gibi, Ömer Seyfettin birçok hikâyesinde yaşadığı dönemin olaylarını kurgular.

## 8. Dil

Türk edebiyatında Ömer Seyfettin, kendisini sadece hikâyeye veren ilk önemli yazardır. Kendisinden önce Samipaşazâde Sezai ve Halit Ziya'nın bu alandaki denemeleri bir tarafa bırakılırsa, Ömer Seyfettin'in hikâye türünün öncüsü olduğu görülür. Yazar, dil ve üslûp hususunda son derece titizdir.

Üslûp bakımından, Ömer Seyfettin edebiyatsız edebiyat peşindedir. Yani, şairanelikten, mecazdan, süsten, uzun cümlelerden kaçınmıştır. Yeni Lisan'da ileri sürdüğü ilkelere bağlı kalmıştır (Kabaklı, 1990, s. 356).

Yazar, sade, terkipsiz, yalın bir anlatım yolunu tercih etmiştir, halkın dilindeki deyimleri çokça kullanır. “Konuşma dilini yazıya uygulama işini ülkü edinip bütün eserlerini bu yolda yazan ilk sanatçı Ömer Seyfettin'dir” (Kudret, 1987, s. 22).



*Beyaz Lale*, sade ve anlaşılır bir Türkçe ile kaleme alınmıştır. Yazar, hikâyenin akıcılık kazanması için tasvirlerle önemli ölçüde yer verir. Ömer Seyfettin, hikâyelerinin çoğuna tasvirlerle başlar. Hikâyenin ilk paragrafında da Ömer Seyfettin tarzı tasvirler vardır:

Hudutta bozulan ordu iki gündün beri Serez'den geçiyordu. Hava serin ve güzeldi. Ilık bir sonbahar güneşi boş, çimensiz tarlaları, üzerinde henüz taze ve korkak izler duran geniş yolları parlatıyordu (Seyfettin, 2000, s. 5).

Hikâyenin başkişisi Lale şöyle tasvir edilir:

Lâ'li'nin arkasında siyah ve bol bir yeldirme ve başında kalın ve beyaz ipekten bir namaz bezi vardı. Yüzü beyaz bir rüya bulutunun arasından doğan hayalî bir ay kadar parlıyor. Ve uzun boylu, bedî ve mükemmel endamı bol ve yeldirmenin altında, âli bir şiirin vezin ve kafiyeyle örtülü derin ve müheyyiç manası gibi, müphem bir vüruh ile belirliyordu... Sık ve kıvrıkcık kirpiklerini minimini ve siyah hâlelerle gözlerini kapıyor, küçük ve pembe burnunun şeffaf ve pembe yanağına görünmez gölgesi düşüyor ve bir al gül tomurcuğundan daha hâreli olan küçük ağzının rengi daha koyulaşıyordu (Seyfettin, 2000, s. 36).

*Beyaz Lale* hikâyesi, Ömer Seyfettin'in sanat anlayışını yansıtan sade dil ve akıcı üslup ile kaleme alınmıştır. Bu durum, yazarın duygu, düşünce ve mesajlarını daha geniş kitlelere etkili biçimde aktarmasını sağlar.

## Sonuç

*Beyaz Lale*, vaka zincirindeki halkaların güçlü oluşu ve konu, izlek, şahıs kadrosu, zaman, mekân gibi hikâye öğeleri arasındaki uyumla dikkat çeken bir hikâyedir. Yazar, bu eserini oluştururken dönemin sosyal ve siyasi yapısını ön plana alır. Ömer Seyfettin'in, Balkanlarda üsteğmen olarak görev yaptığı dönemdeki gözlemlerinin ürünlerinden biri olan *Beyaz Lale*, Balkan komitacılarının Türklere yaptıkları zulümleri anlatır. Bu yıllarda Balkanlarda Türklere karşı Bulgar, Yahudi, Rum, Makedon vb. topluluklar büyük bir soykırım yaparlar. Ömer Seyfettin bu hikâye ile Balkan Savaşları sırasındaki acıları, katliamları, soykırımları dile getirirken, millî bilinci uyandırmak ister.

*Beyaz Lale*'de Ömer Seyfettin, sade dil ve akıcı bir üslup kullanır, kişi ve tabiat tasvirlerinde başarılı kompozisyonlar çizer. Bu hikâye, vaka halkalarını bir araya getirmede başarılıdır. Zaman bakımından kronolojik bir yapı gösteren *Beyaz Lale*'de olaylar, Balkan Savaşları yıllarında geçer.

Sonuç olarak, Ömer Seyfettin, *Beyaz Lale* ile, yapı ve muhteva unsurlarını bir kompozisyon dâhilinde kurgulayıp olay hikâyeciliğinin teknik özelliklerine uygun bir eser meydana getirmiştir.

**Kaynakça**

- Aktaş, Ş. (2000). *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Andı, M.F. (1999). *Ömer Seyfettin*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Arslan, F. (2009). *Öykünün Sesini Kısmak*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. Cilt 2, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Başçallı, Ş. (2010). *Ömer Seyfettin'in Eserlerinde Dil ve Milliyetçilik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Belge, M. (1994). *Edebiyat Üzerine Yazılar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Forster, E. M. (1985). *Roman Sanatı* (Ü. Aytür, Çev.). İstanbul: Adam Yayınları.
- İpek, B. (2007). Pembe İncili Kaftan ve "Muhsin Çelebi". *Türk Dili, XCIII*(664), 330-337
- Kabaklı, A. (1990). *Türk Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kaplan, M. (2003). *Hikâye Tahlilleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Korkmaz, R. (2007). "Küçürek Öykü (Short Short Story) Türü ya da Bir Çılgınlığın Metinleşmesi", *Öyküde Sözcük Ekonomisi Kısa Kısa, Küçürek Öykü I. Hece Öykü, 19*, 31-36.
- Korkmaz, R. (2008). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kudret, C. (1987). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*. Cilt 2, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Kurt, Ö. (2009). *Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Ömer Seyfettin'in Romanlarında, Öykülerinde ve Tiyatro Eserlerinde Azınlıklar ve Yabancılar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Lekesiz, Ö. (1997). *Yeni Türk Edebiyatında Öykü*. Cilt 1, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Seyfettin, Ö. (2000). *Beyaz Lale*. İstanbul: Serhat Yayınları.
- Stevick, P. (2004). *Roman Teorisi* (Sevim Kantarcıoğlu, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahinoğlu, M. (2011). *Savaş ve Edebiyat Ekseninde Ernst Jünger'in "Mermer Yalılar" ve Ömer Seyfettin'in "Beyaz Lale" ile "Bomba" Adlı Eserlerinin Karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul
- Tanpınar, A. H. (2007). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yener, C. (1975). Ömer Seyfettin'in Öykücülüğüne Toplu Bir Bakış. *Türk Öykücülüğü Özel Sayısı. Türk Dili, 286*, 44-53.



# MARSHALL PLANI VE MİLLİ PRODÜKTİVİTE MERKEZİ'NİN KURULUŞU

*Derviş KILINÇKAYA*

**Özet:** Türkiye’de *Müsmiriyet/Verimlilik/Prodüktivite* kavramının bir tartışma konusu hâline gelmesi yeni sayılabilir. 1920’li yılların sonlarından başlayarak sürdürülen çalışmalar, konuyla ilgilenen sivil ve yarı sivil bazı derneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu makale Türkiye’de bu derneklerin ortaya çıkışı ve kavramı kurumlaştıracak yapıların gelişim sürecini ele almaktadır. Keza, ABD’nin Marshall Planı’nı uygulamaya koyması ile birlikte bütün Avrupa’da “Prodüktivite Kurumları”, ya kurulmuş yahut benzer adı taşıyan kuruluşlar plana uygun şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Türkiye’de bir prodüktivite kurumunun ortaya çıkışı ise ancak 17 yıl sonra mümkün olabilmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Verimlilik, Marshall Planı, Milli Prodüktivite Kurumu, Türkiye Sanayi Kongresi, Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi.

## The Marshall Plan and the Foundation of Turkish National Productivity Institution

**Abstract:** The Concept of *productivity* has recently become a new discussion point in Turkey. Various studies conducted since the end of the 1920’s have created some civil and semi-civil organizations and societies. This article covers the process of development of structures that has contributed to the emergence of those organizations and societies. Also, as a result of Marshall Plan, organizations such as “Productivity Institutions” have been created or similar organizations have been reconstructed all over Europe. In Turkey, it took seventeen years to set up a productivity institution after European experience.

**Key words:** Productivity, Marshall Plan, National Productivity Organization, Turkey Industry Congress, Inter-ministerial Committee for Productivity.

## Marshall Planı ve Milli Prodüktivite Merkezi’nin Kuruluşu

Kaynakların sınırlılığı, bunlardan bir kısmının niteliği itibarıyla insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeniden üretilmesini mümkün ve zorunlu kılmaktadır. Bu süreçte kullanılan üretici güçlerle, harcanan çabayla, kullanılan kaynakla üretimin, doğrudan ilişkilendirilmesinin gerekliliği çağlar boyunca tartışılmıştır. Özellikle sanayi inkişabı ve gelişen kapitalizm “verimlilik” kavramını ön plana çıkarmış, batıda soruna ilişkin tartışmalar da bu çerçevede şekillenmiştir<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Verimlilik kavramı, “mallar, hizmetler ve diğer sonuçlar (çıktılar) ile bunların üretiminde kullanılan kaynaklar (girdiler) arasındaki ilişkiyi; aynı girdi ile en çok çıktının elde edilmesi veya aynı çıktının en az girdi ile uygun kalite dikkate alınarak sağlanmasını” ifade etmektedir. Kavramın gelişimi hakkında geniş bilgi için bk. Odabaşı (1997, ss. 16-17), Suiçmez (1999, s. 1), Apaydın (1967, ss. 60-62).

İttihatçıların tasarılarının çoğu, dönemin olağanüstü şartlarından ötürü kâğıt üzerinde kalmışsa da, aydın, yönetici-seçkinlerin özlem ve hedeflerinin neler olduğu hakkında gerekli kanaati edinmek için ciddi bir yazılı miras bıraktıkları söylenebilir. Bu hedefler en önemlilerinden biri I. Dünya savaşının başlamasıyla gelişimi hız kazanan “milli iktisat” fikridir. Nitekim sanayileşmeye ilişkin sorunlarla alakalı ilk yasalar ve düzenlemeler de sistemli olarak bu devirde göze çarpmaya başlar (Toprak, 1982, ss. 166-171)<sup>2</sup>.

Kendi güdümünde bir *milli burjuvazi* yaratarak buna dayanmak fikri, siyasal iktidarlarını sürdürmek isteyen İttihatçı kadrolar için en belirgin hedeflerden biri olmuştur (Toprak, 1982, s. 17)<sup>3</sup>. Bu çerçevede, savaşın başlamasının hemen ardından kapitülasyonlar kaldırılmış (Düstur, 1332, II.Tertip)<sup>4</sup>, şirketleşme desteklenmiş (Toprak, 1982, ss. 205-210) ve milli bankaların kurulmasına başlanmıştır (Ökçün, 1975, s. 420).

Rahatlıkla tahmin edilebileceği gibi hem sanayi işçiliğinin henüz toplam istihdam içindeki yerinin sınırlılığı hem de sanayinin henüz başlangıç düzeyinde bile olmadığı bir ülkede tartışmalar, sanayileşmeden doğan sorunlardan daha çok sanayileşmenin bizatihi kendisinin nasıl gerçekleştirileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kolayca tahmin edilebileceği gibi bu dönemde bir verimlilik tartışmasının gündeme gelmesi beklenemezdi, en azından elimizde buna dair yeterli araştırma yoktur. 1923'te İzmir'de toplanan “**Türkiye İktisat Kongresi**” tutanaklarında yahut hazırlık çalışmalarında *verimlilik* kavramına ilişkin herhangi bir atıfta bulunulmaz (Ökçün, 1981). Yeni Türk devletinin kurucuları için ilk ve asıl hedef, sanayileşmek ve milleti yoksulluktan kurtarmaktır. Bu anlaşılabilir bir şeydir zira *verimlilik* ancak gelişme yeteneği kazanmış bir ekonominin sorunu olabilirdi.

<sup>2</sup> Sorunun endüstriyel ilişkiler boyutunu inceleyen bir çalışma olarak Bk. Dereli (1975, s. 318 vd.).

<sup>3</sup> “Saltanat-ı meşruta zimâmdârlarından Türk olanlar... Harb-ı Umumî başladığı sıralarda Osmanlı saltanatı beka bulursa ancak Türk milletine dayanarak beka bulabileceğine kani olmuşlardır. Türk milletinin bu azim yükü sırtında taşıyabilmesi için yegâne çare, miktar-ı nüfus ve iktisadî kuvvet itibarıyla şimdi düşmüş olduğu vaziyetten her ne pahasına olursa olsun kurtarılmasıydı: Harb-ı Umumî esnasında Türk’ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir zengin sınıfı bir burjuvazi ihdas etmek, bunun için memlekette, devletin veya Türklerin elinde sanayi-i azîme vücûde getirmek, mütefevvik ve rakip olan kavimlere karşı muayyen ve ciddi bir siyaset takip etmek, bu gaye ile izah edilebilir...” Bk. Akçuraoğlu (1340, ss. 164-165).

<sup>4</sup> İttihat ve Terakki Cemiyeti hemen her konuda olduğu gibi bu sorunu da 15 Ekim 1914'de çıkardığı bir “Kanun-u Muvakkat/Geçici Kanun”la çözmüştür. Bu kanunların önemli bölümü Düstur II. Tertibe ek olarak yayınlanan Mütemmim ciltte bulunmaktadır.

Bilindiği gibi Lozan Antlaşması, yeni Türk Devleti'nin uluslararası bakımdan meşruiyetini sağlamanın yanı sıra; Osmanlı devletinin tasfiyesini de gerçekleştiren bir uluslararası hukuk belgesidir<sup>5</sup>. Antlaşmanın ekonomik hükümleri, daha önceki uluslararası sözleşmelere de atıfta bulunarak, Osmanlı borçlarının tasfiyesini eski Osmanlı toprakları üzerinde kurulan yeni devletler arasında paylaşıyordu. Bu durum, *misak-ı milli sınırları içindeki* yeni Türk devletinin sırtına hayli ağır bir ekonomik fatura yüklemiştir. 1929'dan başlayarak ekonomik konulardaki sınırlamaların peyderpey ortadan kalkmaya başlaması, Cumhuriyet'i kuran siyasi kadroların hareket alanını kısmen genişletmiştir. Ancak, gene de ekonomik hedeflere ulaşmak için aşılması gereken sermaye ve müteşebbis kıtlığı, teknik bilgi ve birikim eksikliği gibi sorunlar, devleti zorunlu olarak ekonomik bakımdan başat aktör durumuna getirmiştir. İlk anda düşünülen tedbirlerden biri, halkın tasarruf alışkanlığını geliştirmek ve daha az tüketip daha çok biriktirip, bu birikimini bankalara yönlendirmek yoluyla yatırımlarda kullanılabilecek ulusal kaynakları oluşturmak şeklinde kendini göstermiştir. Halkın bu amaçla eğitilmesi için girişilen çaba, tam bir ulusal seferberlik şeklinde uygulanmış ve bu da **Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti**'nin öncülüğünde yürütülmüştür.

Ekonomi ve kalkınma sorunlarının öne çıkmaya başladığı bu dönemde, ekonomi bilimi ile ilgili ilk sivil örgütlenmeler de kendini göstermeye başladı. **Türk İktisatçılar Cemiyeti** bu hareketlenmenin ilk basamağını oluşturmuştur. Daha sonra “Türk İktisat Cemiyeti” olarak aynı çekirdek kadro tarafından sürdürülen bu çaba bilimle hayatın örtüştüğü gelişmelere yol açmıştır. Türkiye’de “verimlilik” kavramının yukarıda tanımlanan anlamıyla gündeme girişini sağlayan kurumların sayısı fazla değildir. Bunları **Ali İktisat Meclisi, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Türk İktisatçılar Cemiyeti, Türk Sevk ve İdare Cemiyeti** olarak sıralayabiliriz.

Prodüktivite veya verimlilik hareketi tam da bu noktada devreye girmiştir. Zira Cumhuriyeti kuran “öncü kadroların”, sonraki dönemlerde pek az rastlanabilecek katılımcılıkla oluşturdukları iktisadi programı uygulamak için harekete geçtikleri andan itibaren “Rasyonalizasyon/ Müsmiriyet/ Prodüktivite” kavramları ekonomi literatürümüze girmiştir.

## 1. Marshall Planı ve Türkiye

İnsanoğlunun bu güne kadar yaşadığı savaşlar içinde en yıkıcısı olan II. Dünya savaşının sona ermesi ile birlikte ABD'nin dünyadaki rolü de değişmeye başlamıştır. Gerek 20. yüzyılın başlarında, gerekse iki savaş arası dönemde Avrupa işlerine karışmayan ABD, II. Dünya savaşına girdikten sonra 1918 sonrasında olduğu gibi tedricen Avrupa işlerinden çekilmemiş ve Avrupa'nın kendi gücünü tüketen savaş sonrasında ortaya çıkan sorunları çözme işini,

<sup>5</sup> Antlaşma hükümleri için Bk. Düstur, (1931), III. Tertip, C. 5, İstanbul, s. 16 vd.

ayakta kalabilen tek *demokratik* güç olarak üstlenmiştir. Avrupa’da ve dünyada Amerikan etkisinin belirgin hâle gelmesi ve diğer kavramlarda olduğu gibi “prodüktivite” kavramında da ortaya yeni bir sentez çıkmıştır. Aşağıda bu sürecin konumuzu ilgilendiren bölümü üzerinde durulacaktır.

ABD’nin II. Dünya savaşı sonrasında karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, gücünü ve etkisini kaybederek Sovyetler karşısında zayıflamış bulunan Avrupa’da “güvenlik” sorunudur. En az onun kadar önemli bir diğer sorun ise; “yoksulluğun” ortadan kaldırılması ve Avrupa ekonomisinin bir kalkınma temposu yakalamasının sağlanması idi. Savaşın ekonomik alt yapıya indirdiği ağır darbe tam bir toplumsal felakete yol açmış bulunuyordu.

...uzun yılların ürünü olan altyapıyı ortadan kaldırmıştı. Özellikle kıta Avrupa’sında, köprüler, yollar ve su kanallarının büyük bölümü tahrip edilmişti. Zirai alanlar patlamamış mermiler veya mayınlarla doluydu. Fabrikaların çoğu yok edilmiş, sağlam kalanlar ise kalifiye iş gücü yokluğundan çalışamaz durumdaydı... Ülkeler mültecilerle dolup taşmaktaydı... (Sander, 1996, s. 176; Karş.: Erhan, 1996, s. 260).

Dolayısıyla, ABD’nin Avrupa’ya dönük yeni politikalar üretmesi gerektiğine ilişkin ilk adım Başkan Truman’ın 12 Mart 1947’de Amerikan Kongresinde yaptığı bir konuşmayla atıldı (Armaoğlu, 1991, ss. 152-157). Truman, Kongre ve Senatonun ortak toplantısında yaptığı bu konuşmada “...Türkiye’nin toprak bütünlüğünün korunmasının Ortadoğu’daki düzenin korunması için bir zaruret olduğunu belirtiyor ve Türkiye ile Yunanistan’ın durumlarının birbirine bağlılığına...” işaret ediyordu (Armaoğlu, 1992, s. 442). Kongre 22 Mayıs 1947’de bu talebi onayladı.

Bilindiği gibi, Türkiye II. Dünya Savaşı’na katılmamıştı. Savaş sonrasında askeri ve ekonomik bakımdan bitkin düşmüş Avrupa’da ortaya çıkan SSCB tehdidinin yöneldiği ülkelerden biri olarak Türkiye, ciddi bir güvenlik endişesi içine düştü. Öte yandan ülkedeki yaygın yoksulluk, komünist propagandasına da uygun bir ortam oluşturuyordu. ABD’nin bu yeni “önleyici doktrin”i ile Türkiye, sınırlı biçimde de olsa ABD güvenlik şemsiyesi altına girdiğini düşünerek bir ölçüde rahatlamıştır. Öte yandan, ABD’nin 1945 Haziranı ile 1946 sonu arasında Avrupa’ya yaptığı yardımların miktarı 15 milyar doları bulmuş, fakat bu yardımlar daha çok bütçe açıklarının kapatılmasında ve ithalatın karşılanmasında kullanılmıştı (Armaoğlu, 1992, s. 443; Erhan, 1996, s. 261).

5 Haziran 1947’de Dışişleri Bakanı George Marshall’ın Harvard Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada bu duruma temas edilerek bu yardımların bir plana bağlanması fikri ortaya atıldı ve bu konuşmanın bir sonucu olarak 16 Nisan 1948’de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı (EEC)

kuruldu (Armaoğlu, 1991, s. 165). Planın resmi adı “Avrupa Kalkınma Planı”<sup>6</sup> (ERP) olarak belirlenmişti (Ete, 1949, s. 79).

Nitekim Birleşmiş Milletler Teşkilatı bünyesinde ekonomik oluşumlar meydana getirilirken, kaynakların verimli şekilde kullanılmasına özel bir önem verilmeye başlandı. Gerek ülkelerin ekonomik olarak gelişmelerine verilen önem, gerekse ekonomistler ve örgüt kuramcıları arasında öteden beri devam eden tartışmalar, uluslararası kuruluşların *verimlilik* üzerine kesin belirlemeler yapmalarıyla, bir anlamda rayına oturdu.

Aslında, sorunun bu boyutuna ilişkin gelişmeler biraz daha geriye gitmektedir. 10 Mayıs 1944’de toplanan **Uluslararası Çalışma Örgütü** (ILO) Genel Kurulu’nda yayınlanan **Philadelphia Bildirisi**’nde, I. ve II. kısımlarda özetle aşağıdaki noktalar vurgulanır:

1. Emek bir mal değildir;
2. Dernek kurma ve ifade özgürlüğü desteklenen bir ilerlemenin vazgeçilmez şartıdır;
3. Yoksulluk, bulunduğu yerlerde, herkesin refahına yönelik bir tehlike oluşturur;
4. İhtiyaca karşı mücadele, her ulusun kendi ülkesi içerisinde tükenmez bir güçle ve kamu yararının sağlanması amacıyla işçi ve işveren temsilcilerinin Hükümet temsilcileri ile eşit şartları içinde katılımlarıyla yapacakları serbest tartışmalara ve alacakları demokratik kararlara hâkim olarak sürekli ve ortak bir uluslararası gayretle yürütülecektir.
5. Konferans, aşağıda yazılı bulunan hususların gerçekleşmesini sağlayacak programların uygulanması işinde çeşitli uluslara yardımın, Uluslararası Çalışma Örgütü için önemli bir yükümlülük oluşturduğunu kabul eder:
6. Tam istihdamın sağlanması ve hayat seviyesinin yükseltilmesi, işçileri, becerilerini ve bilgilerini bütünüyle gösterebilmekten zevk duyacakları işlerde çalıştırmak ve bu sayede ortak refaha en iyi biçimde katkıda bulunmak<sup>7</sup>...

Görüldüğü gibi bu bildiri de temel olarak savaş sonrası Avrupa’sının kalkınabilmesi için çözüm önerileri ve ilkeler yer almaktadır. Bunun sistemli bir projeye dönüşmesi ise yukarıda anlatılan gelişmeler sonrasına tekabül etmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün savaş sonrasında belirlediği bu çerçeveye “işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi” ilkesi üzerine

<sup>6</sup> “European Recovering Program” karşılığı olarak kullanılmıştır.

<sup>7</sup> Kararların tam metni için bk. <http://www.ilo.org/public/english/about/iloconst.htm> (11.05.2011) keza bildirinin metni için bk. <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/about/polveprog.htm> (11.05.2011).



oturtulmuştur. Bu temel yaklaşımın hayata geçirilmesi bir kurumlaşmayı da zorunlu kılıyordu. Sendikalaşma, iş güvenliği ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi gibi ilkeler üzerine oturtulan yeni çalışma hayatındaki uygulamalar, refah yükselmesinin verimliliğin artışıyla yakın ilgisini ortaya çıkarmış ve bu deneyimlerin sonucu olarak da kaynakların olabildiğince verimli kullanılabilmesi için bir “eğitim sürecinin gerekliliği” kendini göstermiştir.

Türk-İş’in kurulması “işçi eğitimi ve verimlilik” sorunlarının Türkiye’nin gündeminde de yer almasını hızlandıran bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Uluslararası yardımların bu alanlara hasredilmesi şüphesiz ilgili ülke hükümetlerinin gösterdikleri arzu ile de ilgilidir. Nitekim Avrupa’daki hükümetlerin söz konusu yardımlardan faydalanabilmesi için öncelikle Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’na dâhil olması, sonra da ABD ile bir “İktisadi İşbirliği Anlaşması” imzalaması gerekiyordu (BCA 030.01.125.801.5:5). Doğal olarak, Türkiye için de uygulama farklı olmamıştır.

Türkiye’nin de içinde bulunduğu Avrupa devletlerine ABD tarafından yapılacak yardımı içeren Ekonomik İşbirliği Anlaşması, 4 Temmuz 1948’de imzalandı. Yasa, 8 Temmuz’da TBMM’de görüşülerek kabul edildi ve 13 Temmuz’da yayımlanarak yürürlüğe girdi (*Resmî Gazete*, 13 Nisan 1948, Sayı 6956): Anlaşmanın II. Maddesinin 2. bendinde yer alan “Avrupa İktisadi İşbirliği Mukavelesinin 8. maddesinin katılan memleketlerde mevcut insan kuvvetinden **tesirli ve tam bir surette istifadeye matuf gayesini göz önünde tutarak...**” ibaresine yer veriliyor ve anlaşmanın ayrılmaz parçası olarak metinde kabul edilen Ek’te ise kaynakların etkin şekilde kullanılmasına ilişkin hükümler bulunuyordu (Armaoğlu, 1991, s. 171). ABD ile yapılan anlaşma hükümlerine göre Türkiye, Avrupa Ekonomik İşbirliği Sözleşmesi hedeflerine uygun bir şekilde hareket etmeyi ve ABD’deki İktisadi İşbirliği Teşkilatı (Economic Cooperation Administration-ECA) temsilcilerinin ülkede görev almalarını sağlayarak, bunlara diplomatik ayrıcalık tanımayı kabul etmektedir. Türkiye’deki ECA temsilcisi doğrudan doğruya Amerika’daki merkeze bağlı olup, siyasi bakımdan ABD Büyükelçiliği ile ilişkilidir (BCA 030. 01.125. 801. 5: 5). Nitekim Anlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra ECA’nın Türkiye misyonu faaliyete geçirilmiştir (Ete, 1949, s. 70)<sup>8</sup>.

Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardımlar doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki grupta mütalaa edilebilir. Doğrudan yardımlar, ABD’den veya Dolar sahasından yapılacak ithalatı karşılamak üzere nakit olarak verilen Dolar

<sup>8</sup> *Economic Cooperation Administration* (İktisadi İşbirliği İdaresi) Marshall Planını katılan ülkelerde yürütmekle ilgili bir kurumdu ve merkezi Washington’daydı. Kurumun Türkiye’deki merkezi Ankara Atatürk Bulvarı 373 numarada faaliyet gösteriyordu. Bu merkezin resmi adı *ECA Special Mission to Turkey* idi ve başında Büyükelçi Russell M. Dorr bulunuyor, yardımcılıklarını ise Orren McJunkins ve Henry Wiens yürütüyorlardı. Bk. Ete (1947, s. 70).

yardımlarıdır. Bu yardım kredi, hibe ve şarta bağlı olmak üzere üç şekilde yapılıyordu. Dolaylı yardımlar ise katılan memleketlerden yapılacak ithalat ve satın almaları karşılamak üzere sağlanan yardımlardır. Amerikan yardımı, programa katılan devletlere öncelikle 4 yıllık uzun vadeli bir kalkınma programı hazırlamak ve her yıl düzeltilmiş bir program ortaya koymak zorunluluğuna bağlanmıştı (BCA 030. 01.125. 801. 5: 5-6)<sup>9</sup>. Öte yandan bu program çerçevesinde ülkedeki kalkınma çabasının yönlendirilmesi -ve bir bakıma denetlenmesi- amacıyla ABD'den uzmanlar getirilmekte ve Türkiye'den bilgi ve ihtisaslarını artırmak üzere buraya elemanlar gönderilmekte idi. 1951 Kasım ayı sonuna kadar 1.143.084 dolar hibe ve 1.089.898 dolar kredi olmak üzere toplam 2.232.982 dolar yardım alınmıştır (BCA 030. 01.125. 801. 5: 12). Yine bu çerçevede yapılan yardımların kullanımına ilişkin görüşmeler yapmak üzere Türkiye'ye gelen Barker Heyeti'nin hükümete özellikle Amme İdaresi alanındaki tavsiyeleri konumuzla ilgisi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre:

- 1- Hükümet, Türk ve Ecnebi uzmanların yardımıyla devlet organizasyon ve idaresinin bütün aşamalarını inceleyecek tarafsız bir komisyon kurmalıdır.
- 2- Ekonomik işbirliği dairesi tarafından hâlen yürütülmekte olan incelemelerin ışığında... âmme idaresi ve işletme sahalarında yetiştirmeyi sağlamak üzere, gerek üniversitelerde ve gerekse dairelerde kursların açılması...<sup>10</sup> tavsiye ediliyordu.

Anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra ABD, Türkiye'ye 1 milyon dolar verileceğini ve bu yardımın kullanılabilmesi için bir proje hazırlanmasını teklif etti. Sözleşme 25 Haziran 1953 tarihinde imzalandı. Sözleşmeye göre:

- 1- Yardımın takriben 540.000 Türk lirası İş İdarecisi Yetiştirme Programına ayrılacaktır.
- 2- Yardımın takriben 600.000 Türk lirası İşçi Yetiştirme Programına ayrılacaktır.
- 3- Fonlardan üzerinde müştereken mutabık kalınacak bir miktarı, ucuz meskenler inşaatının geliştirilmesi ve daha verimli inşaat tekniği ile müterakki muhasebe ve idare usullerinin vaz'ı maksadı ile mesken kooperatiflerine yardım olarak tahsis edilecektir.
- 4- Fonların bir kısmının küçük ve ortak istihlak maddeleri sanayii'nin geliştirilmesi için ikrazat vesair şekillerde kullanılması imkânı da gözden geçirilecektir.
- 5- Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, Türkiye'de bir prodüktivite programının gelişmesini destekleyecektir.

<sup>9</sup> Yardım kararının Amerikan Kongresi'nden geçiş süreci için BCA 030.01.125.801.5:6.

<sup>10</sup> BCA 030.01.134.873.38, Barker Raporu'ndan özetlenmiştir. Bilindiği gibi bu tavsiyenin kurumsal sonucu *Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü*'nün kurulmasıdır.

6- İşbu anlaşma tahtında prodüktivite projeleri ve programları için temin edilmiş olan fonların bir prodüktivite merkezi kurulabilmesini teminen iş bu anlaşma tarihinden itibaren iki yıl zarfında sarf edilmesi derpiş edilmiştir.

1953 yılında<sup>11</sup> dönemin Bakanlar Kurulunun Dışişleri Bakanlığı'na verdiği yetki üzerine Moody Found'dan sağlanan 1 milyon dolarlık yardımın harcanmasında ortaya çıkan güçlükleri aşmak amacıyla 25 Haziran 1954'de, ilk anlaşmaya ek bir anlaşma yapılarak:

1- İşletmeler, İktisat ve Ticaret, Çalışma, Maarif, Maliye Bakanlıkları ile Milletlerarası İşbirliği Teşkilatı temsilcilerinden oluşturulan bir "Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi" kurulmasına karar verilmiştir.

2- Anlaşmada bahsi edilen 'İş İdarecisi Yetiştirme' projesinin işletmeler ile İktisat ve Ticaret Bakanlığı'nın, 'İşçi Yetiştirme' projesinin ise Çalışma Bakanlığı'nın nezareti altında yürütülmesi kararlaştırılmış ve her iki proje için birer direktör tayin edilmiştir<sup>12</sup>.

Ancak Amerikan yardımının yürürlüğe girmesi, söz konusu prodüktivite merkezinin özerk bir yapıda olması ve bir de işçi temsilcisinin bulunması şartına bağlanmıştı (Ete, 1958, s. 259).

## 2. Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi'nin Kurulması ve Faaliyetleri

Nitekim bu gelişmenin akabinde hükümet, *Dışişleri Bakanlığı İktisadi İşbirliği Dairesi* aracılığıyla söz konusu merkezle ilgilenmiş; Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği, İzmir'de Ege Sanayi Odası, İstanbul Sanayi Odası, Esnaf ve Sanatkârlar Federasyonu ve İşçi sendikaları bu merkeze destek vermişlerdir (Ete, 1958, s.

<sup>11</sup> Burada kesin bir tarih belirlemek mümkün olmadı. Bunun sebebi, Dışişleri Bakanlığının durumu bir bakıma kurtarabilmek için Bakanlık dışında bir organizasyon oluşturabilme çabasıdır. Dolayısıyla başlangıçta Sanayi Sevk ve İdare Merkezi olarak kurulan bu merkez daha sonra yukarıda anılan anlaşmanın yarattığı zorunlulukla Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi'ne dönüşecektir.

<sup>12</sup> Yukarıda anılan anlaşmanın imzalanmasından ve Barker Heyeti Raporu'nun sunulmasından hemen sonra, Ankara'da birkaç mühendis ve iktisatçı gencin teşebbüsü ile *Sanayi Sevk ve İdare Cemiyeti*'nin kurulduğu ileri sürülmüştür. Bk. *Milli Prodüktivite Merkezi VI. Genel Kurulu* (1968, s. 32). Ancak bu organizasyonun ABD'deki benzerleri gibi verimliliği artırmak amacıyla faaliyet gösterecek bir yarı-sivil organizasyon olduğunu gösteren işaretler oldukça fazladır. Devlet organizasyonu içinde bu tarz bir yapının henüz kurulmamış olması sebebiyle söz konusu yapılanmanın teşvik edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kayıt oldukça tartışmalıdır. Çünkü böyle bir cemiyetin varlığına ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Ancak buraya alınmasının sebebi adeta gelenekleşmiş bir yanlış hâline gelmiş olmasıdır. Bu dernek *Türk Sevk ve İdare Derneği* olmalıdır ki, o da 1962 yılında kurulmuştur. *American Management Association*'ın karşılığı olarak kullanılmış olmalıdır. Bk. Planty (1962).

258). Amerikalılar, ECA'nın Türkiye Merkezi'nin bulunduğu binada bu işlerin yürütülmesi için bir yer tahsis etmelerinden sonra merkezin idare kadrosuna, Hariciye, Maliye, Maarif, Sanayi, Çalışma Bakanlıklarının temsilcilerinden oluşan bir İdare Heyeti atandı. Bu merkez daha sonra *Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi* adını almıştır (Ete, 1958, s. 258)<sup>13</sup>. Nitekim, 1958 yılında *Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi* tarafından hazırlanan bir Faaliyet Raporu'nda Prodüktivite Merkezi'nin kuruluşu sırasında *Sınai Sevkü İdare Geliştirme Merkezi* adıyla kurulduğu ifade edilmektedir ve daha sonra bu komiteye bağlı olarak *Prodüktivite Merkezi*'nin oluşturulduğuna temas edilmektedir (1958 Yılı Faaliyet Raporu, 14 vd.; *Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları*, 1965, ss. 47-48). Bu merkezin faaliyetine Amerikalılar doğrudan doğruya müdahil durumdadırlar. Amerikan Yardım Heyetinden iki üye söz konusu merkezde görev yapmıştır ve bu durum zaman zaman münakaşalara da yol açmıştır (*Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları*, 1965, s. 48). Merkez, 1953-1955 yılları arasında salt **sevk ve idare** alanında yoğun bir eğitim programı yürütmeye yönelmiştir. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla merkezin bu faaliyetleri sonucunda ülkede konuyla ilgilenen dernek ve teşekküller ortaya çıkmaya başlamıştır (Ete, 1958, s. 255)<sup>14</sup>.

Komitenin misyonu *idareci yetiştirmek* ve kurulacak olan Milli Prodüktivite Merkezi'nin yasal altyapısı için hazırlıklar yapmaktır.

1953-1955 yılları arasında merkezin faaliyetlerinin ağırlık noktasını “*Sevk ve İdare Eğitimi*” teşkil etmiştir. Önemli bölümü Amerikalı uzmanlar tarafından yürütülen bu eğitim çalışmalarının ana konularını şunlar oluşturuyordu:

1- Yüksek Sevk ve İdare Seminerleri: Orta ve üst kademe yöneticilere modern teşkilat ilkelerini öğrenmelerini ve uygulamalarını sağlamak amacıyla düzenlenmiştir. Bu seminerlere 42 resmi ve özel kuruluştan 63 yönetici katılmış ve başarı göstermiştir. Bunların 31'i yönetici, 21'i yüksek mühendis ve teknik eleman, 11'i muhasebeci ve memurdur (1958 Yılı Faaliyet Raporu, ss. 15-16).

2- Personel Yönetimi ve Halkla İlişkiler Seminerleri: Her kademedeki yöneticilerin daha tatminkâr işbirliğini sağlamak amacıyla düzenlenen bu seminerlere 34 yönetici katılmış ve başarılı olmuştur. Bunların 20'si yönetici, 8'i yüksek mühendis ve teknik eleman, 6'sı ise muhasebeci ve memurdur.

<sup>13</sup> 1965 yılında yapılan ilk genel kurulda söz alan Mehmet Odabaş duruma açıklık kazandırmaktadır : “...Bakanlıklararası Prodüktivite Komitesi Bakanlar Kurulunun Dışişleri Bakanlığı'na verdiği yetkiye dayanılarak geçici olarak kurulmuştur...” *Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları* (1965, ss. 47-48).

<sup>14</sup> Ancak bu aktarımda bir belirsizlik vardır ve TMMOB'nin web sitesine yansıyan bu yanlış anlaşılma oradan yapılan alıntılarda da devam etmektedir. Ete, muhtemelen *Sınai Sevk ve İdare Geliştirme Merkezi*'ni kastetmektedir. Bk. Ete, 1958, ss. 255 vd.

3- İş Yöntemlerini Geliştirme Seminerleri: Bu seminerlere 8 yönetici katılmış ve kendi kurumlarında uygulamacı olmak üzere yetiştirilmişlerdir.

4- Koordinasyon ve İstişare Faaliyetleri: Komite, çeşitli sanayi bölgelerindeki yerel Ticaret ve Sanayi Odaları ile işbirliği yaparak bölgelerin ihtiyaçlarını tespiti çalışmış ve etkinliklerini geniş bir sanayici kitlesine duyurmaya çaba harcamıştır.

Bu merkezler Bursa, İzmir, Adana, Mersin, İskenderun, Balıkesir, İstanbul, Eskişehir ve Ankara'dır (1958 Yılı Faaliyet Raporu, ss. 17-22). Ayrıca Prodükivite etkinliklerinin yurt sathına yayılması için de bazı Prodükivite derneklerinin kurulması için çaba harcanmıştır.

1955-1958 yılları arasında Ticaret ve Sanayi Bakanlıklarına bağlı iktisadi devlet teşekküllerinden sağlanan yardımlarla faaliyetler sürdürülebilmiştir. Mali sorunun boyutlarını anlayabilmek açısından, merkezde çalışanların 1957 yılının son üç ayında maaş alamadıklarını hatırlatmak yeterli olacaktır (1958 Yılı Faaliyet Raporu, s. 1). Ancak bütün bu olumsuzluklara karşın; merkezin, yerel Ticaret ve Sanayi Odaları ile geliştirdiği işbirliği sonucunda Bursa, İzmir, Adana, Mersin, İskenderun, İstanbul, Eskişehir ve Ankara'da çeşitli eğitim faaliyetleri gerçekleştirildi ve ilk adımda İstanbul'da "Döküm Sanayi Prodükivite Kurumu", Eskişehir ve Sakarya'da da "Prodükivite Kurumu" adıyla bağımsız kurumlar oluşturuldu. Bu kurumların ortaya çıkması, Ankara'daki eğitim merkezinin ve VPK'nin kurumlaşma açısından yüklendiği misyonun gerçekleşmesi yolundaki ilk önemli adımdır (1958 Yılı Faaliyet Raporu, ss. 22-23).

Komite'nin Amerikalı uzmanların yardımıyla 1955 yılında yaptığı çalışmalar, Türkiye sanayisinin her kademesinde yönetici eğitimine ihtiyaç olduğu gerçeğinden hareket edilerek gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, 1.141 yönetici ve 7.380 nezaretçi düzenlenen Sanayi İçinde Eğitim ve Teknik Emniyet konularında eğitim görmüştür. Keza, Komite önemli bir bölümü tercüme olmak üzere birçok eserin yayımlanmasını da sağlamıştır.

Ancak, ortada ciddi bir sorun vardır. Bu, söz konusu merkezin hukuki bir statüye kavuşturulamamış olması ve bu sebeple gerek personel, gerekse finansal açıdan ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bulunmasıdır. Yukarıda anılan anlaşmayla VPK'nın görev olarak üstlendiği hususlardan biri olan, *Milli Prodükivite Merkezi* kuruluş çalışmalarına ilişkin hazırlıklar öngörülen iki yıl içerisinde tamamlanamamıştır. Bu durum, kurumlaşmanın önünde ciddi bir engel teşkil etmiş, faaliyetlerin sürdürülmesi için gerekli kaynakların tahsisinde de ciddi sıkıntılara yol açmıştır<sup>15</sup>. Aynı yıl kurulması düşünülen Milli Prodükivite

<sup>15</sup> Bu nokta, döneme ilişkin yayınlarda oldukça sık vurgulanarak öne çıkarılmaktadır. Nitekim Sanayi Bakanlığı Sanayi Dairesi Reisi Sabahattin Teoman, dönemi anlatırken şunları söyler: "Müessesenin bu durumu ... takdirle andığım eski

Merkezi yasa tasarısını, dünyadaki verimlilik merkezlerinin yasalarını da inceleyerek şekillendiren Komite, uluslararası kuruluşlardan yardım arayışını da sürdürür. Bu yardım öncelikle teknik olarak destek arama anlamındadır.

1958 yılında Türkiye Ekonomi Kurumu İktisadi Araştırmalar Enstitüsü'nün düzenlediği bir seminerde verimlilik sorunlarının kamuoyunda ilk defa teknik olarak tartışılmaya başlandığını ileri sürmek yanlış sayılmaz. Kurum yasasının bir türlü çıkarılmadığı bu dönemde söz konusu seminerde aynı zamanda Türk Ekonomi Kurumu'nun da başkanı olan Muhlis Ete "...muhtelif Avrupa memleketlerinin prodüktivite merkezlerinin farklı biçimlerde kurulduğunu... ancak son eğilimin yönetim kurullarında özel sektörden ve işçi sendikalarından temsilcilerin de bulunduğu bir yapıya..." dönüşmek olduğuna temas etmektedir. Ete, seminerde sunduğu tebliğde *Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi* ve *Sanayi Merkezi*'nin içinde bulunduğu sıkışıklıklara dikkat çekerek "...bu merkezin herhangi bir hükmi şahsiyetinin olmaması ve Amerikan Yardım Heyetinden ve İktisadi Devlet Teşekküllerinden aldığı yardımlarla finanse edildiğinden ..." bahsederek, bir an önce bir düzenlemeye gidilmesi gerektiğini vurgular (Ete, 1958, ss. 267-268). Ete'nin tebliğinde kurguladığı Yönetim Kurulu, Kurumun görevleri, Danışma Kurulları, Milli Prodüktivite Merkezi'nin kuruluş kanunundaki yapı ile hemen tamamen örtüşmektedir.

Bu duruma biraz daha yakından bakıldığında, 1955 yılından itibaren Prodüktivite Merkezi'nin yasal altyapısının oluşturulmasına ilişkin çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Ancak, ilk defa kurulacak böyle bir kurumun

---

yöneticilerin çeşitli müşküller karşısında ve maddi imkânlardan yoksun olarak vazifelerini ifa edememe durumuyla karşı karşıya geldiğini ve çaresizlik içinde kaldıklarını görüyoruz. Kıymetli yönetici arkadaşlarımız çeşitli meseleler ve mali güçlüklerin halli için zaman zaman benim de masama gelmişlerdir. Fakat kendilerine bütün çalışmalarımıza rağmen maddi yardım yapabilmek için hukuki bir dayanak bulunmaması yüzünden kaderleriyle başbaşa bırakmak durumu hasıl olmuştur. Çeşitli imkânsızlıklara rağmen, yapmakta oldukları ve Türkiye'nin ekonomisi için giriştikleri hizmetlere medar olacak maddi kaynakları temin için zamanın parlamentosuna kadar işi götürerek kendilerine yardım etmek istedi. Fakat yapılan müzakerat neticesinde ortada bir hukuki hükmi şahsiyet yoktur. Devlet patrimuanından (mal varlığı) vereceğimiz parayı harcamak bakımından belli bir müesseseye karşı mes'ul varlık olmadığı için böyle bir paranın verilmesine imkân yoktur, denmiş ve adeta bu teşekkül bir şefkat müessesesi hâlinde kalmıştır". Bk. Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları (1965, s. 36 vd.), Keza, ilk genel kurulda Mehmet Odabaş da aynı konuya temas etmektedir: "1960 yılına kadar aldığı bağışlarla vazifesini başarmaya çalışmış olan Bakanlıklar arası Prodüktivite Komitesi (ve Merkezi), 1960 yılından sonra bu bağıştan da mahrum kalmıştır. Bir noktanın çok iyi bilinmesi lazımdır. O tarihten kanun çıkıncaya kadar (1965 Milli Prodüktivite Merkezi kanunu) devletten tek kuruluş yardım görmemiştir". Bk. Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları (1965, s. 49).

statüsüne ilişkin tartışmaların, başlangıçta bu işle görevlendirilen VPK'nın kendi içinde de tartışmalar yarattığı anlaşılmaktadır<sup>16</sup>. Ancak işin sürüncemede kalmasının salt bu sebepten kaynaklandığı söylenemez. 1955 yılından başlayarak bir üretivite merkezinin kurulmasına ilişkin uluslararası kuruluşlarla sürdürülen görüşmelerde de pürüzler olduğu anlaşılmaktadır.

Merkezin oluşturulması için ECA<sup>17</sup> ile sürdürülen görüşmeler, söz konusu kuruluşun merkezin oluşmasına yardım etmek için ileri sürdüğü:

- 1- Merkezin Sanayi merkezi olması,
- 2- İdare Heyeti kararlarının ECA'nın tasvibine sunulması,
- 3- Faaliyet programlarının ECA'nın tasvibine sunulması,
- 4- Türk hükümetinin 1.000.000 TL'lik bir fon ayırması

şartları Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilemez bulunduğu görüşmeler kesilmiş, 1958 yılında ECA'nın başvurusuyla yeniden başlayan görüşmelerde bir ortak nokta oluşturulmaya çalışılmıştır. VPK'nin hazırladığı yeni anlaşma metninin söz konusu kuruluş tarafından yapılacak yardımların; merkezin Üretivite Merkezi olarak kurulması ve sadece **Sınai Sevk ve İdare** projesine tahsis edilmesi şartıyla anlaşma sağlanmıştır. Bu anlaşmaya göre ECA'nın 1959 yılı için öngördüğü toplam 762.000 dolarlık yardımın kullanılmasını, "sınai sevk ve idare" projesiyle bağlantılı programları hazırlamak ve sonuçları kontrol etmek üzere ECA, Odalar Birliği, İzmir, İstanbul Sanayi Odaları ve Üretivite Merkezi temsilcilerinden oluşan bir komitenin kurulması şartına bağlamıştır (1958 Yılı Faaliyet Raporu, s. 3). Keza, aynı yıl Avrupa Üretivite Ajansının "**İktisaden Gelişmekte Olan Ülkeler**" için uygulamaya koyduğu teknik yardım programından yararlanmak üzere, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın yazısına dayanarak harekete geçen VPK'ya bağlı Üretivite Merkezi istek ve ihtiyaçları tespit ederek genel bir program hazırlamıştır. Bu program Paris'te yapılan bir toplantıda Üretivite merkezi direktörü tarafından sunulmuş ve söz konusu kuruluştan 33.980.000 Fransız Frangı tutarında teknik yardım sağlanmıştır (1958 Yılı Faaliyet Raporu, s. 4).

İşte bütün bu gelişmelerin yaşandığı sırada Türk Ekonomi Kurumu İktisadi Araştırmalar Enstitüsü'nün düzenlediği toplantıda Muhlis Ete, mutasavver merkezin görevlerini aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

<sup>16</sup> "...ciddi ve uzun bir araştırma mevzuu teşkil eden tasarının ortaya çıkması başlı başına bir mesai teşkil etmiştir. VPK'nın tayin ettiği esaslar dahilinde kaleme alınan tasarının hükümetimizin tasviplerine "**mazhar**" olacağını ümit etmekteyiz... İlgililer arasında bir anlaşmaya varılmasına imkân verilmediği... uzun müddet... muallakta kaldığı düşünülürse..." Bk. 1958 Yılı Faaliyet Raporu, s. 2.

<sup>17</sup> Anılan faaliyet raporunda ICA biçimindeki kullanım yanlışdır. Bu durum muhtemelen yazım sırasındaki hatadan kaynaklanmış olmalıdır.

- 1- Türkiye ekonomisinin bütün şubelerini daha verimli bir hâle getirebilmek için genel bir faaliyet programı düzenleyerek hükümete sunmak,
- 2- Bu programı gerçekleştirecek ameli tedbirleri tespit ve arz etmek,
- 3- Bu faaliyetlerle ilgili daire ve müesseselerin çalışmalarını ahenkli hâle getirmek için temaslar yapmak,
- 4- Resmi sektörlerle özel sektör arasında münasebetler kurmak, ilim ve tatbikat arasında işbirliğini sağlamaya çalışmak (Ete, 1958, s. 268).

Ancak yapılan hazırlıkların bir sonuca ulaştırılması 27 Mayıs 1960'taki Askeri darbenin yarattığı idari karmaşadan ötürü mümkün olmaz. Aşağı yukarı üç yıl boyunca sorun askıda kalır ama prodüktivite merkezi çalışmalarını zorluklar altında yürütür.

1964 yılından başlayarak konu yeniden ele alındı. Hükümetin konuya gösterdiği ilgi sonucunda hazırlanan kanun tasarısı, 580 Sayılı Kanun olarak, 8 Nisan 1965'te TBMM'den geçirildi ve 17 Nisan'da Resmi Gazete'de yayımlandıktan sonra yürürlüğe girdi.

Kanunda öngörülen teşkilât yapısı ile Ete'nin anılan tebliğindeki taslak büyük ölçüde örtüşmektedir (Ete, 1958, ss. 267-268).

Yasanın öngördüğü şekilde oluşan Genel Kurul, 17 Haziran 1965'te Ankara'da Türk Standartları Enstitüsü salonunda toplandı. Muhlis Ete'nin Divan Başkanlığı'na oybirliği ile seçildiği bu genel kurulda yapılan görüşmelerden sonra seçimlere geçildi. Bu seçim sonucunda oluşan ilk Yönetim Kurulu<sup>18</sup> görevi geçici yönetim kurulundan devraldı.

Böylece 1930'lu yıllardan başlayarak devam eden ve 1940'lı yılların sonlarına doğru bir anlamda zorunluluğa dönüşen; 1950'li yıllarda salt bilim adamlarının ve teknokratların sorunu olmaktan çıkarak kamuoyuna yansıyan ve yapılanması sürüncemede kalan yeni bir kurum olarak MPM, devlet yapısı içinde kendi özgün yapısıyla yerini almış oldu.

## Sonuç

II. Dünya Savaşı, Avrupa'yı dünyada başat güç olmaktan çıkarmış ve savaş sonrasında ABD'yi her alanda Batı'nın öncülüğü noktasına getirmiştir. 1945'ten sonra Avrupa'ya yönelik olarak gerçekleştirilen ABD "yardım hareketi, bir bakıma, 1929 buhranının yaşanabileceği endişesi ile de ilgili gibi görünmektedir. Marshall Planı'nın uygulanmaya konulmasından hemen önce yaşanan tecrübeler, Amerikan yardımlarının yeni esaslara bağlanmasını gerekli

<sup>18</sup> Yönetim Kurulu Üyelikleri ve görev bölümü için bk. *Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları* (1965, s. 73).



kılmıştır. Bu esaslardan en önemlisi ise yardımların *prodüktivite* esaslarına bağlı olarak kullanılmasını sağlamaktır. Nitekim Marshall Planı'nın uygulamaya konulduğu bütün ülkelerle yapılan ikili anlaşmalarda Prodüktivite kurumlarının oluşturulması şartının getirilmiş olması, Amerikan ekonomisinin “bilimsel esaslara” hangi anlamları yüklediğini göstermesi açısından da anlamlıdır. Gerek ikili, gerekse çok taraflı ekonomik anlaşmalara girmiş olan *yardımların nasıl kullanıldığını izlemek amacıyla, diplomatik ayrıcalığa sahip* Amerikan yardım heyetlerinin, prodüktivite kurumlarının oluşturulması için gösterdikleri hassasiyet dikkat çekicidir.

Burada, bir noktayı daha vurgulamak gerekir. Sorunu “İşletme Yönetimi” çerçevesinde “kârlılığı artırma ve kaynakları rasyonel esaslara dayalı olarak kullanma” olarak algılayan Amerikan yorumu, *verimlilik* kavramının **Uluslararası Çalışma Örgütü**'nün (ILO) temel ilkeleri ile ilişkilendirilmesinden sonra, zorunlu olarak *kârlılığın artırılması*'nin yanında toplumsal bir boyut da kazanmıştır. Dolayısıyla, verimlilik kavramı, “üretim-tüketim” zincirinin bütün taraflarını ilgilendiren bir kavram hâline dönüşmüştür.

Türkiye’de *Verimlilik* kavramına dönük bilimsel çerçevedeki ilgi, II. Dünya savaşı sonrasında Marshall Planı'na dâhil olduğunda, görece **devlet bürokrasisinin egemenliği dışında** bir kurumlaşmayı zorunlu hâle getirince hayli işe yaramıştır. Bu nokta, Prodüktivite kurumunun oluşmasının 1948’den 1965’e kadar devam eden uzun sayılabilecek kuruluş sürecini açıklayabilecek ipuçlarını da taşımaktadır.

Kurumun çekirdeğini oluşturan ilk yapılanma Dışişleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Dairesi, doğrudan ekonomik işbirliği sorunlarının yanı sıra *verimlilik* sorunu ile de ilgili bir birim olmuştur. Ancak, Türkiye’deki Amerikan yardım heyetinin, söz konusu kurumda yukarıda işaret edilen bütün tarafların temsiline ve devlet aygıtı dışında özerk nitelikte bir kurum özelliği taşımasına ilişkin telkinden öte müdahaleleri, Amerika ile ilişkilerin yürütülmesinde pürüz yaşamak istemeyen Demokrat Parti hükümetlerini çözüm üretmeye yöneltmiştir.

Başlangıçta, 1953 yılında Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili dairesine bağlı *Sınai Sevk ve İdare Merkezi* adıyla teşkil edilen ve Amerikan heyetinin yardımlarıyla kurumlaşmaya doğru ilk adımını atan bu teşekkül, 1954 yılında *Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi* olarak adlandırılan bir birim ve ona bağlı olarak faaliyet gösterecek olan “Prodüktivite Merkezi” olarak ortaya çıktı.

Anılan komite hem “yönetici yetiştirmek” hem de yardımların ve ulusal kaynakların prodüktif/verimli kullanılmasını sağlayacak bir eğitim programını yürütmenin yanı sıra, bir prodüktivite merkezinin kurulması için gerekli yasal hazırlıkları da yapacaktı.

Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi'ne bağlı olarak çalışan Prodüktivite Merkezi'nin kuruluşundan itibaren görev almış olan ve 1954'den itibaren de Genel *Direktör* sıfatıyla görev yapan Mehmet Odabaşı ile birlikte oldukça dar sayılabilecek bir kadro aracılığıyla yürütülen çabalar 1958 yılından itibaren kurumun oluşturulması için yasa tasarısının şekillenmesi noktasına geldi.

Ancak, 27 Mayıs 1960 darbesi, bu çalışmaların sonuca ulaşmasını engelledi. Merkez çalışanları bu dönemde statüleri belli olmadığı için maişetlerini sağlamada bir hayli zorluklarla karşılaşmışlardır.

Nihayet bu çalışmalar, 17 Nisan 1965'te Resmi Gazete'de yayımlanan 580 sayılı kanunla "Milli Prodüktivite Merkezi", yasada belirtildiği gibi iş ve çalışma hayatı ile ilgili bütün tarafların ve devlet aygıtı temsilcilerinin de katılımıyla oluşan "Genel Kurul"un en üst organ olduğu bir özerk kurum olarak ortaya çıktı.

Yukarıda özetlenmiş olan bu süreç, Türk ekonomisindeki gelişmelerin bir gereği olarak algılanmalıdır. Şüphesiz iç dinamikler önemlidir, ama unutulmamalıdır ki, günümüzde hiçbir ekonomi salt *kendi dinamikleri* ile baş başa değildir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki ekonomik birikim temel olarak ciddi bir dönüşüm yaratmıştır. Bu hem halk açısından, hem seçkinler açısından ekonomik "tutum ve davranışların" değişmesinde başlıca amil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların yarattıkları değişim, *ulusal onur* kavramının daha belirgin bir hâl almasına; ölçütlerin cemaat önderleri tarafından belirlendiği geleneksel toplumsal davranışların yerine, *modern vatandaş*'ın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

*Milli Ekonomi*'nin oluşması için *tasarruf ve iktisat* aracılığıyla ekonominin, verimlilik temeli üzerine oturtulması olarak başlayan bir yolculuk; özellikle Milli Prodüktivite Merkezi'nin çabalarıyla bugün bütün dünyada olduğu gibi bizde de "toplam verimlilik" kavramına ulaşmış bulunuyor.

## **Kaynakça**

### **Arşiv Belgeleri :**

*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*

*BCA, 030.01. 125. 801. 5.*

*BCA, 030.01. 134. 873. 38*

*VPK, 1958 Yılı Faaliyet Raporu. (1958). MPM Kütüphanesi Teksir Metin.*

**Resmi Yayınlar:**

*Düstur*. (1326). II. Tertip C. 6.

*Düstur*. (1931). III. Tertip, C. 5.

*Resmi Gazete*, 13 Nisan 1948, S. 6956.

**Yayınlanmış Belgeler:**

*Milli Prodüktivite Merkezi I. Genel Kurul Tutanakları*. (1965). Ankara.

Vekâletlerarası Prodüktivite Komitesi. (1958?). *1958 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara, (Teksir Metin).

**Makaleler:**

Akçuraoğlu, Y. (1340). Türk Milliyetçiliği'nin İktisadi Menşelerine Dair. *Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale*, İstanbul.

Apaydın, E. Z. (1967). Amerika'da Verimlilik Anlayışı ve Tatbikatı. *MPM*.

Erhan, Ç. (1996). Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar. *A.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 51, 1-4,

Ete, M. (1949). Marshall Planı İle İlgili Terimlerin Mana ve İzahı. *Türk Ekonomisi*, 70,79.

Ete, M. (1958). Türkiye Prodüktivite Politikasının Ana Hatları. *Türkiye Ekonomisinde Prodüktivite Meseleleri*, 253-274.

Ökçün, A. G. (1975). 1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, 409-475.

Suiçmez, H. (1999). Verimlilik Düşüncesinin Kısa Tarihi. *Verimlilik Dergisi*, MPM.

**Telif Eserler:**

Dereli, T. (1975). *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*. İstanbul.

Fahir, H. A. (1991). *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara.

Fahir, H. A. (1994). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara.

Odabaşı, M. (1997). *Verimlilik Diye Diye*. Ankara: MPM Yayınları.

Ökçün, A. G. (1981). *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*. Ankara.

Planty, E. G., Mc. Cord, W. S. and Efferson, C. A. (1962). *İşletmelerde İşçi ve İdareci Eğitimi* (M. Odabaşı, Çev.). Ankara.

Sander, O. (1994). *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara.

Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. Ankara.

**Elektronik Kaynaklar:**

[http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62\\_LIST\\_ENTRIE\\_ID:2453907](http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907): adresinden 11 Mayıs 2011 tarihinde erişildi.

[http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62\\_LIST\\_ENTRIE\\_ID:2453907:NO#declarationNO](http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO#declarationNO) adresinden 11 Mayıs 2011 tarihinde erişildi.

## XVI. YÜZYIL ORTALARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SUHTE OLAYLARI

*Yunus KOÇ*

**Özet:** XVI. yüzyıl Osmanlı toplumu değişik açılardan incelenmiştir. Osmanlı devletinin ulaştığı sınırlar, Avusturya ve İran'la olan savaşlar, Sultan Süleyman'ın 46 yıllık iktidar döneminde Avrupa siyasetinden oynadığı roller vb. bakımdan dönem oldukça hareketlidir. İçeride ise farklı bir hareketlilik vardır. Dışarıdan bakıldığında görünmeyen bu hareketlilikte; mal ve hizmet fiyatlarındaki artış, nüfus artışı, konar-göçer grupların gittikçe yerleşik hayat ve tarıma geçmesi, yeni sosyal grupların ortaya çıkması, yönetimde kapıkulu ordusunun etkinliğinin artması gibi faktörler bir takım sosyal huzursuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle, tarımsal alanların ve tarımsal üretimin nüfus artışına paralel olarak artmaması; genç ve dinamik nüfusun kendisine, tarım dışında, yeni sosyal statü kazanma kapılarını zorlamaya başlaması; tarımsal faaliyet üzerindeki kısıtlayıcı ve zorlayıcı kuralların çiftçileri baskı altına alması ve köylü genç nüfusun bu baskıdan kurtulma düşüncesi veya bu kesimin yeni bir sosyal statü elde etme amacıyla medrese önelerine gelmeleri; medreselerin ise kapasite darlığı sebebiyle bu talebe cevap vermekte yetersiz kalması gibi sebeplerle Batı Anadolu vilayetleri, öğrenci veya öğrenci adaylarının yarattığı çok sayıda toplumsal kargaşa ve anarşiye sahne olmuştur. XVI. yüzyılın sonlarına doğru yaşanacak olan Celali isyanlarının habercisi olan bu öğrenci hareketlerini yeniden mercek altına almak ve yeni bulgularla farklı bir açıdan değerlendirmek gerekmektedir.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlı, XVI. yüzyıl, medrese, suhteler, suhte ayaklanmaları, Celali isyanları, öğrenci hareketleri, toplumsal hareketler.

### **The *Suhte* Movements in the middle of the XVI<sup>th</sup> Century in the Ottoman Empire**

**Abstract:** The XVI<sup>th</sup> Ottoman society has been scrutinized in various aspects. This era is significantly mobile due to the borders the Ottoman state reached, the wars against Austria and Iran, the roles of the Sultan Soliman during his 46-year reign in the European policy, etc. On the other hand, at home there is a different mobility. In this unseen mobility from the outside point view; factors such as the increases of price in goods and services, the population growth, the gradual transition of the transhumance to sedentary and agricultural life, the emergence of new social communities, the increasing effectiveness of Janissaries in the central administration brought about social unrests. Especially, the western anatolian provinces have seen many anarchies and social unrests caused by students and student candidates of madrasa due to such reasons as the imbalance between the population growth and the agricultural areas and productions, the fact that the young and the dynamic population sought ways to gain a new social status apart from the agricultural occupations, the fact that the rigid and harsh conditions in the activities of agriculture affected the farmers and the desires of the young village population to get rid of this pressure or the arrival of this new

generation to the front of the madrasa in order to get a new social status and the fact that the madrasas fall short of meeting these demands. It is necessary to examine and evaluate these student movements relying on new findings from a different point of view, which is an indication of Celali Rebellions to take place towards the end of XVI<sup>th</sup> Century.

**Key words:** Ottoman, XVI<sup>th</sup> Century, madrasa, *suhtes*, suhte rebellions, Celali rebellions, student movements, social movements.

## Giriş

Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı devletinin “klasik” formuna kavuştuğu, merkez ve taşra kurumları ile devletin tam bir imparatorluk vaziyetini aldığı bilinen bir husustur. Devlet örgütlenmesinin kadı ve bey eksenli taşra uzantısı, Beylerbeylik, Sancak, Kaza ve Nahiye örgütlenmesinin salyaneli olmayan eyaletlerde uygulanma biçiminin standart hâle geldiği dönem XVI. yüzyılın ortalarıdır. Merkez teşkilatı da aynı şekilde klasik görünümüne bürünmüş, Divan-ı Hümayun’un yapısı ve işleyişi, Kazaskerliklerin fonksiyonları, Saray teşkilatının yapısı, Enderun ve Şeyhülislamlik gibi mühim kurumların merkezi ve etkin görünümüne yine XVI. yüzyılın ortalarında kavuştuğu bilinmektedir. Tüm bu siyasal ve idari örgütlenme biçimine paralel olarak toplumsal yapının da bu dönemde önemli bir dönüşüme sahne olduğu görülür.

İstanbul, nüfusu yarım milyona ulaşmak üzere dönemin Dünya üzerindeki en kalabalık ve önemli metropolü hâline gelirken; diğer Anadolu, Orta Doğu ve Balkan kentleri de imar ve iskân faaliyetleri ile çevrelerindeki kırsal alanların ekonomik ve idari yapısına bütünlük katacak şekilde hem fonksiyonel olarak hem de nüfus itibarıyla gelişmiş bir görünüm sunar. Edirne, Sofya, Selanik ve Belgrat gibi şehirler Balkanlar için; Bursa, Konya, Amasya, Manisa, Malatya, Kayseri, Diyarbakır, Ankara gibi şehirler Anadolu için; Bağdat, Halep, Şam, Kahire ve İskenderiye gibi şehirler de Orta Doğu bölgesi için önemli birer merkezdir. Erzak ve para sirkülasyonu, dönemin sanayi üretimi ve imar faaliyetleri bakımından bu şehirler hem çevrelerinin hem de bölgelerinin önde gelen merkezlerine dönüşmüşlerdir. Tüm bu kentlerdeki nüfus içerisinde, merkezi yönetimin taşradaki uzantıları olan idari ve askeri kurumlarda görevli yönetici ve askerler ile yine çoğu yönetim ağı içerisinde önemli görevler ifa eden ümeranın taşrada bina ettirdikleri eğitim ve sosyo-ekonomik amaçlı vakıflarda çalışanlar önemli bir yer tutmaktaydılar. Ticaret ve sanayi erbabı da kentli nüfusun kadimden beri önemli bir kesimini oluşturmaktaydı. Kentli nüfusa, XVI. yüzyılın ortalarına doğru gittikçe artan bir oranda yeni sosyal gruplar eklenmeye başladı. Bunların başında, yerli imalat ve taşıma sektöründe çalışmak üzere kente gelenler ile sayıları hızla artan medrese öğrencileri bulunmaktaydı. İşte, kentlerdeki medreselere okumak ya da okuma bahanesiyle beslenmek üzere akın eden öğrenci kitlesinin yarattığı talebin bir

süre sonra mevcut medreselerce karşılanamaması ve bunun yarattığı sosyal olaylar, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Medrese önlerine gelen ve içeri girmeye çalışan bu genç nüfusta yüzyılın ortalarına doğru yaşanan hızlı artışın sebepleri neydi? Genç nüfus eğitim amacıyla önüne yığıldıkları medreselere neden bu kadar teveccüh göstermekteydiler? Hızla artan talebin karşılanması mümkün müydü? Talebelerin medreseye dâhil olamamaları ya da dâhil olmak için medrese önlerinde aylarca beklemeleri, ne gibi sosyal huzursuzluklara sebebiyet vermişti? Talebe adaylarının çıkardığı bu türden huzursuzluklara Medrese yönetimleri ile Merkezi yönetimin bakışı nasıldı ve önerilen çözümler var mıydı? İşte bu ve benzeri sorulara aranacak cevaplar çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Konuların tartışılması sürecinde kullanılacak en önemli kaynak ise 3 numaralı *Mühimme Defteri* olacaktır<sup>1</sup>. Mühimme defterleri, Divan-ı Hümayun'da<sup>2</sup> tartışılan ve görüşülen hususlarla ilgili olarak merkezi yönetimin Padişah adına ilgili taşra yönetici katmanlarına gönderdiği ferman, hüküm, buyruldu ya da başka türden yazıların birer kopyasının divan kalemi tarafından tutulması ile ortaya çıkmış önemli bir belge koleksiyonudur. İlk örneklerini XVI. yüzyılın başlarında gördüğümüz bu türden defter serisine XVI. yüzyılın ortalarından itibaren düzenli olarak ulaşmak mümkündür. Zira arşivlerde muhafaza edilebilmiş seri haldeki Mühimme defterleri koleksiyonlarının tarihi XVI. yüzyılın ortalarından başlamaktadır.

### Medrese Önünde Suhteler

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Kanuni Sultan Süleyman 30 yıldan beri hükümranlığını devam ettirmekte; bir taraftan İran seferleri devam ederken diğer taraftan da Avusturya ve Macaristan'la savaş sürmekteydi. Temeşvar'ın zabtının da gerçekleştiği seferlere paralel olarak denizlerde de Barbaros Hayrettin Paşa ve Turgut Reisler kumandasından Osmanlı donanmaları, Preveze'nin ardından Batı Akdeniz sahilinde etkin olmaya başlamışlardı (Uzunçarşılı, 1988, ss. 376-380). Uzun süre devam eden İran'la savaşlar ancak 1555 yılında imzalanan Amasya anlaşması ile son bulacaktı (Uzunçarşılı, 1988, s. 361). Kanuni döneminde devam eden uzun süreli savaşların iç yönetimde bazı sorunlara yol açtığı, yeniçerilerin dönem dönem huzursuzluk yarattığı bilinmektedir. Siyasal ve toplumsal ortamın bu şekilde gerildiği bir dönemde Osmanlı "nizam-ı alemi"ni tehdit etmeye başlayan başkaca dış dinamikler de ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlar arasında Avrupa'da meydana gelen topyekûn

<sup>1</sup> Mühimme Defterlerinin Osmanlı tarihi için kaynak olarak değeri, ihtiva ettikleri hüküm ve bilgiler için İsmet Binark'ın 3 Numaralı *Mühimme Defteri*'nin yayımlanması için hazırladığı "Sunuş" yazısına bakılabilir. *Mühimme* 3, 1993, ss. IX-XXXI.

<sup>2</sup> Osmanlı İmparatorluğu'nda Padişah adına en üst karar alma organı ve yüksek mahkeme görevini yürüten Divan-ı Hümayun'un üye yapısı, yetki, sorumluluk, görev alanı, çalışma şekli ve kalemleri hakkında bk. (Mumcu, 1986, ss. 107-17).

farklılaşma, Amerika kıtasının keşfiyle Eski Dünyaya aktarılan altın ve gümüşün yarattığı ekonomik dönüşüm, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilginin hızlı yayılma araçlarının gelişmesi, Avrupa devletler sisteminde yer alan monarşilerin siyasi, ekonomik ve yönetim alanlarında birbirleriyle kıyasıya rekabete girişmeleri, ateşli silah teknolojisinin gelişmesi... Velhasıl tüm Avrupa'da görülen sosyal, ekonomik, idari ve kültürel değişim rüzgârının Osmanlı coğrafyasına tesiri görülmektedir. İçeride ise XVI. yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlayan nüfus artışı, idari sistemin hızla büyümesi ve yeni topraklarla yeni nüfus kitlelerinin İmparatorluğa dâhil olması; tüm bunların beraberinde süregelen savaşların yarattığı mali, idari ve siyasi krizlerin toplumsal katmanları derinden etkilemeye başlaması; savaşların merkezden mesafe olarak çok uzaklarda yürütülmesinin yarattığı sıkıntılar ve bunun topluma mali külfet olarak yansması gibi durumlar söz konusudur. Tüm bu dış ve iç faktörlerin birlikte etkin olduğu dönem tam da XVI. yüzyılın ortalarına tesadüf etmekteydi. Ama bu huzursuzluklar ya da vezaret kavgaları gibi iç yönetim sıkıntılarının hiç birisi şehzadeler olayı kadar yönetimi ve toplumu etkilemiş değildir. Önce Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi (1553), ardından Şehzade Cihangir'in ölümü (1553) sonra da toplumsal gerilimde en büyük payı olmak üzere Şehzade Bayezid'in isyanı (1559 sonu) vakaları, payitahtta ve tüm taşrada derin izler bıraktı (Akdağ, 1975, ss. 108,109). Bu isyanla devletin içine sürüklendiği ağır siyasi bunalım, medreselerin yoğun bulunduğu bölgelerde öğrencilerin açıkça isyan durumuna geçmeleri, leventlerin de bir çekirge uçkunu çapında her yanı kaplamaları için uygun ortamı sağlamıştı (Akdağ, 1979, s. 474).

Tüm bu süreçte bu çalışmanın ana konusu olan medrese olaylarını tetikleyen daha spesifik sebeplere dönecek olursak, medrese-talebe dengesinde meydana gelen değişime dikkatlice bakmak gerekir. Osmanlı iç düzeninin kendi dinamikleri çerçevesinde oluşturulan ve çoğu saray mensubu veya ümera tarafından kurulan vakıflar aracılığı ile finanse edilen ve sayıları artan medreseler, önemli ölçüde artan talebi karşılamakta ne derece yeterli olabileceklerdi? Bu dönemde, büyük kentlerdeki medrese sayılarında görülen göreceli artış mevcut ve büyüyen talebi karşılamakta yeterli olabilecek miydi? Bu sorulara olumlu cevap vermenin mümkün olmadığını dönemin belgeleri açıkça ifade etmektedir. Mühimme defterlerine yansıyan kayıtlarda, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde medrese önlerinde yığılma yaşanmaya başladığı açıkça görülmekteydi. Bu yığılmanın doğal sonucu olarak da güvenlik sorunları çıkmaya başladı. Medrese önlerinde XVI. yüzyılın ortalarından itibaren görülen bu yığılmayı M. Akdağ şöyle tanımlar:

Çiftçi halk kitlelerinin tarımdan karın doyurma olanakları daraldıkça, köy gençleri “çiftlerini bozup” artan bir hızla şuraya buraya dağılmışlar, kendilerine işsiz güçsüz, boş insan anlamına gelen levent adı takılmış olan bu insanların özellikle verimli toprakların yer aldığı yerlere, zengin kişilerin yaşadığı şehirlere yığıldıkları, medreselerin de bu süreçten uzak kalamadıkları açıktır (1975, s. 153).

16. yüzyılın ortalarında, bir yandan nüfusun hızla artması, öte yandan toprak kazandıran savaşların ve zaferlerin durması, vergilerin de giderek ağırlaşması yüzünden, köylerden kentlere ve zengin yörelere nüfus akını başlamıştı. Bu fazla nüfusun eritilebileceği, yararlı hâle getirilebileceği bir alan yoktu. Diğer bir ifadeyle, genç ve dinamik nüfusun memnun olmadıkları statülerini değiştirme imkânı daralmış bulunmaktaydı. Hemen tümüyle gençlerin oluşturduğu bu insanlardan medrese önlerine gelenlere “suhte” ya da “levent” denildiğini belgelerden öğreniyoruz (*Mühimme 3*, ss. 132, 205, 217 vd.).

Medreselere bu derecede öğrenci dolmasının bir diğer nedeni; XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan sürede çok geniş yeni topraklar kazanılmış olmakla, medrese bitirenlere kadılık, naiplik, müderrislik, imamlik ve benzeri vazife edinme kapılarının ardına kadar açık bulunması idi (Akdağ, 1975, s. 154).

Ancak söz konusu döneme gelindiğinde, kadrolardaki sıkışıklık konusunda yeterli bilgi bulunmasa da tahsilini bitirenlerin sayısının devletin ihtiyaçlarından bir hayli fazla olduğu tahmin edilmektedir (Akdağ, 1975, s. 154).

Bu türden bazı “tahminler” yerine doğrudan belgeleri takip ederek sürecin anlaşılmasında, kadro yetersizliğinden ziyade medreselerin kapasite sorununa eğilmek gerekmektedir. Her eğitim kurumunun yönetimi ve harcamaları yine bir vakıf aracılığı ile yapılmakta, vakıf desteği olmadan medreselerin ayakta durması mümkün olmamaktaydı. Medreselerde eğitim verilirken aynı zamanda beslenme, barınma ve bir miktar da burs imkânı sağlanması, öğrenciler için cazip bir avantaj sunmaktaydı. Kasaba ya da köylerde geçimi zorlaşan ailelerden birçoğu, çocuklarını, henüz yetişmekte iken medreselere göndermeyi tercih ediyorlardı. Bu tercihin en belirgin görülebildiği yerlerden birisi, kırsal nüfusun vergi mükellefi olarak kaydedildiği tahrir defterlerinde “muhasıl” kayıtlarındaki artıştır. Zira yüzyılın son çeyreğinde düzenlenen tahrir defterlerinde, şehirlerde ve köylerde çok sayıda “muhasıl” kaydına rastlamak mümkündür. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren “vergi toplayan” anlamı kazanmış olmakla birlikte “muhasıl” tabiri, XV ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerinde “ilim tahsil eden” “ilim hasıl eden” anlamlarında kullanılmaktaydı (Sevim, 2000, ss. 222-223). Konuyla ilgili kayıtları inceleyen S. Sevim, XVI. yüzyılın başlarından sonlarına gelinceye kadar tahrir defterlerinde kayıtlı “muhasıl” yani medrese talebesi sayısının arttığını ortaya koymaktadır (Sevim, 2000, s. 222). Diğer taraftan “muhasıl” olarak kaydedilenlerin ilmiye sınıfı



mensupları ile akrabalık ilişkilerine de dikkat çeken Sevim, köylerdeki muhassıl kayıtlarından pek bahsetmez. Buna karşılık Yediyıldız'ın tespitlerine göre, köylerdeki nüfusta da çok sayıda kayıtlı muhassıl yani medrese talebesi bulunmakta ve yüzyılın ikinci yarısında bunların sayısı artmış gözükmektedir.<sup>3</sup>

Belgelerden anlaşıldığına göre; bu gençlerin bir kısmı, okumak düşüncesinden çok, sığınmak amacıyla medreselere doluyorlardı. Böylece, medrese önlerinde, ihtiyacın çok üzerinde öğrenci birikmeye başlamıştı. Ortaya çıkan huzursuzluk ve kargaşa ortamından yararlanan bir kısım medrese öğrencileri, medreseli olmanın ve medreselerde beraber yatıp kalkmanın verdiği bir dayanışma ruhu ile 10'ar, 20'şer kişilik gruplar hâlinde köyleri, mahalleleri basmaya, her türlü ahlâksızlığı yapmaya, halkı haraca kesip soymaya başladılar (Akdağ, 1975, s. 156). Müderris, kadı gibi ulemadan olan bazı kişiler de bu softa isyanlarını gizli ya da açık destekliyorlardı. Zaman zaman softalar, celâli denen daha büyük eşkıya gruplarına da katılıyorlardı<sup>4</sup>.

Medreselerin toplumun statü değiştirme aracı olarak işlev görmekte olduğu tartışma götürmez bir durumdur. Zira kırsalda ve kentlerde yaşayan genç ve dinamik nüfus için en önemli yükselme araçlarından birisi olan askeriye kanalında, XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ciddi bir tıkanma yaşanmaya başlamıştı (Koç, 2005, s. 243). Yerli asker kaynaklarından olan sipahilerin sayısında ve etkinliğinde azalma görülmeye başlamış, askeri yapıda Kapıkullarının sayıca ve işlevsel olarak etkinliği gittikçe artmaya başlamıştı. Mevcut sipahi adaylarının dahi askeri sistemde istihdamı zorlaşmaya başlamış ya da süregiden savaşların yarattığı bir yılgınlık ortamı baş göstermişti. Bu sebeple, daha fazla miktarlarda genç nüfusun medrese önlerine yığılmaya başlaması normal bir durum olarak yorumlanabilirdi (Koç, 2005, ss. 243-244).

Medrese önünde yığılmaya başlayan grupların sosyal köken olarak daha çok köylü gençlerden oluştuğu bir varsayımdan mı ibarettir? Bu soruya şimdilik kesin bir cevap vermek mümkün gözükme de eldeki mevcut delilleri yorumlamak ve bazı çıkarsamalarda bulunmak mümkündür. Bu delillerden en önemlisi, medrese önlerinde yatmaya başlayan suhtelerin en azından kentlerde kefil bulamadıkları ve kendilerine medresenin bulunduğu şehirlerde kefil olacak kimse bulmakta zorlanmalarındır. Suhtelerin daha çok kırsal kökenli olduklarına dair kanaati güçlendirecek bir diğer veri de daha önce zikredildiği üzere, tahrir defterlerindeki "muhassıl" kayıtlarında görülen artıştır (Yediyıldız, 1985, s. 70; Sevim, 2000, s. 222). Köylü nüfusun, içinde bulunduğu vergi mükellefiyeti,

<sup>3</sup> Mesela Ordu'da 1530'larda hiç kaydı geçmeyen "muhassıl"lara, 1547'de 58, 1613'te de 82 kişi olarak tesadüf edilmekteydi (Yediyıldız, 1985, s. 70).

<sup>4</sup> Sinop kadısının bildirdiğine göre bölgedeki suhteler ya da "sühte sûretindeki" kimseler "yüz elli dahı ziyâde levend cem' olup âlet-i harble karye-be-karye gezüp evler ve yollar basup..." etrafa oldukça zarar vermekteydiler (*Mühimme 6/II*, s. 120).

üzerine yazılı olan toprağı ekip-biçme zorunluluğı, bir yerden bir yere hareket etmede yaşadığı kısıtlılık gibi sebeplerle hâlimden memnun olmadığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Bu durumu daha da ağırlaştırıcı coğrafi şartlar ve kuraklık, çekirge istilası vb. gibi çevresel faktörler de ilave olabilir. Ancak daha da önemlisi görece müreffeh bir dönemin getirdiğı nüfus artışının, bir süre sonra iklimsel ve ekilebilir alanların sabit kalması sebebiyle artan nüfus için yetersiz hâle düşmesi gibi faktörlerle daha da ağırlaşmaya başladığını ileri sürmek için yeterli kanıtlar mevcuttur. Anadolu coğrafyası XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bir takım iklimsel koşulların etkin olduğu bir zaman dilimine girmeye başlamıştır. Buna coğrafyacılar “geç buzul çağı” adını vermekte ve genel bir soğuma evresinden bahsedilmektedir. Diğer taraftan teorik olarak nüfus artışını sürdürmeye ya da artan nüfusu beslemeye devam edecek miktarda ekilebilir arazinin bulunması; ya da verimliliğı arttıracak teknolojik bir değişim yaşanması gerekmektedir<sup>5</sup>. Oysa veriler ne böyle bir ekilebilir arazi artışından ne de verimlik oranını yükseltecek teknolojik bir değişimden bahsetmektedir<sup>6</sup>. Diğer taraftan tarımsal faaliyetleri devam ettirmeye ve köylülüğü sürdürülebilir kılmaya yarayacak başka enstrümanlarda da değişim yaşanmaktadır. Artan nüfusun arazi ve sosyal taleplerine karşın hem ekilebilir arazinin sınırlı olması, hem de bu arazi üzerinde tarım yapmak için ön koşullardan bir diğeri olan öküz tedarik konusu köylülerin üstesinden gelmeleri gereken iki önemli problemdir. Her iki girdinin de fiyatları XVI. yüzyılın ortalarından itibaren hızla artmaya başlamıştır (Koç, 2012, s. 147). Böylece, artan nüfusun kırsalda hayatını devam ettirmesi için gerekli asgari koşulların temininde de bir daralma meydana gelmişti. Arazi fiyatları ve bu araziye işlemek için gerekli hayvan gücünün temininde yaşanan bu zorluklar, köylü nüfusu, geleceğini tarıma bağlama konusunda ümitsizliğe düşürmüş, kendi çocuklarının geleceğı için bazılarının medreseye yönelmesini anlaşılır hâle getirmiştir. Tarımda maliyet fiyatlarının artması, girdi maliyetlerindeki spekülasyon dalgaları, vergi baskısı vb. gibi faktörler tarımsal faaliyeti ve dolayısıyla köylü üretimini baskı altına almış, bu da köylü nüfusun statü değiştirme yollarını zorlamasına sebebiyet vermiştir. Genç nüfusun medrese önlere yığılmasında, bu tür yapısal faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

<sup>5</sup> Öküz yardımıyla kara saban kullanılarak ekim yapılan bu dönem için, sulama tekniklerinin de çok kısıtlı olduğu, Anadolu coğrafyasında tarımsal üretimdeki ortalama verimlilik oranının oldukça düşük olduğu gözükmektedir. Tüm Ortaçağlar için bu oran bire üç ile bire altı arasında değişmekle birlikte ortalama bire beş şeklinde tespit yapılmaktadır (Öz, 2000, s. 527).

<sup>6</sup> Konuya muhtelif çalışmalarında dikkat çeken M. Öz (2000, ss. 527-529), Anadolu sancakları arasında, Urfa hariç, XVI. yüzyıl boyunca ekilebilir toprak ile tarımsal üretimdeki artışın, nüfus artışının bir hayli gerisinde kaldığını tespit etmektedir. Bunun doğal sonucu olarak da kişi başına düşen tarımsal üretim 1570’lerde azalmıştır (Öz, 2000, ss. 528, 529).

## Medrese Önünden Eşkîyalığa

Osmanlı medreselerinde talebeler için önemli avantajlar bulunduğu bilinmektedir. Yeme, içme ve barınma gibi ihtiyaçlar medrese vakıflarınca karşılandığı gibi talebelere belirli miktarlarda burs da tahsis edilmekteydi. Bu türden cazip imkânlarla öğrenim görmek, mezuniyet sonrasında da devlet kademelerinde ya da dini kurumlardan birinde küçük de olsa bir post elde etmek, geçimlik için önemli bir avantaj sağlamaktaydı. Dahası klasik Osmanlı toplum tasnifine göre, berat ile elde edilen küçük bir görev dahi yeni bir statü demektir<sup>7</sup>. Bu tasnif biçimine göre, beratla ataması yapılan herkes askeri sınıfa dâhil olmakta, bu da ilgiliye başlangıçta önemli vergi bağışıklıkları sağlarken toplumda da farklı bir konum elde edilmesine ve buradan daha saygın ve müreffeh bir hayata evrilme imkânı vermekteydi. Medrese önüne gelen gençlerin tümünün bu beklenti ve avantajları düşünerek geldiğini iddia etmek abartılı olacaktır. Ancak, her talebe namzedi en azından medrese dâhilinde hayatını belirli ölçülerde kolay idame ettirecek şartlar bulunduğunu biliyordu. Bu sebeple, ister tarımsal faaliyetlerde görülen zorluklar, isterse medresenin cazip imkânlar sunması sebebiyle olsun, XVI. yüzyılın ortalarında medrese önlerine çok sayıda gencin yığıldığı muhakkaktır. Kapasiteleri sınırlı olan medreselerin tüm talepleri karşılamadığı, dışarıda, medrese önünde bekleme ve toplanmaların yaşandığı yine belgelerden anlaşılmaktadır<sup>8</sup>.

Medrese önünde toplanan talebe adaylarının, sayıca fazlaşması ve kapasite sorunu yüzünden içeri alınmamaları sonucu sorunun büyüyerek, dönemin belgelerindeki ifadeyle, “suhte şekavetine” dönüşmesi için fazla beklemeye gerek kalmadı. Medrese imkânlarından faydalanamayan öğrenci adaylarının bir araya gelerek etrafa zarar vermeye başlamaları, halktan zorla yiyecek, barınma ve mal mülk almaya başlamaları, doğal olarak tepkilere yol açtı. Mühimme defterlerine yansıdığı kadarıyla bu tür faaliyetleri hem suhteler hem de suhte

<sup>7</sup> Osmanlı kanunnamelerinden askeri-reaya ayrımı çok açık bir şekilde yapılmıştır: “...Ve kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret ve sayir anların emsali menâsıbdan şöyle ki ‘atebe-i ‘aliyyeye mülazemet ile virilür, anların emsali ‘askerîdir. Ve ‘askerinin evladından şöyle ki bir derecededir ve kimseye ra‘iyyet yazılmamış ola ve zevcatı bi'l-fi‘il taht-ı nikahtında ola ve ‘askerinin kulları ki ba‘de'l-i‘tak ehl-i ‘asker hizmetinde olalar ve ma‘îşetleri ehl-i ‘askerden ola ve kimseye ra‘iyyet yazılmış olmaya.... ‘askeri hükmündedir...” (Beldiceanu, 1967, v. 35a-36a).

<sup>8</sup> “...Uluborlu nâm kasabada vâkı‘olan medresede on beş nefer ehl-i fesâd sühteler cem‘ olup dâ‘imâ re‘âyâyı rencîde itmekden hâli olmayup âhar vilâyetden hac niyyetine ba‘zı Müslimânlar kasaba-i mezbûreye gelüp konduklarında yatsu vaktinde ittîfâk ile odaların basup bir mikdâr altunun ve bir mikdâr nakd akça ve sâ‘ir espâb ü silâhların [ve] neye mâlikler ise alup...”, (*Mühimme 3*, ss. 541-542); “...Mahmiyye-i Magnisa‘da vâlidem merhûme *tâbe serâhâ* imâreti mütevellîsi Dergâh-ı mu‘allâ‘ma mektûb gönderüp mahmiyye-i mezbûr[e]de vâkı‘ olan imâretine etrâfdan sühtelerün ve levendâtun kesreti olup fesâddan hâli olmamağın...”, (*Mühimme 3*, s. 247).

kılığındaki kimseler ve leventler, yani işsiz güçsüz boş gezen taife, çoğu kez bir araya gelerek ortaklaşa yapmaya başlamışlardı. Suhte ve levent taifesi olarak adlandırılan bu gruplardan hangilerinin suhte, hangilerinin levent ya da suhte kılığına girmiş serseri takımı olduğunu ayırt etmek mümkün değildi. Bu grupların etrafa saldırmaya, halka zarar vermeye başlamaları başka grupların bazen yerel idarecilerin de olaya dâhil olmasına yol açıyordu<sup>9</sup>. Ama çoğunlukla yerel idareciler, vakıf mütevellileri, kadılar, sancak beyleri ve tüm askeri zümre ya da malına canına kastedilen halk, bu suhte ve levent taifesinden yazılı olarak şikâyetlerde bulunuyordu. Payitahta mektup ya da adam göndererek yapılan bu tür şikâyetlerde, suhte ve levent gruplarının ne tür eylemler yaptıkları, halka ne gibi zararlar verdikleri açık bir şekilde dile getirilmekteydi. Dahası etraftaki bazı kamu görevlileri ve imaret yetkilileri de suhteler gibi davranarak halkı soymaya başlamıştı. Mesela Malkara'da yaşanan bir olayda, bazı imaret yetkililerinin de olaylara nasıl karıştığı konusu detaylı bir şekilde anlatılmaktadır:

....Hâliyâ Migalkara kadısı Südde-i sa'âdet'üme mektûb gönderüp kasaba-i mezbûre halkı gelüp: "Sûhte tâ'ifesi yetmiş ve seksen nefer olup âlet-i harb ile gezüp ev basup oğlan çekmek kasdına gündüzün bağlarda yatup bağlarımızı ve bostânlarımızı harâb idüp ve imâret huddâmı dahı gelüp on-on beş nefer sûhte on beş günden ziyâdedür ki her gün âlet-i harb ile imârete gelüp kendü hisselerin alduktan sonra şu mikdâr yoldaşımız vardur diyü fukarânun yemeğinden haylî yemek alup söylemeğe havf iderüz; küllî cem'iyetleri vardur" diyü haber virdüklerin ve kendü dahi mesâlih-i Müslimîn için at ile bir yire giderken, kasaba içre âlet-i harb ile niçesi karşı gelüp ok atup kılıç çeküp ceng-i azîm idüp.... (*Mühimme 3*, s. 89).

Bu ve benzer şikâyetler tüm Anadolu sancaklarından gelmekteydi. Suhte ya da suhte kılığına girmiş serseri takımı ile levent taifesinin yaptığı eşkıyalık mala mülke zarar vermekle de kalmıyordu. Çoğu yerde bunlar, halkın canına ve

<sup>9</sup> "Aydın begine hüküm ki: mektûb gönderüp hüküm-i şerîf mücebince livâ'-i mezbûrun ehl-i fesâdı tefâhhus olındukda Tire kazâsına tâbi' Ezine nâhiyesinde on beş mikdârı yaraklu sûhte gelüp Tercemlü nâm karyede bir Müslimânun evin basup üç binden ziyâde akçasın alup te'addî itdüklerinde il-eri üşüp Hüsâm nâm başlarını Gaybî nam sûhtesiyle ele getirüp sana iletdüklerinde yatakların ve durakların tefâhhus idüp nefsi-i Tire'de bi'l-fi'l ases-başı olan, türbeye bir yeşil kadife döşek virüp ve mezkûrun bacanağı Derzi Hacı asesbaşı, kadîmden yatağ ve durağımızdur didüklerinde mezkûr Hacı'nun evi aranup mezkûrûn sûhtelerün ba'zı espâbları bulunup Şer'ile hakkından gelinüp ve mezkûr ases-başidan döşek sü'âl olındukda, "*hâtunımundur*" diyüp inde's-şer' sâbit idemeyüp kadîmden ehl-i fesâd olmağın habs olındı diyü bildürmissin..." (*Mühimme 3*, s. 597).

çoluk çocuğunun hayatına da kast edecek boyutlara ulaşıyordu<sup>10</sup>. Aydın Beyine gönderilen bir hükümde; bölgede suhte ve suhte namına bazı ehl-i fesad zuhur eylediği, silahlanan bu grubun milletin canına ve çocuklarına musallat olduğunun haber alındığı bildirilmekte ve buna karşı tedbirler alınması istenmekteydi (*Mühimme 3*, s. 476). Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, suhte kılığında eşkıyalık yapanların oranı daha fazlaydı<sup>11</sup>.

### Suhte Şekavetinin Yaygınlık Derecesi ve Alınan Tedbirler

Medrese önünde yığılan suhte taifesi, suhte suretinde hareket eden serseri taifesi ve levent gruplarının, İmparatorluğun neredeyse en görkemli döneminde tüm Anadolu'da halka ve yönetime zarar vermeye başlamaları, aslında daha büyük olayların habercisiydi. Suhte ve levent taifesinin bu eşkıyalık hareketleri, başka grupların da kendilerine katılmaları sürecini beraberinde getirecek, savaşımlardan kaçan ya da hakkını alamayan kapu halkı ile sipahiler de eşkıyalık yapmaya başlayacak, ardından da Celali İsyanları dediğimiz büyük toplumsal hareket dönemi başlayacaktır. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık yerleşik köylü halk, önce suhte ve levent taifesi ardından da askeri sınıf mensuplarının taciz ve zulmünden bıkmış olarak topyekûn harekete geçeceklerdir. Celali İsyanları, Anadolu'nun Osmanlı döneminde gördüğü en büyük karışıklık dönemidir ve izleri toplum nezdinde hâlen devam etmektedir. Bu sebeple Celali İsyanları öncesinde meydana gelen suhte hareketlerinin yaygınlık derecesi ve alınan tedbirler konusuna değinmek, meseleyi daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

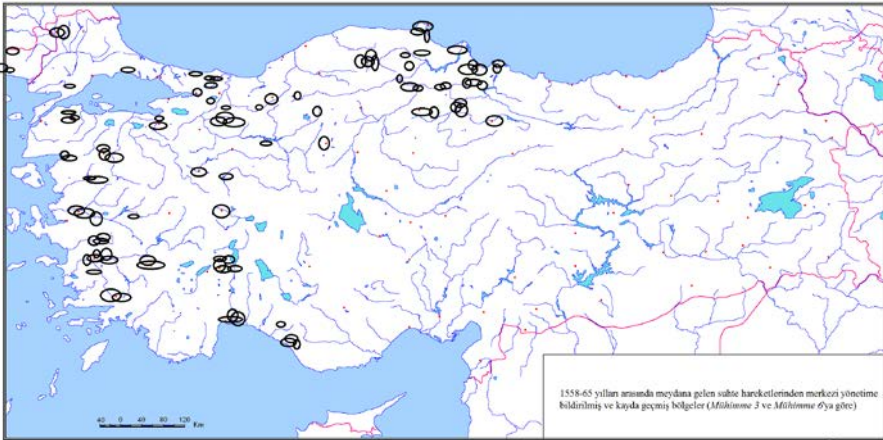
Suhte hareketlerinin yaygınlık derecesi konusunda yine *3 Numaralı Mühimme Defteri* önemli ipuçları sunmaktadır. Defterdeki ilk hükmün tarihi 19 Haziran 1559, son hükmün tarihi ise 1 Aralık 1560'tır. Diğer bir ifadeyle, defter tam olarak bir buçuk yıl boyunca Divan gündemine gelen konulara dair 1665 hüküm

<sup>10</sup> "Göynik kadısına hüküm ki: Müşârün-ileyh mektûb gönderüp Yürükler nâm karyeden Kara Boyacı-oğlı Mustafa nâm levend bir kaç levend ile Şa'bân nâm kimesnenün evin basup cebren hâtûn çeküp bir hafta koyuvirmeyüp envâ'-ı hakaretler itdiler diyü mezbûr Şa'bân şikâyet idüp ve cem'-i kesîr dahi hırsuz u harâmîdür diyü şehâdet idüp ve Alan nâm karyeden Mengen-oğulları Ahmed ve Mahmûd nâm sûhteler kız ve oğlan çeküp ve Kaya-dili'nden Yağlı Kayış dimekle ma'rûf Kara Mehmed b. Tursun nâm levend bir kimesneyi çalup kolın düşürüp dahi gayrı fesâdınun nihâyeti olmayup hîn-i teftîşde ele gelmeyüp gaybet eyledüklerin bildürüp mezbûrlarun ele gelmeleri ehem-i mühimmâtdan olmağın buyurdum ki..." (*Mühimme 3*, s. 205).

<sup>11</sup> "Kastamonı beğine hüküm ki: Sinob kâdısı mektûb gönderüp; "Kastamonı sancağına tâbi' Sinob kazâsında ahâlî-i vilâyetden cemm-i gafîr ve cemâ't-i kesîr mahfil-i kazâya gelüp tezallüm itdiler ki: "Sûhte sûretinde yüz elli dahi ziyâde levend cem' olup âlet-i harble karye-be-karye gezüp evler ve yollar basup müslimânların oğlancıkların ve kızların ve avretlerin çeküp; "Nezr ü kurbânımız vardır." diyü altun u akça vü esbâbların gâret idüp cebren ve karhan müslimânları elinden ve ayağından asup ziyâde tecâvüz idüp..." (*Mühimme 6/II*, s. 120).

içermektedir. Bu konulardan 44 kadarı doğrudan suhte veya suhte ve levent şekaveti hususundadır. Bir başka ifadeyle, bir buçuk yıllık dönemde, Divan'dan cevap yazılmayı gerektirecek en az 44 suhte eşkıyalığı vakası yaşanmıştır. Bu veri, yaşanan ve merkeze şu ya da bu şekilde bildirilen suhte olaylarının sıklık derecesi hakkında bir fikir vermektedir. Bu hiç de azımsanamayacak bir orandır. Divan gündemine her on günde bir suhte vakası haberi geldiğini ifade etmek, yanlış sayılmaz. Konuyla ilgili diğer bir husus ise olayların coğrafya üzerindeki yaygınlık derecesidir. Şikâyetler daha çok hangi bölgelerden gelmiştir? Belirli bölgelerde yoğunlaşma görülmekte midir? Hiç şikâyet gelmeyen bölgeler var mıdır? Var ise yoğunlaşmayı veyahut şikâyetsizliği nasıl izah etmek gerekir? Mühimme defterine yansıyan kayıtlardan yine, şikâyet bölgelerini tespit etmek mümkündür. Bu bölgeler arasında dikkat çeken yerler bulunmaktadır: Bölgeleri defterdeki sıralanma biçimine göre zikretmekte yarar vardır: Edirne, Karesi, Biga, Edremit, Kandıra, Malkara, Taraklı, Göynük, Akyazı, Ilıca, Osmançık, Amasya, Aydın, Hamid-ili, Teke-ili, Saruhan, Menteşe, Samsun, Bafra, Sinob, Gedegra, Kavak, Ladik, Canik, Tire, Balıkesir, Beg, Çorum, Osmançık, Merzifon, Gümüş, Akyazı, Şile, Göynük, Manisa, Çarşamba, Silivri, Kavala, Eğridir, Kütahya, Lazikiye, Karahisar, Alaiye, Çine, Tokat, Yenice-i Karasu, Uluborlu, Akseki, Kastamonu, Boyâbâd, Tozgan, Bursa, Yalakabad, Sapanca, Bolu, Rum.

Bu bölgelerden bazıları defterde, bir buçuk yıllık dönemde, iki ve daha fazla sayıda zikredilmiştir. Bu da bazı yerlerdeki şekavetin önlenmesi yerine, olayların daha da arttığı anlamına gelmektedir. Bu bölgeleri harita üzerinde görmek daha çarpıcı olacaktır.



**Harita:** 1558-65 döneminde suhte hareketlerinden merkezi yönetime bildirilmiş ve kayda geçmiş bulunan yerler (*Mühimme 3* ve *Mühimme 6*'ya göre).

Buna göre, öğrenci hareketlerinin daha çok Anadolu'nun iç ve batı bölgelerinde yoğunlaştığı, Rumeli'nde de daha çok Edirne ve Çanakkale bölgeleri yani Trakya'nın batı kesimlerinde görüldüğü sonucu çok açıktır. Şikâyet mekanizmasının işleyiş biçiminde yaşanabilecek aksaklıkları dikkate almak kaydıyla, 1559 yazından 1560 Aralık ayı başına kadar geçen zaman zarfında, Anadolu'nun tüm batı bölgeleri ile Trakya'da suhte ya da suhte kisvesinde çok sayıda levent taifesi tarafından gerçekleştirilen olaylar yaşanmıştır.

Devletin olaylar karşısında takındığı tutum ve aldığı önlemlerden, suhteler tarafından veya suhte kisvesinde bazı kimseler tarafından yapılan şekavetin sebeplerini yeterince analiz etmediği ya da edemediği anlaşılmaktadır. Beyler ve kadınlara gönderilen hükümlerde meselenin “şeriat ve kanun” dâhilinde ele alınması istenmiş, eşkıyalığın önüne geçilmesi için her türlü askeri tedbirin alınması talep ve emredilmiştir. Bu emirlerin ne derecede yerine getirildiği, ya da alınan tedbirlerin medrese namzedi öğrenciler tarafından yapılan eşkıyalığın önüne geçtiği konusu elbette tartışmalıdır. Öğrenci ya da öğrenci namzetlerinin başlattığı hareketler, diğer işsiz-güçsüz levent taifesinin giriştiği saldırılarla birleşmiş ve ortaya çıkan eşkıyalık hareketleri Anadolu'yu yüzyılın sonlarına doğru tam bir savaş alanına dönüştürmüştür. Anadolu'nun dirlik ve düzenliği ortadan kalkmış ve çok sayıda köylü nüfus yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır. Ankara gibi bazı kentlerde ise yerel ahali kendi tedbirlerini almak zorunda kalmış; hatta o zamana kadar hayli genişlemiş olan şehrin etrafına yeniden surlar örmeye mecbur kalmıştır. Anadolu iskân tarihi ve nüfus hareketleri bakımından bu sürecin etkileri uzun yıllar devam etmiş ve Türkiye, XVI. yüzyılın ortalarındaki nüfus yoğunluğuna yeniden ancak XIX. yüzyılın başlarında kavuşmuştur.

**Kaynakça**

- Acun, F. (2002). Celali İsyanları. *Türkler* (H. Celal Güzel, K. Çiçek ve H. İnalçık, Ed.) içinde (C. 9, ss. 695-710). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akdağ, M. (1975). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: "Celali İsyanlar"*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)*. Cilt 2. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Beldiceanu, N. (1967). *Code de Lois Coutumières de Mehmed II : (Kitâb-ı Qâvânîn-i 'Örfiyye-i 'Osmânî)*. Wiesbaden: Otto Harassowitz.
- Burke, P. (2000). *Tarih ve Toplumsal Kuram* (Mete Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Griswold, W. J. (2000). *Anadolu'da Büyük İsyân, 1591-1611* (Ülkü Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Koç, Y. (2005). Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum. *Bilgi*, 35, 229-245.
- Koç, Y. (2012). 16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da "Resm-i Tapu" ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 139-148.
- Muhimme 3.* (1993). *3 Numaralı Muhimme Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Haz.), Ankara: Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Muhimme 6/II.* (1995). *6 Numaralı Muhimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks*. Cilt II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Haz.), Ankara: Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Mumcu, A. (1986). *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Öz, M. (2000). 15-16. Yüzyıllarda Anadolu'nun Sosyal Tarihine Dair Araştırmalar: Genel Bir Değerlendirme. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, 07-09 Nisan 1999, Bildiriler* içinde (ss. 525-532). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Öz, M. (2002). 16. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi. *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (C. III, Kısım, III, ss.1643-1651). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, S. (2000). Tahrir Defterlerindeki Muhassıl Deyimi Üzerine Bazı Bilgiler. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, 07-09 Nisan 1999, Bildiriler* içinde (ss. 219-226). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. Cilt. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yediylıdız, B. (1985). *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.





# OSMANLILARIN MODERN TEKNOLOJİ İLE KARŞILAŞMASI: ELEKTRİK ÖRNEĞİ\*

## *Serhat KÜÇÜK*

**Özet:** Bu makalenin amacı, Osmanlıların Batı'daki teknolojik gelişmelerden haberdar oluş sürecini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda öncelikle Osmanlıların kuruluşundan itibaren Batı ile temasını sağlayan iletişim kanalları ele alınmaktadır. Ardından söz konusu kanalların nasıl çalıştığı, etkileri ve kullanım alanları -etkileri günümüze dek artarak süren- elektrik örneği üzerinden ayrıntılı biçimde incelenmektedir.

Aydınlatmadan, iletişim ve ulaşımaya kadar elektriğin baş döndürücü gelişimine Osmanlıların kayıtsız kalmamakla birlikte ne ölçüde ve nasıl baktığı -tarihî gerçekliğin de gereği olarak- başta basın olmak üzere seyahatname ve sefaretname türü eserlerden ağırlıklı olarak yararlanılmak suretiyle değerlendirilmektedir.

Sonuç kısmında ise sürecin geneline dair izlenimler, farklı yönlerden etkileri ve geleceğin şekillendirilmesindeki rolü ile ilgili tespitler paylaşılmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlı, teknoloji, elektrik, batılılaşma, modernleşme, teknoloji transferi.

### **Ottomans Encounters Modern Technology: The Case of Electricity**

**Abstract:** The aim of this article is to present the process of the Ottoman discovery of technological developments in Europe. To reach this end, initially the communication canals enabling the Ottomans to contact with the West since its foundation are dealt with. Subsequently, modus operand of these canals, their impacts and their adoption will be reviewed in detail on the basis of electricity whose increasing influence still continues.

Even though, the Ottomans were not oblivious to incredible developments of electricity, from enlightening to communication and transportation, their understanding and perspective to electricity is determined, as the requirement of the historical reality, by the aid of, in the first place, contemporary Ottoman press, travelogues and travel accounts.

In the conclusion, the impressions on the process, their effect on the different ways and their role in the shaping of the future is shared with the reader.

**Key words:** Ottoman, technology, electricity, westernization, modernization, technology transfer.

---

\* “Osmanlı İmparatorluğu’nda Teknolojik Değişim ve Dönüşüm: Elektrik Örneği” adlı doktora tezinden türetilmiştir. Ayrıca Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi tarafından 07 D04 701 002 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

## Giriş

Genel kanı odur ki klasik dönem olarak bilinen, kuruluştan 1600'lere uzanan dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Batılılaşma/modernleşme olarak ifade edilen, özünde var olanı yeterli görmemeye dayalı değişim hareketlerine ihtiyaç duymamıştır. Ta ki askerî alanda birbiri ardına gelen yenilgiler, Osmanlı yönetici zümresini çözüm aramaya sevk edene dek.

Karşılaşılan askerî yenilgilerle birlikte, devleti altın çağına döndürme düşüncesinden hareketle, yönetici sınıfa mensup kişilerce kaleme alınmış, layihalar çerçevesinde gelenekçi ıslahat arayışından, zamanla pek çok alanda tercih edilecek olan Batı tarzına geçiş yönlü, yenilikçi ıslahatlara uzanan bir dönem yaşanmıştır.

Ancak bu hâkim görüş içerisinde bir noktanın belirtilmesi gerekmektedir: Osmanlıların, Batı'daki yenilikleri takip ve gerekli gördüğünü ithal etmesi hadisesi, söz konusu askerî başarısızlıklardan çok daha öncesine dayanmaktadır. Hatta denilebilir ki Osmanlılar, başarılarını büyük ölçüde başlangıçtan beri, maddi güçlerini arttıran yenilikleri benimsemelerine borçludur (İnalçık, 1993, ss. 425-430).

1444'te Haçlı istilası karşısında Rumeli'de gerileme toptan bir kaçış hâlini aldığında Osmanlı yönetimi düşmanın silah ve taktiğini almakta tereddüt etmemiş, tüfenk ve tabur cengi denen Wagenburg savaş taktiğini bünyesine almıştır. Fatih Sultan Mehmet'in, Rönesans dönemi ressamlarından Gentile Bellini'yi İstanbul'a davet etmesi ve portresini yaptırması, yeni sarayın duvarlarını Rönesans üslubu freskler ile süsletmesi (1479-1481), diğer taraftan Venedik'le 16 yıl süren savaşın akabinde Venedik'ten bronz döküm ve kılıç kını ustaları davet etmesi, ihtiyaç duyulan konularda Osmanlıların Batı ile temasa geçip istediklerini elde edebileceklerine dair örneklerdir (İhsanoğlu, 1992, s. 123).

## Batı'ya Yönelik Osmanlı Kanalları

Osmanlılar, ihtiyaç duyup aldığı Batı'daki yeniliklerden, kuruluşundan itibaren zaman içerisinde çeşitlilik gösterecek farklı kanallar vasıtasıyla haberdar olmuştur.

Kuşkusuz karşılıklı etkileşimde coğrafya, başta gelen etkidir. Osmanlıların, Rumeli'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan toprakları, Akdeniz ile Kuzey Afrika'daki hâkimiyetleri, Batı Avrupa'nın bir ucu ile sınır, diğerine de çok yakın olmalarını sağlamış ve bu coğrafi yapı bilgi transferini kolaylaştırmıştır.

Diğer taraftan diplomatlar, İslâmiyeti kabul eden Avrupalılar (muhtediler), seyyahlar, tacirler, denizciler, esirler, mülteciler ve özellikle İspanya ve Portekiz'deki dinî baskıdan kaçıp kurtuluşu Osmanlıların himayesinde bulan Yahudiler ve Moreskler birçok yeni ilmî ve teknik bilginin erken dönemlerde

Osmanlı İmparatorluğu'na girişini sağlamışlardır. Dolayısıyla 15 ve 16. yüzyıllarda önemli kültür taşıyıcıları sürgünler ve muhtedilerdir. 1492'de İspanya'dan Osmanlı'ya Yahudi göçü, tekstil ve silah yapımı başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli teknoloji transferlerine yol açmıştır<sup>1</sup>.

Galata, İzmir, Selânik, Beyrut gibi liman şehirlerine yerleşen Batılı tüccar grupları, Levantenler, aracı konumundaki Rum, Yahudi ve Ermeniler bilgi transferinde aktif rol oynamışlardır (İnalçık, 1993, s. 428).

Ülkelerin ulaştıkları bilimsel ve teknolojik düzeyi, bilhassa askerî teknolojilerini, birbirlerine gösterme imkânı buldukları bir diğer etkileşim kanalı da savaş meydanlarıdır. Batı toplumları ile kuruluşundan itibaren neredeyse sürekli savaş hâlinde olan Osmanlılar, düşmanlarının askerî alandaki gelişimini bu vesileyle de yakından görme fırsatı bulmuştur<sup>2</sup>.

Yukarıda belirtilen etkileşim kanallarına, 18 ve özellikle 19. yüzyılda yenileri eklenmiştir. Bunlardan biri elçilikler ve uzantısı sefaretnamelerdir. Osmanlılar 14. yüzyıldan itibaren çeşitli vesilelerle farklı devletlere elçiler göndermiştir. Ancak Venedikliler 1454'ten, Polonya 1475'ten, Rusya 1497'den, Fransa 1525'ten, Avusturya 1528'den ve İngiltere 1583'ten itibaren İstanbul'da daimî elçi bulundurmuş (Unat, 1968, s. 14) olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin daimî elçilik kurma konusundaki ilk teşebbüsü III. Selim zamanında (1793'te) gerçekleşmiştir. Bu ilk girişim 1821'de II. Mahmut tarafından sonlandırılmıştır. İlk girişimi sonlandıran ya da sonlandırmak zorunda kalan II. Mahmut, saltanatının son yıllarında, 1834'te -bu kez kesintisiz ve kalıcı olarak- daimî elçilikleri yeniden kurmuştur (Kuran, 1968, ss. 11, 64-65). Batı'daki gelişmelerden haberdar olma noktasında söz konusu elçilerin kaleme aldığı raporlar son derece önemlidir. Elçiliklerin daimî hâle gelmesi; raporları düzenli hâle getirdiği gibi kurulan daimî elçiliklerde görevli personelin de yabancı dil öğrenmesine ve yurda dönüşlerinde, Batı'da edindikleri birikimi hayatlarına

<sup>1</sup> Aslına bakılırsa, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek Avrupa'da bir sanat veya teknoloji transferinde, o sanatla meşgul olan kişileri gruplar hâlinde nakil, daima uygulanmış bir metottur. Bu şekilde, uzun sosyal kültürleşme yerine, zorlayıcı ve süratli bir kültür transferi gerçekleştirmek hedeflenmektedir.

Osmanlılar da bu usulü uyguladığı gibi, sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar hâlinde teşkilatlandırmıştı. Anadolu Türkleri Taife-i Rûmiyân, İranlılar Taife-i Acemiyan ve Avrupalılar Taife-i Efrenciyan diye ayrılmışlardır (İnalçık, 1993, s. 428). Taife-i Efrenciyan hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. (Murphey, 1992, ss. 7-20).

<sup>2</sup> Yukarıda Fatih Sultan Mehmet'in Venedik ile 16 yıl süren savaştan sonra Venedikli bir kılıç ustasını İstanbul'a davet ettirmesinden bahsedilmişti. Bu olayın, Fatih'in savaşta karşılaştığı generallerin taşıdığı kınları beğenip esir düşen askerlerden de yapan ustanın adını öğrenmesiyle gerçekleşmiş olabileceği ileri sürülmektedir (Altar, 1981, ss. 15-16.)

yansıtmak suretiyle, Osmanlı Batılılaşmasının faal aktörleri olmalarına vesile olmuştur.

Sefaretnamelerinin yanı sıra farklı vesilelerle, farklı tarihlerde pek çok ülkeyi gezen seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler de bilginin önde gelen dolaşım araçlarından biridir.

Önceki haberdar oluş ya da gelişmeleri takip etme kanallarına eklenen, belki de en önemli irtibat kanalı ise basındır. Dünyada Johann Carolus'un 1605 yılında yayımladığı, *Aller Fürnemmen und gedenckwürdigen Historie* (Özel ve Hatırlanmaya Değer Haberler Koleksiyonu) adlı gazete, kâğıt üzerine basılan ilk gazete kabul edilmektedir<sup>3</sup>. Osmanlı topraklarında basılan ilk Türkçe gazete ise 1828'de Mısır'da yayımlanan *Vakayi-i Mısıriye*'dir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde Türkçe olarak yayımlanan ilk gazete ise yine II. Mahmut döneminde ve bizzat II. Mahmut'un çabasıyla, 1831'de çıkarılan *Takvim-i Vakayi*'dir. Bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarında sayıları artmaya başlayan gazete ve dergiler, zamanla yer verdikleri dış basından ya da dünyadan haberler gibi bölümlerle, Batı'daki yeniliklerin takip edilmesinde önemli rol oynamışlardır (Topuz, 2003, ss. 13-15).

Bir diğer kanal ise uluslararası sergilerdir. Tarihi oldukça eskiye dayanan sergilerin uluslararası bir nitelik kazanması 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. İlk uluslararası sergi, İngiltere'nin girişimiyle 1851'de Londra'da açılmıştır. İkinci uluslararası sergi 1853'te Newyork'ta, üçüncüsü 1855'te Paris'te gerçekleştirilmiştir. Bu sergileri 1862'de II. Londra Sergisi ve 1863'te İstanbul Sergisi ya da Sergi-i Umumi-i Osmani takip etmiştir. Artan üretimlerine, pazar ve ham madde kaynağı bulma sıkıntısı çeken Avrupa devletleri, söz konusu sıkıntılarını gidermek amacıyla bu uluslararası sergilere katılırken, Osmanlıların amacı, 24 Zilkade 1266 (M. 1 Ekim 1850) tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesinde neşredilen bir hükümet bildirisinden anlaşıldığına göre ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetlerini kanıtlamak ve padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymaktı. 1863 İstanbul Sergisi dışında Osmanlılar ilk dört serginin, 1853 New York Sergisi hariç, üçüne heyet ve çeşitli eşyalar göndermek suretiyle katılmıştı (Önsoy, 1984, ss. 195-207). Ancak daha da önemlisi Osmanlılar, uluslararası sergiler vasıtasıyla Batılı devletlerin gelişmişlik düzeyini yansıtan en son ürünleri yakından tanıma imkânı bulmuştur.

<sup>3</sup> İlk İngilizce gazete, 1622 yılında İngiltere'de yayımlanan *Nathaniel Butter*'dir. Bunların ardından Paris'te ilk gazete Theophraste Renaudot öncülüğünde 1631'de yayınlanır. Sırasıyla Floransa 1636'da, Roma 1640'ta, Madrid 1661'de haftalık gazetelerine kavuşurlar. Batı karşısında Büyük Petro, 1703'te St.Petersburg'da kendi gazetesini çıkarır (Jeaneney, 2006, s. 26).

Yukarıda kısaca tasvir edilen Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerden haberdar olma kanallarına, son olarak yurt dışına eğitim amacıyla gönderilmiş öğrenciler eklenebilir. Öncesinde münferit örnekler bulunması kaydıyla, Osmanlı coğrafyasından Batı'ya ilk öğrenci gönderimi -gazete örneğinde olduğu gibi- Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından 1815 tarihinde gerçekleştirilmiştir (Şişman, 2004, s. 3). İmparatorluk merkezi İstanbul'dan ilk öğrenci gönderimi ise II. Mahmut döneminde (1827 ve 1829 gibi tarihler ileri sürülse de, arşiv belgelerine dayalı olarak tespit edilen) 14 Aralık 1830 yılında gerçekleştirilmiştir (Şişman, 2004, s. 5). Yurt dışına öğrenci gönderme uygulaması, mekân bakımından ilk olarak Fransa ile başlayıp diğer Batı ülkeleriyle devam ederken, zaman bakımından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan çizgide -arada kısmi kesintiler olmak üzere- sürdürülmüştür. Gönderilen bu öğrenciler, Batı'daki en yeni bilgi, beceri ve teknolojilerin ülkeye taşınması ve tanıtılmasında aktif rol oynamışlardır. Tahsillerini tamamlayanların pek çoğu memlekete dönüşlerinde önemli görevlere gelmişlerdir (Sezer, 2001, s. 711).

### **Kanallardan Gelenler: İlk İzlenimler**

Yukarıda bahsi geçen -bilhassa son dönemin- iletişim kanallarının nasıl işlediğini, etkileri ve kullanım alanları günümüze dek artarak süren elektrik üzerinden değerlendirmek mümkün.

Elektrikli ürünlerin henüz yaygınlaşmadığı hatta icat edilmediği, elektriğin salon eğlenceleriyle sınırlı olarak kullanıldığı erken dönemlere dair gözlemlere sefaretnamelerde rastlanmaktadır. Bunlardan biri Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana Sefaretnamesidir. 1748 yılında orta elçi sıfatıyla Viyana'ya gönderilen Hattî Efendi, kendisinin de dâhil olduğu halka şeklinde dizilmiş yirmi-otuz kişilik bir grubun nasıl bir elektriklenme deneyimi yaşadığını şöyle anlatmaktadır:

...yigirmi otuz mikdârı âdem halka olup, ruzgâr-ı ma'hûd şahs-ı evvelin parmağına isâbet eyledükde, ânın endâmında hâsıl olan lerze ve tesir bunların dahi endâmında hâsıl olmasıdır ki, kendimiz dahi bi'n-nefs tecrübe etmişüzdür (Savaş, 1999, ss. 37-38).

Yine bir diğer Osmanlı sefiri Ebubekir Râtib Efendi, 1792 yılında Avusturya'nın Peşte şehrinde bulunan akademiye yapılan gezi sırasında "makine elektrika dedikleri âlet ile on beş mikdarı i'mâl-i acîbe ve fizika dedikleri fünûna da'ir nice sanâyi ve ma'arif-i garibe" ve hatta kendi dilinde herhangi bir şekilde ifade edemediği sadece "bazı tuhaf ve nefâyis ve nevâdir" olarak tasvir etmeye çalıştığı eşyalar/şeyler görmüştür (Yeşil, 2011, ss. 106-107).

Napolyon'un İskenderiye'ye asker çıkarttığı gün, Fransa'dan düşmanlık beklenmemesi şeklindeki raporu İstanbul'a ulaşan ve III. Selim'in söz konusu raporun üzerine bizzat "Ne eşek herifmiş" diye yazmasıyla maruf, Osmanlı'nın

ilk Fransa daimi elçisi Morali Seyit Ali Efendi'nin anılarında da elektrik yer alır. 1797'de Fransa'ya gönderilen Seyit Ali Efendi, Paris'te Profesör Joseph Mollet'in elektrik deneylerine/oyunlarına şahit olmuştur. Önce kendi adının elektrik kıvılcımlarıyla aydınlatılmasını izler. Ardından bir reçine külçesi üzerine oturtulmuş küçük bir çocuğun elektrik akımı nedeniyle saçlarının diken diken olmasını ve vücudunun her kısmından ışık demetleri çıkmasını hayret ve ilgi ile takip eder. Ne var ki Hattı Efendi'nin gösterdiği cesareti gösteremez ve kendi vücudundan akım geçirilmesi önerisini şiddetle reddeder. Prof. Mollet bu deneylerden hareketle ona şimşek ve yıldırımı açıklamayı denese de yıldırımın bir meleğin üflemesinden, gök gürültüsünün de iki kanadını çırpmasından oluştuğuna inanan sefir karşısında muvaffak olamaz (Herbette, 1997, s. 49).

XIX. yüzyılın Osmanlı seyyahları -az öncesi ve az sonrasında- Avrupa'nın büyük şehirlerinde seyahat ederken Avrupalı bilim adamları elektriğin günlük hayatta kullanımıyla ilgili çalışmaların son aşamasına gelmiş bulunmaktaydı. Gerçi seyyahlar bu çalışmalara doğrudan doğruya temas etmezler fakat onların tespitlerine bakarak elektriğin günlük hayattaki yaygınlaşmasının izleri görülebilir. Elektrik, seyyahlar tarafından da genellikle şaşkınlık ve hayranlıkla karşılanmıştır. Bilhassa büyük caddelerde, opera salonlarında ve eğlence yerlerinde elektrikle aydınlatmanın o yıllarda iyice yaygınlaşmış olması, seyyahların elektrikle yüz yüze gelmelerini kolaylaştırmıştır (Asiltürk, 2000, ss. 279-280).

Ahmet Midhat Efendi'nin *Avrupa'da Bir Cevlan* adlı eserinde, aydınlatmayla ilgili izlenimler bir hayli yer tutar. Yazar, ilk olarak Lyon'daki gezintisi esnasında aydınlatmaya dikkat eder. Hatta şehrin aydınlatılma şeklini görebilmek için özellikle akşam vakti araba gezintisi yapar. Lyon'da yalnız gaz değil elektrik ışıkları da her tarafı gündüz gibi aydınlatmıştır. Daha sonra Stockholm'de kaldıkları otelin aydınlatılma şekli üzerinde de duran yazar, tıpkı Lyon'da olduğu gibi burada da hem gaz hem de elektrik ışıklarının kullanıldığını belirtir; içerdeki ve dışarıdaki bütün ışıklar yandığında otel tamamen nurla kaplanmış gibi apaydınlık olur. Stockholm, Venedik gibi küçük adacıklardan kurulu bir şehirdir. Kanalların kenarlarına yapılan geniş rıhtımlar birer caddeyi andırır. Bu caddeler neredeyse "lüzumundan fazla gaz fenerleriyle mücehhez" olduğundan çok aydınlıktır. Stockholm yakınlarındaki adalar genellikle sayfiye yerleri olup İsveç-Norveç kralı II. Oscar'ın şatosu da bu adalardan biri olan Drottningholm'dedir. Şatoda kralın verdiği bir ziyafete katılan Ahmet Midhat'ın dikkatini ilk çeken şeylerden biri şato bahçesinin binlerce fener ve kandil ile aydınlatılmış olmasıdır. Ayrıca bahçenin bazı kısımlarına elektrik lambaları da yerleştirilmiştir. Böyle, her zaman gelinmeyen bir yere dahi elektrik tesisatı döşenmiş olmasının sebebinin merak ederek ilgililerden sorunca şu cevabı alır: "-Hayır efendim! Seyyar elektrik makineleri vardır ki nerede ziyâ-yı elektrîkî ikadı matlub olur ise sekiz on saat zarfında

tertib olunabilir” (Ahmed Midhat, 1308/1892, s. 152). Ziyafet için seyyar olarak bahçeye yerleştirilen elektrik ışıkları onun ilgisini çekmiş ve bunları direkleriyle, kaideleriyle, lambalarıyla uzun uzun anlatmıştır. Burada Ahmet Midhat'ın okuyucuyu bilgilendirme isteği kendini açıkça göstermektedir. Yer yer teknik terimlerin de kullanıldığı bu kısmın ışıklarla ilgili bölümü şöyledir:

Billurdan mamul ve bizim adı su koğalarından daha büyücek bir kandil rabtolunur ki kandilin ağzı olan tarafa kutrı bir metrodan ziyade sini gibi ve fakat beyaz boyalı bir cism-i akkâs örtülmüş olduğundan kandilin ağzı görünmeyip bizim kadim kandilcilikte kutu içine konulan kandiller misillü haricen kocaman bir meme şeklinde görülür. Bu billurların bazıları buzlu olup derunundaki kuvvetli ziyayı harice donuk olarak aksettirir. Bazıları ise şeffaftırlar ki derunlarında şule-feşân olan ziyâ-yı elektrikî güneş gibi parlar. Bazı kere de bu şeffaf kandilin üzerine kocaman buzlu bir kalıp geçirilir (Ahmed Midhat, 1308/1892, s. 153).

Şatoya gelen kralın karşılanışında da sayısız havai fişek atılır ve ortalığı göz alıcı bir ışık cümbüşü sarar (Asiltürk, 2000, s. 282).

Avrupa tiyatrolarında elektriğin hem aydınlatmada hem de sahne teşkilatının oluşturulmasında kullanıldığına da dikkat çeken Ahmet Midhat, Stockholm Operası'nda bunu gözlemler. Bekleme salonları ve localar kuvvetli gaz ve elektrik ışıklarıyla aydınlatılmıştır. Aida operasını izlediği Stockholm Operası'nda elektriğin sahne teşkilatına yönelik olarak kullanılışını şöyle ortaya koyar:

Elektrik ziyası pek çok şeylerde güzel işe yaradığı gibi tiyatro sâha-i temaşaları üzerinde dahi ziyadesiyle işe yaramaktadır. Mehtâb göstermek, yıldızlar ve güneş irae eylemek veyahut gayet süslü giyinmiş ve elmaslara müstağrak olmuş bir kızı garık-i envâr ederek bir kat daha şaşaa-pâş bir hâle koymak için şu elektrik ziyasından büyük istifade ediliyor (Ahmed Midhat, 1308/1892, s. 209.)

Elektriğin tiyatrolarda kullanımına ilişkin değerlendirmelere, özellikle de operalar vasıtasıyla gerek Ahmet Midhat ve gerekse diğer yazarlarca yer verilir. Bunların hemen hepsi aşağı yukarı, Ahmet Midhat'ın Stockholm Operası'ndaki izlenimlerine yakın değerlendirmelerdir. Ahmet Midhat'tan on yıl kadar sonra Stockholm'de bulunan Selim Sırrı'nın da hem şehir hem de tiyatrolar bağlamında benzer tespitlerde bulunmuş olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Tabii, Selim Sırrı'nın tespitlerinde elektriğin daha yaygın bir şekilde kullanımına işaret edildiğini de eklemek kaydıyla... (Asiltürk, 2000, s. 283).

Ahmet İhsan'ın seyahatnamesinde "elektrik" önce bir otel odasında karşısına çıkar. Berlin'de bir otele inen yazar, odasına gittiğinde odanın karanlık olduğunu ve görünürde de mum bulunmadığını fark eder. Gerçi odanın üç köşesinde elektrik lambası vardır fakat daha önce kaldığı otellerin yatak odalarında elektrik lambası kullanılmadığını bildiği için otel idaresinden mum



istemeyi düşünür. Bu esnada gözüne kapının kenarındaki bir düğme ilişir. Bir hiss-i gayritabiî ile düğmeyi yerinden oynatınca "odanın ân-ı vâhidde ziyaya müstagrık olduğunu" görür (Ahmet İhsan, 2007, s. 303). Ahmet İhsan'ın Avrupa'da elektrikle ikinci ilginç karşılaşması yine Almanya'da, topu topu üç saat kaldığı Frankfurt'ta gezdiği elektrik sergisinde olur. Bu sergide elektrikli tramvay örnekleri, elektrikli telgraf aleti vs. bulunur. Elektrik 1890'lı yıllarda Avrupa'da artık bir hayli yaygınlaşmıştır. Yazar, bunun örneklerini Frankfurt'ta gezdiği sergide inceler. Özellikle ulaşımında ve haberleşmede elektriğin sağladığı kolaylıklar açıkça görülmektedir:

Elektriğe müteallik her şey burada mevcut idi; bir yandan elektrik tramvayları işliyor, bir yandan elektrik ile müteharrik arabalar dolaşiyor; ortadaki cesim havz derununda elektrik vapurları yolcu taşıyor; her taraf elektrik ile münevver elektrikten şelale yapılmış; elektrik ile icrâ-yı muhtelif tahlil olunuyor; elektrik ile telgraf işliyor, çingiraklarla teati-i haber olunuyor; elektrik ziyalarıyla işaret veriyorlar. Hülâsa-i kelam gittikçe ehemmiyeti mütezayid olarak rûh-ı medeniyet sırasına geçecek elektriğe müteallik bidayetden şimdiye kadar ne keşf ve icad olunmuş ise cümlesinden numune mevcut olduğu gibi sergi münasebetiyle yeni imal olunmuş mükemmel elektrik âlât ve edevatı dahi teşhir kılınmış idi (Ahmet İhsan, 2007, s. 321).

Abdülhak Hâmid'in hatıraları arasında elektriğin sokak aydınlatmalarında kullanılması hususuna yönelik dikkatler vardır. Londra'nın geniş caddelerinden birinde elektrik fenerleri ilk kez denendiğinde halk büyük bir şaşkınlığa kapılır; insanlar hem korkarlar hem de gülerler. Bu denemeden yıllar önce Paris'te Opera Caddesi'nin elektrikle aydınlatıldığını görmüş olan Hâmid ise bu olaya şaşırılmaz. Hatta o zaman Paris halkı elektrik ışığının gözlerine dokunduğunu söyleyip şikâyet ettiğinden elektrik ışıklarının üzerine açık mavi ve pembe fanuslar takıldığını hatırlar (Asiltürk, 2000, s. 282).

İsviçre'nin başkenti Bern'de ve İtalya'nın başkenti Roma'da ise elektrikli tramvay Ahmet İhsan'ın dikkatini çeker. Yazar bu vesilelerle, elektriğin ulaşım araçlarında kullanılmasına değinir. Bern'deki izlenimini "otelimin sokağında bir tramvay işliyordu; tramvay attan ve buhardan mahrum olduğundan sokağın ortasında kendi başına kat-ı mesafe ederken garip manzara teşkil eyliyordu. Bunun elektrikli olduğunu sonradan anladım" (Ahmet İhsan, 2007, s. 385) diyerek ifade eder. Özellikle Roma'daki "elektrikli tramvayın hâli nazar-ı dikkatini davet etmiş"tir. Çünkü bu tramvay, elektriği telgraf telleri gibi hattın üzerine gerilmiş tellerden almaktadır. Bu ise seyyahın daha önce görmediği bir şeydir.

“Elektrikli tramvay cereyan-ı elektrikisini adi telegraf gibi hattın boyunca gerilmiş bir tele makara ile merbut diğer tel vasıtasıyla alıyordu. Başka yerlerde elektrik tramvayları cereyanı tekerleğin altından alarak muntazam ve kolay bir usul gösterirken buradakinin şu şekli-i garibi bana tuhaf fakat pek eziyetli göründü” (Ahmet İhsan, 2007, s. 425) diyerek şaşkınlığını dile getirir. Ahmet İhsan, 1917’de çıktığı Avusturya seyahatinde de Innsbruck’te elektrikli tramvaylara dikkat çeker. Akarsulardan elde edilen enerjiden sadece ulaşımında değil hemen her alanda faydalanılmaktadır. Kömüre ihtiyaç duyulmadan şehrin her tarafı elektrikle aydınlatılır (Asiltürk, 2000, s. 283).

Berlin’de bir gece balo seyreden Celal Nuri gece yarısına doğru sokağa çıktığında yolların "gündüzden daha kalabalık ve münevver" olduğunu vurgular. Artık 1910’lu yıllara gelinmiştir ve elektriğin aydınlatma alanında kullanımı Avrupa’da epey yaygınlaşmıştır. *Kutup Musahabeleri* yazarının tespiti de bu kullanımı açıkça ortaya koyar: “Binlerce elektrik feneri asfalt caddeye aksediyor; medeni veya teknik serv-i sîmînler hasıl oluyor” (Asiltürk, 2000, s. 284).

Berlin Hatıraları şairi Mehmet Akif, Berlin’de bir kahvehaneyi anlatırken aydınlatmaya da ilgi gösterir. Yaptığı mukayeselerle, bu tip yerlerin aydınlatılmasında farklılıkları ortaya koyar. Hatta ülkesindeki idare kandili ile buradaki mükemmel aydınlatmayı kıyaslamayı bile "güdük" bulur. Böyle bir mukayese imkânsızdır. Ülkesinde böyle yerler yarı karanlık iken Almanya’da büsbütün aydınlık ve pırıl pırıldır. Bu aydınlık ve parıltı insanın başını döndürecek derecededir:

Bu, kahve... Öyle mi? Lakin hakikaten hayret!  
 Feza içinde feza... Bir harîm-i nûrânûr,  
 Ki âsumân-ı kerîminde bin güneş manzûr,  
 Ne selsebîl-i ziya karşımızda cûşa gelen,  
 Ziya değil, seherin ruhudur taşıp dökülen.  
 Leyale karşı o tufan-ı fecri görmelisin:  
 Huda bilir şaşırırsın, donar kalır hissin!  
 Neden böbürleneyim ben de öyle oldumdu;  
 Zıyanın ölçüsü aklımda, çünkü, bir parça mumdu (Ersoy, 1988, s. 294).

Avrupa’nın özellikle büyük şehirlerindeki aydınlatma, seyyahların Batı’da en çok etkilendikleri gelişmeler arasındadır. Onların gözlerine birdenbire çarpan göz kamaştırıcı aydınlık ve bunun sağladığı rahatlık üzerinde durmuşlardır. Seyyahlar, aydınlığın yanı sıra Avrupa’da giderek yaygınlaşan elektriğin çeşitli alanlardaki kullanımına da dikkat etmiş, bununla ilgili izlenimlerini de eserlerinde yansıtmışlardır. Avrupalılar hem çalışmak hem de eğlenmek amacıyla geceleri, gündüz hâline getirmişlerdir. Aydınlatma ve elektrik, seyahat kitaplarına Avrupa medeniyetinin ve yaşam biçiminin bir parçası olarak yansımıştır (Asiltürk, 2000, s. 284).

Elektrikten ilmî olarak bahseden en eski Osmanlı metinlerine ise basın yayın organlarında rastlanmaktadır<sup>4</sup>. Bu anlamda en eski tarihli yazı, 1864'te<sup>5</sup> *Mecmua-i Fünun*'da Daniş imzasıyla kaleme alınmış *Kuvve-i Elektrikiyye* adlı makaledir. Bu makalede yazar, elektriği şöyle tanımlar:

Hâl-i tabîde bulunan ecsâm-ı mevcudede cezb ve def' hassalarından hiçbir eser görünmeyip, ancak bir parça balmumu veya şişe veya kükürt veyahut kehrûba ipek veya yünden ma'mûl kumaş parçasıyla delk olunarak, yani sürtülerek hürde cisimlere gösterildikte ecsâm-ı medlûke-i mezbûre ol hurdeleri kendilerine cezb ederler, işte bu hassaya kuvve-i elektrikiyye veyahut hassa-i kehrübâiyye tesmiye olunur. İşbu hassa kadîm Yunan filozoflarının dahi ma'lûmu olup, lisan-ı Yunanîden elektron lafzı kehrûbar mânâsına olmakla hassa-ı mezkûreye elektrik denilmesi bundan neş'et etmiştir (Daniş, 1864, s. 483).

Yazarının belli olmadığı 1881'de *Bağçe Mecmuası*'nda yayımlanmış *Nev İcad Bir Elektrik Testeresi* başlıklı yazıda; Hindistan'da icad edilen elektrikli bir testereden bahsedilmektedir (1881, s. 270).

Yine yazarının belli olmadığı 1882'de *Hafta Mecmuası*'nda yayımlanmış *Elektrik* başlıklı yazıda; "tabiatta görülen ahvalin en garibi elektriktir" diyerek elektrik hakkında genel bilgiler verilmektedir (1882, ss. 149-153).

1886'da *Hamiyet Mecmuası*'nda yayımlanan *Elektrik ile Tahrik Olunan Vapur* başlıklı Asaf imzalı yazıda; İngiltere sahilinden hareket edip Manş Denizi'ni geçerek Fransa sahillerine ulaşan daha sonra aynı noktaya tekrar dönen ve elektrikle çalıştırılan bir vapurdan bahsedilmektedir (1886, ss. 99-100).

Yine 1886'da *Şule-i Maarif* adlı dergide *Elektrik Balıkları* başlıklı Ahmed Enveri imzalı yazıda, elektrik çarpmasına sebep olduğu bilinen balık çeşitleri hakkında bilgiler verilmektedir (1886, ss. 12-15).

1887'de *Manzara Mecmuası*'nda yayımlanan, yazarı belirtilmemiş, *Hikmet-i Tabîyeden Elektrik* başlıklı yazıda, başta "hikmet-i tabîyeye başlangıç" adı altında verilen bilgilerin ardından elektrik, keşfi, kullanım alanları ve faydaları anlatılmaktadır (1887, ss. 32-34).

<sup>4</sup> Elektrikle ilgili yazıların yer aldığı yayımlar önce kronolojik sırayla önce makaleler ardından kitaplar olarak verilecektir.

<sup>5</sup> Söz konusu makale, çeşitli çalışmalarda (Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, C.I, 1974, s. 229, Akt. Asiltürk, 2000, s. 279) *Mecmua-i Fünûn*'un Zilkade 1280 tarihinde çıkan 23 numaralı sayısında yayımlanmış olarak ifade edilmektedir. Ancak bu doğru değildir. Muhtemelen ilk transkribe eden sehven, Osmanlıca 4'ü 3 olarak okumuş ve öyle aktarmıştır. Kendisinden yararlananlar da bu yanlışın yayılmasına aracılık etmişlerdir. Doğru künyesi: Daniş, "Kuvve-i Elektrikiyye", *Mecmua-i Fünûn*, nr. 24, Zilhicce 1280 (Mayıs / Haziran 1864), ss. 483-487.

Yine 1887’de *Nâhid Mecmuası*’nda yayımlanan, yazarı belirtilmemiş, *Kuvve-i Elektrikiye ile Bir şey Tabetmek* başlıklı yazıda, “Bir madeni satıh üstünde bulunan kabartma resimleri doğrudan kâğıt, cam, ağaç, kumaş gibi maddelerin üzerlerine tab etmek için elektrik kuvvetinden nasıl faydalanılabileceğinden” bahsedilmektedir (1887, ss. 111-112).

1891’de *Musavver Cihan Mecmuası*’nda yayımlanan, yazarı belirtilmemiş, *Elektrik* başlıklı yazıda da elektrikli aletlerin sanayideki kullanımından bahsedilmektedir (1891, s. 26).

Salih Zeki’nin (Ünver) yine 1891 yılında, *Mektep Mecmuası*’nda yayımlanan *Elektriğe Dair Malûmat*<sup>6</sup> başlıklı, doğrudan “camdan bir çubuk alınarak...” diye başlayan 4 ayrı sayıda devam eden ve deneylerle elektriği tanıtan bir yazı dizisi bulunmaktadır. 4 yazıda toplam (ve birbirini takip eden numaralarıyla) 6 adet şekil kullanılarak anlatılanlara görsel yönden de destek sağlanmışır (Salih Zeki, 1891a, ss.186-188; 1891b, s. 202; 1891c, ss. 214-216; 1891d, ss. 231-232).

1892’de -elektrikle ilgili en fazla makaleye rastlanılan- *Maarif* adlı derginin 45. sayısında elektrikle ilgili iki yazı bulunmaktadır. Bunlardan *Elektrikle Teshin* başlıklı Mehmed Süleyman imzalı yazıda; elektrikten ısıtma vasıtası olarak nasıl ve ne derece yararlanılabileceğine dair bilgiler verilmektedir. Daha önceden “Nature” adlı dergide yayımlanmış bir yazının tebdil edilmiş hâli olduğu da belirtilmektedir (1892, ss. 290-291). Diğer yazı ise yine Mehmed Süleyman imzalı *Fennî Eğlence: Elektrik Tecrübesi* başlıklı yazıdır. Burada da bir kâğıt yardımıyla yapılabilecek basit bir elektrik deneyi, çizimle de desteklenerek anlatılmaktadır (1892, s. 304).

Aynı yıl *Maarif*’te yayımlanan bir diğer yazı, Nüzhet imzalı *Elektrik Âhengsâzi* başlıklı yazıdır. Burada da bir müzik aletinde elektrikli bir parçanın kullanımı, şekillerle anlatılmaktadır (1892, ss. 399-400).

*Maarif*, 1892-1893 yıllarındaki sayılarında da elektrik konusuna yer vermeye devam edecektir.

Ali Nusret imzalı, *Kayalık Dağlarda Alaim-i Elektrikiye* başlıklı yazıda, Amerika’nın Kolorado sınırlarındaki yüksek dağlık bir bölgede 1873 tarihinde gerçekleştirilen bir araştırma ayrıntılı olarak anlatılmaktadır (1873, ss. 165-166).

Mehmed Süleyman imzalı, *Elektriklenmiş Kuş* başlıklı yazıda, elektriği iletmediği bilinen basit malzemelerle oluşturulmuş bir düzeneğe yerleştirilen bir kuşun, sürtünme ile elde edilebilecek düşük bir elektrik akımı ile yüklendiğinde etrafındaki kâğıt parçacığı gibi ufak şeyleri üzerine çekebileceği

<sup>6</sup> Kaynakçada yer alan makale adlarındaki numaralandırma, orijinal metinde bulunmamakta olup burada anlatım kolaylığı amacıyla ilave edilmiştir.

anlatılmaktadır. Yazar, medenice bir uyarıyla yazısını tamamlar: “Eğlence tecrübe edeceğimiz diye zavallı kuşları elektrikleyerek pek çok rencide etmemelisiniz” (1892, s. 191).

1892’de yine Ali Nusret imzalı, *Debagat-ı Elektrikiye* başlıklı yazıda, hayvan derilerinin terbiye edilmesi anlamına gelen debagat işleminde, elektrik verilerek kullanılabilir yeni bir düzenek anlatılmaktadır. Yazı aynı dergide iki kısım olarak yayımlanmıştır (1892a, ss. 233-235 ve 1892b, s. 266).

1893’te *Mektep Mecmuası*’nda yayımlanan, yazarı belirtilmemiş, *Elektrik Nedir?* başlıklı yazıda; tabiat kuvvetlerinden sayılan elektriğin tarihî gelişimi incelenmektedir (1893, ss. 438-440).

Yine 1893’te *Maarif*’te, -muhtemelen Ali Nusret anlamında- A.N. imzalı, *Elektrik ile Kakmacılık* başlıklı yazıda, maden satırlarda meydana gelen yarıkları altın ya da gümüş teller ile süsleme sanatı olan kakmacılıkta elektrikten nasıl faydalanılabileceği anlatılmaktadır (1893, ss. 165-167).

*Servet-i Fünun*’da yayımlanmış, Mahmud Sadık imzalı *Elektrik Şimendüferleri* başlıklı yazıda, elektrikli şimendüferlerin gelişimi, seyahat ve nakliyede getirdiği kolaylıklar ve zaman tasarrufu açısından faydaları anlatılmaktadır (1893, ss. 102-106).

Ali Nusret imzasıyla *Maarif*’te yayımlanan, *Chicago Sergisi’nde Sanayi-i Nariye-i Elektrikiye* başlıklı yazıda ise öncelikle elektriğe duyulan güven uzun uzadıya belirtilerek adı geçen sergi ve söz konusu ürünlerle ilgili bilgiler verilmektedir. Elektriğin ve elektrikli aletlerin tanınmasında önemli rol oynayan uluslararası sergilerin de basın tarafından duyurulduğuna örnek olması sebebiyle basının önemini bir kez daha ortaya koyan yazı, 3 ayrı kısım hâlinde yayımlanmıştır (Ali Nusret, 1893a, ss. 215-218; 1893b, ss. 269-270; 1893c, ss. 276-277).

Yazarının belli olmadığı *Elektriğin Tercüme-i Hâli* başlıklı yazı ise yine, yeni icad elektriği tanıtıcı bir yazıdır. Yazıda “Yalnız şimendüferleri fevkalade bir süratle yürütmekle iktifa etmeyüb, evlerimizi, ticarethanelerimizi elhasıl istediğimiz mahalleri latif, berrak, hoş, münazır ziyasıyla tenvir ediyor. Bu hususta kokusu dumanı falan yok” (1893, ss. 306-308) denilmek suretiyle hem elektriğin bir enerji kaynağı olarak çok yönlü yapısı hem de dönemin başta kömür olmak üzere diğer enerji kaynaklarına göre üstünlüğü belirtilmektedir.

Yine yazarı belirtilmemiş *Seyr-i Sefain-i Elektrik* başlıklı yazıda ise elektriğin sadece karada yürüyen araçlarla sınırlı kalacağını zannedenlerin yenilikleri gördükçe yanıldıklarını, deniz araçlarında da elektriğin kullanılabildiği belirtilerek elektriğin deniz araçlarında uygulanışı anlatılmakla birlikte kömür ve petrol gibi enerji kaynaklarının bazı alanlarda yakında terk edileceğine dair öngörülerde de bulunmaktadır (1893, ss. 343-347).

Yine *Servet-i Fünun*'da yayımlanmış, Mahmud Sadık imzalı bir diğer yazı ise *Teşekkül-i Âlem ve Elektrik* adlı yazıdır. Burada da tertib edilen bir elektrik fırınının madenler üzerindeki tesirleri anlatılmaktadır (1893, ss. 280-282).

1893'te yine *Maarif* te yayımlanan ve yazarı belirtilmemiş, *Elektrik Saatleri* başlıklı yazıda ise elektriğin türlü faydalarının ardından, köşe başları, sokak ve meydanların münasip mahalleri gibi yerlere birer büyük çalar saat yerleştirilmesinin halk için sağlayacağı yararları bahsedilerek kullanılacak elektrikli saatlerin özellikleri ve yararları anlatılmaktadır (1893, ss. 3-5).

*Maarif* te yayımlanan son yazı ise -görüldüğü kadarıyla- 1894 tarihli, yazarı belirtilmemiş *Elektrikte Sanayi* başlıklı yazıdır. Bu yazıda önce koku ve hayati tehlike bakımından elektriğin petrol ve hava gazına göre üstünlüğü belirtilmiş. Ardından dönemin aydınlatma aracı olan avizeler de elektrikli lambalarla karşılaştırılarak avizelerin göze hoş gelen bir görüntüsü olsa da yukarı bakmaları sebebiyle takılı buldukları salonların tam ortalarını gölgede bıraktığı ve ışığın yetersizliği gibi yönlerden geri kalmışlığı ortaya konmuştur. Bilhassa elektrikli aletlerin, üretimde estetik ve işlevsellik ön plana çıktığında daha da yaygınlaşacağı ifade edilmektedir (1894, ss. 402-403).

Yine 1894'te *Malumat Mecmuası*'nda yayımlanmış yazarı belirtilmemiş bir yazı da *Elektrikli Arabalar* başlıklıdır. Burada, Londra'da mevcut elektrikli arabaların özelliklerinden bahsedilmektedir (1894, s. 107).

1899'da *Musavver Fen ve Edeb Mecmuası*'nda yayımlanan Ömer Lütfi imzalı yazının başlığı ise, "Tatbikât-ı Elektrikiye, Radyo, Tipografi, Branli Telgrafın Son Tatbikatı, Yüksek Sadalı Telefon'dur. Öyle bir asırda yaşıyoruz ki keşfiyat-ı fenniye-i garibe birbiri ardına geliyor" şeklinde hayret belirtisiyle başlayan yazıda, elektriğin uygulanmasından, radyo, telgraf ve yüksek sadalı telefondan bahsedilmektedir (1899, ss. 196-198).

1902'de *Mecmua-i Edebiye*'de yayımlanan yazarı belirtilmemiş *Elektrik Lem'ası* başlıklı yazıda, fırtınalı günlerde yüksek cisimlerin sivri uçlarından havaya doğru yayılan elektrik kıvılcımlarından bahsedilmektedir (1902, ss. 114-115).

1909'da, *Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti Mecmuası*'nda, *Kudret-i Elektrikiye'nin Demir Yollara Tatbiki* başlığıyla yayımlanan Ziya imzalı yazıda, elektrik gücünün demir yollarına uygulanması, makinelerin güçleri, işletme ve tamirata anlatılmaktadır (1909, ss. 37-40).

1910'da *Arkadaş Mecmuası*'nda yayımlanan yazarı belirtilmemiş yazının başlığı ise *Elektrik Kralı Edison*'dur. "Edison'u tanıyor musunuz?" diye başlayan yazı, buluşlarından ziyade Edison'un özel hayatı ile ilgilidir. Resimlerle destekli yazıda bilhassa çocukluk yılları ve abartılı bir yüceltmeyle karakteri üzerinde durulmuştur. Yazı "Bizde daha fakir icad başladı. Zira

başlaması için nelerin icab ettiğinden bihaberiz. O halde ne yapalım? Evvel çalışmanın yolunu öğrenelim sonra da çalışalım” (1910, ss. 14-16) diyerek tamamlanmaktadır.

1910’da *Darüşşafaka Mecmuası*’nda yayımlanan Harun Reşid imzalı, *Niçin Uzuv-ı Elektriğimiz Yok?* başlıklı yazıda, insan vücudunun üzerindeki elektriği niçin hissetmediği sorusundan hareket edip insan ve hayvanların bu histen yoksun olmalarının cevabı aranmaktadır (1910, ss. 397-399).

Yine 1910’da, *Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti Mecmuası*’nda, *Telefon Nasıl Keşf Olundu* başlığıyla yayımlanan M. R. -kuvvetle muhtemel Mehmed Refik- imzalı yazıda ise Graham Bell’in Amerikan mecmualarına beyanatta bulunduğundan başlayarak telefonun keşfi anlatılmaktadır (1910, ss. 123-124).

*Şehbal Mecmuası*, bilhassa elektrik mühendisi olan yazarı Kamuran Sırrı sayesinde elektrik konulu pek çok yazıya ev sahipliği etmiştir.

Ancak mecmuadaki elektrikle ilgili en eski tarihli yazı, 1911’de yayımlanan, Naima imzalı, *Elektrikle Tenvir* başlıklı yazıdır. Elektrik lambaları ile elektriğin aydınlatmada kullanımı ve İstanbul’un elektrikle aydınlatılması hususunda ayrıntılı bilgiler verilmektedir (1911, ss. 266-268).

Kamuran Sırrı, *Şehbal*’deki konu ile ilgili, 1912 tarihli *Fünun ve Sanayi Hakkında Bir Mülâhaza* başlıklı ilk yazısında, hızla gelişen bilim ve teknolojinin lokomotifini elektriğin, giderek çeşitlenen kullanım alanları ve sanayileşme süreci üzerindeki etkisini, ağırlıklı olarak kişisel bakış açısıyla değerlendirmektedir (1912a, ss. 138-139).

Yine 1912 tarihli, *Telsiz Elektrik Vasıtasıyla Fotografilerin Nakli* başlıklı yazısında ise günbegün çeşitlenen elektrikli icatlarla birlikte fotoğrafların/görüntülerin elektrik aracılığıyla aktarımı, başka bir deyişle, televizyona giden yolun kökenleri üzerine birtakım bilgiler vermektedir (Kamuran Sırrı, 1912b, s. 147).

Aynı yıl, *Telsiz Telgrafa Dair* başlıklı bir diğer yazısında ise telsiz telgrafın iletişim alanında sağladığı kolaylıklar ve yaşama dair getirdiği yeniliklerden hareketle elektriğin önemi üzerinde durmaktadır (1912c, ss. 228-229).

Yine 1912’de *Genç Mühendis Mecmuası*’nda yayımlanan bir yazı ise Mehmed Refik (Fenmen) imzalı, *Elektrik Şimendüferleri* başlıklı yazıdır. Burada da elektrikli tramvaylar, havai telli elektrik lokomotifleri ve cerre mahsus elektrik motorları hakkında bilgiler verilmektedir (1912, ss. 3-5).

Kamuran Sırrı yine *Şehbal*'de 1913 tarihli, *Elektrikli Aletlerin Tertibatına Bir Nazar* başlıklı yazısında, sayılarındaki artışın gözünden kaçmadığı elektrikli ilan lambaları üzerinde durmakta ve bunların kullanımında bir düzene ihtiyaç olduğu hususuna dikkat çekmektedir (1913a, ss. 414-415).

1913'te aynı dergide yayımlanan bir diğer yazısı ise *Şimendüfer Vagonlarının ve Otomobil, Otobüs Arabalarının Elektrikle Tenviri* başlıklıdır. Başlıkta da belirtildiği üzere çeşitli kara ulaşım araçlarının elektrikle aydınlatılması meselesi ele alınmaktadır (Kamuran Sırrı, 1913b, ss. 132-135).

Yine 1913'te *Şehbal*'de yayımlanan *Bir Türk İhtira'ına Dair* başlıklı yazısı ise diğer yazılarından farklıdır. Zira bu yazıda vazifesini “münevver alanlarda cereyanı, arzu edilen fasılalarla açıp kapamaktır” şeklinde izah ettiği ve kendi icadı olup Mukatta-i Elektrikiye adını verdiği aleti, çizimiyle birlikte tanıtmaktadır (1913c, ss. 152-153).

*Şehbal*'de imzasız olarak 1913'te yayımlanan bir başka yazı ise *İstanbul Elektrikli Tramvayları Hakkında* başlığını taşımaktadır. Atlı tramvaydan elektrikli tramvaya geçiş sürecini, iki uygulamayı karşılaştırarak değerlendiren müellif, ayrıca elektrikli tramvay çeşitleri ile ilgili bilgiler de vermiştir (1913, ss. 208-209).

Aybey imzasıyla 1913'te “Toprak Mecmuası'nda yayımlanan, Elektrik ve Çiftçilik başlıklı yazı, yazımızın ser levhasına bakıp da elektriği görenler bana ne elektrikle çiftçilikten diyebilirler. Oysa elektrik Amerika ve Avrupa çiftçiliğinin canıdır” (1913, ss. 232-235) diye başlayarak çiftçilikte elektrik kullanılması ve getireceği kolaylıklar anlatılmaktadır.

Bu arada Elektrik Mühendisi Kamuran Sırrı, *Şehbal*'in 1913 tarihli sayılarına iki yazı daha yetiştirecektir. İlki, *Hayat ve Elektrik* başlıklı olup ele almaktan keyif duyduğu anlaşılan, elektriğin hayatın pek çok alanında yaygınlaşan kullanımı konusunu işlemektedir (1913d, ss. 232-234). İkincisi ise *Merakib-i Havaiyyede Telsiz Telgraf Tatbikatına Dair* başlıklıdır. Burada da hava ulaşım araçlarında telsiz telgrafın kullanımına dair bilgiler vermektedir (1913e, ss. 294-295).

*Şehbal*'deki konu ile ilgili son yazısı, 1914 tarihli olup bir biyografidir. *Tomas A. Edison* başlıklı yazıda, başta ampül olmak üzere pek çok icadın mucidi Thomas Alva Edison'un hayat hikâyesini anlatmaktadır (1914, ss. 436-437).

Kamuran Sırrı yine 1914'te bu kez *Fen ve Sanat Mecmuası*'nda elektrikle ilgili iki yazı daha yayımlamıştır. İlki elektrik ve elektrik lambalarının teknik özellikleri hakkında bilgi veren *Elektrik, Kullanacağımız Elektrik Lambaları* başlıklı yazıdır (1914, ss. 145-152). İkincisi ise *Elektrik Motorları Hakkında Malûmat-ı Umumiye* başlıklı yazıdır. Burada da elektrik motorları hakkında bilgi verilmektedir (1914, ss. 195-197).



1916'da *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan Burhaneddin (Sezerar) imzalı, *Cerr İçin Nasıl Cereyan Kullanılmalı* başlıklı yazıda, elektriğin çekim gücünden ve elektrik gücünün, buhar gücünün yerini almakta olduğundan bahsedilmektedir (1916, ss. 244-249).

1918 ve 1919 yıllarında da elektrikle ilgili Abdülfeyyaz Tevfik imzalı iki yazı, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Bunlardan ilki *Elektrik Matbahaları* başlıklı yazıdır. Yazıda, madde ve kuvvet ilişkisi üzerine yapılan çalışmalardan bahsedildikten sonra elektriğin mutfaklarda kullanımı ile ilgili bilgiler verilmektedir (1918, ss. 1222-1224). Ancak bu yazıda asıl dikkat çeken, yazarın giriş kısmında elektrikle yeni tanışıp alışan akabinde savaşlar sebebiyle kısa süre sonra elektriğin nimetlerinden mahrum kalan bir Osmanlı vatandaşının duygularını yansıttığı kısımdır. Şöyle ki:

Elektrik istimaline henüz alışır alışmaz, karanlık geceler geçirmemize tramvaysız kalıp paçalarımızı iki baştan sıvamamıza rağmen biz de bugün elektrik istimali yüzünden edeceğimiz istifadelere bahsedelim. Böyle türlü musahabeler, kara günlerimizde bizi biraz oyalar, belki de mutlu kılar... (1918, s. 1222)

Diğer yazı ise *Amerika'da İnekleri de Elektrik Sağıyor* başlıklı yazıdır. Burada da süt veren hayvanları el ile sağmanın mahzurları ve buna karşılık yurt dışında bu amaçla kullanılan elektrikli makine ile sağmanın da faydaları anlatılmaktadır (1919, ss. 1276-1278).

Basın dışında, gerek yönetimin elektrik alanında eleman ihtiyacını giderme amacıyla izlediği yurt dışına öğrenci gönderme politikası gerekse tebaa içerisinde konuya ilgili ve hevesli kesimin kişisel gayretleri, erken denebilecek tarihlerden itibaren, elektrikle ilgili kitapların da yayımlanmasına vesile olmuştur.

Bu çalışmada tespit edilen en eski tarihli eser, Ahmed Râsim tarafından kaleme alınmış *Elektrik-i Sâkine* adlı eserdir. Burada yazar ilk olarak elektrik fenninin elektrikiyet-i sâkine ve elektrikiyet-i müteharrike adları altında iki kısımda incelenebileceğini, kendisinin bu kitapta elektrikiyet-i sakine yönünü inceleyeceğini belirtmektedir. Önce, elektriğin Tales'ten itibaren ilk olarak fark edilmesi, ardından 18. yüzyılda elektrik üzerine yapılan deneyler hakkında bilgi vermektedir. İlaveten ilk elektrik üretme makinelerinin icadı ve bu makinelerin çalışma düzeneklerini anlattıktan sonra elektrik kanunlarından bahsederek eserini tamamlamıştır (1302/1886, 63 sayfa).

1887'de ise Hayri Bey tarafından *Elektrik Risalesi* adlı eser yayımlanır. Kitapta elektriğin genel tanımı, elektrikli cisimler, daire-i elektriki, elektriğin firarı ve intişarı, elektrik istihsal usulleri, tetimmelerde müstamel cisimler veya maddelerin tanımı, piller, pil çeşitleri, mıknatıs elektriği, mıknatısların cereyanlar

üzerine tesiri, cereyanlar ve Lans kanunu hakkında bilgiler verilmektedir (1303/1887, 173 sayfa).

1888’de yine Ahmed Râsim, muhtemelen iki yıl önce yayımladığı eseri geliştirerek *Elektrik* adlı eserini yayımlamıştır. Eserin ifade-i meram başlığı altında verilen giriş kısmında yazar “Bu kitaba mükemmel denemez. Yalnız elektrik gibi bir fenn-i celîlin noksan bir fihrisi makamında tutulabilir” dese de geniş bir içeriğe sahiptir. Mukaddimesinde elektriğin faydaları ve nerelerde kullanıldığından bahsedilmektedir. Tales’ten başlayarak elektriğin kısa tarihçesi verildikten sonra elektriğin izahına geçilmiş; elektrikiyet-i mütevazine ve müteharrike, pillerin hizmeti, tesirat-ı elektrikiye, elektriğin sürati, elektrikiyet-i mîknatsiye, insanlarda bulunan elektrik, elektriğin tıbbâ ait ciheti, havanın, yerin, hayvanların elektriği, mîknatsiye, cereyanlar, elektriğin terakkisi, telefon, mikrofon, fotofoni dartikülasyon, fotofoni müzikal ve torpiller konuları işlenmiştir (1304/1888, 104 sayfa).

1893’te Salih Zeki (Ünver), *Hikmet-i Tabîye* adlı 2 ciltlik, içerisinde elektrikle ilgili çeşitli bilgiler de bulunan kapsamlı fizik kitabını yayımlamıştır (1309/1893, 1. Cilt 812 sayfa, 2. Cilt 794 sayfa).

1906’da ise Mehmed Süleyman, Fransız mühendis Arthur Good’un eserinin çevirisi olan *Fennî Eğlenceler* adlı eseri neşredecektir. Eserde elektriğin de kullanıldığı pek çok ilgi çekici fennî eğlence anlatılmaktadır (1322/1906, 144 sayfa).

1912 yılında üç ayrı eser yayımlanmıştır. Bunlardan ilki M. Şemseddin’in (Günaltay) kaleme aldığı *Fennin En Son Keşfiyatından* adlı eserdir. Eserin kapağında alt başlıklar şöyle belirtilmiştir: telsiz telgraf, telsiz telefon, telsiz telemekanik, televizyon, esîr ve esîr zîya’ı, mevecât-ı elektrikiye (elektrik dalgaları), katod şua’ı, lenar şua’ı, röntgen şua’ı, radyoskopi ve radyografi usulleri, bekerel şuaı ve radyoaktif cisimler, uranyum, toryum, polonyum, radyum, iyonlar ve elektron. Eserin içeriği, başlangıç ya da giriş kısmının dışında Telsiz Telgraf, Telsiz Telemekanik, Telsiz Telefon, Televizyon ve Elektrik Zîya’ı başlıklarıyla ifade edilen beş bölümden oluşmaktadır. Buna göre, yukarıda belirtilen kapaktaki konu başlıkları, sadece içeriğin ana başlıkları değildir. Muhtemelen ilgi çekeceği düşünülen ifadeler, ana başlıklardan, alt başlıklardan ve bunların alt metinlerinden seçilerek kapakta sıralanmıştır. Ayrıca Başlangıç kısmında altı, Telsiz Telgraf kısmında on yedi, Telsiz Telefon kısmında altı ve Elektrik Zîya’ı kısmında beş olmak üzere kitapta toplam otuz dört adet çizim ve resim kullanılmıştır (Günaltay, 1328/1912, 192 sayfa).

İkincisi Salih Zeki’nin (Ünver), *Hikmet-i Tabîye-i Umûmiyeden Mebhas-i Elektrik* adlı eseridir. Eserle ilgili temel bilgiyi Salih Zeki "ifade-i meram" başlığı altında vermektedir:

Bugün neşrine muvaffak olduğum şu kitab, Dar'ül-fünun-u Osmânî'de 1323-1327 seneleri zarfında takrîr etmiş olduğum derslerin bir hulâsasıdır. Hâl-i hazırda elektrik ve tatbikatı birkaç fenni ihtiva ettiğinden burada sadece nazariyat-ı umumiye gösterilmiştir. nazariyat-ı mezkurenin tatbikatı için Tabîiyât şubesinde tedris olunan hikmet-i tabîiye derslerine müracaat etmek iktizâ eder (1328/1912, s. 2 ).

Kitap iki kısımdan meydana gelmektedir: ilk kısımda "elektrik-i mütezavin" denilen ve bir cisim üzerinde muvazenette bulunan statik elektriğin meydana getirdiği hadiseler dikkate alınmış, ikinci kısımda "elektrik-i müteharrik" denilen ve hareket hâlinde olan elektriğin meydana getirdiği hadiseler incelenmiştir (1328/1912, 188 sayfa).

Üçüncü kitap ise Mehmed Refik'in (Fenmen), *Fenn-i Elektrik ve Tatbikât-ı Sînâiyesi* adlı eseridir. Mehmed Refik bu eseri kaleme alma sebebini şöyle izah etmektedir:

Mühendis mektebinde tedris etmekte bulunduğum elektrik ve tatbikatı dersleri formalarını mütalaa buyuran zevâtın bazıları nazariyâtın riyaziyât-ı âliye ile izah edilmiş olmasından dolayı eser-i mezkurun tetebbûnda düçar-ı müşkülât olduklarını beyan etmeleri üzerine nazariyat ve tatbikat-ı elektrikiyeyi mümkün merteye basit bir tarzda ve yalnız riyaziyat-ı adîye ile arz etmek üzere bu kitabı tahrir etmeyi münasib gördüm (1328/1912, s. 3).

İçeriği incelendiğinde eserin 4 kısım 54 fasıldan meydana geldiği görülmektedir: Birinci kısımda fenn-i elektrikin nazariyesi, ikinci kısımda kudret-i elektrikiyenin istihsali, üçüncü kısımda kudret-i elektrikiyenin nakil ve tevzii, dördüncü kısımda ise elektrikiyenin faydaları anlatılmaktadır (1328/1912, 608 sayfa).

1915 tarihinde iki eser basılmıştır. İlki *Elektrikçilik* adlı olup Süleyman Tevfik'e aittir. Kitapta, kimya-yı elektrîkî, tesir-i elektrîkî, piller, akümülatörler, mıknatıslar, mıknatısların ve cereyanların sahası, ameli vahid-i kıyasi-i elektrik, endüksiyon, telgrafçılık, telefon, telefonun envaı, telefonun suret-i tesisi, cerr-i elektriki ve elektrik tenviratı konuları hakkında bilgi verilmektedir (1331/1915, 63 sayfa).

İkinci eser, Mehmed Emin (Kalmuk) imzalı, *Elektrik ve Mıknatisiyet Dersleri*'dir. Eser, yazarın girişte belirttiğine göre, 1327-1329 yılları arasında Darüşşafaka son sınıf öğrencileri için hazırlanan ders notlarının, posta telgraf ve telefon mekteb-i aliyesi ders kitapları meyânında yeniden tab edilmesiyle oluşturulmuştur. İçerisinde yer alan konular şunlardır: elektrikiyet-i sâkine, sâha-i elektrikiye, tesir-i elektrîkî, tekasüf-i elektrîkî, mıknatisiyet, sâha-i elektrikiyet-i mıknatisiye, hararet-i elektrikiye, gayr-i mütecanis devrelerde cereyan ve cereyanın hâdisat-ı kimyeviyesi (1331/1915, 256 sayfa).

1917’de iki yazar ikişer eser neşretmiştir. Aynı yıl iki kitabı yayımlanan yazarlardan ilki Ziyaeddin’dir. İlk eseri, Telgraf ile ilgili birtakım teknik özelliklerin yanı sıra Mors alfabesi hakkında bilgi verdiği, *Elektrikli Görç Muharebe-i Ziyâiye Âletleriyle Mezkur Sistem Helyografların Usûl-i İstimali Hakkında Tarîfnâme*’dir (1333/1917, 16 sayfa). İkincisi ise *Telsiz Telgraf, Telsiz Telefon, Telemekanik Hakkında Ders Kitabı* adlı eseridir. Bu kitap da dokuz bölümden oluşmakta olup içerisinde gelişmiş çizimler barındırmaktadır. Telsiz ile ilgili bir hayli malumat barındıran eserde, tarif-ı ibtidaiye, İngiltere ve Amerika arasında haberleşme, Eyfel Kulesi, telsiz telgrafçığın mucidi ve bu alandaki yeni gelişmeler, telsiz telemekanik, telsiz telefon ve telli televizyon konularından bahsedilmektedir (1333/1917, 136 sayfa).

1917’nin çift eserli diğer yazarı Salih Zeki’dir (Ünver). İlk eseri, *Küçük Hikmet-i Tabîiye*, Sultanî mekteplerinin 9. sınıf programına uygun olarak hazırlanmış bir eserdir. İntişar-ı ziya, inhisar-ı ziya, elektrik ve âsâr-ı elektrikiye, elektriğin nakil cisimlerde intişarı, bi'l-tesir elektriklenme, iktidar-ı elektrikiyeye dair malumat ve elektrik makineleri konularında malumat içerir (1333/1917, 270 sayfa). Diğerisi ise *Hikmet-i Tabîiye Dersleri*’dir. İki cilttir. İkinci ciltte mebhas-i ziya ve mebhas-i elektrik başlıkları altında elektrikle ilgili bilgiler vermektedir (1333/1917, 320 sayfa).

1918 tarihli iki eserden biri Ahmed İsmail’in, elektriğin sanayide kullanımı konusunda bilgiler verdiği *Elektrik Sınâi* adlı eserdir (1334 /1918, 100 sayfa). Diğerisi ise Osman Şemseddin’in *Elektrik* adlı eseridir. Kitap üç kısımdan meydana gelmektedir. İlk önce elektriği ileten maddeler, elektriklenme konusu ve mıknatısiyet, mıknatıslanan maddeler konuları incelenmektedir. Ardından müteharrik elektrik konusunda bilgi verilmekte ve son olarak elektrik pilleri ve bu pillerin özellikleri anlatılmaktadır (1334/1918, 397 sayfa).

*Elektrik* isimli bir diğer eser, 1919’da Nafiz Ziya tarafından yayımlanmıştır. Kitap, elektrik hakkında genel bilgiler içermektedir. Önce enerjinin ne olduğu tanıtılıp elektriğin nasıl meydana geldiği izah edilmektedir. Ardından pil bağlantıları yönüyle bakır teller, bazı makinelerin vasati randımanı, dinamolar, kilovat ve amper konularıyla eser tamamlanmaktadır (1335/1919, 87 sayfa).

1921’de Mehmed Emin (Kalmuk), *Telgraf-ı Elektrikî* adlı eserini yayımlar. Yazar, giriş kısmında telgrafın Sivastopol Muharebesi sırasında (1854 Nisanında) Devlet-i Osmaniye’nin müttefik askerleri tarafından memleketimize getirildiğini belirttikten sonra telgrafın tanımı, devre-i telgrafiye, alat-ı esasiye ve fer’iye, emniyet aletleri, pusulalar, çeşitli ülke pusulaları, mukavemetler, iştirak tertibatı, çeşitli makine modelleri, kullanım ve bakımları, elektrik menbai, piller, telgraf pilleri, hat pili, mevzii pil ve bunların hesabı, Mors telgrafı, tek cereyanlı Mors, yazıcı Morsu, müşkilat-ı muhabere ve merkezî batarya intikalâtı konularını anlatmaktadır (1337/1921, 416 sayfa).

Uluslararası sergiler de yukarıda bahsedildiği üzere basın aracılığıyla halka aktarılmaktaydı. Ancak sadece basın üzerinden uzaktan takip değil, daha önce belirtildiği üzere, uluslararası sergilere heyet ve çeşitli eşyalar göndermek suretiyle aktif olarak katılım söz konusuydu. Bu sergiler arasında Osmanlıların, 4 yıllık hazırlık aşamasından sonra katıldığı 1900 Paris Evrensel Sergisi'nin elektrik açısından ayrı bir yeri vardır. Zira 14 Nisan-12 Kasım tarihleri arasında gerçekleşen sergide en dikkat çeken yapı, teknolojik gelişmelerin sergilendiği Electric Palace (Elektrik Sarayı) idi. Elektriğin dünya çapında etkili sunumunu canlı olarak görmenin de kuşkusuz süreç içerisinde etkili rolü olacaktır (Akçura, 2009, ss. 20-43).

### **Değerlendirme**

Genel itibarıyla, elektrik teknolojisi üzerinden işleyişi ortaya konan Batı ile temas kanalları, kendilerinden beklenen “haberdar etme” vazifesini büyük oranda başarıyla ifa etmiştir. Şöyle ki elektriğin Yunanlı Thales'e dayandırılan tarihine, henüz teknolojik üretime yansımadan önceki yapısı ve sınırlarının tespitine dair çalışmalara ve aydınlatma ile başlayıp telgraf, telefon ve tramvay gibi iletişim ve ulaşım araçlarına dair bilgiler, söz konusu kanallar vasıtasıyla - her ne kadar göreceli olsa da- zamanın şartları dâhilinde kısa süre içerisinde Osmanlı topraklarına ulaştırılmıştır.

Seyyahlar, sefirler, öğrenciler, basın mensupları gibi bilgi aktarım sürecinin baş aktörleri, yaşadıkları hayret ve heyecanı, ortaya koydukları eserlerde özendirici bir üslupla yansıtmışlardır. Yeniliklerdeki pragmatik yön daima ön plana çıkarılmış ve bunlardan uzak kalanların yeni dünya düzeninde yer edinmeyeceği düşüncesi alt metinde vurgulanmıştır. Başlangıçta ilgi oluşturma ve kitlesel desteği arkasına alma amaçlı bu yaklaşım, uzun vadede talebi tetikleyerek modern tüketim toplumunun oluşumunda önemli rol oynayacaktır.

Sürecin önemli etkide bulunduğu bir diğer alan/unsur ise dildir. Kanalların bir anlamda yoğun çalıştığının göstergesi olarak da kabul edilecek biçimde dile pek çok yeni/yabancı sözcük girmiştir: Elektrik kelimesinin bizzat kendisinin yanı sıra, telgraf, telefon, hertz, volt, amper, dinamo, sigorta... gibi sözcükler sürecin dildeki bakiyeleridir. Sadece bunlarla kalmayıp bir nebze Türkçeleştirme adına elektrikçi, telgrafhane, telgrafname... gibi sözcükler de türetilmiştir.

Nihayetinde, söz konusu kanallar vasıtasıyla çağdaş medeniyetin ulaştığı son nokta, neredeyse anbean ülkeye aktarılmış ve insan zekâsının aştığı sınırların yakından takibi sağlanmıştır. Ayrıca kanallar aracılığıyla haberdar olunup birey kullanımına sunulan tüm ürünler, devlet ömründen bağımsız olarak yeni bir yaşam tarzı geliştirmiş toplumu oluşturacaktır.

**Kaynakça**

- Abdülfeyyaz Tevfik. (1918, Aralık). Elektrik Matbahaları. *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 17 Rebiul Evvel 1337, 5/99, 1222-1224.
- Abdülfeyyaz Tevfik. (1919, Ocak). Amerika'da İnekleri de Elektrik Sağıyor. *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 8 Rebiul Ahir 1337, 5/102, 1276-1278.
- Ahmed Enveri. (1886). Elektrik Balıkları. *Şule-i Maarif*, 1302, 1/1, 12-15.
- Ahmet İhsan. (2007). *Avrupa'da Ne Gördüm: Tuna'da Bir Hafta* (A. Servantie ve F. Gündoğdu, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ahmed İsmail. (1334/1918). *Elektrik Sınâî*. İstanbul: Matbaa-i Bahriye.
- Ahmed Midhat. (1308/1892). *Avrupa'da Bir Cevelan*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmed Râsim. (1302/1886). *Elektrikîyet-i Sâkine*. İstanbul: Matbaa-i Bağdadlıyan.
- Ahmed Râsim. (1304/1888). *Elektrik*. Mihran Matbaası.
- Akçura, G. (2009). *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Ali Nusret. (1892, Eylül). Kayalık Dağlarda Alaim-i Elektrikiye. *Maarif*, 22 Safer 1310, 3/63, 165-166.
- Ali Nusret. (1892a, Ekim). Debagat-ı Elektrikiye-I. *Maarif*, 22 Rebiul Evvel 1310, 3/67, 233-235.
- Ali Nusret. (1892b, Ekim). Debagat-ı Elektrikiye-II. *Maarif*, 6 Rebiul Ahir 1310, 3/69, 266.
- Ali Nusret. (1893, Nisan). Elektrik ile Kakmacılık. *Maarif*, 19 Ramazan 1310, 4/89, 165-167.
- Ali Nusret. (1893a, Nisan). Chicago Sergisi'nde Sanayi-i Nariye-i Elektrikiye-I. *Maarif*, 10 Şevval 1310, 4/92, 215-218.
- Ali Nusret. (1893b, Mayıs). Chicago Sergisi'nde Sanayi-i Nariye-i Elektrikiye-II. *Maarif*, 2 Zilkade 1310, 4/95, 269-270.
- Ali Nusret. (1893c, Mayıs). Chicago Sergisi'nde Sanayi-i Nariye-i Elektrikiye-III. *Maarif*, 9 Zilkade 1310, 4/96, 276-277.
- Altar, C. M. (1981). *Onbeşinci Yüzyıldan Bu Yana Türk ve Batı Kültürlerinin Karşılıklı Etkileme Güçleri Üstünde Bir İnceleme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Âsaf. (1886, Ekim). Elektrik ile Tahrik Olunan Vapur. *Hamiyet Mecmuası*, 15 Teşrin-i Evvel 1302, 13, 99-100.
- Asiltürk, B. (2000). *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Aybey. (1913, Kasım). Elektrik ve Çiftçilik. *Toprak Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sâni 1329, 14, 232-235.
- Burhaneddin (Sezerar). (1916, Ağustos-Eylül). Cerr İçin Nasıl Cereyan Kullanılmalı. *Darülfünun Fünûn Fakültesi Mecmuası*, Ağustos 1332, 1/3, 244-249.
- Daniş. (1864, Mayıs/Haziran). Kuvve-i Elektrikiye. *Mecmua-i Fünûn*, Zilhicce 1280, 24, 483-487.

- Ersoy, M. A. (1988). Berlin Hatıraları. *Safahat*, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Harun Reşid. (1910, Şubat). Niçin Uzun-i Elektriğimiz Yok?. *Darüşşafaka Mecmuası*, 1 Şubat 1325, 9, 397-399.
- Hayri. (1303/1887). *Elektrik Risalesi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Herbette, M. (1997). *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi: Morali Esseyit Ali Efendi (1797-1802)* (E. Üyepazarıcı, Çev.). İstanbul: Pera Yayınları.
- İbrahim Süleyman. (1902, Şubat). Elektrik Lem'ası. *Mecmûa-i Edebiye*, 31 Kanun-ı Sâni 1317, 67, 114-115.
- İhsan Cemal. (1338/1922). *Elektrik Makineleri ve Tesisatı*. Trabzon: Serasi Matbaası.
- İhsanoğlu, E. (1992). Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri. *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi* içinde (ss. 121-139), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- İnalçık, H. (1993). Osmanlılar'da Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler* içinde (ss. 425-430), İstanbul:Eren Yay.
- Jeanneney, J. N. (2006). *Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi* (E. Atuk, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kamuran Sırrı. (1912a). Musahabe-i Fenniye: Fünun ve Sanayi Hakkında Bir Mülâhaza. *Şehbal*, 15 Haziran 1328, 55, 138-139.
- Kamuran Sırrı. (1912b). Musahabe-i Fenniye: Telsiz Elektrik Vasıtasıyla Fotograflerin Nakli. *Şehbal*, 1 Temmuz 1328, 56, 147.
- Kamuran Sırrı. (1912c). Musahabe-i Fenniye: Telsiz Telgrafa Dair. *Şehbal*, 1 Eylül 1328, 60, 228-229.
- Kamuran Sırrı. (1913a). Musahabe-i Fenniye: Elektrikli Aletlerin Tertibatına Bir Nazar. *Şehbal*, 1 Şubat 1328, 69, 414-415.
- Kamuran Sırrı. (1913b). Ciddiyat-ı Cedide: Şimendüfer Vagonlarının ve Otomobil, Otobüs Arabalarının Elektrikle Tenviri. *Şehbal*, 15 Temmuz 1329, 79, 132-135.
- Kamuran Sırrı. (1913c). Ciddiyat-ı Cedide: Bir Türk İhtira'ına Dair. *Şehbal*, 1 Ağustos 1329, 80, 152-153.
- Kamuran Sırrı. (1913d). Musahabe-i Fenniye: Hayat ve Elektrik. *Şehbal*, 15 Teşrinievvel 1329, 84, 232-234.
- Kamuran Sırrı. (1913e). Musahabe-i Fenniye: Merakib-i Havaiyyede Telsiz Telgraf Tatbikatına Dair. *Şehbal*, 1 Kanunuevvel 1329, 87, 294-295.
- Kâmuran Sırrı. (1914, Şubat). Elektrik, Kullanacağımız Elektrik Lambaları. *Fen ve Sanat Mecmuası*, 12 Şubat 1329, 9, 145-152.
- Kamuran Sırrı. (1914). Teracim-i Ahval: Tomas A. Edison. *Şehbal*, 1 Nisan 1330, 94, 436-437.
- Kâmuran Sırrı. (1914, Mayıs). Elektrik Motorları Hakkında Malûmat-ı Umumiye. *Fen ve Sanat Mecmuası*. 12 Mayıs 1330, 11, 195-197.

- Kuran, E. (1968). *Avrupa'da Osmanlı İnkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- M. R. (1910, Şubat-Mart). Telefon Nasıl Keşf Olundu. *Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti Mecmuası*, Şubat 1325, 5, 123-124.
- M. Şemseddin (Günaltay). *Fennin En Son Keşfiyatından*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.
- Mahmud Sadık. (1893, Nisan). Elektrik Şimendüferleri. *Servet-i Fünun*, 16 Nisan 1309, 59, 102-106.
- Mahmud Sadık. (1893, Temmuz). Teşekkül-i Âlem ve Elektrik. *Servet-i Fünun*, 1 Temmuz 1309, 122, 280-282.
- Mehmed Ali Çalılı Paşa. (1897). Elektriğin Memleketimizde Tatbikatı. *Servet-i Fünun*, 1313/1897, 38-40.
- Mehmed Emin (Kalmuk). (1331/1915). *Elektrik ve Mıknatisiyet Dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mehmed Emin (Kalmuk). (1337/1921). *Telgraf-ı Elektrikî*, 1337/1921, ss.416.
- Mehmed Refik (Fenmen). (1328/1912). *Fenn-i Elektrik ve Tatbikât-ı Sınâiyesi*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası.
- Mehmed Refik (Fenmen). (1912, Temmuz-Ağustos). Elektrik Şimendüferleri. *Genç Mühendis Mecmuası*, Temmuz 1328, 54, 3-5.
- Mehmed Süleyman. (1892, Mayıs). Elektrikle Teshin. *Maarif*, 7 Mayıs 1308, 2/45, 290-291.
- Mehmed Süleyman. (1892, Mayıs). Fennî Eğlence: Elektrik Tecrübesi. *Maarif*, 7 Mayıs 1308, 2/45, 304.
- Mehmed Süleyman. (1892, Eylül). Elektriklenmiş Kuş. *Maarif*, 29 Safer 1310, 3/64, 191.
- Mehmed Süleyman. (1322/1904). *Fennî Eğlenceler*. İstanbul: Kasbar Matbaası.tom tit Arthur good.
- Memduh. (1903, Mayıs). Elektriğin Bazı Tatbikatı. *Musavver Terakki Mecmuası*, 8 Mayıs 1319, 11, 84.
- Murphey, R. (1992). Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askerî Uygulamalardaki Rolü. *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi* içinde (ss. 7-20), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Nafiz Ziya. (1335/1919). *Elektrik*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Naima. (1911). Musahabe-i Fenniye: Elektrikle Tenvir. *Şehbal*, 15 Nisan 1327, 38, 266-268.
- Nüzhet. (1892, Haziran). Elektrik Ahengsâzı. *Maarif*, 18 Haziran 1308, 2/51, 399-400.
- Osman Şemseddin. (1334/1918). *Elektrik*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye.
- Ömer Lütfi. (1899, Haziran). Tatbikât-ı Elektrikiye, Radyo, Tipografi, Branli Telgrafın Son Tatbikatı, Yüksek Sadalı Telefon. *Musavver Fen ve Edeb Mecmuası*, 10 Haziran 1315, 13, 196-198.



- Önsoy, R. (1984). Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani. *Belleten*, XLVII/185, 195-207.
- Salih Zeki. (1891a, Ekim). Elektriğe Dair Malûmat-I. *Mektep Mecmuası*, 11 Teşrin-i Evvel 1307, 15, 186-188.
- Salih Zeki. (1891b, Ekim). Elektriğe Dair Malûmat-II. *Mektep Mecmuası*, 14 Teşrin-i Evvel 1307, 16, 202.
- Salih Zeki. (1891c, Ekim). Elektriğe Dair Malûmat-III. *Mektep Mecmuası*, 18 Teşrin-i Evvel 1307, 17, 214-216.
- Salih Zeki. (1891d, Kasım). Elektriğe Dair Malûmat-IV. *Mektep Mecmuası*, 25 Teşrin-i Evvel 1307, 18, s.231-232.
- Salih Zeki. (1309/1893) *Hikmet-i Tabîye*. 2 cilt. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Salih Zeki (Ünver). (1328/1912). *Hikmet-i Tabîye-i Umûmiyeden Mebhas-i Elektrik*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Salih Zeki (Ünver). (1333/1917). *Hikmet-i Tabîye Dersleri*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Salih Zeki (Ünver). (1333/1917). *Küçük Hikmet-i Tabîye*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Savaş, A. İ. (1999). *Mustafa Hattî Efendi Viyana Sefâretnâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sezer, H. (2001). Tanzimat Dönemi'nde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi* içinde (ss. 687-711), İstanbul: IRCICA Yay.
- Süleyman Tevfik. (1331/1915). *Elektrikçilik*. İstanbul: Resimli Kitap Matbaası.
- Şişman, A. (2004). *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: TTK Yayınları
- Topuz, H. (2003). *Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Unat, F. R. (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I*. (1988). İ. Enginün, B. Emil ve M. Kaplan (Haz.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yeşil, F. (2011). *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yazarı Yok (Yy). (1881, Ekim). Elektrik. *Hafta Mecmuası*, 26 Zilkade 1298, 10, 149-153.
- Yy. (1881, Haziran). Nev İcad Bir Elektrik Testeresi. *Bağçe Mecmuası*, 13 Recep 1298, 34, 270.
- Yy. (1887, Nisan). Hikmet-i Tabîyeden Elektrik. *Manzara Mecmuası*, 1 Nisan 1303, 3, 32-34.
- Yy. (1887, Temmuz). Kuvve-i Elektrikiye ile Bir Şey Tabetmek. *Nâhid Mecmuası*, 15 Temmuz 1303, 14, 111-112.
- Yy. (1891, Eylül). Elektrik. *Musavver Cihan Mecmuası*, 19 Safer 1309, 4, 26.
- Yy. (1893, Nisan). Elektrik Nedir?. *Mektep Mecmuası*, 22 Mart 1309, 82, 438-440.

- Yy. (1893, Haziran). Elektrğin Tercüme-i Hâli. *Maarif*, 23 Zilkade 1310, 4/98, 306-308.
- Yy. (1893, Haziran). Seyr-i Sefâin-i Elektrik. *Maarif*, 10 Zilhicce 1310, 4/100, 343-347.
- Yy. (1893, Temmuz). Elektrik Saatleri. *Maarif*, 13 Muharrem 1311, 5/105, 3-5.
- Yy. (1894, Ocak). Elektrikte Sanayi. *Maarif*, 17 Recep 1311, 5/130, 402-403.
- Yy. (1894, Mayıs). Elektrikli Arabalar. *Malûmat Mecmuası*, 12 Mayıs 1310, 14, 107.
- Yy. (1910, Ocak). Elektrik Kralı Edison. *Arkadaş*, 5 Kanûn-ı Sâni 1325, 1/1, 14-16.
- Yy. (1913). Hadisat ve Adese: İstanbul Elektrikli Tramvayları Hakkında. *Şehbal*, 1 Teşrinievvel 1329, 83, 208-209.
- Ziya. (1909, Kasım-Aralık). Kudret-i Elektrikiye'nin Demir Yollara Tatbiki. *Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti Mecmuası*, Teşrin-i Sâni 1325, 2, 37-40.
- Ziyaeddin. (1333/1917). Elektrikli Görç Muharebe-i Ziyâiye Âletleriyle Mezkur Sistem Helyografların Usûl-i İstimali Hakkında Tarifnâme. İstanbul: Matbaa-i Askeriye.
- Ziyaeddin. (1333/1917). *Telsiz Telgraf, Telsiz Telefon, Telemekanik Hakkında Ders Kitabı*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye.



# KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN BANİLİĞİNDE AİLESİNİN YERİ

*Mehmet Fatih MÜDERRİSOĞLU*

**Özet:** Tarih sahnesinde *I. Süleyman / Süleyman I / Süleyman – ı evvel / Kanunî Magnificent* = Muhteşem gibi ad ve unvanlarla tanınan Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), daha çok kişiliğiyle, yaptığı seferlerle ve döneminde meydana gelen siyasi olaylarla irdelenmiştir.

Oysa padişahın yeterince bilinmeyen ve tartışılmayan belki de gizemli kalan yönü ise ailesinin özellikle bazı fertlerine karşı tutku derecesindeki bağlılığı ve bu bağlamda yaptığı banilik hizmetleridir. Her şeyden önce Kanunî, tahta çıkışının ancak 30. yılında tasarlatıp inşa ettirdiği selâtin külliyesi İstanbul ve Şam Süleymaniye'den önce, ailesi adına imâr faaliyetlerinde bulunmuştur.

Babası Yavuz Sultan Selim, annesi Hafsa Sultan, baş hasekisi Hürrem Sultan, şehzadeleri Mehmet, Cihangir, Selim, Murat ve Mahmut, kızı Mihrimah Sultan ile kız kardeşi Hatice Sultan ve sadrazamı – eniştesi İbrahim Paşa'nın adını yaşatacak ya külliye ya da tek yapı boyutunda eserler inşa ettirmiştir. İmâr faaliyeti kimi zaman da adına eser yaptırılan kişinin mevcut külliyesine ek yapılar şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Ortaya çıkan tabloya göre padişah, önceliği ailesine vermiş olmaktadır. Osmanlı hanedan geleneğinde annesi adına eser yaptıran kimi padişahlar biliniyorsa da bu derecede ailesini sahiplenilen, değer veren ve onların adını yaşatacak eser yaptıran ikinci bir padişaha rastlanmaz. Kanunî bu düşüncesiyle aile fertlerini ya ölümlerinden sonra ya da yaşarken adı ister sevgi, saygı, vefa veya yüceltmek olsun, onlara toplumda saygınlık kazandırmış daha da önemlisi unutulmamaları için kalıcı eserlerle ailesinin tarihe yazılmasını sağlamıştır.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlı, Kanunî Sultan Süleyman, aile, külliye, 16. yüzyıl, İstanbul ve Taşra.

## **Construction Activities in the name of the Family Members of Suleyman the Magnificent**

**Abstract:** Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), known in the history as *Suleyman the Magnificent, Lawmaker, Magnificent, and Suleyman I*, has mostly be recognised by his personality, military. Expeditions and political events of his age.

However, his strong and tenacious hold on his family and the buildings he constructed on behalf of his family was not well – known to public. He gave the priority to his family members. He constructed a social complex for himself in the 30<sup>th</sup> year of his reign.

He had either buildings or social complexes constructed in the name of his father Yavuz Sultan Selim, his mother Hafsa Sultan, his concubine Hurrem Sultan, his sons Murat, Mahmut, Mehmet, Selim and Cihangir, his daughter Mihrimah Sultan, his sister Hatice Sultan and his grand – vizier and brother – in – law

İbrahim Pasha. Some of the constructions were extensions to the existing social complexes.

As seen from the buildings constructed, Suleyman the Magnificent attached priority to his family. Although there are some sultans in the Ottoman history that constructed buildings in the name of their mothers, Suleyman the Magnificent was the only Sultan that embraced his family and constructed buildings to embalm their memory. He constructed those buildings as a sign of his Love, respect and fidelity to those people and put his stamp on history.

**Key words:** Ottoman, Süleyman the Magnificent, family, complex, 16<sup>th</sup> Century, İstanbul and Outside of İstanbul (*Tashra*).

## Giriş

Osmanlı Hanedanının 1520 tarihinde onuncu padişahı olarak tahta çıkan *I. Süleyman / Süleyman I / Süleyman-ı evvel*, 1494 yılında Şehzade Yavuz Sultan Selim ile Ayşe Hafsa Sultan'ın çocuğu olarak Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Trabzon livasında sancak beyi/vali görevinde bulunan babası Selim'in Sarayı'nda çocukluk günlerini geçiren Şehzade Süleyman, bulunduğu yerleşimin çok kültürlülük özelliğinden beslenmiş ve ilerideki yaşamında bunun etkisini görmüştür. Özellikle lâlâlarından iyi bir eğitim alan I. Süleyman, önce Kırım/Kefe'de sancağa çıkmış, babasının 1512 yılında padişah olmasıyla Saruhan/Manisa sancağına tayin edilmiştir<sup>1</sup>.

I. Süleyman, babası Yavuz Sultan Selim'in 1520 tarihinde ölümü üzerine tek erkek evlat olarak sorunsuz bir şekilde 26 yaşında tahta çıkmış, kırk altı yıl kadar uzun bir süre padişahlık yapmıştır. Osmanlı padişahları içinde en uzun süre/yaklaşık 46 yıl (yarım yüzyıl) bu görevi yürüten padişah olmuştur. Bu süreçte Batı /Avrupa ve Doğu/İrakeyn (İran ve Irak)'e yapılan on üç kara ve deniz seferiyle Osmanlı devletinin sınırlarını genişletme ve büyütme politikasını yürütmüştür. Bu nedenle yürüttüğü iç ve dış siyasetiyle öne çıkarak önemli bir güç sağlamıştır (Kramers, 1934, ss. 522-527). Kanunî iç siyasette ise başta şeyhülislam Ebusuud Efendi olmak üzere, dönemin ulemalarını görevlendirerek *Kanunname-î Âl-î Osman* adıyla bilenen eski yasaları yeniden düzenleterek bunları geçerliliğe kavuşturmuştur. Hazırlattığı kanun düzeltmeleri nedeniyle *Kanunî* ününü almıştır. Batı dünyasında ise *Magnificent / Muhteşem* tanımlaması uygun görülmüştür (Sakaoğlu, 1999, ss. 551-556). Ayrıca devletin dinî ideolojisinin yerleşmesi ve halifelik kavramı önemsenmiştir (Emecen,

<sup>1</sup> Kanunî Sultan Süleyman'ı konu alan çok sayıda çalışma söz konusudur. Bilgi için bk. (Kramers, 1934, ss. 522-527; Gökbilgin, 1979, ss. 99-155; Clot, 1983, ss. 10-36; Atıl, 1987; Sakaoğlu, 1999, ss. 551-556; Emecen, 2010, ss. 62-74). Aslında bu makalenin konusu ne Kanunî Sultan Süleyman'ı tarihî bir kişi olarak irdelemek ne de dönemini anlatmaktır. Amacımız Kanunî'yi bir boyutta bani olarak ele alıp ailesi olarak kabul ettiğimiz birinci derece yakınları için sarfettiği gayreti mimariye yansıtmak; kısacası ailenin çoğu ferdi için yaptığı banilik faaliyetlerini özetle sunmaktır.

2010, s. 63). Mevcut betimlemelere göre fiziki açıdan uzun boylu, zayıf ve esmer tenli olduğu anlaşılan Kanunî'nin (Minyatür 1) kişilik olarak kararlı, adaletli, ailesine karşı duyarlı, gerektiğinde en yakınlarını katlettirecek kadar da acımasız olduğu bilinir. Tarih sahnesine çıktığı 1520-1566 tarihleri arasındaki yıllar Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemi olarak kabul edilir. Bu zaman aralığına yerleşen mevcut vakfiye, kitabe, mühimme defteri, rûzname, vakayiname, tahrir defteri ve seyahatname gibi yazılı kaynaklar ile gravür ve minyatür gibi görsel belgeler bu dönemin siyasi, sosyal ve kültürel anlamda çok gelişmiş olduğunu göstermektedir<sup>2</sup>. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Akdeniz coğrafyası ile siyasi, kültürel ve ticari alışverişler yoğunlaşmıştır.



**Minyatür 1.** Sultan Süleyman ve Saray Görevlileri (Nigari'den)

Kanunî döneminde, Saray çevresinde gayrimüslim kökenli olan ve döneme damgasını vuran çok sayıda başarılı devlet/meslek adamları yer alır. Bunlar arasında Makbul ve Maktul İbrahim Paşa, Rüstem Paşa ve Sokullu Mehmed Paşa sadrazam, Barbaros Hayreddin Paşa kaptan-ı derya, Pirî Reis denizci ve

<sup>2</sup> Yayınlanmış arşiv belgeleri bu konuda genel bir fikir vermektedir. Fransa ve İtalyan şehir devletleri ile ilişkiler Kanunî döneminde ivme kazanmıştır.

haritacı, Ebusuud Efendi şeyhülislam, Sinan baş mimar, Baki şair, Ahmet Karahisarlı hattat, Matrakçı Nasuh minyatür sanatçısı, Osman ve Nigari ise nakkaş ve şehnameci olarak görev almışlardır<sup>3</sup>.

Kanunî'nin döneminde Osmanlı Devleti'nin yoğun imâr ve bayındırlık faaliyetlerinde artış gözlenmektedir.

Öncelikle padişah ve ailesi, saray çevresi, diğer ileri gelenlerin çabasıyla başta İstanbul olmak üzere "Taşra" adı verilen geniş bir coğrafi alanda yerleşim merkezleri ve menzillerde vakıf eseri olarak çok sayıda yapı/yapı toplulukları inşa ettirilmiştir. İstanbul'daki çalışmalar içinde kırk çeşme su sistemi ile suyun getirilmesi ve çok sayıda askerî, dinî, sivil yapıların inşasıyla başkentin görünümü değiştirilmiş, yaşam kalitesi artırılarak payitaht bir dünya kenti olarak algılanmıştır<sup>4</sup>.

Osmanlı döneminin altın çağı olarak kabul ettiğimiz bu başarılı dönem 1566 yılında Kanunî'nin hasta olarak yola çıktığı Zigetvar Seferi (Eylül 1566) sırasında yaşamını yitirmesiyle sonlanmıştır. İç organları bölgeye gömülen Sultan'ın naaşı daha sonra İstanbul'a getirilerek kendi adını taşıyan külliye'nin haziresinde toprağa verilmiş ve üzerine türbesi yapılmıştır<sup>5</sup> (Fotoğraf 1).



**Fotoğraf 1.** Kanunî Türbesi ve Camisi

Bu çalışmada, Kanunî Sultan Süleyman ailesi ile kurduğu ilişki bağlamında üstlendiği banilik yönüyle ele alınacaktır<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> Hiç şüphesiz kırk altı yıllık uzun bir dönemde, adını bir şekilde duyuran çok sayıda devlet adamı ve sanatçı yetişmiştir. Bu konuda Mehmed Süreyya'nın Sicill-i Osmanî adlı eserine bakılabilir.

<sup>4</sup> Bir ülkenin başkenti o ülke için bir çeşit ayna görevi görür. Dolayısıyla Fatih döneminde atılan, II. Bayezid ile geliştirilen şehircilik faaliyetleri Kanunî döneminde, Sinan'ın gayretleriyle bir aşama daha kaydetmiştir bk. (Kuban, 2004, ss. 185-250).

<sup>5</sup> Türbe için bk. (Kuran, 1986, ss. 79-81; Önkal, 1992, s. 149).

<sup>6</sup> Makalemizde Kanunî'nin aile içinde rolü zamana göre değişmektedir. Gerektiğinde bir oğul, bir baba, bir eş, bir kardeş ve arkadaş sıfatlarıyla önemsedığı yakınları için

## **Kanunî Sultan Süleyman'ın Baniliğinde Ailesinin Yeri**

Padişah uzun süren yaşamında bağlılık, tutku, sevinç, üzüntü, nefret gibi duygularını zaman zaman dışa vurmuş; bu bağlamda sevdikleri ve önemsedığı aile fertleri için yapı/ külliye inşaa ettirmiştir. Buna karşın öfke ve nefretlerini de yoğun yaşayarak bazı şehzade ve en yakınındaki sadrazamını hiç çekinmeden boğdurtarak öldürmüştür. Dolayısıyla Padişah'ın ailesine olan düşkünlüğü hanedanın siyasi yönünü de bir dereceye kadar belirlemiştir (Uluçay, 1970, ss. 233-237).

Kanunî ailesi için babası Yavuz Sultan Selim'e, annesi Ayşe Hafsa Sultan'a, kız kardeşlerinden Hatice Sultan'a, kızı Mihrimah Sultan'a, oğullarından/shenzadelerinden Mehmet, Cihangir ve Selim'e, kadınlarından baş hasekisi Hürrem Sultan'a, has odabaşı ve sadrazamı İbrahim Paşa'ya (bir döneme kadar) büyük bir sevgiyle bağlanmıştır. Padişah, henüz çocuk ve genç yaşta/delikanlılık çağında ölen şehzadeleri Murad, Mahmud, Abdullah, Mehmed ve Cihangir ile hasekisi Hürrem Sultan'ın ölüm acılarını tatmış, idam ettirdiğı şehzadeleri Mustafa, Bayezid ile can yoldaşı ve sadrazamı İbrahim Paşa'yı öldürtecek kadar da katılmıştır<sup>7</sup>.

Kanunî'nin yaşamındaki duygusal gelgitler ya da aşırı sevgi ve nefret gibi uç duygular onun ailesi ve çevresindeki kişiler adına yapı inşaa ettirmesi/onları ölümsüzleştirme çabası açıkla görölmektedir. Kanunî Sultan Süleyman bu yönü ile otuz altı Osmanlı padişahı arasında ayrıcalıklıdır ve bu yönü ile ikinci bir benzeri yoktur<sup>8</sup>.

Sultan Süleyman'ın ailesi için ilk/önce babası Sultan Selim adına külliye inşaa ettirmesi oldukça anlamlıdır (Kuban, 1994, ss. 62-63; Emecen, 2009, ss. 407-414; Yüksel, 2009, ss. 513-516). Çünkü babası Yavuz Sultan Selim sekiz yıl süren saltanatının büyük bir kısmını İstanbul/payitaht dışında, Doğu ölkelerine yaptığı üç seferle geçirmesinden dolayı kendi adını taşıyan bir selâtin külliyesi yaptıramamıştır<sup>9</sup>. Genç padişah bir geleneğin devamı olarak babasının vasiyeti

---

yaptırdığı mimari eserler sevgi, saygı veya adı ne olursa olsun onları taçlandırarak ölümsüzleştirmiştir.

<sup>7</sup> 1553'de bir sefer sırasında 38 yaşında katlettilen en büyük şehzade Mustafa için bk. (Sakaoğlu, 1999, ss. 280-281; Turan, 2006, ss. 290-292). Şehzade Bayezid için bk. (Sakaoğlu, 1999, s. 302); Parga'lı İbrahim için bk. (Emecen, 1999, ss. 637-638; Jenkins, 2011).

<sup>8</sup> Makale de ana temasını bu konudan almaktadır.

<sup>9</sup> Osmanlı hanedanlığında Orhan Gazi ile başlayan bir geleneğe göre tahta çıkan padişahlar başkent neresi ise (Bursa 1326-1453; İstanbul 1453-1922) kendi adlarıyla özdeşleşen külliye inşaa ettirmişlerdir. Aslında I. Selim bu konuda yalnız olmayıp onun gibi külliye yaptıramayan padişah sayısı hiç de az değildir. Bu tip külliye



ya da daha büyük olasılıkla atasına Devlet-i Âli'ye duyduğu saygısı gereği, tahta çıkar çıkmaz önceliği babasının adını yaşatacak külliye inşa ettirmeye vermiştir. Olasılıkla dönemin başmimarı Acem Ali ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın ortak bir çalışmasıyla Şehr-i İstanbul olarak tanınan Tarihî Yarımada'nın Haliç'e bakan bir tepesi üzerine külliye inşa edilmiştir. Bu bölge yapının inşasından sonra Yavuz Selim Mahallesi adını almıştır (Anonim, 1994, ss. 447-448).

Cami, iki yanındaki tabhane mekânları, imaret, sıbyan mektebi, hamam ve türbeden oluşan serbest düzendeki külliye cami merkezlidir (Fotoğraf 2). 1522 tarihli ana yapılarla sonradan eklenen türbeler ile hazire Kanunî tarafından bir çeşit aile mezarlığına dönüştürülmüştür<sup>10</sup>. Külliye'den günümüze imaret ve hamam dışında, diğer yapılar iyi durumda gelmiştir (Fotoğraf 3-4).



**Fotoğraf 2.** İstanbul, Yavuz Selim Mahallesi ve Külliye

selâtin külliye adıyla tanınır.

<sup>10</sup> Kanunî, türbelerden ilkinin babası için 1520'de, ikincisini 1534'de ölen annesi adına, üçüncüsünü ise 1520'lerin başında ölen şehzadeleri Murad, Mahmud ve Abdullah adına yaptırmıştır. Şehzadeler türbesine daha sonra Kanunî'nin kız kardeşi Hatice Sultan da gömülmüştür (Önkâl, 1992, ss. 122-130). Hafsa Sultan'ın türbesi maalesef yıkık durumdadır (Demirsar, 1994, ss. 3-4). Dördüncü türbe de 1861'de yaşamını yitiren Sultan Abdülmecid'e aittir.



**Fotoğraf 3.** İstanbul Yavuz Sultan Selim Camii



**Fotoğraf 4.** İstanbul Yavuz Sultan Selim Türbesi

Sultan Süleyman Manisa'daki şehzadelik yıllarını tahta çıktıktan sonra annesinin külliyesine iki yapı inşa ettirerek hatırlamıştır (Acun, 1999, ss. 146-151; Karakaya, 2003, ss. 577-578 ). Çevresinde hayırseverliği ile tanınan A. Hafsa Sultan'ın (Bayat, 1997, ss. 122-123; Sakaoğlu, 1999, ss. 506-507) kendi adına yaptırdığı 1522-1523 tarihli cami merkezli külliyesi; medrese, tabhane, hanığâh, imaret ve sıbyan mektebinden oluşmaktadır (Fotoğraf 5).



**Fotoğraf 5.** Manisa Hafsa Sultan Külliyesi

Kanunî ise 1538-1539 yılında bu külliyeye çifte hamam ve darüşşifa ekleterek validesinin vakıf eserini zenginleştirmiştir (Fotoğraf 6).



**Fotoğraf 6.** Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası

Bu bağlamda hem annesine hem de şehzadelik yaptığı Manisa'ya vefasını bu şekilde göstermiş olduğu düşünülebilir. Kanunî'nin darüşşifa inşa ettirmesinin altında yatan asıl nedeninin annesi Hafsa Sultan'ın hastalığı ve şehrin ihtiyacı olan hastane ile bağlantılı olmalıdır<sup>11</sup>. Çifte hamam ise külliyeye gelir getirmesi

<sup>11</sup> Günümüzde Sultan, Mesir Camii adlarıyla da tanınan yapının Mesir adını alması bir söylenceye dayanır. Buna göre rahatsızlanan Hafsa Sultan, bir hekim tarafından 41 çeşit baharattan hazırlanan ve adına mesir denilen macunla iyileşir. Valide Sultan bu macunun halk tarafından da kullanmasını buyurur. Daha sonra gelenekselleşerek

amacıyla inşa edilmiştir. Hanıkağı ve imareti dışında, diğeryapıları iyi durumda günümüze ulaşan külliyeinin dönemin baş mimarı Acem Ali'nin eseri olduğı kabul edilir. Osmanlı döneminin Manisa'daki en kapsamlı külliyesidir (Yavaş, 1997, ss. 123-124; Acun, 1999, ss. 146-166).

Bu örneklerin yanı sıra I. Süleyman babası ve annesi adına yaptırdığı eserlerden sonra hayattaki tek kızı Mihrimah Sultan (Sakaoğlu, 1999, ss. 213-214; Kaçar, 2005, ss. 39-40) için de külliye inşa ettirmiştir. Sultan çok sevdiği kızı için İstanbul'un Anadolu yakasının merkezi Üsküdar'ın boğaz kıyısına cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, çeşme ve hamamdan oluşan külliye yaptırmıştır (Fotoğraf 7).



**Fotoğraf 7.** İstanbul Üsküdar Mihrimah Camii

Dönemin baş mimarı Mimar Sinan'ın ilk çalışmaları arasında olan camisi fevkanilik, çift son cemaat yeri ve merkezi tipteki plan şemasıyla dikkati çeker (Kuran, 1986, ss. 48-52; Eyice, 1989, ss. 75-80; Orman, 2005, ss. 40-42). Külliye geçirdiğı onarımlar sonucu değişikliğe uğramıştır. Bugün külliyeinin medrese ve sıbyan mektebi kullanıma açıktır. Cami ise 2012 yılında başlayan onarımlar nedeniyle ziyarete kapalıdır.

Kanunî'nin sosyal yaşamındaki bazı beklenmedik olayların onu yönlendirdiğı görülür. Hürrem Sultan'dan olan en büyük oğlu Şehzade Mehmed 1543 yılında henüz 22 yaşında iken umulmadık bir şekilde Manisa'da hastalanarak yaşamını

---

mesir şenliği hâline dönüşen etkinlikte her yıl camiden halka mesir macunu saçılmakta ve 500 yıllık anane devam ettirilmektedir.



yitirmiştir (Sakaoğlu, 1999, ss. 99-100). Bu üzücü olayın ardından oğluna olan sevgisi ve vefasını gösteren Kanunî, İstanbul'un Tarihî Yarımadası'nda/sonradan Şehzadebaşı (Anonim, 1994, ss. 155-56) adıyla tanınacak mevkiye anıtsal boyutlarda cami merkezli bir külliye inşa ettirmiştir. 1543-1548 tarihleri arasında yapımı süren külliye cami, türbe, hazire, medrese, kervansaray, imaret, tabhane, sıbyan mektebi ve helâlar bulunur (Kuran, 1986, ss. 52-58; Kuban, 1994, ss. 152-155; Orman, 2010, ss. 483-485). Mimar Sinan'ın büyük programlı ilk büyük yapı topluluğunda özellikle cami ve türbe vurgulanmıştır<sup>12</sup>. Merkezi planlı cami, cephe düzeni ve minareleriyle; türbe ise özellikle iç- dış bezemeleri (Fotoğraf 8-9) ve mezar üzerine yapılan taht düzenlemesiyle üniktir (Önkal, 1992, ss. 138-143). Türbeye daha sonra 1553 yılında ölen küçük kardeşi Cihangir de gömülmüştür<sup>13</sup>. Külliye'deki yapılardan bazıları onarılmış ve ziyarete açılmıştır.



**Fotoğraf 8.** İstanbul, Şehzade Mehmet Camii

<sup>12</sup> Mimar Sinan kendi ifadesiyle Şehzade Camii için çıraklık eserim ifadesini kullanır. Mimar Sinan'ı konu alan bazı yayınlar için bk. (Ahmed Refik Altınay, 1977, ss. 23-59, 105-152; Aptullah Kuran, 1986, ss. 16-19, 406-413; Aslanapa, 1988, ss. 8-194).

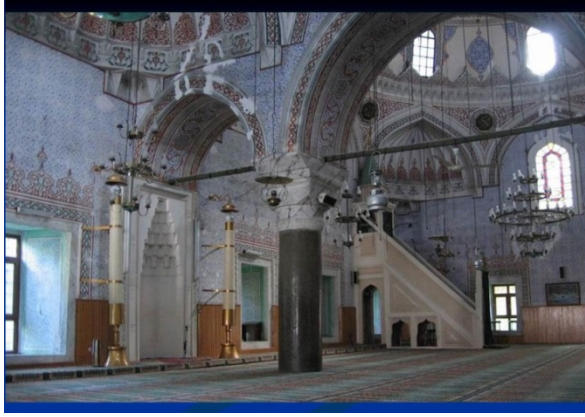
<sup>13</sup> Mahidevran Hatun ile Şehzade Mustafa ve Şehzade Bayezid haricindeki aile çevresi İstanbul'da dört ayrı hazirede gömülmüştür. İlki Yavuz Selim Külliyesi haziresidir. İkincisi Şehzade Külliyesi Haziresi, üçüncüsü Süleymaniye Haziresi sonuncusu ise Ayasofya Kilise / Caminin Haziresidir.



**Fotoğraf 9.** İstanbul, Şehzade Mehmet Türbesi

Sultan, seferleri dışında kalan zamanını İstanbul'da/payitahtta Topkapı Sarayı'ndaki Harem'de geçirmiştir. Bu dönemde nikâhlı eşi Hürrem Sultan ve başhasekisine bağlılığı- sevgisini göstererek onları yüceltmıştır (Uluçay, 1985, ss. 34-35; Baltacı, 1988, ss. 498-500; Sakaoğlu, 1999, ss. 571-572). Hürrem Sultan'ın vakıf kurarak inşa ettirdiği küçük ölçekli külliyesine iki yapı ilave ettiren Kanunî, hem Hürrem Sultan'ı hem de bölge halkını memnun etmiştir. Hürrem Sultan, bir zamanlar Avrat Pazarı olarak tanınan Tarihî Yarımada'nın Aksaray civarındaki alana 1538-1539 tarihlerinde, cami, medrese ve sıbyan mektebinden oluşan küçük bir yapı topluluğu inşa ettirmiştir (Kuran, 1986, ss. 36-45; Kuban, 1994, ss. 4-6; Doğan, 1997, ss. 369-372). Bir süre sonra yaklaşık 1550 yılında Kanunî, başhasekisinin külliyesine darüşşifa ve imaret yaptırarak külliyei zenginleştirmiştir<sup>14</sup> (Kuran, 1986, ss. 40-41). Külliyeinin inşasıyla Haseki adını alan bölge (İşli, 1994, ss. 1-2) günümüzde de aynı adı taşımaktadır. Külliyeinde cami, medrese ve sıbyan mektebi mütevazî ölçekli yapılardır (Fotoğraf 10). Darüşşifa ile imaret ise plan ve işlev açısından dikkati çekmektedir. Külliyei oluşturan yapılar günümüzde genel bir onarımdan geçmektedir.

<sup>14</sup> Haseki Darüşşifası ile Süleymaniye Darüşşifası eş zamanlıdır. Haseki'nin önemi ilk kadın (nisa) hastanesi olarak kabul edilmesidir. Kanunî'nin hem annesine hem eşine hem de kendi adını taşıyan külliyesine darüşşifa yaptırması bilinçli bir yaklaşım olup tesadüfle açıklanamaz.



**Fotoğraf 10.** İstanbul Haseki Hürrem Sultan Camii, Harim

Sultan Süleyman, Hürrem Sultan'dan doğan ve ağabeyi Mehmed gibi bir hastalık sonucu genç yaşta bir sefer sırasında Halep'de yaşamını yitiren en küçük şehzadesi özürlü Cihangir (Peçevi İbrahim Efendi, 1992, s. 217)'i de unutmamış onun adına 1559 tarihinde bir cami inşa ettirmiştir (Demircanlı, 1989, ss. 67-68; Altun, 1993, ss. 539-540; Arlı, 1994, ss. 431-433). Bu caminin yapımıyla Galata'nın üst tarafında bir tepede üzerinde yer alan ve Cihangir adıyla ünlene bu bölge şenlendirilmiştir (Arlı, 1994, ss. 430-431). Büyük ölçüde özgünlüğünü yitiren yapı 1889 tarihinde Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa edilmiştir (Demircanlı, 1989, s. 68). İyi durumdaki cami günümüzde ibadete ve ziyarete açıktır (Fotoğraf 11).



**Fotoğraf 11.** İstanbul Cihangir Camii

Kanunî 1558 yılında eşi Hürrem Sultan'ın ölümünden sonra oğulları/şehzadeleri Selim ile Bayezid'in taht mücadelelerine şahit olmuştur. Bu mücadelede oğlu Selim'i destekleyen Padişah 1562 tarihinde şehzade Bayezid'in İran'da katledilmesini buyurmuştur (Sakaoğlu, 1999, s. 302). Yaşanan olaylar sonucunda Kanunî, hayatta kalan tek şehzadesi Selim için tüm maddi ve manevi gücünü ortaya koymuştur. 1566 tarihinde babasının Zigetvar'da ölümünün ardından tarih sahnesine II. Selim/Sarı Selim (Kramers, 1934, ss. 217-219; Turan, 1967, ss. 434-441; Emecen, 2009, ss. 414-418) çıkmıştır. Yeni padişah Selim, şehzadelik yıllarında sancakbeyi iken görev yaptığı Konya merkezde ve Karapınar menziline kendi adını taşıyan külliyelerin yapımını başlatmıştır<sup>15</sup> (Fotoğraf 12).



**Fotoğraf 12.** Konya Selimiye Camisi

Arşiv belgelerine göre Kanunî oğlu/son şehzadesini yalnız bırakmamış vakfettiği zengin arazi ve mallarla ekonomik açıdan ona destek olmuştur<sup>16</sup>. Sözü edilen bu külliyeler II. Selim'in padişahlığı sırasında tamamlanarak hizmete açılmıştır.

<sup>15</sup> Konya Selimiye Külliyesi için bk. (Küçükdağ, 2009, ss. 516-517); Karapınar Sultan Selim Külliyesi hakkında bk. (Küçükdağ, 1997).

<sup>16</sup> Sultan II. Selim'in Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, farklı tarihlerde ve farklı bölgelerde inşa ettirdiği eserlerle ilgili üç ayrı vakfiyesi bulunmaktadır. Bu vakfiyelerden 1569 tarihli olan Konya ve Karapınar'daki vakıfları ile ilgilidir.



Kanunî ailesinden kız kardeşi Hatice Sultan (Uluçay, 1985, s. 32) ile önceleri has odabaşı olan, sonradan hızlı bir yükselişle teamüllere aykırı şekilde çeşitli unvanlarla sadrazamlığa yükselttiği Parga'lı/Makbûl/Maktûl İbrahim Paşa adına bir saray yaptırmıştır (Gökbilgin, 1977, ss. 908-915; Emecen, 1999, ss. 637-638; Jenkins, 2011, ss. 1-113), Bir zamanlar At Meydanı'nın batı kenarında, hâkim bir noktada yer alan kâgir sarayın Sultan Süleyman tarafından kız kardeşi ile eniştesi adına 1524 yılındaki evlilik töreni için düğün hediyesi olarak sunduğu kabul edilir (Atasoy, 1972; Sakaoğlu, 1993, ss. 414-418; Artan, 1994, ss. 128-130; Turan, 2007; Artan, 2012, ss. 78, 124). Saray büyük ölçüde geçirdiği onarımlarla değişse de Osmanlı döneminin İstanbul'daki tek ve en büyük vezir sarayı olma ayrıcalığını taşımakta ve bugün Türk İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 13).



**Fotoğraf 13.** İstanbul, Sultan Ahmet Meydanı ve İbrahim Paşa Sarayı

Kanunî Sultan Süleyman hiç şüphesizki aile çevresi dışında çoğu kendi adını taşıyan çok sayıda tekil yapı ve yapı topluluğu/külliyenin banisidir. Başta başkent İstanbul olmak üzere Taşra'nın geniş coğrafyasında baniliğini üstlendiği sayısız eserle hem Osmanlı Devleti'nin erkini hem kendi gücünü göstermiş hem de bu bağlamda adını ölümsüzleştirmiştir<sup>17</sup>. Kanunî Mimar Sinan ile birlikte geliştirdiği projelerle payitahtın görünümünü değiştirmiş, daha yaşanır bir hâle dönüştürmüştür. Kentlerin kimliğini değiştiren mimari yapıtlarda Bani-Başmimar arasında yaşanan uyumlu çalışma etkili olmuştur.

<sup>17</sup> Kanunî Sultan Süleyman'ı bir bani olarak ele alarak inşa ettirdiği her yapıyı kataloglamak ve bu bağlamda sonuca ulaşmak ancak kapsamlı bir proje çalışmasını gerektirir. Bu bağlamda vakfiyesi ışığında Kanunî'yi İstanbul Süleymaniye Külliyesi kapsamında irdelemek bile bize sayısız yararlar sunacaktır (Kürkçüoğlu, 1962; Yılmaz, 2008, ss. 36-75; Mülayim, 2010, ss. 114-119). Daha dar bir alan çalışması için bk. Kuran, 1986, s. 264. Bu çalışmada Kanunî'nin baniliğini üstlendiği ve Mimar Sinan ile ilgili tezkerelerde adı geçen yapılar sıralanmaktadır.

## **Sonuç**

Kanunî Sultan Süleyman, Osmanlı Hanedanlığı'nda, kendi adına imge yaratan hükümdar sıfatıyla siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelere imzasını atmıştır. Sultan'ın, Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyasındaki farklı yerleşimlere ve kalelere külliye ya da yapılar inşa ettirmesi hem kendisi hem de temsil ettiği devleti açısından bir çeşit mesaj niteliğindedir. Oysa Kanunî'nin ailesi adına imâr faaliyetlerinde bulunmasını, kendi dünyasını da kucaklayan duygusallığı ve ileri görüşlülüğü ile açıklayabiliriz.

Padişah'ın, 16. yüzyılın yaklaşık yarısına damgasını vuran siyasi yaşamı savaşlar ve seferlerle geçse de aile fertlerine de zaman ayırdığını onlar adına inşa ettirdiği eserlerden öğrenmekteyiz. Halef ve selefleri arasında özellikle anneleri adına eser yaptıran bazı padişahlar olmakla birlikte, her biri ayrı bir düşünce ürünü farklı tasarımlı külliye ya da yapılar inşa ettirmek ancak Sultan Süleyman'a nasip olmuştur.

Kanunî'nin, aile bireyleri için inşa ettirdiği eserleri sanat tarihi açısından irdeleyecek olursak bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Her şeyden önce Sultan'ın, bizzat yaptırdığı ya da malî açıdan desteklediği yapı sayısı kırk civarındadır. Bu eserler işlevsellik açısından çeşitlilik yansıtır. Camiden türbe ve sibyan mektebine; medrese, darüşşifa ve hamama; saray, tabhane, han ve imarete kadar dinî ve sivil mimarinin çeşitliliği gözlemlenir. İnşa ettirdiği üç külliye içerisinde en kapsamlısı şüphesiz Şehzade Mehmet için yaptırdığı Şehzadebaşı külliyesidir. Uzun ömründen dolayı kimi aile bireylerinin ölümlerini gören Kanunî, İstanbul'un üç ayrı bölgesine onlar adına beş ayrı türbe yaptırmıştır. Bu türbeler mimari ve bezemeleri ile dönemin seçkin eserleri kabul edilir.

Acem Ali ve Mimar Sinan gibi 16. yüzyılın ünlü başmimarlarına eser siparişi veren Sultan Süleyman, özellikle Mimar Sinan'a yüklediği ağır görev sorumluluğu ile Sinan'ın zaman içinde üslupsal gelişimine de katkı sağlamıştır. Kanunî'nin, hasekisi Hürrem Sultan'ın külliyesine ek olarak inşa ettirdiği darüşşifa ve imaret ise hem tasarımlarıyla hem de her iki yapının birbirini tamamlayan işlevsellikleriyle oldukça dikkat çekicidir.

Son söz olarak Kanunî Sultan Süleyman, yoğunlukla payitaht merkezi İstanbul olmak üzere Taşra'da, Manisa, Konya ve Karapınar'da babası, annesi, şehzadeleri, hasekisi ve kız kardeşi gibi aile bireyleri adına inşa ettirdiği eserlerin her biri sanat tarihi yayınlarına girmiş ve tarih sahnesindeki yerini almıştır.

**Kaynakça**

- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Altınay, A.R. (1997). *Türk Mimarları*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Altun, A. (1993). Cihangir Camii. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 539-40).
- Anonim. (1994) Şehzadebaşı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 155-56). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Anonim. (1994). Yavuz Selim. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 447-48). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Arlı, H. (1994). Cihangir Camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 431-33). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Artan, T. (1994). İbrahim Paşa Sarayı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 128-30). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Artan, T. (2012). Alay Köşkü Yakınlarında Bâbiâli'nin Oluşumu ve Süleymaniye'de Bir Sadrazam Sarayı. *Bir Alleme-i Cihan Stefanos Yerasimos (1942-2005)* içinde (C. 1, ss.73-140). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Aslanapa, O. (1998). *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Atasoy, N. (1972). *İbrahim Paşa Sarayı*. İstanbul.
- Atıl, E. (1987). *The Ages of Sultan Süleyman the Magnificent*. New York.
- Baha, T. (2010). Süleymaniye Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 119-21).
- Baltacı, C. (1988). Hürrem Sultan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 18, ss. 498-500).
- Bayat, A.H. (1997). Hafsa Sultan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 15, ss. 122-23).
- Clot, A. (1983). *Soliman le Magnifique*. Paris.
- Demircanlı, Y.Y. (1989). *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Demirsar, B. (1994). Haseki Hafsa Sultan Türbesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 3-4).
- Doğan, S. (1997). Haseki Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 16, ss. 369-72).
- Emecen, F. (1999). İbrahim Paşa Makbul. Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi içinde (C. 1, ss. 637-38).
- Emecen, F. (2009). Selim I. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 36, ss. 407-14).
- Emecen, F. (2009). Selim II. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 36, ss. 414-18).

- Emecen, F. (2010). Süleyman I. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 62-74).
- Eroğlu, H. (2010). Şehzade. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 480-83).
- Eyice, S. (1989). Mimar Sinan'ın Osmanlı Dönemi Türk Mimarisinin Gelişmesindeki Yeri. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, 75-80.
- Gökbilgin, M.T. (1977). İbrahim Paşa. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 908-15).
- Gökbilgin, M.T. (1979). Süleyman I. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 11, ss. 99-155).
- İşli, N. (1994). Haseki. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 1-2).
- Jenkins, H.D. (2011). *Kanuni'nin Veziriazamı Pargalı İbrahim Paşa* (N. Epçeli. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kaçar, M. (2005). Mihrimah Sultan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 30, ss. 39-40).
- Karakaya, E. (2003). Manisa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 27, ss. 577-88).
- Kramers, J.H. (1934). Selim II. *Encyclopedia of Islam* içinde (C. 4, ss. 217-19).
- Kramers, J.H. (1934). Sulaiman I. *Encyclopedia of Islam* içinde (C. 4, ss. 522-27).
- Kuban, D. (1994). *İstanbul Bir Kent Tarihi (Zeynep Rona., Çev.)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kuban, D. (1994). Haseki Külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4, ss. 4-6).
- Kuban, D. (1994). Şehzade Külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 152-55).
- Kuban, D. (1994). Sultan Selim Külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 62-63).
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Küçükdağ, Y. (1997). *Karapınar Sultan Selim Külliyesi*, Konya: Karapınar Belediyesi Yayınları.
- Küçükdağ, Y. (2009). Sultan Selim Camii ve Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 37, ss. 516-17).
- Kürkçüoğlu, K.E. (1962) *Süleymaniye Vakfiyesi*. Ankara.
- Mazlum, D. (1994). Üsküdar. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 343-46).
- Mülayim, S. (2010). Süleymaniye Camii ve Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 114-19).
- Orman, İ. (2005). Mihrimah Sultan Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 30, ss. 40-42).

- Orman, İ. (2010). Şehzade Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, ss. 483-85).
- Önkal, H. (1992). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Peçevi İbrahim Efendi. (1992). *Peçevi Tarihi* (B. S. Bayka, Çev.). Mersin: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1993). Atmeydanı. *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 14-18).
- Sakaoğlu, N. (1999). Bayezid. *Yapıları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 302).
- Sakaoğlu, N. (1999). Hürrem Sultan. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 571-72).
- Sakaoğlu, N. (1999). Cihangir. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 353).
- Sakaoğlu, N. (1999). Hafsa Sultan. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 1, ss. 506-507).
- Sakaoğlu, N. (1999). Mehmed. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 99-100).
- Sakaoğlu, N. (1999). Mihrimah Sultan. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 213-14).
- Sakaoğlu, N. (1999). Selim I (Yavuz). *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 509-13).
- Sakaoğlu, N. (1999). Süleyman I (Kanunî). *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 551-56).
- Sakaoğlu, N. (1999). Mustafa (Kanunî). *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 280-81).
- Turan, Ş. (1967). Selim II. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 10, ss. 434-41). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Turan, Ş. (2006). Mustafa Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 290-92).
- Turan, E. (2007). The Sultan's Favorite: İbrahim Paşa and the Making of Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-26). Yayımlanmamış Doktora Tezi. Chicago: University of Chicago.
- Uluçay, Ç. (1970). "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar." *Kanunî Armağanı*. (s. 233-37). Ankara.
- Uluçay, Ç. (1985). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üstdiken, B. (1994). Cihangir. *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 430-31).
- Yasin, Y. (2008). *Kanunî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

- Yavaş, D. (1997). Hafsa Sultan Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 15, ss. 123-24).
- Yediyıldız, B. (1989). Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili. *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu 5-8 Aralık 1988 – Ankara: Tebliğler* içinde (ss. 103-30). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Yılmaz, Y. (2008). *Kanunî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Yüksel, İ.A. (2009). Sultan Selim Camii ve Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 37, ss. 513-16).



## XVIII. YÜZYILIN VAK'ANÜVİS ŞAİRİ ÂSİM: HAYATI, ESERLERİ, SANATI\*

### Özge ÖZTEKİN

**Özet:** Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, XVIII. yüzyıl Divan şiirinin vak'anüvis şairlerinden biridir. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra yaşamının son yılında şeyhülislamlık makamına atanmıştır. Kimi tezkireler, edebiyat tarihleri, divanlar, biyografiler ve mevki sahiplerine göre hazırlanmış bazı eserlerde onun hakkında bilgi bulmak mümkündür. Âsım'ın bizzat kaleme aldığı eserlerinde de hayatı ve sanatına dair bir takım bilgiler yer almaktadır. Hem şair, hem vak'anüvis hüviyetiyle XVIII. yüzyılın edebiyat dünyasında yer almıştır. Eserleri arasında özellikle *Divan*'ı ve *Tarih*'i önemlidir. Devrin Osmanlı toplum hayatının şiir dünyasına yansımaları söz konusu olduğunda, onun tarihçi yönü şairliğine yön vermiştir. Olayları ve mekanları daha detaylı ve gerçekçi gözlemlerle şiirlerinde anlattığı görülmektedir. 'Sebk-i Hindî' ve 'Hikemî' Üslûpta yazdığı şiirleri dikkat çekicidir. XVIII. yüzyıl Divan şiirinde öncü değil takipçi şairlerden olmuş, Nâbî ve Nedîm tarzlarını sürdürmüştür.

**Anahtar kelimeler:** XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu, Divan şiiri, vak'anüvis şairler, Çelebizâde Âsım.

### XVIII<sup>th</sup> Century Historian Poet Âsım: His Life, Works and Art

**Abstract:** Küçük Çelebizâde İsmail Âsım Efendi is one of the Divan poets and historians who lived in the XVIII<sup>th</sup> century. Throughout his life he served in many varied occupational positions and in his later years he served as sheikhulislam. Among his woks, his *Divan* and *History* are of significant. Since he was a historian, his poems reflected the Ottoman society of the related century. His poems narrated the events and places in a detailed and realistic manner. Literary historical works, divans of other poets, biographies, and other old sources included information about him. In addition some of Âsım's works also provided information about his life and art. His poems written in traditions of 'Sebk-i Hindî' and 'Hikemî' Style have been very interesting. He was not a leading but a follower poet in the Divan poetry of the XVIII<sup>th</sup> century and followed the styles of Nâbî and Nedîm.

**Key words:** XVIII<sup>th</sup> century, Ottoman Empire, Divan poetry, historian poets, Celebizâde Âsım.

---

\* Bu yazı, Öztekin, 2010'dan kısaltılarak yeniden yazılmıştır.



*Zamân ola bileler kadr-i 'Âsımî yârân  
Nazîri bir dahı çün rûzgâre gelmez imiş  
Çelebizâde 'Âsım*

## Giriş

Osmanlı tarih yazıcılığının başlangıcı XV. yüzyıla dek uzanır. XVIII. yüzyıl ise, tarih yazıcılığında vak'anüvisliğin ortaya çıktığı dönemdir. Vak'anüvis, Osmanlı devlet tarihçilerinin resmî ünvanıdır. Vak'anüvis olabilmek için genellikle yazı kabiliyeti ve edebî yönü kuvvetli, şiir ve inşada başarılı, detaylı ve çok yönlü düşünebilen, tarihçilik ilmine vâkıf, divan-ı hümayundan veya ilmiye ricalinden olmak gibi vasıflar gereklidir. Vak'anüvisler; görevli oldukları zaman dilimi içerisindeki olayları tespit ederek yazıya geçirmişler, kendilerinden önceki tarihçilerin bıraktıkları yerden başlayarak -varsa kimi eksikleri de tamamlayarak- ilerlemişler, böylece resmî tarihin kesintisiz bir şekilde kaydedilmesini sağlamışlardır. 1699 yılında bu göreve atanan Na'imâ, ilk resmî vak'anüvis olarak bilinir. Kendisinden sonra bu göreve gelen pek çok kişi olmasına rağmen, özellikle üç isim –hem şair, hem vak'anüvis, hem çağdaş olmaları nedeniyle- gayet önemlidir: 1714'te vak'anüvis olan Râşid, 1723'te vak'anüvis olan Âsım ve 1730'da vak'anüvis olan Sâmî. Osmanlı tarih yazıcılığı ve özellikle XVIII. yüzyıldaki vakâyi'nâmelere kronolojik açıdan bakıldığında, Âsım'ın yazdığı tarih Râşid'inkine, Sâmî'nin yazdığı tarih de Âsım'inkine zeyildir. Râşid ve Âsım'ın tarihleri, Sâmî'ninkine göre daha geniş ve detaylıdır. Her üçü de tarihçi kimliklerinin yanı sıra, XVIII. yüzyıl Divan şiirinin önde gelen şairleri arasında yer almaktadırlar. Bu dönemde çok revaç bulan tarih düşürme geleneği bakımından da, adı geçen vak'anüvis şairlerin divanlarındaki tarih manzumelerinin yoğunluğu dikkat çekicidir. Savaşlar, fetihler, elçilerle yapılan görüşmeler, barış antlaşmaları, padişah cülusları, hanedan üyelerinin doğumları, vefatları, sünnet ve nikah törenleri, çeyiz alayları, sadaret makamına getirilen vezir-i azamlar, çeşitli devlet rütbelerine atanan veya görevden alınan bürokratlar, memleketteki isyanlar, yangınlar, başkent İstanbul başta olmak üzere pek çok yerleşim merkezinde yeni yaptırılan mimari yapılar ya da restorasyonlar gibi devrin vakâyi'nâmelerinde söz edilen pek çok konu, vak'anüvis şairlerin divanlarında da çeşitli yönleriyle yer almaktadır. Özellikle yüzyılın ilk yarısında, Lâle Devri'nin padişahı III. Ahmed ve sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın düzenlediği bütün eğlencelere, resmî törenlere, açılışlara, sefir kabullerine, kurulan ilim heyetlerindeki çalışmalara Nedîm, Seyyid Vehbî, İzzet Ali Paşa, Neylî, Râşid, Âsım, Sâmî, Şâkir gibi dönemin en ünlü şairleri ve tarihçileri de katılmaktadır. Dolayısıyla, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplum hayatının devrin şiir dünyasına yansımaları da en çok bu

şairlerin divanlarında karşımıza çıkmaktadır. Bunların arasında; şiirleriyle olduğu kadar tarihçi yönleriyle de anılan bazı şairlerin, olayları ve mekanları daha detaylı ve gerçekçi gözlemlerle anlattıkları görülmektedir. Âsım da, bu vak'anüvis şairlerden biridir<sup>1</sup>.

## Hayatı

Küçük Çelebizâde Âsım [ö. 1760], XVIII. yüzyılın vak'anüvis, şair, münşi, müderris ve şeyhülislamıdır. Asıl adı İsmail olup, tezkirelerde de birbirine yakın ifadelerle bundan bahsedilmektedir: *Safâyî Tezkiresi*'nde, "ism-i sâmilî İsmâ'îldür" (Altuner, 1989, s. 573); *Sâlim Tezkiresi*'nde, "zât-ı şerîf-i lâzümü't-tebcîlüñ nâm-ı nâmîleri İsmâ'îldür" (Sâlim, 1315, s. 402); *Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdetül'-Eş'âr*'da, "Küçük Çelebi-zâde vekâyi'-nüvîs İsmâ'îl Efendîdür" (İ. Belig, 1999, s. 256); *Râmiz Tezkiresi*'nde, "vücûh-ı 'ulemânuñ 'ismet-mendi Şeyhü'l-islâm İsmâ'îl 'Âsım Efendi" (Erdem, 1994, s. 203); *Mecmu'atü't-Terâcim*'de, "Şeyhü'l-islâm Çelebi-zâde İsmâ'îl 'Âsım Efendi" (Zübeyiroğlu, 1989, s. 323); *Fatin Tezkiresi*'nde ise, "Çelebi-zâde Şeyhü'l-islâm İsmâ'îl 'Âsım Efendi" (Fatin, t.y., s. 284).

Âsım, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa himayesinde yetişen ve II. Mustafa dönemi reisü'l-küttâblarından olan Küçük Çelebi Mehmed Efendi'nin oğludur. İsminin önündeki "Küçük Çelebizâde" veya "Çelebizâde" lakabı, bu nedenle babasının unvanından ileri gelmektedir. Kendisi de *Tarih*'inin iki ayrı yerinde yazdığı, "Küçük Çelebi-zâde dimekle şöhet-yâb olan 'abd-i nâ-çîz-i kem-pâye İsmâ'îl 'Âsım" ve "bu 'abd-ı hâksârüñ peder-i bozorgvârı Küçük Çelebi merhûm" (Âsım, 1282, ss. 2, 104) ifadeleriyle bunu doğrulamaktadır.

Şairin doğum tarihi, kaynaklarda açıkça belirtilmemiştir. Ancak Müstakimzâde'nin "77 yaşında öldü" demesinden hareketle, M. 1685 (H. 1096) yılında doğduğu söylenebilir (Baysun, 2001, s. 371). Doğum yeri ile ilgili bilgiler ise, daha somuttur: *Safâyî Tezkiresi*'nde yer alan "gönçe-i vücûdı gülzâr-ı İstanbuldan zuhûr itmişdür" (Altuner, 1989, s. 573) cümlesi ve *Sâlim Tezkiresi*'nde geçen "üşküfte-gül-i sad-berg-i pür-letâfet-i gülîstân-ı 'ismet olan vücûd-ı pür-ma'rifetleri hadîkatü's-süedâ-yı Kostantiniyye-i bî-hem-tâdan nesîm-i 'irfân ile üşküfte ve handân olmuşdur" (Sâlim, 1315, s. 402) ifadesi, Âsım'ın İstanbul'da doğduğuna işaret etmektedir. Kendisi de, İstanbul'daki bir cami mütevelliliği için Dârüssaâde Ağası yazıcısına gönderdiği ve *Münşeât*'ında da yer alan bir mektupta geçen, "matla'-ı serimiz olan âşiyân-ı kadîmin mahallesi" (Baysun, 2001, s. 371) ifadesi ile doğum yerinin İstanbul olduğunu belirtmektedir.

<sup>1</sup> Daha geniş bilgi için bk. Babinger, 1982; Sertoğlu, 1986; Kütükoğlu, 1993; Pakalın, 1993; Aydın, 2002; M.Cemâleddin, 2003; Kutlar, 2004; İncalcık-Arı, 2007; Karadayı, 2008; Biltekin, 2010.

İyi bir tahsil görmüş, M. 1697’de (H. 1108) Şeyhülislam Feyzullah Efendi’den icazet alarak mülâzım olmuştur. Eylül 1708’de (Receb 1120), müderris olarak ibtidâ-yı hâric derecesindeki Kenan Paşa Medresesi’ne atanmıştır. Ağustos 1713’te (Şaban 1125) hareket-i hâric derecesinde bulunan Dizdâriye Medresesi’ne terfi etmiştir. Burada dört buçuk yıl çalıştıktan sonra Demirkapı’daki Ahmed Paşa Medresesi’ne, Mayıs 1719’da da (Cemâziye’l-evvel 1131) mûsile-i sahn derecesinde olan Ârifiye Medresesi’ne geçmiştir.

Haziran 1723’te (Ramazan 1135) vak’anüvis olmuştur. Kendisinden önceki tarihçi Râşid Efendi Halep kadılığına getirildiği için, Damat İbrahim Paşa tarafından bu göreve tayin edilmiştir. Tarihçi kimliğiyle saraydaki resmî toplantılara, davetlere, çırağan eğlencelerine, helva sohbetlerine daha çok katılmaya başlayan Âsım, böylece devlet erkânı ile yakın ilişki kurma fırsatını elde etmiştir.

M. 1725’te (H. 1138), Sadrazam Damat İbrahim Paşa’nın kurduğu ilim heyetinde Sâlim, Râzî, Neylî, Seyyid Vehbî, Nedîm, İzzet Ali Paşa gibi şairlerin yanında yer almıştır. Aynî’nin *‘İkdü’l-cümân fi Târîh-i Ehli’z-zamân* adlı yirmi dört ciltlik Arapça tarihini çeviren tercüme heyetinde Âsım da vardır. Nitekim *Tarih*’inde de, “Zikr-i Tercüme Şoden-i Târîh-i ‘Aynî ve Habîbü’s-Siyer” başlıklı bir bölümle bu konuya yer vermiştir (Âsım, 1282, s. 191).

M. 1729’da (H. 1142), İbrahim Paşa’dan hâmise istemiş ve kısa bir süre sonra da Süleymaniye Medresesi’ne geçmiştir:

Hâmise talebinde bulunduğu bakılırsa, o tarihte mûsile-i Süleymâniye derecesinde müderris olduğu tahakkuk eder. Zamanı tayin edilmemekle beraber, Âsım Efendi’nin nihayet ‘ser-levha-i merâtib-i medâris olan Süleymâniye’ye vâsil’ [Müstakimzâde, *Tarâcim-i Ahâlî-i Fetvâ*] olduğunu biliyoruz (Baysun, 2001, s. 372).

Âsım, *Divan*’ındaki bir manzumesinde bu konuya değinmektedir: “Kit’a Be-Hazret-i İbrâhîm Paşa Der-Niyâz-ı İ’tibâr-ı Hâmise” başlığıyla kaleme aldığı metinde, Sadrazam İbrahim Paşa’yı övdükten sonra “iznin olursa halimi arz edeyim” diyip asıl maksadına geçer. Kendisinin bu yola girdiğinden beri yirmi iki yıl geçtiğini söyleyerek, bunun uzun bir süreç olduğunu ima eder. Oysa diğer insanlar kısa sürede ilerlemişlerdir. Dolayısıyla artık Âsım için İbrahim Paşa’dan “hâmise”<sup>2</sup> ricasında bulunmanın zamanı gelmiştir:

<sup>2</sup> Buradaki “hâmise”den kasıt, “hâmise-i Süleymaniye”dir: “Medrese-i Süleymaniye’yi terkip eden medreselerden bir kısmına verilen ünvandı. İlk zamanlarda bu medreseler beş taneydi ve ‘havamis’ adını taşıyorlardı. Sonraları müderrislerin adedi artırılmış ve bu sebeple ‘havamis’ kelimesi de ‘hamise’ye kalbolunmuştur” (Pakalın, 1993, s. 719).

Âsafâ bir kerre rû-mâl eyleyen dergâhuña  
 Kâm-yâb olur ne deñlü 'âciz-i nâ-kâm ise  
 Feyz-i mihr-lutf-ı vücûduña olur hâsıl tamâm  
 Mîve-i ümmîdi halkuñ her ne deñlü hâm ise  
 İznüñ olursa eger 'arz eyleyem ahvâlümü  
 Hâk-pây-ı devlete vâ-beste-i âlâm ise  
 Ben tarîka gireli oldı yigirmi iki yıl  
 Aldı az müddetde menzil nice hâs u 'âm ise  
 İntisâb-ı dergehüñde bâ'is-i fahrum benüm  
 Ğayrıya zât u zamânî mâye-i ikrâm ise  
 Şimdi bir mahlûl var 'Âsım kuluñ bî-ihtiyâr  
 Lutfuña mağrûr olup eyler recâ-yı hâmise (Öztekin, 2010, s. 267)

Şairin bu isteği sadrazam İbrahim Paşa tarafından yerine getirilmiş olmalı ki - zira sahn müderrisliği, "sahn-ı Süleymaniye" de yapılmaktadır- Âsım, mûsile-i sahnndan sonra sahn müderrisi olmuştur. Başta şair arkadaşları olmak üzere pek çok kişi tarafından tebrik edilir. Nitekim devrin şairlerinden İzzet Ali Paşa, *Divan*'ında yer alan "Küçük Çelebi-zâde İsmâ'îl Efendi Sahn Müderrisi Oldukda Gönderilen Kıt'adur" başlıklı manzumesinde, Âsım'ın bu konuma gelmesine başta kendisi olmak üzere herkesin sevindiğini fakat düşmanların onu kıskandığını belirtmektedir:

'Âsımâ teşrîf idüp sahn-ı tarîkî 'izz ile  
 Hamdüli'llâh cümleten ahbâb memnûn oldılar  
 Bendeñüz ammâ bu hâletden safâ-yâb oldı kim  
 Hep hasedden firka-i a'dâ ciger-hûn oldılar (Aypay, 1998, s. 267)

M. 1730'da (H.1143), I. Mahmud'un tahta geçmesinin hemen ardından vak'anüvislikten ayrılarak yerini Sâmi'ye bırakmıştır.

Âsım bir yandan mesleğinde ilerlerken, bir yandan da hattatlıkla ilgilenmiştir. *Divan*'ında da, biri tarih manzumesi olan iki şiiri vesilesiyle buna değinmektedir. Hat sanatında, özellikle "ta'lik kırması"nda şöhret yapmıştır. Devrin meşhur hattat ve musikişinaslarından olan Ârif Abdülbâkî Efendi'den ders alan Âsım, bir beytinde hocasına telmihte bulunarak şiir ve inşada kendisine "gidilmemiş bir yol" gösterdiğini ifade etmektedir. M. 1731'de (H. 1144) ise, hattat Zühdi İsmail Efendi'nin vefatı üzerine bir tarih manzumesi yazar. Kendisi de hat ile ilgilendiği için, bu sanatın ileri gelenlerine aşinadır. "Hat fenninin şeyhi" diye söz ettiği Zühdi'nin derecesine kimsenin ulaşamadığını ve onun sülüs, nesih ile ta'lik yazıdaki başarısını anlatan Âsım, "hattat Zühdi İsmail'e cennetler menzil olsun" diyerek tarih mısramı verir:

Cenâb-ı ‘Ârif-i cennet-mekân zîrâ ki lutfından  
Reh-i nâ-reftesin gösterdi aña şî’r ü inşânuñ (Öztekin, 2010, s. 151)

Dirîgâ fenn-i hattun şeyhi Zühdî gitdi dünyâdan  
Ki anuñ rütbesine olmamışdur bir dede vâsıl  
Muhakkak süls ü neshin bâm-ı çerhe eyledi ta’lîk  
Eger resm-i hurûf oldıysa evvel ‘arşdan nâzil

...

Bu târihi ‘utârid yazdı ‘Âsım safha-i çehre (Öztekin, 2010, s. 192)

Eylül 1732’de (Rebî’ü’l-evvel 1145), Hekim Ali Paşa’nın ilk sadaretinde, Kudüs pâyesi ile Yenişehir-i Fenâr kadılığına atanmış ve bir buçuk yıllık hizmetten sonra İstanbul’a geri dönmüştür. Uzun bir azil döneminin ardından, her ikisinde de birer yıl görevde kalmak suretiyle, M. 1739’da (H.1152) Bursa kadısı ve M. 1744’te (H. 1157) de Medine kadısı olmuştur. *Divan*’ındaki iki şiiri, Medine’ye dairdir. İlk kıt’asında, hurmasıyla ünlü Medine’ye gönderme yaparken Mekke kadısı olmadığını da söyleyerek görev yaptığı kenti dolaylı yoldan ima eder. İkinci kıt’asında ise, Hz. Muhammed’in bir hadisini telmih yoluyla hatırlatarak bir süre Medine’de bulunduğunu ifade eder:

Mekke kâzısı degül kim Çelebi-zâde fakîr  
Kâle-i memleket-i Hind ola mehd-i âsı  
Çün Medîne fukarâsından olındı ta’dâd  
Tuhfesi olsa ‘aceb mi çelebi hurmâsı

\*

Sa’âdetle hadîsinde buyurmuş çünki peygâm-ber  
Ziyâret idene kabrüm şefâ’at vâcib olmışdur  
N’ola bî-çâre ‘Âsım da şefâ’at-cûyî olursa

Ki dergâhında bir müddet kemîne hâcib olmışdur (Öztekin, 2010, s. 265)

Ekim-Kasım 1748’de (Zi’l-ka’de 1161), Ebu İshakzâde İshak Efendi’nin şeyhülislamlığı zamanında İstanbul kadılığına tayin edilmiş; Eylül-Ekim 1749’da (Şevvâl 1162), Şeyhülislam Halilzâde Mehmed Said Efendi tarafından azledilmiştir.

Altı yıllık bir bekleyişin sonunda, Hekim Ali Paşa’nın lutfuyla Anadolu kazaskerliğine getirilmesi düşünülmüş ancak bu kez de sadrazamın görevden azliyle, Ekim 1755’te (Muharrem 1169) kendisine Anadolu payesi verilmiştir.

Ocak 1757’de (Cemâziye’l-evvel 1170) sadaret makamına Koca Râgıb Paşa’nın gelmesi, onunla dostluğu çok eskiye dayanan Âsım için yeniden bir dönüm noktasıdır. Nisan 1757’de (Şaban 1170) Anadolu kazaskeri ve M. 1759’da da (H.1172) Rumeli payesi mansıbıyla ödüllendirilir.

Ekim 1757’de (Safer 1171) tahta geçen III. Mustafa’yı bir kaside yazarak tebrik eden Âsım, artık ihtiyarladığını ve bu yaşlılık illetinden dolayı ağlayıp inlediğini söylemektedir. Şiir yazma yeteneğini bir ata benzeterek, bu atın da

yaşlandığını ve hareket etmekte zorlandığı için padişahı övme meydanında başkalarının ilerlediğini belirtmektedir:

Dâverâ şevket-me'âbâ 'abd-i mevrûsuñ seniñ  
 Kemterin 'Âsım bu gûne hâlini i'lân ider  
 Kim rızâ-dâde olup her hâline şâkirdür ol  
 'İllet-i pîriden ancak nâle vü efgân ider  
 Esb-i tab'ı pîr olup kalmakda cünbişden anı  
 'Arsa-i medhüünde gayruñ sebkati giryân ider (Öztekin, 2010, ss. 145-146)

Haziran 1759'da (Zi'l-ka'de 1172), şeyhülislamlik makamına atanır.

Devrin şair sadrazamı Koca Râgıb Paşa, *Divan*'ındaki "Târîh Berây-ı Şeyhü'l-islâmî-i Çelebi-zâde İsmâ'îl 'Âsım Efendi" başlıklı manzumesiyle, kadim dostu Âsım'ın şeyhülislam oluşunu tebrik etmektedir:

Ehl-perver kadr-dân-ı dehr Sultân Mustafâ  
 Tab'ı nakkâd-ı ma'ârif re'y ü tedbîri sedîd<sup>3</sup>  
 ...  
 'Âsım İsmâ'îl Efendiye virüp zîb ü şeref  
 Sadr-ı fetvânuñ da itdi kadr u iclâlin mezîd  
 ...  
 Biñde bir ancak düşer bu resme târîh-i latîf  
 Câh-ı fetvâ olsun İsmâ'îl Efendiye sa'id [1172] (Demirbağ, 1999, ss. 180-181)

XVIII. yüzyılın kadın şairlerinden Fıtnat Hanım da, bir tarih manzumesinde "Âsım Efendi, dinin müftüsü oldu" diyerek onu kutlamaktadır:

Harf-i menkût ile yazup târîh  
 İki mısra'a kilik-i sihr-âyîn  
 Yümn ü devlet ile bi-hamdi'llâh  
 Oldı 'Âsım Efendi müftü-i dîn (Azaklı, 1998, s. 113)

Âsım bu göreve getirildikten kısa bir süre sonra, "ecel şerbetini tadarak" (Gibb, 1999, s. 320), 16 Şubat 1760'da (28 Cemâziye'l-âhir 1173) vefat eder.

Dönemin şairlerinden Nevres-i Kadîm, *Divan*'ında yer alan "Târîh-i Vefât-ı Şeyhü'l-islâm 'Âsım İsmâ'îl Efendi" başlıklı manzumesinde, onun fani dünyayı terk ettiğini söyleyerek "Âsım İsmail Efendi cenneti mekân kıldı" ifadesiyle ölüm tarihini vermiştir:

<sup>3</sup> nakkâd: nukâd.

İşte ez-cümle cihân-ı fazl u deryâ-yı kemâl  
 ‘Âsım İsmâ’îl Efendi şeyhü’l-islâm-ı zamân  
 Terk idüp fânî-serây-ı dehri ya’nî ol dahi<sup>4</sup>  
 Bulmadı ser-pençe-i çerh-i sitemgerden amân

...  
 İntikâlin gûş idüp Nevres didüm târfhini  
 ‘Âsım İsmâ’îl Efendi kıldı firdevsi mekân [1173] (Akkaya, 1996, ss. 203-204)

Cenaze namazını Fatih Camii’nde Ayasofya şeyhi kıldırılmış, başta Sadrazam Râgıb Paşa ve devlet erkânı olmak üzere kalabalık bir topluluk tarafından uğurlanmıştır. İstanbul Molla Gürânî Medresesi’nin haziresinde medfundur. Bu medresenin Âsım için önemi, vaktiyle mektep, kütüphane ve çeşme ilavesiyle kendisi tarafından genişletilmiş olmasındandır.

Kaynaklar, Âsım’ın iyiliksever, doğru sözlü, zamanının çoğunu okuyarak ve araştırma yaparak geçiren, nüktedân, hassas, zarif bir kişiliğe sahip olduğu görüşündedir. Seyyid Vehbî, İzzet Ali Paşa, Râşid, Şeyhülislam Es’ad, Neylî gibi sadece çağdaşı olan şair ve âlimlerle bir arada olmamış; devrin sadrazamlarından Damat İbrahim Paşa, Hekim Ali Paşa ve Koca Râgıb Paşa ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Arapça ve Farsça bilen, okumayı seven, kitaba hevesli bir kimsedir. Bugün İstanbul’un çeşitli kütüphanelerindeki bazı yazmalarda onun mührünün bulunması, kitap toplamaya meraklı olduğunu göstermektedir. *Münşeât*’ındaki bazı mektuplar da, onun “uzak beldelerden kitap getirmek veya elden kaçırdığı bir kitabı geri almak için nasıl uğraştığını gösterir” (Baysun, 2001, s. 373). *Vâsıf Tarihi*’indeki “cem’ itdiği kütüb-i latife ve devânîn-i nefise hâric-i add-i ihsâ ve imzâsıyla bu fakîrün müşâhede eylediği kütüb ülûf derecelerine resâdur” (Sevgi ve Özcan, 1996, s. 300) ifadesi de, Çelebizâde Âsım’ın bu özelliğine dikkat çekmektedir. Mevlevî tarikatı mensubudur. Müstakimzâde’nin verdiği bilgiye göre, “Enîs Receb Dede Efendi’nin tarîk-ı Mevlevîde dervîş-i münîbi idi” (Sevgi ve Özcan, 1996, s. 301). Yine aynı kaynağa göre, Şeyh Sezâî Gülşenî ve Akovalizâde Hâtem gibi mutasavvıf şeyhlerle de haberleştiği bilinmektedir.

Hayatına dair pek çok noktayı birinci dereceden ortaya koyan *Tarih*’indeki bir kayıt, reisületıbbâ kazasker Ömer Efendi’nin kızı ile evlendiği bilgisini vermektedir. Müstakimzâde’nin *Devhatü’l-Meşâyih*’i ile *Vâsıf*’ın *Tarih*’inde, Âsım’ın Şeyhülislam Ebu İshak İsmail Efendi’ye damat olduğu belirtilmiştir. Yine Müstakimzâde’nin *Tuhfetü’l-Hattâtin*’i ile Râmiz’in *Tezkire*’sinde, Ömer Efendi’ye damat olduğu yazılıdır. Ali Cânib Yöntem, öncelik-sonralık açısından her iki ismi de şairin kayınpederi olarak anar (Sevgi ve Özcan, 1996). Oysa, Ömer Efendi, Ebu İshak Efendi’nin damadı olduğuna göre; Çelebizâde’nin, bazen ailesinin reisi vaziyetinde bulunan Ebu İshak Efendi’nin bazen de Ömer

<sup>4</sup> fânî-serây-ı dehri: fânî-i serây-ı dehri.

Efendi'nin damadı gösterildiğini kabul etmek, onu zevcesinden sonra baldızının kızı ile evlenmiş zannetmekten daha mantıkîdir (Baysun, 2001, s. 372). Âsım'ın bir oğlu ve bir kızı vardır. Oğlu Es'ad Mehmed Efendi, Haziran 1775'te (Rebî'ü'l-âhir 1189) Edirne mollası olup orada vefat etmiştir.

### Eserleri

Âsım tarafından yazıldığı tespit edilmiş, kütüphanelerde mevcut, edebî kaynaklarda da kısmen değerlendirilmesi yapılmış manzum ve mensur eserleri şöyledir<sup>5</sup>:

**Divan:** Çelebizâde Âsım'ın hazinedarı olan Rumeli eşrafından Ali Efendi'nin kaleme aldığı, Âsım'ın bizzat kontrol ederek ilave ve düzeltmeleriyle eksik manzumeleri/beyitleri/mısraları sayfa kenarına yazdığı nüsha (No. 5644), Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir. Yazma nüshaları İstanbul ve Ankara'daki çeşitli kütüphanelerde yer alan *Divan*'ın matbu nüshası, İstanbul 1851 tarihli olup şiirlerin tamamı bulunmamaktadır. *Divan*'daki kasideler arasında na'lar, padişahlardan III. Ahmed ve III. Mustafa ile sadrazam İbrahim Paşa övgüsündeki medhiyeler -ki bir kısmı Ramazâniyye, İdiyye, Bahâriyye olarak ya da helva sohbeti vesilesiyle yazılmıştır-, Elçi Han'a düzenlenen ziyafetin anlatıldığı mehdiye ile Sadrazam Abdullah Paşa ve Şeyhülislam İshak Efendi övgüsündeki medhiyeler oldukça dikkat çekicidir. Tarih manzumeleri, Âsım'ın vak'anüvis yönünü ortaya koyan ayrıntılarla doludur. Bu şiirlerde barış antlaşması, fetihlerle alınan topraklar, padişah cülusu, sadrazam ataması, İstanbul'da yaptırılan mimari eserler, doğum ve ölümlere düşürülen tarihler gibi farklı konuları işlemiştir. Murabba-ı mütekerrir biçiminde yazdığı bir musammâtı vardır. Gazellerinin büyük çoğunluğu 5 beyitli olup, sadece iki gazeli 10 beyitlidir. Sekiz gazelinin zâtü'l-metâli/ zü'l-metâli [çift matlalı] olduğu görülür. Üç gazeli ise, makta beytinden sonra çeşitli kişilerin övgüsü yapıldığı için müzeyyel gazellerdir. Sadrazam Ali Paşa'dan anber talebi, remede yakalanan güzeller, Edirne'de Kostantin adlı bir Hristiyan, Sadrazam İbrahim Paşa'ya övgü; Bursa'daki Emir Sultan, Yenişehir-i Fener'deki Çayır Baba ve Edirne'deki Gül Baba türbelerine ziyaret; Medine'deki Mescid-i Şerif'in duvarı için yazılmış şiirler, III. Osman zamanında İstanbul'da çıkan bir yangın, İbrahim Paşa'dan hâmise talebi, Darü's-saade Ağası'nın hediye ettiği kula at için teşekkür gibi çeşitli konularda yazdığı rubai, kıt'a ve nazmlarının yanı sıra matla ve müfred örnekleri de vermiştir.

**Tarih:** *Râşid Tarihi*'nin zeylidir. Âsım, Râşid'in bıraktığı yerden devam ederek Temmuz 1722 (Zi'l-ka'de 1134) – Temmuz 1729 (Muharrem 1142) arasındaki olayları kaydetmiştir. Beş hatt-ı hümayun, dört fetva sureti ve Osmanlı-İran antlaşmasının tam metni de eserde yer almaktadır. Damat İbrahim Paşa'nın

<sup>5</sup> Daha geniş bilgi için bk. Fatin, t.y.; M. Tahir, 1975; Zübeyiroğlu, 1989; Erdem, 1994; İpekten ve İsen, 1997; M. Naci, 1995; M. Süreyya, 1996.



talimatıyla kaleme alındığı için, pek çok kaynak sadrazamın övgüsünde yazılmış bir tarih kitabı olduğunda hemfikirdir. Ancak “iştirak ettiği merasimi (sefir kabulü, helva sohbetleri, Sadâbâd alemleri, sultan düğünleri vb.) oldukça mufassal yazması ve gördüğü vesikaların bazılarını (Rusya ile ahidnâme, İran seferi için fetvalar vb.) aynen alması, eserin kıymetini artırmakta ve İran harplerine dair verdiği tafsilat müellifin ordudan gelen tahrirâtı gördüğünü isbat etmektedir” (Baysun, 2001, s. 374). *Âsım Tarihi* İstanbul’da, 1740 ve 1865 tarihlerinde iki kez basılmıştır.

**Münşeât:** Ulemâdan Lütfullah Efendi tarafından toplanmıştır. Mukaddimeden anlaşıldığına göre, içindeki 234 parça yazının çoğunun müsveddesi Çelebizâde Âsım tarafından kaleme alınmış, Lütfullah Efendi’nin yazdıklarını da müellifi bizzat tashih ederek kendisini bu işi yapmaya memur etmiştir. Eser İstanbul’da, 1869 tarihinde basılmıştır.

**Acâ’ibü’l-Letâ’if:** Âsım’ın, Sadrazam Damat İbrahim Paşa’nın emriyle çevirdiği ve Hoca Gıyaseddin Nakkaş’a ait bir Hitay seyahatnâmesidir. M. 1419’de (H.822), Şahruh zamanında Orta Asya ve Çin’e giderek 2 yıl 15 gün sonra Herat’a dönen Hoca Gıyaseddin’in tuttuğu yol notlarının tercümesidir. Eser İstanbul’da, 1913 tarihinde basılmıştır.

Müstakimzâde, Âsım’ın bir de *Mevlid-i Şerif* kaleme aldığını söylemesine rağmen, böyle bir eserine rastlanmamıştır (Özcan, 1991, s. 478; Karavelioğlu, 1999, s. 661).

### Sanatı

Kaynakların Âsım hakkındaki değerlendirmeleri, onun şiiri üzerine söylenenler, Âsım’ın şiirlerinde öne çıkan özellikler, etkilendiği şairler, devrin diğer şairlerinin Âsım hakkında hem çeşitli beyitlerle hem de nazire yoluyla belirttikleri görüşlerine dair bilgiler şöyledir:

*Safâyî Tezkiresi*’nde, “nice şühûr u eyyâm ‘Ârif Efendi gibi ‘allâme-i enâmuñ meclis-i hâslarına şeref-yâb-ı duhûl olmağla âşnâ-yı ıstılâhât-ı ma’kûl ü menkûl kâtib-zâdelik takrîbiyle fi’l-cümle âşnâ-yı bahr-ı inşâ ve Fârsî vü Türkî eş’ârı vardır” (Altuner, 1989, s. 573) denilerek, Âsım’ın Ârif Efendi gibi çok bilgili bir insanın özel meclislerine katıldığı, yazı konusunda ondan dersler aldığı ve hem inşâ denizine aşına olduğu, hem de Farsça-Türkçe şiir söyleyebildiği dile getirilmektedir. Bu değerlendirme, hem şair hakkında hüküm veren diğer bazı kaynaklarda geçen “tarih, hat ve musikî alanlarında maharetli olduğu” bilgisini hem de şairin kendi *Divan*’ında geçen bu konuyla ilgili ifadeleri destekleyen bir söylemdir.

*Sâlim Tezkiresi*’ne göre; müderrisler arasında hoş sözlü ve usta bir şair olarak kabul edilen Âsım’ın güzellik saçan şiirleri, gönül sevincinin mayasıdır ve latif sözleri, büyük-küçük herkesin beğenisini kazanmıştır. Asrın bilgi gülistanının

çok söyleyen/konuşan, mazmundan anlayan ve değer bilen şairlerinden olup güzellik ve eda bahçesinin konuşan bülbülüdür:

... Miyâne-i müderrisîn-i kirâmda hoş-güftâr bir şâ'ir-i mâhir oldukları müselleme ve vâdisinde reftâr-ı nâzükânesi dil-pesend-i 'âlemdir. Eş'âr-ı melâhat-nisârı mâye-i neşât-ı hâtır ve güftâr-ı letâfet-şi'ârı pesendide-i asâgır u ekâbirdür. 'Asruñ gülistân-ı ma'ârifde pür-gû olan şu'arasından mazmûn-şinâs ü kadr-âşnâ bir bülbül-i gûyâ-yı bâğ-i hüsn ü edâdur. (Sâlim, 1315, s. 403).

*Râmiz Tezkiresi'*ne göre; nesirde Atâyî tarzı inşasıyla Veysî ve Nergisî'nin önüne geçerek münşileri kıskandıran Âsım, belâgatli ve şekerden daha tatlı şiirleriyle de dinleyicilerine lezzetli tatlar bahşeden usta bir şairdir. Sözleri hoş, mazmun ve latifeye meyilli, aydınlık gönüllü, dil kılıcıyla yaraladığına kısa sürede dil merhemiyile şifa verecek kadar nüktedân, mizacı uğurlu bir kimsedir:

... kasabü's-sabaku'l-akrân bir şâ'ir-i mâhir-i nüktedândur ki magbût-ı rûh-ı Veysî vü hıyre-zen-i çeşm-i Nergisî olan inşâ-yı 'Atâyî-refâtırları bi'l-cümle mahsûd-ı münşiyân ve eş'âr-ı belâgat-şi'ârları nebât-ı kand-ı Mısrîye elezz-i bî-ihityâr lezzet-bahş-ı zâ'ika-i müstemi'ân Fârsîde sâhib-i 'asr ve Türkîde yegâne-i dehr nefîsu's-suhbe latîfü'l-kelâm mazmûn ve letâyife mâ'il rûşen-dil bir vücûd-ı tufhe-i devrân olup ni'me'n-nâsır kelâmü'l-hâzır makâli mir'ât-i hâlinde nümâyân bir nüktedândur ki zahm-hurde-i şemşîr-i zebânı olan ân-ı yesîrde şifâ-yâb-ı merhem-i lisânı olup be-her-hâl meclis-i nefîslerinden mahzûn-ı 'avdet 'adîmü'l-muhâl bir zât-ı huçeste-hisâl idi (Erdem, 1994, s. 205).

*Fâtin Tezkiresi'*nde ise “ulemâ-yı mütebahhirînden olup mânend-i gevher nice nice eser-i mu'teber tertûbine muvaffak” (Fâtin, t.y., s. 285) denilerek, bilgi birikimiyle deniz gibi engin bir âlim olan Âsım'ın mücevher kadar kıymetli pek çok eseri başarıyla tertip ettiği belirtilmektedir.

Ziya Paşa, *Harâbât Mukaddimesi'*ndeki “Ahvâl-i Şu'arâ-yı Rûm” adlı kısımda Âsım'ın da tıpkı Râşid, Vecdî, Lem'î, Râmî, Râgıb, Münif ve Sâmi gibi üstünlüğünü samimi olarak kabul ettikleri Nâbî okulundan yetiştiğini ifade etmektedir. Özellikle Âsım ve Râgıb; sağlam, latif, gönülde yer eden şiirler söylemişlerdir:

Terkîbde tarzı Fârsîdir  
 Etvâr-ı Acem mûmâresidir  
 Nâbîye bu ihtirâ'dır hâs  
 Teslîm eder onu ehl-i ihlâs  
 Râşid ile Vecdî Lem'î Râmî  
 Râgıb Âsım Münif ü Sâmî  
 Ol mektebe oldular müdâvim  
 Ol hâceden oldular mülâzım

...  
 Âsım ile Râgıb oldular hem  
 Şeyhü'l-islâm u sadr-ı a'zam  
 Sözde ikisi dahi metîndir  
 Gâyetle latîf ü dil-nişîndir (Ünver, 1988, ss. 183, 185)

Namık Kemal, “fikirde sadelik” üzerine yazdığı bir yazısında Âsım'a atıfta bulunarak “Çelebizâde Âsım'ın elfazı biraz çetrefil olmakla beraber, şu beyti sade fikirlerin en güzellerindendir” der ve şairin bir gazelinin matla beytini örnek verir:

Encümengâh-ı ezelde aşka kâbildür deyü  
 Âteş-i sûzân komışlar sîneme dildür deyü

Hemen ardından, “hatta o kadar güzeldir ki, havâss-ı lâzimesi câmî’ olmadığı halde, fikr-i sâdeden hissiyât-ı şedîde derecesine kadar çıkarılmak kâbil olabilir” (Yetiş, 1996, s. 306) ifadesiyle beyit hakkındaki görüşünü belirtir. Bir başka yazısında da Âsım'ın düzyazıdaki ustalığına değinen Namık Kemal, “Veysî ve Nergisî ve Âsım gibi nesirde millet-i Osmaniye'nin en müstehiri olanlar” (Yetiş, 1996, s. 382) sözüyle, Osmanlı nesrinin ünlü isimleri arasında Âsım'ı da sayar.

Muallim Nâcî'nin *Esâmî*'sine aldığı şairler içinde Âsım da vardır ve kendisinden, “âlimlerin bilgilisi ve şairlerin zariflerindendir” (M. Nâcî, 1995, s. 304) şeklinde söz etmektedir.

Gibb'in *Osmanlı Şiir Tarihi*'nde, “İran Edebiyatı Etkisinde Yazarların Sonuncuları” başlığı altındaki altbaşlıklardan biri Âsım'a ayrılmıştır. Gibb'e göre o, tıpkı Sâmî, Râşid, Hâmî ve Rahmî gibi İran ekolü etkisinde, Sâib ve Nâbî tarzında şiir yazar bir şairdir. Yazar, Âsım'ı Nedîm ve Nâbî ile karşılaştırarak şu değerlendirmeyi yapar:

Nedîm'in etkisi zaman zaman onun eserlerinde fark edilmektedir. Ancak onunki gibi bir başarı için gerekli olan hayal inceliği ve zerafet Âsım'ın şiirlerinde yoktur... Kendi mizacı ve bilgisine daha münasip olduğunu düşündüğü kadîm üsluba geri dönmüş ve üçüncü İran ekolünün bir şairi olarak kendisi için önemli bir yer edinmiştir. Onun şiirinde, Nâbî takipçilerinin çoğunda ortak olan yüce duygular ve yüksek fikirler yoksa da, en azından kolay anlaşılır, daha dobra, zoraki kavramlardan ve abesiyetten daha âzâdedir (Gibb, 1999, s. 320).

Âsım'ın çağdaşı olan XVIII. yüzyıl Divan şairlerinden bazıları da, şiirlerinde çeşitli vesilelerle ondan söz etmişlerdir:

Osmanzâde Tâ'ib, III. Ahmed'in şehzâdesi İbrahim'in doğumu için kaleme aldığı bir manzumesinden dolayı padişah tarafından "reis-i şairân" seçilince, bir kaside yazarak hem hükümdara teşekkür etmiş, hem de çağdaşı şairler hakkındaki görüşlerini bildirmiştir. "Kasîde-i Fahriyye-i 'Osmân-zâde Tâ'ib" başlıklı bu manzumesinde, müderrisler arasında güzel söyleyenin Âsım olduğunu ve onun nazım, nesir, fazilet ve marifette benzerinin olmadığını dile getirmektedir:

Müderrislerde ancak 'Âsım-ı hoş-gû müsellemdür  
Ki nazm u nesir ü fazl u ma'rifette yokdur akrâmı (Öztekin, 2006, s. 58)

Seyyid Vehbî, *Divan*'ındaki "Kasîde-i Garrâ Eser-i Kilk-i Vehbî-i Nikât-ârâ Der-Vasf-ı Şi'r ü İnşâ-yı Şu'arâ Der-Zamân-ı Sultân Ahmed Hân" başlıklı manzumesinde, Âsım'ı -tıpkı Kelîm, İffetî, Yümnî, Seyyid ve Câzim gibi- asrın ölçülü konuşanlarından ve dünyanın yeni söz söyleyenlerinden biri olarak görmektedir:

Kelîm ü 'İffetî Yümnî vü 'Âsım Seyyid ü Câzim  
Suhan-sencânıdır 'asruñ cihânuñ tâze-gûyâmı (Öztekin, 2006, s. 61)

Haşmet, *Senedü'-ş-Şuarâ* adlı eseri için Âsım'ın yazdığı takrize teşekkür etmek maksadıyla kaleme aldığı "Tırâzende-i Sadr-ı Vâlâ-yı Fetvâ Şeyhü'l-islâm-ı Ma'ârif-Âşinâ Çelebi-zâde 'Âsım Efendi Hazretleri 'Senedü'-ş-Şu'arâ' Nâm Te'lîf-i Latîflerini Takrîz Buyurdularında Teşekkürün İnşâ Etdikleri Kasîde-i Pâkîzedir" başlıklı şiirinde, ulemanın önde gelenlerinden olan zamanın müftüsü Âsım'ın hikemî şiirlerini hikmetin şerefnâmesine, latif sözlerini de faziletin iri incisine benzetmektedir. Konuşmasındaki eda güzelliğinin zatına mahsus olduğunu söyleyen Haşmet, eserine yüce kalemiyle takriz yazan Âsım'ın böylece onu fazilet tezhibiyle süslenmiş bir nüsha yaptığını dile getirmektedir:

Sadr-ı ‘ulemâ feyz-i Hudâ hazret-i ‘Âsım  
 Dârâ-yı sühan hâce-i bâzâr-ı fazîlet  
 Müftü-i zamân rûh-ı cihân hâsıl-ı devrân  
 Sermâye-i cân kâfile-sâlâr-ı fazîlet

...  
 Eş’âr-ı hikem-senci şeref-nâme-i hikmet  
 Her nutk-ı latîfî dür-i şehvâr-ı fazîlet

...  
 Nutkuñda olan hüsn-i edâ zâtına mahsûs  
 Hâl olmuş aña şîve-i refâtâr-ı fazîlet

...  
 Takrîz-nüvîs-i eserim olduñ efendim  
 Etdim hünerim mazhar-ı âsâr-ı fazîlet

Ya’nî “Sened”im eylediñ ‘âlî kalemiñle  
 Kıldıñ anı bir nüsha-i hâll-kâr-ı fazîlet (Arslan ve Aksoyak, 1994, ss. 125,  
 126)

Nevres-i Kadîm, Âsım’ın Bursa kadılığı zamanında yazdığı “Kasîde-i Luğaz-Güne Der-Midhat-i Çelebi-zâde ‘Âsım Efendi Der-Vakt-i Kâdî-i Bursa” adlı manzumesinde, Âsım’ın ifade gücüne değinerek, görüş kabiliyetinde olan kimselerin o muhterem zatın ayak bastığı toprağı -İsfahan’ın sürmesi gibi-yücelttiliklerini belirtmektedir. Tasvir aynasının bakışa mazhar olması halinde karanlık gece içinde mananın aksini göstereceğini söylemesi ise, Âsım’ın şiirinde anlamın önemine işaret etmektedir:

Meger kim hazret-i ‘Âsım Efendi ide istihrâc  
 Ki ‘akl-ı evveli dem-beste eyler eylese takrîr  
 O zât-ı muhterem kim hâk-i dergâhın ulu’l-epsâr  
 Misâl-i tûtüyâ-yı İsfahânî ideler tevkîr  
 Şeb-i târîk içinde gösterirdi ‘aks-i ma’nâyı  
 Olaydı mazhar-ı nezzâresi âyîne-i tasvîr (Akkaya, 1996, s. 115)

Âsım’ın şiirlerinin ne derece takdir edildiğı, yine çağdaşı olan bazı şairlerin divanlarındaki nazirelerle de kendini göstermektedir. Özellikle bazı gazellerinin bu şekilde tanziri, önemli bir beğeni işaretidir<sup>6</sup>. Örneğın *Fıtnat Divanı*’ndaki “olmuşlardanuz” ve “itsem gerek” redifli iki şiir, “Gazel-i Nazîre-i ‘Âsım Efendi” başlıklarıyla verilmiştir (Azaklı, 1998, ss. 170, 177). *Haşmet Divanı*’ndaki “içün saklar” redifli gazelin başlığı “Nazîre Li-Hazret-i Şeyhü’l-İslâm-ı Merhûm ‘Ârif-i Rûm ‘Âsım Efendi” şeklindedir, “olmaz” redifli gazelinin başlığı “Nazîre Berây-ı Şeyhü’l-İslâm-ı Merhûm ‘Âsım Çelebi-zâde Efendi” biçimindedir, “seniñ” redifli gazelin başlığı “Nazîre Berây-ı Şeyhü’l-İslâmü’l-Merhûm Çelebi-zâde ‘Âsım Efendi” şeklindedir, “çekmez” redifli gazelin başlığı “Nazîre Li-Hazret-i Şeyhü’l-İslâm ‘Âsım Efendi” biçimindedir

<sup>6</sup> Âsım’ın sözkonusu gazellerine hangi şairler tarafından hangi nazirelerin yazıldığını matla ve makta beyitleri üzerinden görmek için bk. Öztekin, 2010, ss. 21-23.

ve şair gazelinin son beytinde Âsım'ın adını da anmaktadır (Arslan ve Aksoyak, 1994, ss. 237, 252, 275, 242). *Es'ad Divanı*'nda, Âsım'ın yine “çekmez” redifli gazeline aynı vezin ve kafiyede yazılmış, üstelik son beyitte şairin ismini de anan bir gazel vardır (Doğan, 1997, ss. 215-216). *Kâmî Divanı*'nda ise, “çekdi” redifli gazel Çelebizâde'nin aynı redifli gazeline naziredir ve son beyitte şair Âsım'ın adını da vermektedir (Erişen Yazıcı, 1998, ss. 263-264).

Âsım hakkında edebiyat tarihlerindeki yaygın hüküm, şiirde Nâbî ve Nedîm gibi Divan edebiyatı içerisinde kendi ekollerini oluşturmuş iki büyük şairin takipçileri arasında yer aldığı ama asıl *Tarih*'i ile anıldığı şeklindedir. Nâbî'nin fikri ve anlamı ön plana çıkararak “hikemî tarz”ını benimseyen ve o üslûpta şiir söyleyen şairlerden biri olduğu, ancak kimi gazellerindeki zarif ve samimi ifadeleriyle Nedîmâne tarzı çağrıştıran bir özelliğinin de bulunduğu belirtilmektedir. Verilen bilgilere göre, XVIII. yüzyılda yazılmış şiir mecmuaları içerisinde -Nâbî, Sâbit ve Nedîm'den sonra- şiirlerine en çok rastlanan şairlerdendir. *Divan*'ının başındaki na'tı lirik üslûbuyla dikkati çekmiş, medhiyelerinin çoğunu III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa'ya yazmış, tarih manzumeleri kaleme almış, gazelleriyle tanınmış, iyi şair olmakla birlikte sanatını yeterince geliştirme fırsatı bulamamıştır<sup>7</sup>.

Klasik üslûbun özelliklerini yansıtan zarif hayallerle süslü, akıcı ve lirik şiirlerin yanı sıra, didaktik ve akılda kalıcı beyitler de kaleme alan Âsım'ın şiirde his ve hayalden ziyade fikrî unsurların değer kazandığı Hikemî Tarz'da yazdığı gazellerinin çoğu, Sebki Hindî'nin öne çıkan özelliklerinden biri olan “örneklendirme”ye dayalı beyit yapılarıyla dikkati çekmektedir<sup>8</sup>:

<sup>7</sup> Daha geniş bilgi için bk. Köprülü, 1931; Ergun, 1950; Mazıoğlu, 1982; Horata, 2002a-2002b-2009, Şentürk ve Kartal, 2007.

<sup>8</sup> Sebki Hindî özelliklerinden biri olarak örneklendirme, “bir mısra da dile getirilen soyut herhangi bir düşüncüyü, aradaki teşbih ilişkisinden yararlanarak öteki mısra da gözlem ve deneyimlere dayanan somut bir bilgiye dönüştürmektir. Soyut düşüncenin dile getirildiği mısra “mısra-ı makûl” veya “piş-mısra”, somut bilginin verildiği diğer mısra ise “mısra-ı mahsûs” veya “mısra-ı berceste” adı verilmektedir. Mısralar arasındaki ilişki sadece teşbih, temsil, leff ü neşr, mürâât-i nazîr ve hüsn-i ta'lîl sanatları ile kurulabilmektedir... Örneklendirmenin “irsâl-i mesel” ile de belli bir benzerliği vardır. Fakat şairin atasözü veya kelâm-ı kibârlar kullanmak yerine, atasözleriyle aynı değer de kısa ve dolgun, tamamen gözlem ve deneyime dayalı yeni sözler söylüyor olması, Sebki Hindî'deki örneklendirmeyi irsâl-i meselden ayırmaktadır. “Üslûb-ı mu'âdele” yani mısraların gramer ve anlam bakımından birbirinden bağımsız olmaları da, Sebki Hindî'deki söz konusu beyit yapısını irsâl-i meselden ayıran bir diğer özelliktir” (Mum, 2006, ss. 122, 123).

Na't-ı şerîfi çünkü degül kâbil ol şehûñ  
Fikr-i kusûr 'ârife bend-i zebân olur (Öztekin, 2010, s. 133)

Kâbiliyyetdür husûl-ı matlabuñ ser-mâyesi  
Elde isti'dâd varsa kâr kendin gösterür (Öztekin, 2010, s. 215)

Görinse meşk-i hakîkî mecâzlar kem olur  
Olinca mihr nümâyân kalur mı ahterler (Öztekin, 2010, s. 215)

Perîşânlık nizâm-ı hâl kaydından gelür yohsa  
Ümîd-i sûdı nâ-bûd eyleyen bîm-i zebân çekmez

Cihânda keç-menişden râst-kîşüñ renci efündur  
Bu menzilgehde tîrûñ çekdügi cevri kemân çekmez (Öztekin, 2010, s. 221)

Mahalde kâbiliyyet şartdur bârân-ı nîsânûñ  
Temâşâ kıl ki her bir katresi dürr-i semîn olmaz (Öztekin, 2010, s. 222)

Hüneri setr ider zâtını rûşen-güherüñ  
Kimse hurşîd-i dirahşâna nazar eyleyemez (Öztekin, 2010, s. 225)

Her gün n'ola hurşîd görünmezse şitâda  
Her bâr zemistânda nârenc bulunmaz (Öztekin, 2010, s. 226)

Gülüp açılmağı bilmezse n'ola gönçe-i dil  
Diyâr-ı mihnetüñ 'Âsım bahârı olmaz imiş (Öztekin, 2010, s. 228)

Tayanmaz tâb-ı 'aşk-ı sîne-sûza merd-i sâhib-zûr  
Nihâd-ı şîr-i nerde vardur âteşden hirâsânlık (Öztekin, 2010, s. 230)

Pest-fitrat hizmet itmekle tasaddur idemez  
Menzili saff-ı ni'âl-i hânedür cârûlaruñ (Öztekin, 2010, s. 230)

Cûşîş-i ikbâl eyler hâl-i pîrânı tebâh  
Ekserî vîrânlığı seyl-âbdandur püллерüñ (Öztekin, 2010, s. 233)

Olan şeb-zinde-dâr eyler sabâh-ı haşrda ârâm  
Şebângeh menzil alsa subh-dem râhat ider âdem (Öztekin, 2010, s. 238)

Nîk u bed her vasf bulur bir zâta nisbetle kemâl  
Doğruluk nâvekde hoşdur egrilik şemşîrde (Öztekin, 2010, s. 249)

Hikemî Tarz'da irsal-i mesel benzeri örneklendirmelerle sağladığı ve yer yer mısra-ı bercesteye yaklaşan bu söyleyiş tarzı ile Âsım, tıpkı Sebki Hindî'deki örneklendirme tekniği ve lafz-mana anlayışı gibi, fikirlerini doğrudan doğruya kısa ve öz olarak anlatmayı tercih etmiştir. Bilindiği gibi, Hint üslûbunun en önemli özellikleri arasında sözün/lafzın yerine anlamın/mananın ön plana geçmesi, hem cümlelerin hem de anlamın tek dizede tamamlanabilmesi için fazla sözden kaçınıp kısa ve dolgun söyleme gayreti, uzun isim ve sıfat tamlamalarının kullanılması, muhayyile kudreti, anlam yükü ağırlaşan kelimelerle yeni mazmunlar yapma, dolaylı çağrışımlar, ince manalar bulma gayesi, bir taraftan söyleyiş tarzının zihinden uzaklığıyla ibhâma (kapalılığa)

giderken, diğer taraftan konuşma diline yaklaşma ve deyim kullanma, beyiti oluşturan dizeler arasında soyut düşünceyi somut örneğe dönüştürebilecek benzetme ilişkisi kurma ve bütün bu unsurların ifadesinde sözü kısaltan teşbih, istiare, mübalağa, tezat, irsal-i mesel gibi sanatlardan yararlanma gelmektedir<sup>9</sup>.

Âsım da bu anlayışla, yukarıdaki beyitlerinde görüldüğü üzere, anlatım sırasında fikrini belirginleştirmek için beytin bir dizesinde düşüncesini ortaya koyarken diğer dizesinde de analogi yoluyla örnekleme yapmakta, leff ü neşr ve teşbih-i temsilî sanatlarından yararlanmaktadır. Eski belâğatta “nahv”, Batı retorğinde “sentaks” olarak adlandırılan sözdizimi içerisinde Âsım’ın izlediği bu yol, şiir-şair-söz-anlam hakkındaki görüşlerini belirttiği diğer beyitlerinde de dikkati çekmektedir:

Ancak gubâr-ı pâyına nazm eyle ‘arz-ı hâl  
Emîn-i şâ’irân fasîhü’l-lisân olur (Öztekin, 2010, s. 133)

Kühen ma’nâda yokdur çâşnîsi tâze ta’bîrûn  
Bulınmaz hatt-ı sebzûn revnakı zülf-i mu’anberde

İder ma’nâsım efvân müstezâd elbet de mısra’uñ  
Geçilmez kadd-i mevzûnuñdan olmağla hat-âverde (Öztekin, 2010, s. 248)

Yâr-ı mevzûn-tab’ olur elbet de dâhil sohbe  
Mısra’-ı ber-ceste hîc kâbil mi tazmîn olmaya (Öztekin, 2010, s. 251)

Âsım genelden özele inip, şiirden kendi şairliğine geldiğinde oldukça övgü dolu ifadeler kullanmaktadır. Nitekim *Divan*’ında yer alan bir kasidesinin fahriye bölümünde, “o sihir yaratan/yapan şair benim” der. Şiirinin karasını (siyah mürekkeple yazılmış harflerini), sürmesiyle meşhur İsfahan’ın ünlü şairlerinden Kemâl-i İsfahanî’nin sürme diye gözüne çekmesinin uygun olacağını söyleyerek öyle bir mübalağa yapar ki, sürmenin aynı zamanda bir ilaç olmasından da hareketle, kendi şiirlerinin Kemâl’inkilerden daha güzel olduğunu ve ona da iyi geleceğini anlatır. Şiirini kula bir ata, şiir için önemli unsurlarından biri olan hayali de çöle benzeten Âsım; genişlik artıran hayal çölü görünmeye başladıkça, kendi şairlik mizacının atına dar geleceğini söylemektedir. Bu mübalağalı ifadeler devam eden şair, dilsizlerin onun kaleminin sesini duyması halinde “aferin” diyerek konuşacaklarını iddia etmektedir. Sözlerini değerli taşlara benzetererek, “söz mücevherimi eline al, o inci tesbihin halhal gibi ayakta kalması uygun olmaz” diyen Âsım, yukarıdaki “geniş-dar” tezatından sonra bu kez de “el-ayak” tezatı ile anlatmak istediği düşünceyi vurgulamaktadır. Sonra birden, ne kadar ileri gittiğini anlamış olacak ki, “bu böbürlenme yeter” diyerek kendini

<sup>9</sup> Daha geniş bilgi için bk. Köprülü, 1931; Ergun, 1950; Mazıoğlu, 1982; Horata, 2002a-2002b-2009, Şentürk ve Kartal, 2007.



methetmeyi bırakır. Çünkü yersiz nefes uzunluğu yani çok konuşmak, insanın tabiatına yorgunluk vermektedir:

Benem o şâ'ir-i sihr-âferîn ki şâyândur  
Sevâd-ı nazmumı kuhl itse dîdesine Kemâl  
Benüm ki teng olur âgâz-ı cilve itdükçe  
Semend-i tab'uma pehnâ-fezâ-yı deşt-i hayâl

Tekellüm ider idi lafz-ı âferîn ile ger  
Nevâ-yı hâmemi gûş eyleseydi merdüm-i lâ  
Cevâhir-i suhanum al ele revâ görme  
Kala o sübha-i lü'lü' ayakda çün halhâl  
Yeter yeter bu temeddüh hamûş ol ey 'Âsım  
Nefes-dırâzî-i bî-câ virür çü tab'a kelâl (Öztekin, 2010, ss. 155-156)

Şiirde kendine güvenmekle birlikte, söz süsleyen nice üstadın varlığını da kabul etmektedir:

'Âsım iksâr-ı kelâm itme bu bezmün yalnız  
Sen degülsin nice üstâd-ı suhan-pîrâsı var (Öztekin, 2010, s. 165)

Nitekim *Divan*'ında Fuzûlî, Hâfız-ı Şîrâzî, Harîrî, Hassân, İzzet Ali Paşa, Ka'b, Kemâl-i İsfahanî, Nedîm, Nef'î, Rahmî, Sâ'ib, Vassâf, Veysî gibi Türk, Acem ve Arap pek çok şair ve münşinin adını çeşitli vesilelerle anar. Yine İzzet Ali Paşa, Nâbî, Nâmî, Nedîm, Râgıb Paşa, Râşid gibi bir çok şairin gazellerine nazireler yazmıştır. Azeri şairi Kavsi'nin bir dizesini tasmîn etmiştir. Acem şairi Sa'dî'nin *Gülistân*'ında geçen "denizde sayısız menfaatler vardır; eğer selamet istiyorsan, kıyıdadır" ifadesine telmihte bulunmuştur. Konuyla ilgili tespit edilen beyitler şunlardır:

Fuzûlî:

Fuzûlî lehcesiyle böyle rindâne gazel yapmak  
Senüñ kârûñ degüldür 'Âsımâ harfi derâz itme (Öztekin, 2010, s. 250)

Hâfız:

Âferîn Hâfız-ı hoş-lehçeye kim olmaz anuñ  
Kâle-i nazmına himmet gibi hiç endâze  
Böyle bir hâfızı var ise eger kim gelsün  
İşte meydân-ı suhan gitmeyelüm Şîrâze (Öztekin, 2010, s. 266)

Harîrî, Vassâf:

Münşiyân-ı rûzgâruñ aña hem-pâ ehl-i dil  
Yâ Harîrî yâ ki Vassâf-ı hoş-elhânın bulur (Öztekin, 2010, s. 172)

İzzet Ali Paşa:

Cenâb-ı 'İzzete pey-revlik itdi ammâ kim  
Kümeyt-i hâme-i 'Âsım henûz kan derler (Öztekin, 2010, s. 215)

'Arûs-ı perdegî-i nazm-ı dil-cû-şîveme 'Âsım  
Cenâb-ı Mîr 'İzzet gibi dâmâd-ı güzîn olmaz (Öztekin, 2010, s. 222)

Ka'b, Hassân:

Nazm-ı Tâzîde aña hem-lehçe ashâb-ı suhan  
Husrevân-ı mülk-i nazmuñ Ka'b u Hassânın bulur (Öztekin, 2010, s. 172)

Kemâl-i İsfahanî:

Benem o şâ'ir-i sihr-âferîn ki şâyândur  
Sevâd-ı nazmumu kuhl itse dîdesine Kemâl (Öztekin, 2010, s. 155)

Nâmî:

Tahmînüm odur mülk-i 'Acemde hele 'Âsım  
Nâmî kadar üstâd-ı suhan-senc bulunmaz (Öztekin, 2010, s. 226)

Nedîm:

Kâbil-i tanzîr olmazken Nedîmüñ nazmı hîç  
'Âsımâ bilmem neden fikr-i muhâl olmuş saña (Öztekin, 2010, s. 209)

'Âsımâ nâ-refte râh açmış Nedîme âferîn  
Kûçe-i teng-i kalemden mülk-i isti'dâde dek (Öztekin, 2010, s. 234)

Ma'nî-i rengîn degül 'Âsım kümeyt-i hâmeye  
Kan kaşandurdum Nedîme vâdî-i tanzîrde (Öztekin, 2010, s. 249)

Nef'î, Veysî:

Degüldür Veysî vü Nef'îye pey-rev nesr ü nazmında  
Bilürken olduğın üstâd-ı küll ol iki dânanuñ (Öztekin, 2010, s. 151)

Nef'î-i mu'ciz-demüñ kavlince ammâ hak bu kim  
Der-niyâm itmek de olmaz ey cihânuñ dâveri (Öztekin, 2010, s. 168)

Rahmî:

Bu âbuñ 'Âsımâ icrâsına Rahmî dimiş târîh  
Bu şehri mâ ile Sultân Ahmed eyledi sır-âb (Öztekin, 2010, s. 187)

Sâ'ib:

Nefes-pâyîze nây-ı kilik-i 'Âsımdur olan ancak  
Ney-i hikmet-nevâ-yı hâme-i Sâ'ib ile hem-dem (Öztekin, 2010, s. 238)

Sâ'ibe hem-lehçe 'Âsım gibi şâ'ir görmedüm  
Cümlenüñ gözden geçürdüm gerçi dîvânın tamâm (Öztekin, 2010, s. 240)

## Sonuç

XVIII. yüzyıl şairlerinden Küçük Çelebizâde İsmail Âsım'ın hayatı, eserleri ve sanatına dair bilgi vermeyi amaçlayan bu makalede, adı geçen vak'anüvis şair olabildiğince detaylı bir anlatımla tanıtılmaya çalışılmıştır. Tezkireler, edebiyat tarihleri, şair divanları, biyografyalar, mevki sahiplerine göre hazırlanmış eserlerin yanı sıra Çelebizâde'nin bizzat kaleme aldığı *Tarih*'i, *Münşeât*'ı ve *Divan*'ından da onun hayatı ve sanatına dair bir takım bilgiler elde etmek mümkündür. Âsım, İstanbulludur ve ilmiye ricalindedir. Dönemin kendisi gibi vak'anüvis şairleri Râşid ile Sâmi arasında yer alır. III. Ahmed döneminde vak'anüvis olmuştur. Sadrazam İbrahim Paşa'nın kurduğu ilim heyetinde görev almıştır. Hat sanatında, özellikle "ta'lik kırması"nda ustadır. Hattat ve musikîşinas Arif Abdülbaki Efendi'nin talebesi olmuştur. Hattat Zühdi İsmail Efendi'nin vefatına düşürdüğü tarih ile, bu alanda da tanıdığı pek çok isim olduğunu belli etmektedir. I. Mahmud devrinde vak'anüvislikten ayrılmıştır. Hekim Ali Paşa'nın sadareti sırasında Bursa ve Medine daha sonra da İstanbul kadılıklarında bulunmuş, yaşadığı azille bir süre zorluk çekmiştir. Arkadaşlıkları uzun yıllara dayanan Koca Râgıb Paşa'nın sadrazam oluşu, Âsım'ın yeniden yüzünü güldürerek Anadolu kazaskeri ve Rumeli payesi mansıbyla ödüllendirilmesini sağlamıştır. Ölümünden bir yıl önce, III. Mustafa'nın saltanatı sırasında, şeyhülislamlık görevine getirilmiştir.

Sanatı söz konusu olduğunda; tezkireler Âsım'dan Farsça-Türkçe şiir söyleyebilen, inşada da maharetli, hoş sözlü, şiirleri herkes tarafından beğenilen, mazmundan anlayan, latifeye meyilli, nüktedan, sade fikirli, hem bilgili bir âlim hem zarif bir şair olarak bahsetmişlerdir. Çağdaşı olan bazı Divan şairleri için ise Âsım; müderrisler arasında güzel ve latif söz söyleyen, ölçülü konuşan, nazım kadar nesirde de başarılı, ifadesi güçlü, yeni sözleri olan ve şiirde anlama önem veren bir şairdir. *Divan*'ında, özellikle Hikemî tarzda yazdığı gazelleri dikkat çekicidir. Bu şiirler incelendiğinde, Âsım'ın Sebki Hindî'deki "örneklendirme tekniği"ni oldukça iyi kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca şiir ve şair hakkındaki görüşlerini de çeşitli vesilelerle belirtmiş, yer yer kendi şairlik mizacına da değinmiştir. Bu konuda özgüvenini açıkça ortaya koyarken itidali de elden bırakmamış, nice üstad şairin varlığının bilincinde olduğunu da göstermiştir. Manzumelerinde telmih yoluyla Fuzûlî, Nef'î, Hâfız, Sâ'ib gibi Klasik Türk ve Acem şiirlerinde iz bırakmış pek çok şairi anmıştır. İzzet Ali Paşa, Râgıb Paşa, Râşid gibi şairlerin gazellerini tanzir etmiştir. Haşmet'in Senedü'ş-Şu'arâ adlı eserine bir takriz kaleme almış, Neyli'nin vefatı üzerine bir tarih manzumesi yazmıştır. Kaleme aldığı bazı gazellerine de Fitnat, Haşmet, Kâmi, Es'ad gibi çağdaşı şairlerin nazirelerinin bulunduğu görülmektedir. Nâbi ve Nedîm tarzlarını sürdürmüştür. Tarihçiliğindeki titiz ve detaylı bakış açısını şiirlerine yansıtması ile dikkati çeken Âsım, XVIII. yüzyıl Divan şiirinde öncü değil takipçi şairlerden biridir.

**Kaynakça**

- Akkaya, H. (1996). *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divanı: İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasımı*. Cambridge.
- Altuner, N. (1989). *Safâî ve Tezkiresi (İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Arslan, M. ve Aksoyak, İ. H. (1994). *Haşmet Külliyyatı*. Sivas: Dilek Matbaacılık.
- Âsım [Küçük Çelebizâde İsmail]. (1268). *Divan-ı Âsım*. İstanbul: Cerîde-i Havâdis Matbaası.
- Âsım [Küçük Çelebizâde İsmail]. (1282). *Tarih-i Çelebizâde*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Aydın, A. (2002). Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (C. XI, s. 424).
- Aypay, İ. (1998). *Lale Devri Şairi İzzet Ali Paşa Hayatı – Eserleri – Edebi Kişiliği Divan Tenkitli Metin Nigâr-Nâme Tenkitli Metin*. İstanbul: y.y.
- Azıklı, İ. (1998). *Zübeyde Fitnat Hanım'ın Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Babacan, İ. (2010). Sebki Hindî Şiirinde Teşbih ve İstiare Tercihindeki Farklılıklar. *Turkish Studies*. 5(1), 756-773.
- Babinger, F. (1982). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (C. Üçok, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Baysun, M. C. (2001). Çelebi-zâde. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. III, 370-375). Eskişehir: ETAM,
- Beliğ, İ. (1999). *Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr*. A. Abdülkadiroğlu (Haz.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 256.
- Bilkan, A. F. ve Aydın, Ş. (2007). *Sebki Hindî ve Türk Edebiyatında Hint Tarzı*. İstanbul: 3F Yayınları.
- Biltekin, H. (2010). Vak'anüvis Mehmed Râşid Efendi Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), 162-170.
- Demirbağ, Ö. (1999). *Koca Râgıb Paşa ve Divan-ı Râgıb*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Deniz, S. (1999). Türk Edebiyatında Hind Üslûbu (Sebki Hindî). *Osmanlı: Kültür ve Sanat*, IX, 639-648.
- Doğan, M. N. (1997). *Lâle Devri Şairi Şeyhülislam Es'ad ve Divanı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Erdem, S. (1994). *Râmiz ve Âdâb-ı Zurâfâ'sı (İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Ergun, S. N. (1950). *Türk Şairleri* (3bs.). İstanbul: y.y.
- Erişen Yazıcı, G. (1998). *Edirneli Kâmî ve Divanının Tenkitli Metni*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

- Fatin D. (t.y.). *Hâtîmetü'l-Eş'âr [Fatin Tezkiresi]*. Ö. Çiftçi (Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, e-Kitap Projesi,  
<http://www.kygm.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF63F3FD91FC2A1E7D5DC9FD9D89694F3B> adresinden erişildi.
- Gibb, E. J. W. (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi A History of Ottoman Poetry III-V* (A. Çavuşoğlu, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Horata, O. (2002a). Zihniyet Çözülüşünden Edebî Çözülüşe: Lâle Devri'nden Tanzimat'a Türk Edebiyatı. *Türkler içinde* (C. XI, ss. 573-592). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Horata, O. (2002b). Tarihi Gelişim (XVIII. yüzyıl). *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Horata, O. (2003). Lale Devrinde Bir Safevi Elçisi: Murtaza Kulu Han (Namî) ve Ona Yazılan Nazireler. *Journal of Turkish Studies (In Memoriam Günay Kut. 27* (2), 252-259.
- Horata, O. (2009). *Has Bahçede Hazan Vakti XVIII. Yüzyıl: Son Klasik Dönem Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İnalçık, H. ve Arı, B. (2007). Osmanlı-Türk Tarihi Üzerine Notlar. *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, 87, 213-247.
- İpekten, H. ve İsen, M. (1997). *Basılı Divanlar Kataloğu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 14.
- Karadayı, A. (2008). *Osmanlı Tarih Yazıcılığının Gölgede Kalmış Bir Eseri 'Târîh-i Sâmî'*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- Karavelioğlu, M. A. (1999). İsmail Asım Efendi (Küçük Çelebizade). *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi içinde* (C. II, s. 661). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1931). *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi XVIII. Asır*. İstanbul: Muallim A. Halit Kitaphanesi.
- Kutlar, F.S. (2004). *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî Divan*. Ankara: Kalkan Matbaası.
- Kütükoğlu, B. (1993). Vak'anüvis. *İslam Ansiklopedisi içinde* (C. XIII, ss.271-272). İstanbul: MEB Yayınları.
- Mazıoğlu, H. (1982). Türk Edebiyatı, Eski. *Türk Ansiklopedisi içinde* (C. XXXII, ss. 130-132).
- Mermer, A. (1992). Sebki Hindî ve Hayal Atlaması. *Yedi İklim*, 2, 26-27.
- Mum, C. (2006). Sebki Hindî'de Beyit Yapısı, Paradoksal İmajlar ve Çoklu Duyulama. *Sözde ve Anlamda Farklılaşma: Sebki Hindî 29 Nisan 2005 Bildiriler*, H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu (Haz.), İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- M. Cemâleddin. (2003). *Osmanlı Tarih ve Müellifleri - Âyîne-i Zurefâ*. M.Arslan (Haz.), İstanbul: Kitabevi.
- M. Naci. (1995). *Osmanlı Şairleri*. C. Kurnaz (Haz.), İstanbul: MEB Yayınları.
- M. Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî III*. N.Akbayar (Yay.Haz.), S. A. Kahraman (Eski Yazıdan Aktaran). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

- M. Tahir. (1975). *Osmanlı Müellifleri III*. İ. Özen (Haz.), İstanbul: Meral Yayınevi.
- Ocak, F. T. (1991). Nef'î ve Eski Türk Edebiyatındaki Yeri. *Ölümünün Üçyüzdüncü Yılında Nef'i*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1-44.
- Ocak, F. T. (2002). XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Divan Edebiyatı ve Sebki Hindî. *Türkler içinde* (C. XI, ss. 733-741). Ankara.
- Özcan, A. (1991). Âsım Efendi, Çelebizâde (ö. 1173/1760). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. III, ss. 477-478). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztekin, Ö. (2006). *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Öztekin, Ö. (2010). *Çelebizâde Âsım Divanı*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Sâlim. (1315). *Tezkire-i Sâlim*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Sevgi, A. ve M. Özcan. (1996). *Prof. Dr. Ali Cânîp Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*. İstanbul: Sözler Yayınları.
- Şentürk, A. A. ve A. Kartal. (2007). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ünver, İ. (1988). XIX. Yüzyıl Divan Şiiri. *Büyük Türk Klâsikleri*, VIII, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları.
- Yetiş, K. (1996). *Ölümünün 100. Yıldönümü Münasebetiyle Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Zübeyiroğlu, R. (1989). *Mecmua'tü't-Terâcim - Mehmet Tevfik Efendi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.



# BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE RUMELİ'NDEN OSMANLI ORDUSUNA MÜSLÜMAN GÖNÜLLÜ KATILIMLARI

*Hasip SAYGILI*

**Özet:** Bu makalede, Birinci Dünya Harbi'nde imparatorluğun 1877-1878 Rus ve Balkan harplerinde kaybettiği Avrupa topraklarından Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılmış olan Müslüman gençler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) arşivi belgelerine dayalı olarak incelenmiştir. İncelemede gönüllülerin hangi bölgelerden, ne kadar yoğunlukta geldikleri, Osmanlı Devleti'nin bu gönüllüleri hangi şartlarda, nasıl kabul ettiği ve hangi cephelerde kullandığı açıklanmaya çalışılmıştır. Gönüllülerin yoğun olarak toplandığı toprakları kontrol eden Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın konuya dair politika değişikliklerinin katılım miktarına etkileri ortaya konulmuştur. Ayrıca bu gönüllülerin harekete geçmesinde dönemin padişahı Sultan Reşad'ın *cihad* ilanının ne derecede etkili olduğu belgelerin diliyle okunmaya gayret edilmiştir. Bunun yanında sayılarının 50 binden fazla olduğu anlaşılan Müslüman gönüllülerin ilgili kaynaklarda hak ettiği derecede yer almaması ve o tarihten günümüze tarih yazımı ve popüler kültürde hemen hemen hiç gündeme getirilmeyişinin muhtemel sebepleri üzerinde de durulmuştur.

**Anahtar kelimeler:** Osmanlı ordusu, gönüllü, Müslüman, asker, Birinci Dünya Harbi, cihad, Balkan, Rumeli, Bulgaristan.

## **Muslim Volunteer Participants of Balkans to Ottoman Army in World War I**

**Abstract:** This article examines the Muslim youth who volunteered into the Ottoman Army during the World War I from the European lands of Ottoman Empire lost in 1877-1878 Russian and Balkan Wars, by using the archive documents from Prime Ministry Ottoman Archives (BOA) and the Military History and Strategic Studies Archives (ATASE). The study tries to figure out the regions from which these volunteers came and the number of the volunteers from each of these regions and also tries to explain the conditions under which the Ottoman Empire accepted these volunteers and the fronts in which the Ottoman Empire deployed them. The study points out that the changes in the politics pursued by Bulgaria and Austria-Hungary which had the control over the regions that the volunteers came from had important effect on the number of the volunteers. Moreover, the study tries to read the extent to which the proclamation of "jihad" by Sultan Reşad had an influence over these volunteers into taking action by examining the language of the documents in the archives. In addition to these, the study also looks into the possible causes for the facts that these Muslim volunteers whose number were apparently over 50 thousand were not mentioned in the relevant sources as they deserved and that they were not brought into the agenda whether in the historical writings or in popular culture from those days till today.



**Key words:** Ottoman army, volunteer, Muslim, soldier, First World War, jihad, Balkan, Roumeli, Bulgaria.

19'uncu yüzyıl boyunca gerileme sürecini yaşamaya devam eden Osmanlı Devleti, toprak kayıpları yanında, askerlik sistemini istikrarlı bir yapıya kavuşturamamasından kaynaklanan kronik problemlerle de karşı karşıya kalmıştır. Askerliğe elverişli nüfusunun tamamını askere alamayan sosyal ve siyasi bünyesi nedeniyle, özellikle 1826'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ordunun insan kaynağı ile ilgili sıkıntılar kendini sürekli hissettirmiştir. Fransa'dan başlayarak rakip ülkelerin zorunlu askerlik sistemini uygulamaya koyması Osmanlı İmparatorluğu'nun asker ihtiyacını daha öncelikli bir sorun hâline getirmiştir (Yıldız, 2009, ss. 131-260). 1878 Berlin Andlaşması ile Avrupa'da Romanya ve Tuna Vilayeti (Bulgaristan) dâhil önemli Türk/Müslüman nüfus barındıran topraklarını, 1912-1913 Balkan Harbi sonunda da yaklaşık bugünkü Türkiye Trakyası dışındaki Avrupa topraklarının tamamını kaybeden Osmanlı Devleti insan kaynağı olarak oldukça kısıtlı durumdaydı. 1914 yılında seferberliğin ilanıyla da bu ihtiyacın nasıl karşılanacağı, ülkeyi yöneten kadronun başa çıkmak zorunda olduğu ağır bir mesele olarak kendini gösterecektir<sup>1</sup>. İnsan kaynağı problemini çözebilmek için

<sup>1</sup> Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin asker kaynağı probleminin kendisini nasıl yoğun bir şekilde hissettirdiği askerlik yükümlülüğüne ilişkin mevzuat değişikliklerinden takip edilebilir:

27 Ocak 1916 tarihli kanunla "Dersaadet ahali ve bilumum milel-i gayri müslimeden 45 yaşına kadar olanlar fiilen hizmet-i askeriye ile mükellef" kılınmıştır (*Düstur* II/8, 1928, s. 250).

29 Şubat 1916 tarihli kanun değişikliğiyle "ahval-i harbiye dolayısıyla" ülkeye gelmiş ve gelecek olan muhacirlerin ülkeye girişlerinden itibaren 3 ay sonra yaşlarına göre silahaltına alınabilecekleri hükmü getirilmiştir (*Düstur* II/8, 1928, s. 440). Oysa daha önce muhacirlerin askerlikleri 6 yıl ertelenmekteydi.

20 Mart 1916 tarihinde askerlik mükellefiyeti 50 yaşına kadar uzatılmıştır. Kanun hükmü askerlik yapmış olanları da kapsayacaktır (*Düstur* II/8, 1928, s. 730).

3 Temmuz 1916 tarihinde yapılan yasal düzenleme ile seferberlik davetine katılmayanlar ile firarda ve izin süresini 7 gün aşanlara idam cezası hükümlenileceği ile bu cezaların alay seviyesi ve askerlik şubelerince kurulacak mahkemelerde verileceği ve cezaların tasdik ve infazına tümen komutanlarının yetkili olacağı hükmü getirilmiştir (*Düstur* II/8, 1928, ss. 1219-1220).

2 Kasım 1916 tarihli bir düzenleme ile kayıtlı nüfuslarına göre askerlik yaşında olmayanlardan askerliğe elverişli görünenlerin askerlik şubesi heyetince "takdire" askere alınacağı hükmü uygulamaya konulmuştur (*Düstur* II/8, 1928, s. 1353). Ancak ilgili düzenleme 5 Şubat 1917 tarihinde iptal edilmiştir (*Düstur* II/9, 1928, ss. 142-143).

7 Mayıs 1917 tarihinde yapılan bir düzenleme ile askerlik yükümlülüğünün "Her ferdin 18 yaşını ikmal ettiği seneyi takib eden Mart ibtidasından başlar ve 45 yaşını

askerlik mükelleflerini nizami birliklere askere alma yanında; Almanya'daki Müslüman Esir Kampları'ndan (Kon, 2011, ss. 128-187), firariler ve hapisanelerden (Safi, 2012, ss. 181-187, 194), aşiretlerden, ülke içindeki muhacir ve mültecilerden, tarikatlardan gönüllüler toplandığı bilinmektedir (Beşikçi, 2012, ss. 160-194). Zikredilen kaynaklardan başka, artık ülkenin siyasi hudutlarının dışında kalmış Müslüman halktan da önemli sayıda *gönüllü* asker toplanmıştır.

Gerçi Balkan Harbi esnasında da çeşitli kaynaklardan gönüllüler toplanmıştı. Fakat bunların teşkilatı ve kullanım usulleri birbirinden çok farklı olmuştur. Balkan Harbi'nde gönüllülerin mühim bir kısmına askerî elbise dahi giydirilemeden ve çoğu kez birliklerin bünyesi içinde fakat ayrı teşkilleri hâlinde bazen mahallinden nüfuz sahibi kişilerin komutasında görev verilmiştir (Özdemir, 2005, ss. 423-435). İncelediğimiz dönem boyunca Rumeli Balkan gönüllülerinin ise ayrı teşkilleri hâlinde, disiplinsizliğe meyyal bir çerçevede kullanılmasına izin verilmemiştir. Dolayısıyla Balkan Harbi gönüllülerinin kullanılması genellikle başarılı olamazken, Birinci Dünya Harbi'nde orduya katılan Rumelili Müslüman gönüllüler, ordunun başarısını aşağı çekmemiştir.

Diğer taraftan bu makalenin konusu olan Birinci Dünya Harbi'nde, 1878-1913 arasında kaybedilmiş Rumeli topraklarından ordu saflarına katılan on binlerce Müslüman gönüllünün hikâyesi Osmanlı askerî tarih literatüründe ele alınmış değildir<sup>2</sup>. Bu makalenin yazarı da 2009-2010 yıllarında görevli olarak bulunduğu Kosova'nın Prizren şehrinde mahalli halkta bulunan Birinci Dünya Harbi yıllarında Prizren Ahz-ı Asker Şubesi tarafından askere alınarak birisi Galiçya ve Azerbaycan harekâtına da katılmış iki erin terhis belgelerini görünceye kadar konudan haberdar değildi. Erişilebilen arşiv belgelerine dayalı

---

ikmal ettiği seneyi takib eden senenin Teşrin-i evvelinde nihayet bulur." hükmü getirilmiştir (*Düstur* II/9, 1928, s. 666). Ayrıca bk. (Beşikçi, 2011, s. 62).

<sup>2</sup> Birinci Dünya Savaşı'nda Rumeli Müslüman gönüllülerinin yoğun olarak istihdam edildiği Suriye, Filistin, Irak ve Kafkasya cepheleri hakkında ayrıntılı olarak yayımlanmış hacimli resmî harp tarihi kaynaklarında anılan gönüllü katılımlara ilişkin hemen hiçbir bilginin verilmemesi ilginçtir (Belen, 1964a), (Belen, 1964b), (Belen, 1965), (Belen, 1966), (Belen, 1967), (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1979), (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1986), (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1993) ve (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 2001). Romanya cephesinin de anlatıldığı diğer bir eserde, harekâta gönüllülerin yoğun olarak görev yaptığı bilinmesine rağmen, personel kaynağı anlatılırken söz konusu gönüllülere değinilmesine gerek görülmemiştir (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 1996, s. 210). Yine 1914-1918 döneminin siyasi, sosyal ve askerî gelişmelerinin 4 büyük ciltte ayrıntılı olarak anlatıldığı Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde de konu hakkında herhangi bir bilgi yoktur (Bayur, 1957), (Bayur, 1983), (Bayur, 1991a) ve (Bayur, 1991b).

olarak yapılan bu çalışmada Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Kosova, Sancak, Makedonya ile Batı Trakya'dan Struma Nehri'ne kadar olan bölgeden Osmanlı ordusuna gönüllüler toplandığı görülmüştür. Toplanan bu gönüllülerin Makedonya, Romanya, Galiçya, Irak, Filistin, Suriye ve Kafkas cephelerinde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile beraber Üçlü İttifakı teşkil etmekteydi. Daha sonra Bulgaristan da bu ittifaka katılacaktır. Balkanlarda Sırbistan ve Yunanistan İtilaf Devletleri safındadır. Romanya ise tarafsız görünmesine rağmen İtilaf Devletlerine müzahirdir. 1915 yılı sonuna doğru Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan eş zamanlı harekâtla Sırbistan ordusunu mağlup ederek Sırbistan'ı işgal etmişler, Romanya'ya karşı 1916 yılında yapılan harekâtla Romanya Müttefik Devletlerce işgal edilmiştir. Yunanistan cephesinde İtilaf Kuvvetleri'ne karşı Makedonya cephesi açılmıştır. Ayrıca Galiçya'da Rusya'ya karşı harekât icra edilmiştir. Sırasıyla Romanya harekâtına 6'ncı Kolordu, Makedonya harekâtına 20'nci Kolordu ve Galiçya harekâtına 15'inci Kolordu katılmışlardır. Bu kolorduların personel ikmalinde yoğun olarak Balkan Müslüman gönüllülerinden faydalanılmıştır.

### **Memâlik-i Osmaniyye'ye Hariçten Gelen Mücahidin ve Gönüllüler<sup>3</sup>**

Eldeki belgelere göre Osmanlı ordusuna katılan gönüllülerin Sultan Reşad'ın *cihad-ı ekber* çağrısıyla harekete geçtikleri anlaşılmaktadır (BOA, HR.SYS, 2170/6 ve HR.SYS, 2319/4). Cihad çağrısının, genel kabulün aksine, ülke dışında kalmış Balkan Müslümanları arasında kayda değer bir etki yarattığı görülmektedir. Cihad ilanından çok kısa bir süre sonra 21 Kasım 1914 tarihinde Romanya'nın Köstence şehrinde bulunan Osmanlı Konsolosluğu "Cihad-ı ekbere iştirak arzusuyla müracaat eden ve tabiiyet-i ecnebiyyede bulunan Müslümanlara pasaport istihali için" ne gibi kolaylıklar gösterileceği konusunda talimat talep etmiştir (BOA, BEO, 4324/324231, 1333 M 11). Söz konusu talimat talebi üzerine 29 Kasım 1914 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından Hariciye Nezaretine "cihad- ekbere iştirak arzusuyla müracaat eden ve tabiiyet-i ecnebiyyede bulunan Müslümanlar"a pasaport temininde gereken kolaylıkların gösterilmesi kararı verilmiştir (BOA, MV, 195/21, 1333 M 10).

Dönemin yürürlükte olan 'Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nda, Sultan'ın *cihad* ilanını müteakip, Osmanlı ordusuna ülke dışından gönüllü olarak katılmak isteyen Müslümanlara ilişkin herhangi bir hüküm mevcut değildir. Ancak "ahval-i harb dolayısıyla muhacirînden ve gayr-i mükellef olanlardan gönüllü girmek isteyenlerin müddet-i hizmetleri seferberlik devamına münhasır kalmak

<sup>3</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinde dosya başlığı olarak ifade bk. HR.SYS, 2319/4.

üzere kayd ve kabülleri tamim” edildiği Harbiye Nezaretinin 16 Şubat 1915 tarihli yazısıyla bildirilmiştir (BOA, HR.SYS, 2319/4).

Bu gönüllülerin başlangıçta, Osmanlı Devleti diplomatik temsilcilerinin temininde *teshilat* gösterdiği pasaportlarla geldikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı yetkili makamları gelen her gönüllüyü kabul etmemiş, başlangıçta prensip olarak 20 yaşından küçük gençleri orduya almamışlardır. Yaşları tutmayan gençler orduya katılmazken, bunların kendi memleketlerine iadesi sakınca yaratacağı ve “burada muhacir sıfatlarıyla iskânlarında müşkülât bulunduğu” gerekçesiyle belli yaştan daha küçük olanlara Osmanlı konsolosluklarından pasaport verilmemesi için Harbiye Nezareti tarafından ilgili makamlara talimat verilmiştir<sup>4</sup>.

20 yaşından aşağı gönüllüler hakkında Harbiye Nezareti, arzu ettikleri takdirde eğitim merkezlerine gönderilecekleri ve ileride ordunun lüzum göreceği yerlerde istihdam edileceklerini bildirmiştir. Ancak bu gönüllülerin “mahall-i istihdam talep eylememeleri” şartını önceden kabul etmeleri gerektiği açıklanmıştır (BOA, HR.SYS, 2319/4). Ancak iki hafta kadar kısa bir süre sonra Harbiye Nezareti gönüllüler için yaş sınırını *ahz-ı asker kanunu*'na paralel şekilde 18 yaşından aşağı olmama olarak tayin edecektir. Bununla beraber, gelen gönüllülerin askerlik görev ve hizmetlerini kendilerinden beklediği bedeni kabiliyette bulunmaları hâlinde kabul edilmelerinin sefaret ve şehbenderhanelere tebligatı Harbiye Nazırı'nın 16 Şubat 1915 tarihli yazısıyla talep edilmiştir (BOA, HR.SYS, 2319/4).

Ancak harbin ilerleyen dönemlerinde yaş ile ilgili tahditlere İstanbul'a sevk edilenler dışında uyulmadığına ilişkin örnekler görülmektedir. Resmî bir yayına göre, Galiçya cephesindeki 15'inci Kolordu'ya 19 Ekim 1916 tarihinde Taşlıca ve İpek havalisinden gönderilen Müslümanlar arasında 14-15 yaşları arasında çocuklar ile 50-60 yaşlarında kimseler olduğundan bahsedilmektedir (Akçakayalıoğlu, 1967, s. 87).

### **Romanya Gönüllüleri**

93 Harbi ile Osmanlı Devleti'nin siyasi hudutları dışında kalan Romanya'nın Müslüman ahalisinden gönüllülerin Padişah tarafından “ilan buyrulan cihad-ı ekber üzerine” dinî bir hissiyat ve şevk ile harekete geçtikleri anlaşılmaktadır<sup>5</sup> (BOA, HR.SYS, 2319/4). 1914 yılının sonunda Romanya Müslümanlarından

<sup>4</sup> Aynı dosyada bk. Dâhiliye Nezaretinin 19 Ocak 1915 tarihli Hariciye Nezaretine tezkeresi ve Hariciye Nezaretinin 23 Ocak 1915 tarihli Rusçuk konsolosluğuna talimatı.

<sup>5</sup> Romanya Türkleri/Müslümanları Balkan Harbi sırasında da gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılmak istemişler, ancak ihtiyaç bulunmadığı gerekçesiyle başvuruları kabul edilmemiştir (Özdemir, 2005, s. 426).

İstanbul'a Romanya'nın Köstence şehri ile Bulgaristan'ın Rusçuk ve Varna şehirlerindeki Osmanlı diplomatik temsilcileri vasıtasıyla gönüllüler gönderildiği arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Sofya Sefareti'nin 15 Şubat 1915 tarihinde Hariciye Nezaretine yazdığına göre söz konusu gönüllülerin büyük bir kısmı Romanya'dan *firaren* Rusçuk'a gelmekte ve Osmanlı konsolosluğuna müracaat etmektedir (BOA, HR.SYS, 2319/5). Buradan gönüllülere pasaport tanzim edilmekte ve yol masrafları karşılanarak günü gününe trenle İstanbul'a yollanmaktadır. Gönüllülerin sevkıyatı Rusçuk Konsolos Vekili Casana Efendi tarafından doğrudan Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya hemen hemen günlük olarak rapor edilmektedir (BOA, HR.SYS, 2319/4)<sup>6</sup>.

Bu raporlara göre 16 Aralık 1914 ile 18 Ocak 1915 tarihleri arasında 1206 gönüllü İstanbul'a sevk edilmiştir. Romanya'dan gönderilen bu gönüllülerin yol masraflarının İstanbul tarafından karşılandığı görülmektedir. Bu çerçevede Hariciye Nazırı telgraf havalesiyle ilgili konsolosa 10.000 Frank para yollamıştır (BOA, HR.SYS, 2319/5). 23 Ocak 1915 tarihli telgrafıyla Hariciye Nazırı, Rusçuk konsolosuna ordu kadrosu tamamlandığı için artık gönüllü gönderilmemesini, başvuracaklara teşekkür edilmesi talimatını vermiştir. Ancak kısa bir süre sonra, 2 Şubat 1915 tarihinde Harbiye Nazırı tarafından gönüllülerin kabulü imkânı doğduğundan bahisle arzu edenlerin önce eğitim merkezlerinde talim ve terbiye görmek ve daha sonra "orduca görülecek lüzuma göre istihdam edilmek ve kendilerinin mahall-i istihdam talep eylememeleri şartıyla" kabul edilebilecekleri Hariciye Nezaretine yazılmıştır (BOA, HR.SYS, 2319/5). Hariciye Nezaretinin 4 Şubat 1915 tarihli gönüllü kabulüne tekrar başlanması talimatından sonra, Sofya sefiri Fethi [Okyar] 15 Şubat 1915 tarihinde cihad ilanı üzerine Romanya'dan birçok kişinin harbe katılmak için Rusçuk'a gelerek konsolosluğa başvurduğunu ancak bunların sevkıyat masrafları için ödenek olmadığından İstanbul'a yollanmadıklarını beyan etmektedir. Fethi [Okyar] Bey, gönüllülerin sevklerinin sağlanamamasının "ahali-yi İslamiye beyninde suî tesir hasıl" edeceğinden bahisle konsolosluğa yeterli paranın süratle yollanmasını talep eder (BOA, HR.SYS, 2319/5). Ancak, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik sıkıntıların talep edilen paranın yollanmasına imkân vermediği anlaşılmaktadır. Harbiye Nezareti 9 Mart 1915 tarihinde gönüllülerin mali durumları uygun olanlarının yol masraflarını kendilerinin karşılamasını, diğer gönüllüler için 100 lira yollandığını ilgili makamlara yazı ile bildirecektir. Atina, Sofya ve Bükreş sefaretlerine gönüllü olarak başvuranların masraflarının hükûmet tarafından karşılanıp karşılanmayacağını sorulması üzerine de, Harbiye Nezaretinin 23 Mart 1915

<sup>6</sup> Anılan raporların Fransızca olanları bu çalışma için Yücel Özel tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

tarhli yazısıyla ancak mali durumu yol masrafını karşılayabilecek olanlara müsaade edilmesi, diğer gönüllülerin kabul edilmemesi cevabı verilmiştir.

Aynı dönemde ilgili bütün konsoloslukların Osmanlı ordusuna katılmak üzere müracaat eden gönüllüler için “harbin meşakkatine mütehamil olduklarına dair birer rapor ibraz etmelerini usul ittihaz” etmeleri konusunda bizzat Harbiye Nazırı Enver Paşa imzasıyla 1 Nisan 1915 tarihinde ilgili makamlara yazı yazılmıştır. Bu tedbirin gerisinde de Osmanlı Devleti'nin harp dönemi ile daha da ağırlaşan ekonomik buhranın etkisi sezilmektedir.

Anılan tarihten sonra da Romanya'dan Tuna Nehri'ni aşarak Bulgaristan'ın Rusçuk şehrine gelen gönüllülerin buradaki Osmanlı Konsolosluğu vasıtasıyla İstanbul'a gönderildikleri arşiv evrakından anlaşılmaktadır. Yine arşiv vesikalarından anlaşılacağı kadarıyla, Osmanlı ordusuna katılmak üzere bazı gönüllüler Romanya'dan Bulgaristan'ın Varna şehrine geçerek oradaki Osmanlı Konsolosluğundan pasaport alarak İstanbul'a gelmişlerdir<sup>7</sup>.

Bahse konu gönüllüler Romanya'dan gelirken, Başkumandanlık Vekâleti gelen gönüllülerin sayı ve isimlerinin basında neşri konusunda 1 Ocak 1915 günü siyasi mahzur olup olmadığına ilişkin Hariciye Nezaretinin görüşünü sorar. Hariciye Nezareti, düşünülen neşriyatın gelmekte ve gelecek olan gönüllüler hakkında “Romanya gibi hükümet-i ecnebiyye tarafından bazı tedâbir-i mania ittihazına sebebiyet vereceği” gerekçesiyle 5 Ocak 1915 tarihinde olumsuz görüş bildirir.

### **Bulgaristan ve Bulgar İşgalindeki Bölgelerden Gönüllüler**

İncelenen dönem boyunca Bulgar işgalindeki, Batı Trakya'dan Struma Nehri'ne kadar olan bölge, Güney Kosova ve Makedonya ile Bulgaristan'ın kendi topraklarından Osmanlı ordusu için gönüllü toplandığı anlaşılmaktadır. Mevcut kayıtlara göre ilk gönüllüler Bulgar makamlarının bilgisi dışında Batı Trakya'dan toplanmıştır.

Bu gönüllülerin nasıl bir ruh hâli ile toplandığı konusunda Gümülcine Müftülüğünden Dedeağaç Konsolosluğuna gönderilen 25 Aralık 1914 tarihli bir yazı açık bir fikir vermektedir. Yazıya göre, Gümülcine merkez ve köylerinden insanlar “kıraat edilen fetâva-yı şerîfe mucibince ilan edilen cihad-ı ekbere bizzat dahalet ve mücahidin-i muhtereme-i İslamiyye ile beraber ebedî düşmanlarımızla mücadele üzere ordu-yu Osmaniyye'ye gönüllü olarak kayd ve kabul olunmak arzusunda” (BOA, HR.SYS, 2170/6) olduklarını bildirmişlerdir.

---

<sup>7</sup> BOA, HR.SYS, 2319/4 içinde Bulgaristan makamlarının Varna'dan gelen gönüllülere önceleri izin verirken daha sonra zorluk çıkardığına ilişkin yazışmalar için bk. Edirne Valiliğinin Hariciye Nezaretine 18 Şubat 1915 tarihli yazısı.

Gümülcine'den “cihad-ı ekbere bedenlen iştirak arzusunda olan bir hayli İslam gençlerin de Bulgar hükûmetinin nazar-ı dikkatini celb etmemek üzere peyderpey Dedeâğaç'a gelmekte” olduklarını ve buradan Dimetoka'ya sevk edildiklerini Dedeâğaç Konsolosu rapor etmiştir. Konsolosa göre, halktan gönüllü gençlerin Osmanlı ordusuna katılacakların sayısı “birkaç bine bâliğ olacaktır” (BOA, HR.SYS, 2170/6).

Dedeâğaç'a yollanmış gönüllülerin Dedeâğaç'a kadar yol masraflarının *ashab-ı hamiyetten* sağlandığını belirten Müftülük, 25 Aralık 1914 tarihinde oradan daha sonra sevk edilecekleri mahalle kadar yol masraflarının Konsoloslukça teminini talep etmiştir. Batı Trakya'nın Müslüman ahalisi, ekonomik olarak parlak seviyede görünmemesine rağmen çeşitli merkezlerde defalarca aralarında topladıkları mütevazı yardım paralarını Dedeâğaç Şehbenderliğine teslim etmiştir. Bu nakdi yardım kampanyalarının da dinî bir retorik ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim 27 Aralık 1914 tarihli Dedeâğaç Şehbenderliğinin yazısında halkın nakdî yardımları *cihad-ı ekbere mâlen iştirak* olarak ifade edilmektedir. Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Batı Trakya halkının hamiyetini Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Riyaseti'ne 27 Aralık 1914 ve 3 Ocak 1915 tarihli tezkereler ile Enver Paşa'ya 3 Ocak 1915 tarihli tezkere ile övmüştür.

Diğer taraftan, gönüllü olarak orduya katılım ve nakdî yardım girişimlerinde bulunan Batı Trakya Müslüman ahalisi için kısa bir süre sonra 19 Ocak 1915 tarihinde Hariciye Nazırlığından Dedeâğaç Konsolosluğuna verilen bir talimatla bölgeden gönüllü gönderilmesine mani olunması talep edilir (BOA, HR.SYS, 2405/64). Belgeler bu kararın niçin alındığı konusunda bize bir bilgi sunmamaktaysa da henüz daha Müttefikler safında savaşa girmemiş olan bölgeyi kontrol eden Bulgaristan'ı tedirgin etmeme düşüncesinin etken olduğu söylenebilir.

Bulgaristan işgalinde bulunan Batı Trakya'dan 1915 yılı başı itibarıyla konulan gönüllü toplama yasağı, Bulgaristan'ın Yunanistan kontrolünde bulunan ve yoğun Türk/ Müslüman halk ile meskûn Struma Nehri'ne kadar olan koridoru 1916 Ağustos'unda işgalinden (Görgülü, 1993, s. 181) sonra kaldırıldı ve anılan bölgeler ile Makedonya'dan askere alınan Müslümanların İstanbul'a yollanmak üzere oldukları anlaşılmaktadır. Bulgar ordusu nezdinde Osmanlı Askerî Temsilcisi olarak bulunan Erkân-ı Harp Miralayı Ali [Sezer]<sup>8</sup>, Harbiye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafta (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/036) anılan bölgelerin Müslüman ahalisinden 19-25 yaşları arasında yaklaşık 14.000

<sup>8</sup> Anılan subay 19 Eylül 1915'te Sofya Ataşemiliterliği'ne atanmış daha sonra 19 Ekim 1917 tarihinde Bulgar Karargâhına Osmanlı askerî murahhası olarak görevlendirilmiştir (*Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt:2, 2009, s.14).

neferin Bulgar Depo<sup>9</sup> birliklerinden yakında İstanbul'a sevk edileceğinin Bulgar makamlarınca kendisine bildirildiğini ifade etmektedir. Aynı telgrafta, daha önce Osmanlı ordusunda askerlik yapmış bazı eski yükümlülerin de İstanbul'a yollanacağı haber verilmektedir. Osmanlı Askerî Murahhası Miralay Ali Bey, 24 Ekim 1916 günü itibarıyla da Gümülcine'den 504 neferin “Galiçya'daki depo alayımıza” gönderildiğini Harbiye Nezaretine rapor etmiştir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/063). Yukarıdaki telgraftan 5 gün sonra 29 Ekim 1916 günü yine Harbiye Nezaretine, Sofya'dan *Ataşemiliter namına* çekilen bir telgrafta da Previşt, Sılçe ve Dubçine şehirlerinden toplam 1449 neferin İstanbul'a sevk edildikleri haber verilmektedir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/045). Miralay Ali Bey de 31 Ekim 1916 tarihli raporunda “Cuma-i Bâlâ'dan muallim 1.338 nefer Galiçya'ya Depo Alayımıza sevk edilmiştir” demektedir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/067). Anlaşıldığına göre, anılan merkezden daha önce Osmanlı ordusunda askerlik yapmış tecrübeli yükümlüler toplanmıştır. Miralay Ali Bey aynı tarihte gönderdiği bir başka raporda da bahse konu Osmanlı eski kaza merkezinden 1.533 acemi neferin İstanbul'a gönderildiğini bildirmektedir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/068).

Osmanlı Harbiye Nezaretinin bir belgesi, Sofya Askeri Ataşesi ile Alman ve Avusturya temsilcilerinden alınan bilgiye göre 1916 yılı 6 Ekim'i ile 31 Ekim'i arasında 15'inci Kolordu ve 10'uncu Depo Alayı'na Bulgaristan'dan 4.179, Sırbistan ve Karadağ'dan 3.954 ve Avusturya'da bulunan Osmanlı tebaasından 88 olmak üzere toplam 8.221 neferin sevk edildiğini ifade etmektedir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/085). Takip eden Kasım ayında da mahallî Müslüman halktan neferlerin gerek Galiçya'daki bütünleme birlikleri gerekse diğer cephelerde istihdam edilmek üzere İstanbul'a yollanmaları devam etmiştir.

Bulgaristan ordusu nezdindeki Osmanlı askerî temsilcisi Miralay Ali Bey 7 Kasım 1916 tarihli Köstendil'den yolladığı raporunda ise, bir gün öncesi yollanan 1.280 neferle beraber Galiçya'ya toplam 5.379 neferin sevk edildiğini bildirmiştir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/072) Aynı raporda İstanbul'a da 123 neferin gönderildiğini ifade etmektedir.

Arşiv kayıtlarında ayrıntı bulunmamasına rağmen Romanya, Avusturya işgalindeki Sancak bölgesi, Bulgaristan ve Bulgaristan işgalindeki Batı Trakya, Güney Kosova ve Makedonya dışındaki Balkan ellerinden de Osmanlı ordusuna gönüllü katılımlar olduğu anlaşılmaktadır. Atina Sefiri Galib [Kemali Söylemezoğlu] Bey'in orduya katılacak olanların yol masraflarının hükümet tarafından ödenip ödenmeyeceğini 9 Mart 1915 tarihinde sormasından (BOA, HR.SYS, 2319/5), Yunanistan'dan da bazı gönüllülerin orduya katılma arzusunda olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak 1916 ortalarına kadar nüfuz edebildiğimiz mevcut arşiv vesikasına göre katılımın yoğunluğunu tahmin ve

<sup>9</sup> Acemi er eğitim merkezi, personel ikmal [bütünleme] merkezi.



tespit mümkün görünmemektedir. Söz konusu gönüllü katılım taleplerinin Batı Trakya ile Struma Nehri arasında kalan Serez, Kavala, Drama gibi kayda değer Türk ve diğer Müslüman nüfusun bulunduğu bölgelerden olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, anılan bölgeler Bulgarlar tarafından Ağustos 1916'da işgal edildikten sonra bu bölgelerden önemli sayıda gönüllü toplanmış olduğuna yukarıda temas edilmişti. Bunlara ilaveten bizzat Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından 31 Ekim 1916 tarihinde verilen bir talimatta "Drama civarı mıntikasındaki Müslümanlardan teşekkül etmiş olan sekiz milis taburundan beşi[nin] 20'nci Osmanlı Kolordusunun emrinde" olduğu belirtilerek aynı bölgeden toplanmış ve hâlen Bulgar ordusu emrinde görev yapan diğer üç taburun da 20'nci Kolordu emrine gönderileceği bildirilmiştir. Bu talimatta "efrad menbâı vazı olan Drama ve civarı mıntikasında yeni taburlar teşkili ve ilk sekiz taburda bulunan milis zabitanının bu taburlarda amir olarak istihdamı" emredilmiştir (ATASE, BDH, 1942, 223, 009/27). Struma Nehri doğusundan Batı Trakya'ya kadar olan arazinin Osmanlı ordusu tarafından asker kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Haziran 1917 tarihinde Bulgar ordusu nezdindeki Osmanlı Askerî Temsilcisi'nin raporuna göre, "Siroz, Drama, Kavala ahâlisinden" 900 mevcutlu dört tabur daha kurulduğu görülmektedir. (ATASE, BDH, 1945, 235, 1/5). Bunların dışında yine Askerî Temsilci raporuna göre 1917 Temmuz ayı başlangıcında son üç ay itibarıyla Drama ve Kavala havalisinden Drama'daki Depo Alayı'na gelen gönüllü erlerin sayısı 3561 olmuştur (ATASE, BDH, 1945, 1/7).

Bunların dışında, Kasım 1915'te Sırp ordusunun dağıtılmasından sonra Bulgaristan tarafından işgal edilen Kosova'nın güney bölgelerinden (Malcolm, 1998, s. 320) de Osmanlı ordusuna asker toplandığı anlaşılmaktadır. Kosova'da 2009 ve 2010 yıllarında mahallî halkta şahsen gördüğümüz iki ayrı terhis tezkeresine göre Prizren'de Osmanlı ordusuna asker sağlamak için **ahz-ı asker şubesi** faaliyete geçirilmiştir. Anılan askerlik şubesinin askere aldığı iki *mükellef*'ten 1891 doğumlu Nazif oğlu Hamdi, 4 Şubat 1916 tarihinde asker edilmiş ve 15'inci Tümenle beraber Romanya ve Azerbaycan harekâtına katılmıştır. Diğer *mükellef* 1877 doğumlu Âdem oğlu İsmail, 2 Haziran 1918 gibi geç bir tarihte silah başına çağırılmıştır. Her iki *mükellef*'in de Mondros Mütarekesi'nden sonra terhis edildikleri görülmektedir<sup>10</sup>. Prizren'deki askerlik şubesinin mahallinden ne kadar asker topladığı, benzeri *ahz-ı asker* şubelerinin bölgede başka şehirlerde de kurulup kurulmadığı şimdilik bilinmemektedir.

<sup>10</sup> Basına yansıdığı kadarıyla er Adem oğlu İsmail'in terhis belgesi 18 Mart 2010 tarihinde Prizren Kültür Evi'nde düzenlenen törenle Priştine Büyükelçisi Hüsrev Ünler tarafından oğlu Nehat Kazaz'a takdim edilmiştir (*Kosova'da Çanakkale Şehitleri Anıldı*, 2010, url). <http://www.beyazgazete.com/haber/2010/03/19/kosova-da-canakkale-sehitleri-anildi.html>.

Belgelere göre Teşkilat-ı Mahsusa kontrolünde teşkil edilen *Osmancık Gönüllü Taburu* için de bölgeden personel toplandığı anlaşılmaktadır. Arşiv kayıtlarında anılan birlik personelinin olup İngilizlere esir düşen “Onbaşı Prizrenli Rasim Ali” Birmanya [şimdiki Myanmar]’da Thayemato Esir Kampı’nda 4 Mart 1917 tarihinde intihar etmiştir (BOA, HR.SYS, 2204-22 ve HR.SYS, 2205/15). Anılan gönüllü birliği hakkında arşivlerde başka bir bilgiye rast gelinmemiştir. Ancak belgeye dayanmayan popüler tarih anlatılarında Osmancık Gönüllü Taburu’nun Rumeli gönüllülerinden teşkil edildiği sıkça ifade edilen bir görüştür.

### **Bulgaristan’ın Osmanlı Ordusuna Gönüllü Katılımları Engelleme Girişimleri**

Anılan dönem boyunca Bulgaristan’ın Osmanlı Devleti’ne karşı derin bir düşmanlık hissiyle dolu olduğu (Baki, 1934, s. 159)<sup>11</sup>, (Erem, 2006, ss. 1-9) ancak politik zorunluluklarla 19 Ağustos 1914 tarihinde iki ülke arasında *Osmanlı-Bulgar İttifak ve Dostluk Anlaşması* imzalandığı bilinmektedir (Bıyıklıoğlu, 1992, ss. 101-102). Bu anlaşma metninde Osmanlı ordusuna gönüllü transit geçişleri hakkında bir hüküm olmamasına rağmen, anlaşmanın Romanya’dan gelip pasaportla transit İstanbul’a geçecek Müslüman gönüllülere prensip olarak Bulgaristan’ın engel çıkarmaması konusunda zımni bir mutabakat sağladığı anlaşılmaktadır. Esasen Bulgaristan’ın yasal pasaport taşıyan sivil geçişlere zaten mani olmaması gerekirdi.

Ancak harbin ilk yılında Bulgaristan makamlarının geçerli pasaportla Osmanlı ülkesine geçmek isteyenleri *salıvermediği* konusunda birçok yazışma mevcuttur. Bunlardan Edirne vilayetinden, Hariciye Nezaretine yazılan bir arizada daha önce olduğu gibi Varna Konsolosluğundan pasaport alarak *Memâlik-i Osmaniyye’ye gelmek üzere* Eski Mustafa Paşa’ya<sup>12</sup> gelen gönüllülerin anılan şehirde Bulgar Kaymakamlığınca Osmanlı topraklarına geçişlerine baskı yapılarak mani olunduğu ve geldikleri yere geri gönderilmek üzere tutuklandıkları bilgisi mevcuttur. Aynı raporda, Osmanlı İmparatorluğu’na gelmekte olan muhacirlerin Bulgar zabitasınca tutuklanmakta oldukları ve ancak rüşvet mukabili serbest bırakıldıkları da haber verilmektedir. Valiliğin 18 Şubat 1915 tarihli yazısında muhacirlerin ve Romanya’dan “ordu-yu Osmani’ye iltihak etmek üzere transit geçecek yolcuların Bulgaristan hududu

<sup>11</sup> Anılan eserde Bulgaristan’ı ziyaret eden Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Reis-i sânisî Erkân-ı harp Miralayı Albay Hafız Hakkı Bey’in Bulgaristan’da Türk düşmanlığının pek şiddetli olduğuna dair 9 Haziran 1915 tarihli raporunun metni bulunmaktadır.

<sup>12</sup> Edirne’ye 34 km. mesafede Cısr-i Mustafapaşa. Şimdiki adı Svilengrad. Bulgaristan’la 15 Eylül 1915 tarihinde yapılan “tashîh-i hudut muahedenâmesi” öncesinde Osmanlı Bulgar hududu buradan geçiyordu (*The Geographical Journal*, 1914, s. 566).

zabıtasınca tazyik edilmeyerek mürûrlarına müsaade olunması” için gerekenin yapılması talebinde bulunulmuştur (BOA, HR.SYS, 2319/4). Bunun üzerine Hariciye Nezareti 25 Şubat 1915 tarihinde Sofya Büyükelçisi Fethi [Okyar]’a bir telgraf gönderir ve Bulgaristan makamları nezdinde girişimde bulunması talimatını verir. Fethi [Okyar] Bey bunu zaten daha önce yapmış olduğunu şifreli telgrafla Hariciye Nezaretine bildirir. Bahse konu girişim sonuç vermiş olacak ki Bulgar makamlarının transit geçen gönüllülere zorluk çıkardıklarına dair bu tarihten sonra herhangi bir resmî yazışmaya rastlanılmamıştır.

Esasen 6 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında yapılan *tashîh-i hudut muahedenâmesi* iki devlet arasındaki ilişkiler için bir dönüm noktasıydı. Bu anlaşma ile Bulgaristan, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti arasındaki Üçlü İttifak’a girmeyi ve savaşa *boyunca* “Bulgaristan’a çok büyük kıymet ve ehemmiyette toprak terk etme” zorunda kaldı (Bıyıklıoğlu, 1992, s. 103)<sup>13</sup>. Anlaşma metninde konuya ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamasına (Dobrav, 2005, ss. 1-7) rağmen, anlaşma müzakerelerinde gerek Bulgaristan’ın kendi arazisinden gerekse daha sonra işgal edeceği Kosova, Makedonya ve Struma Nehri’nden Batı Trakya’ya kadar olan bölgelerden Müslümanların gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılımları görüşülmüş ve iki taraf arasında mutabakat sağlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bugün için elimizde bir delil olmamakla beraber, büyük bir ihtimalle Bulgaristan, gönüllülerin Osmanlı ordusuna sevkiyle, savaş sonunda bunların çoğunluğunun sağ olarak geri dönme ihtimallerinin zayıf olması sebebiyle kontrol ettiği bölgelerde Müslüman nüfus oranını düşüreceğini hesaplamış olmalıdır. Anlaşmanın imzalanmasından birkaç ay sonra Bulgaristan işgalindeki Prizren’de Osmanlı Devleti’nin askerlik şubesi göndererek asker toplamaya başladığına yukarıda işaret edilmişti. Yine özellikle 1916 yılının Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında gönüllü sevkıyatı işlemlerinde bir yoğunluk gözlenmektedir.

1916 yılı Ekim ayında *Osmanlı Rumeli Müfrezesi* olarak da bilinen Takviyeli 177’nci Piyade Alayı Makedonya cephesine sevk edilmiştir. Anılan birlikte takım komutanı olarak görev yapan bir subayın 24 yıl sonra yayımladığı bir kitaba göre alayın Köprülü’ye ulaşması ile mahallî Müslüman halktan “kendisinde askerlik yapma kuvveti gören herkes” alaya gönüllü yazılmak için müracaat etmiştir (Erem, 2006, s. 9). Osmanlı birliğinin bölgeye yeniden gelmekte olduğunu duyan Müslüman ahaliden birçokları “saatlerce mesafeden ağlaya ağlaya” karşılamaya gelmiş, subay ve erleri evlerinde misafir etmiş ve müfrezeye birliklerini gördükleri yerde kurbanlar kesmişlerdir (Erem, 2006, ss. 8-

<sup>13</sup> Başka bir kaynağa göre Bulgaristan’a 2.600 km<sup>2</sup> bir arazi ile 65.000 nüfus bırakılmıştır (Bayur, 1991, s. 480).

33)<sup>14</sup>. Ancak Osmanlı Rumeli Müfrezesi'nin Müslüman halktan gördüğü bu sıcak alaka bulgarları rahatsız etmiş, alayın gönüllü toplama faaliyetlerini kısıtlamışlardır.

Eldeki arşiv belgelerine göre de 1916 yılı Ekim ayı sonu itibarıyla Bulgaristan, Osmanlı ordusu adına asker toplama faaliyetlerini yavaşlatmış görünmektedir. Harbiye Nezareti tarafından verilen talimatla Bulgaristan ordusu nezdindeki Osmanlı Askerî Temsilcisi “Trakya Müslümanlarının heyet-i umumiyesinden istifade ile Makedonya ve Arnavutluk Müslümanlarının Ordu-yu Hümayuna verilmesi” konusunda girişimde bulunmuştur. Temsilcinin 25 Ekim 1916 tarihli şifreli raporuna göre Bulgaristan bu taleplerden Batı Trakya'dan asker toplanması faaliyetine görünürde muvafakat etmişse de uygulamada aksaklıklar olmuştur. Bulgarların yazılı beyanlarına göre, Batı Trakya'dan toplanan 10.000 neferin 6.000 küsuru İstanbul'a sevk edilmiştir. Kalan 4.000 nefer Bulgar Depo birliklerinde bulunmaktadır (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/89). Aynı rapora göre, Bulgarlar Müslüman nüfustan kendi 1'inci ve 3'üncü ordularına asker almakta ve bunları gizli tutmaktadırlar. Bulgaristan, sadece Depo birliklerindeki Müslüman askerlerin bir kısmını Osmanlı Depo birliklerine sevk etmektedir. Osmanlı askerî temsilcisi, Bulgar Başkumandanlığı'ndan Trakya'da daha önce istediklerimiz gibi eğitilmiş veya eğitimsiz askerlik hizmetine elverişli erlerin toplanmasıyla acemi er eğitim merkezlerinin noksanlarının tamamlanmasını ve geriye kalan personelin İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Ancak, Bulgarların çıkarları söz konusu olduğunda verdikleri sözde durmadıkları da Miralay Ali Bey'in raporunda belirtilen bir husustur (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/90).

1917 yılı başında Osmanlı ordusunun personel açığı bunaltıcı bir seviyeye çıkmış, gerek Bulgaristan'dan gerekse Bulgaristan'ın işgal ettiği topraklardan “hidmet-i müsellahaya sâlih Müslüman itâ ve izamında hissedilecek bir surette atalet meşhud” olunduğu 24 Şubat 1917 tarihinde Osmanlı Başkumandanlığınca “Bulgaristan Hükümet-i Kraliyesi Ordusu Başkumandanlığı'na” bildirilmiştir. Osmanlı Başkumandanlığı ihtiyaç duyulduğunda kendisinin Müttefik Ordu Başkumandanlığının emirlerine toplu birlikler sevk etmekte tereddüt etmediğini hatırlatarak şimdi ise orduda silahlı hizmet yapmaya uygun Müslümanların “şimdiye kadar olduğu gibi Osmanlı ordusuna izam ve idhalleri”ni talep etmiştir. Gönderilecek efrad ne kadar çok olursa “müşterek düşmanın müessir bir surette mağlub edilmesi”nin o kadar kolaylaşacağı ifade edilmiştir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/241). Yukarıda zikredilen Drama, Serez, Kavala

<sup>14</sup> 1999 Temmuz'unda NATO Kosova harekâtı kapsamında Kurmay Yarbay [Tümgeneral] İzzet Çetingöz komutasında Türk Tank Taburu'nun Prizren'e girişinin de Arnavut, Türk, Boşnak, Gorani, Mısırlı ve Kıptî bütün mahallî Müslüman halk tarafından büyük bir heyecan ve sıcaklıkla karşılandığı bilinmektedir. Türk birliklerinin Prizren'e ilk girişine ilişkin bk., (*Prizren'de Bayram Havası*, 1999, url.)

bölgelerinden 1917 yaz aylarında Depo birlikleri ve milis taburlarına önemli sayıda asker alınması, Bulgaristan'ın yukarıdaki Osmanlı Başkumandanlığı talebine kısmen olumlu cevap verdiği şeklinde yorumlanabilir.

### **Avusturya -Macaristan İşgalinde Kalan Balkan Topraklarından Osmanlı Ordusuna Gönüllü Toplanması**

Bulgaristan kontrolünde bulunan topraklar yanında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal edilen topraklardan da Türk birlikleri için Müslüman personel toplandığı anlaşılmaktadır. 2 Kasım 1916 tarihinde Osmanlı Karargâh-ı Umumisi nezdinde bulunan “Avusturya-Macaristan Murahhas-ı Askerisi” işgal altında bulunan bölgelerden<sup>15</sup> anılan tarihe kadar toplam 3.954 *Müslüman gönüllü*'nün 15'nci Osmanlı Kolordusu'na bütünleme personeli olarak verildiğini rapor etmiştir (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/046). Aynı raporda Avusturya-Macaristan ordusuna esir düşmüş olan Müslümanlardan “hizmet-i harbiyeye gönüllü” olanların da Osmanlı birliklerine sevk edilecekleri ifade edilmiştir.

20 Şubat 1917 tarihinde Avusturya-Macaristan Ordusu Başkumandanlığı'nın 15'nci Kolordu için artık Arnavut gönüllüler gönderilmeyeceğinin beyanı üzerine, Bulgar Başkumandanlığı'na yazıldığı gibi, Harbiye Nezaretince anılan başkumandanlığa da 24 Şubat 1917 tarihinde bir yazı yazılır. Bu yazıda “Harbi Umumi'nin insan malzemesi cihetinden Türkiye'ye arz ettiği fevkalhad ihtiyacât nazar-ı itibara alınarak işbu menbanın kuruması pek şayan-ı teessüf bir hâl teşkil edecektir. Diğer cihetten Avusturya Macaristan hükûmetinin taht-ı işgalinde bulunan arazide mukîm hizmet-i müsellahaya salih Müslümanların tükendiği de tasavvur olunamaz” (ATASE, BDH, 1919, 149, 001/242) kanaati öne sürülür. Bulgar Başkumandanlığı'na yazılan yazıda olduğu gibi bu yazıda da Osmanlı ordusunun müttefikler lehine yaptığı fedakârlık hatırlatılmış, mümkün olduğu kadar çok fazla “hizmet-i müsellahaya salih Müslüman efradın 15'inci Kolordu-yu hümayununa değil, Dersaadet'e izamları hususu Avusturya Macaristan Ordusu Başkumandanlığından rica” olunmuştur<sup>16</sup>.

<sup>15</sup> Bahse konu bölgeler Kosova kuzeyi ve Sancak bölgesi olmalıdır.

<sup>16</sup> Anılan rapor daha ayrıntılı bir içerikle Alman Başkumandanlığı'na da yazılmıştır (ATASE, 1919, 149, 001/243). Bu raporda Osmanlı ordusunun personel sıkıntısı Müttefik Başkomutanlığa yazılırken Osmanlı ordusunun silahaltına aldığı toplam asker sayısı zikredilmiştir. Bu raporu kullanan resmî bir yayında yanlış bir yorum yapılarak müterakim olarak verilen yıllık celbedilen asker sayıları bir daha toplanarak Mart 1917 itibarıyla 6.826.176 rakamı verilmiştir (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari ve Lojistik*, X'uncu Cilt, 1985, s. 323). Oysa anılan tarih için belgenin verdiği silahaltına alınan asker sayısı “tahminen 2.855.000”dir. Esasen, yaklaşık 7 milyon kişinin askere alınması için Osmanlı İmparatorluğu'nun insan kaynağı yeterli ve geniş değildir. Resmî yayının verdiği

Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından yapılan bu talebe karşılık yaklaşık iki ay sonra 29 Nisan 1917 günü, Avusturya-Macaristan Ordusu Başkumandanlığınca, bu talebin karşılanması için “mümkün olduğu kadar gayret edileceği” beyan edilmiştir (BOA, HR.SYS, 2434/57). Bununla, Avusturya-Macaristan birliklerince “işgal edilmiş olan arazideki harb gönüllüsü Müslümanların izamı suretiyle” askerî bir yardım düşünüldüğü bildirilir. Ancak bu gönüllü efradın vatandaşlıklarına “hiçbir suretle ilişilmemek şartıyla Dersaadet’e sevkleri”nin kabul olunabileceği ifade edilir. Vatandaşlık meselesinin harp sonunda verilecek karara ertelenmesi gerektiği de dile getirilmiştir.

Avusturya-Macaristan İstanbul askerî temsilciliğinin Osmanlı ordusuna gönüllü toplanmasına ilişkin yukarıda ifade edilen şartı bildirdiği yazısında, ayrıca anılan şartın kabul edildiğinin yazılı olarak bildirilmesi hâlinde de gönüllülerin gönderilmesine *derhal* başlanacağı taahhüt edilmiştir. Buna karşılık olarak Harbiye Nezareti 17 Mayıs 1917 tarihinde yukarıdaki şarta Osmanlı Devleti’nin *tamamıyla muvafakat* ettiği cevabını vermiştir. Aynı gün bu cevap, *cereyan-ı hâle* uygun olarak işlem yapılması dileğiyle Enver Paşa imzasıyla Hariciye Nezaretine de yollanır. Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın muvafakat cevabından 3 gün sonra “Belgrad’da tebaa ve menâfi-i Osmaniyye’yi himayeye memur” İsmet Bey tarafından 20 Mayıs 1917 tarihinde Hariciye Nezareti’ne “Yeni Pazar ve Pirepol’deki ahali-yi İslâmiyyeden gönüllü sıfatıyla 800 kişi cem edilmiş” olduğu rapor edilmiştir (BOA, HR.SYS, 2435/33). İsmet Bey, raporunda anılan gönüllülerin 200’er kişilik dört kafele hâlinde Belgrad üzerinden Sofya yoluyla İstanbul’a sevk edileceğini ve 25 Mayıs 1917 günü kafilelerin Sofya’ya ulaşacağını bildirmiş ve aynı raporu Harbiye Nezareti’ne de gönderdiğini ilave etmiştir.

İsmet Bey 10 Temmuz 1917 tarihinde de Belgrad’da ilgili makamlardan aldığı bilgiye göre daha önce toplanan gönüllülerden olup sevkleri ertelenmiş olan 139 kişinin de yakında Avusturya kafilesiyle beraber Mitroviçe-Niş yoluyla İstanbul’a hareket ettirileceğini rapor etmiştir.

### **Avusturya-Macaristan Ordusuna İstanbul, Bulgaristan ve Romanya’dan Arnavut Gönüllülerin Katılması**

Budapeşte Başşehbenderliğinin 26 Aralık 1915 tarihli raporuna göre Avusturya-Macaristan sefaretinin de ülkesinin işgal ettiği Balkan topraklarında jandarma olarak istihdam edilmek üzere, Teşkilat-ı Mahsusa ile iş birliği içinde İstanbul’dan yevmiyesi 3 krona Balkan muhacirlerinden gönüllü topladığı anlaşılmaktadır Aralarında birkaç Türk, Çerkez ve Arap bulunduğu “rivayet” edilmesine rağmen, Bulgaristan ve Romanya’dan kendi arzularıyla gelmiş olan 150 civarındaki gönüllü ile beraber toplam 700 civarındaki gönüllünün büyük

---

hatalı malumatı, adı geçen yayına atıfta bulunmadan doğrudan belgeyi referans vererek aktaranlar da tekrarlamışlardır (bk. Yılmaz, 1993, s. 171).

çoğunluğu veya tamamı Arnavut'tur. "Vatanlarının badi-i izmihlalleri olan Sırp'lara karşı harb etmek" üzere gönüllü olduklarını ileri sürmektedirler (BOA, HR.SYS, 2319/4). Görev yaptıkları Bosna'da çıkan bir hadise üzerine Macaristan'a gönderilen bu gönüllüler, *bilâd-ı Kosova*'da görevlendirilmemeleri veya İstanbul'a iade edilmemeleri hâlinde, kışlarına Osmanlı bayrağı çekerek isyan edeceklerini Budapeşte Başkonsolosu Ahmet Hikmet [Müftüoğlu] Bey'e bildirmişlerdir. Başkonsolosun girişimi ile anılan gönüllülerin bir kısmı İstanbul'a gönderilerek diplomatik bir kriz önlenmiştir.

Yukarıda zikredilenlere ilaveten, İzmir'den de Arnavut muhacir gönüllülerinin Avusturya-Macaristan ordusunda hizmete alındığı anlaşılmaktadır. Budapeşte Başşehbenderliğinin 18 Şubat 1917 tarihli bir raporunda Duçan (Kosova'da İpek ve Yakova arasında bir mevki) doğumlu 38 yaşındaki Mehmed bin Muharrem adlı 4'ncü Bosna-Hersek İhtiyat Alayı erlerinden İzmir'den gelmiş Arnavut bir gönüllünün İtalya cephesinde şehit olduğu bildirilmiştir (BOA, HR.SYS, 2431/67). Söz konusu alay erlerinin Müslüman gönüllülerden olduğu kabul edilebilirse de Osmanlı arşiv belgeleri personel kaynağı hakkında bize şimdilik ayrıntılı veri sağlamamaktadır.

### Münferit Gönüllü Başvuruları

İşgal altında tuttuğu topraklarda Avusturya-Macaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında toplu gönüllü sevkleri muvafakatinden önce, Osmanlı ordusunda gönüllü asker olmak isteyenlerin münferit başvurularına örnek olarak 1916 Ağustos'unda Yeni Pazar [Novi Pazar] yakınlarındaki Pirepol'de askerî hükümet temsilciliğine başvuran Üzeyir Çuturiç gösterilebilir. Üzeyir Çuturiç, Osmanlı idaresi zamanında en son Balkan Harbi'nde Edirne savunması dâhil Türk ordusunda 5,5 yıl askerlik yaptığından bahisle, nerede olursa olsun Türk ordusunda hizmet etmek için ilgili makamların kendisine izin vermesini iki tanık huzurunda beyan etmiştir (BOA, HR.SYS, 2426/40)<sup>17</sup>. Çuturiç'in talebi Avusturya-Macaristan diplomatik kanallarınca İstanbul'a iletilmiştir (BOA, HR.SYS, 2428/6). Harbiye Nezareti 8 Kasım 1916, gönüllü şahıs Sırbistan'ın işgal ettiği yerler ahalisinden ise hemen, Avusturya-Macaristan vatandaşı ise ve söz konusu hükümet muvafakat ederse Galiçya'daki ordu-yu Osmani'de istihdam olunacağını bildirmişlerdir.

Bir başka münferit gönüllü müracaatında da Avusturya'nın Yurok istasyonunda görevli Manastırlı Başçavuş Ramazan Bahri bin Hayreddin, Harbiye Nezareti'ne dilekçe vererek arkadaşları ile beraber "Osmanlı ordusuna gönüllü olarak dahalet arzusunda olduklarını" bildirmiş, hatta kendisini görev yaptığı istasyonun *Osmanlı kumandanı* olarak takdim etmiştir. Harbiye Nezareti, 24 Haziran 1916 tarihinde bahse konu dilekçe ile ilgili inceleme yapılması için

<sup>17</sup> Çuturiç'in Boşnakça kaleme alınan başvuru mazbatası, bu çalışma için Mirnes Çosiç tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Viyana Sefareti'ne talimat verilmesini Hariciye Nezaretinden talep etmiştir (BOA, HR. SYS, 2422/60). Hariciye Nezareti de bir ay kadar sonra Viyana Sefaretine konu hakkında tahkikat yapması için direktif vermiştir. İnceleyebildiğimiz belgelere göre Osmanlı makamları bu tarz münferit gönüllü başvurularını ciddiye almış ve gereğinin yapılması için işleme sokmuştur<sup>18</sup>.

### **Gönüllülerden Şehitler**

Arşiv belgeleri arasında Bulgaristan ve Romanya'dan gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılan iki neferin Mısır ve Irak cephelerinde katıldıkları seferlerde hastalıktan vefat ettiklerini gösteren iki belgeye rast gelinmiştir. Harbiye Nezaretinin 11 Haziran 1916 tarihli yazısına göre, Bulgaristan'ın Hezargrad ahalisinden Mehmet Ali oğlu Tatar Hüseyin birliği ile beraber Mısır seferinden dönerken hastalıktan vefat etmiştir. Anılan yazı ile vefat eden erin ailesine haber verilmesi Hariciye Nezaretinden talep edilmiştir (BOA, HR.SYS, 2421/83).

Bir diğer belgede *Romanya vilayetinin*, Tutakan kazasının, Üçgönlü mahallesinden Ali oğlu Salim'in, taburu ile birlikte Irak'a gelmekteyken yolda hastalanarak Musul Hastanesinde vefat ettiği bildirilmektedir. Harbiye Nezaretinin 29 Mayıs 1916 tarihli yazısına göre vefat eden 19 yaşındaki gönüllü nefer 13'üncü Kolordu, 24'üncü Tümen, 3'üncü Alay, 3'üncü Tabur, 13'üncü Bölüğün 15'inci Mangasına mensuptur. Hariciye Nezareti, Harbiye Nezaretinin söz konusu yazısı gereği Romanya'nın İstanbul diplomatik temsilciliğine olayı haber vererek gönüllünün ailesine haber ulaştırılmasını talep etmiştir (BOA, HR.SYS, 2421/34).

Bu iki münferit örnek, şehit olan gönüllülerin ailelerine şehadetlerinin haber verilmesine özen gösterildiğini ispat etmektedir. Ancak daha sonra sayıları binlere ulaşan gönüllü şehitlerin<sup>19</sup> ailelerine usulünce haber verilme işlemlerinin yapılamadığını tahmin edebiliriz.

---

<sup>18</sup> Mesela, Avusturya ordusunda vaktiyle subaylık da yaptığını ileri süren Yeni Pazarlı Paşa bin Arif hakkında yazışmalar için bk. BOA, HR.SYS, 2420/81.

<sup>19</sup> Mevcutları kayda değer ölçüde Rumeli gönüllülerinden oluşan Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerindeki Osmanlı kuvvetlerinin zayıyatının 40 bin kadar olduğu resmî bir yayında ifade edilmektedir (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari ve Lojistik*, X'uncu Cilt, 1985, s. 319).



## Sonuç

Rumeli'nden sağlanan gönüllü Müslümanların kesin sayısını tespit etmek zor görünmektedir. 24 Şubat 1917 tarihli Harbiye Nezaretinin Alman Başkumandanlığı'na gönderdiği bir raporda "Sırbistan, Karadağ ve Arnavutluk'un feth ve zabtından sonra oralarda mukim kesirül mikdar Müslümanlardan gönüllü olarak müracaat edenlerin Avusturya Macaristan ve Bulgaristan orduları başkumandanlıkları tarafından Ordu-yu Osmani'ye" (ATASE, 1919, 149, 001/243) toplam 43.243 nefer olarak gönderildiği ifade edilmiştir.

Bu sayıya Romanya gönüllüleri, Batı Trakya'dan Struma Nehri'ne kadar olan bölgeden askere alınanlar ile anılan tarihten sonra Sancak bölgesinden İstanbul'a sevk edilen gönüllüler de ilave edilince miktarın kabaca 50 bini aştığı kabul edilebilir.

İncelemeye konu olan gönüllülerin, etnik açıdan sırasıyla Arnavut, Türk, Boşnak ve diğer Müslüman<sup>20</sup> unsurlardan olduğu değerlendirilebilir. Romanya, Batı Trakya'dan Struma Nehri'ne kadar olan bölge ve Bulgaristan'dan gelen gönüllülerin ağırlıklı olarak, Makedonya, Kosova ve Sancak gönüllülerinin kısmen Türk, Yenipazar ve havalisinden gönüllülerin büyük çoğunlukla Boşnak ve geri kalan büyük çoğunluğun Arnavut olduğunu<sup>21</sup> kabul etmek hatalı olmayacaktır<sup>22</sup>.

Balkan Müslümanlarından harp esnasında 50 bin üzerinde yetişkin, üretken genç gönüllünün Osmanlı ordusuna katılması ile Romanya, Makedonya, Bulgaristan, Batı Trakya ile Struma Nehri'ne kadar olan bölgede Türk nüfus oranını az da olsa düşürdüğü tahmin edilebilir. Bu durumun Bulgaristan'ın kısa ve uzun dönemde etnik homojenleştirme politikalarına hizmet ettiğini ileri sürmek hatalı olmayacaktır. Aynı durum, harp sonrası dönemde Yunanistan açısından Batı Trakya'dan Struma Nehri'ne kadar bölge için de söylenebilir. Avusturya-Macaristan'ın ise işgal ettiği bölge topraklarında Müslüman nüfusun

<sup>20</sup> Bulgaristan'da Pomak, Makedonya'da Torbeş, Kosova'da Gorani olarak bilinen Slavik diyalektler konuşan Müslüman gruplar.

<sup>21</sup> Yukarıda zikredilen 43.243 gönüllü sayısının kısmi bir dökümü Bulgaristan ordusu nezdindeki Osmanlı Askerî Murahhası tarafından Harbiye Nezaretine yazılmıştır. Üzerinde tarih bulunmayan evrak 1917 başına ait görünmektedir. "Arnavut", "Arnavutluk'tan" olarak belirtilenler toplam sayıda önemli bir yekûn tutmaktadır (ATASE, BDH, 1945, 235, 1/3). Aynı belgede diğer katılımlar etnik bir mensubiyet ifade etmeyecek şekilde "Makedonyalı", "Makedonya'dan", "Trakyalı" ve "Trakya'dan" şeklinde yazılmıştır.

<sup>22</sup> Galiçya cephesine 19 Ekim 1916 tarihinde gönderilen 3.000'e yakın mahallî gönüllü arasında Türkçe konuşabilenlerin oranın %20 olduğu bildirilmiştir (Akçakayalıoğlu, 1967, s. 87).

azalması sonucunu veren gönüllü toplama faaliyetlerinde etnik bir hesap gütmeye tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti yönünden bakıldığında ise kendisini insan kaynağı açısından da bunalmış hissettiği harp yıllarında Balkanların bir kısmı Türk, Müslüman insan gücünü kullandığı ancak orta ve uzun vadede bölgede kendisine müzahir unsurların sayılarının azalmasına yol açtığı görülmektedir.

Balkan Harbi sırasında bölgede gerek Türk gerekse diğer Müslüman halkın topraklarını savunmak için genel olarak hemen hiçbir fedakârlığa yanaşmaması ve hatta Selânik, Üsküp, Gostivar, Köprülü ve İpek gibi şehirlerin düşmana harp edilmeden verilmesini talep edecek kadar Osmanlı Devleti ile gönül bağlarını koparmış olmasına [(Çakmak, 2011, ss. XIV-XV, 17, 87), (Grebene, 1976, ss. XXIV, LII), (Kerimî, 2011, ss. 14, 59), (Apak, 1957, s. 27) ve (Saygılı, 2012, s. 140)] rağmen, aradan geçen birkaç yıl sonra bölgenin mahallî halkının önemli sayıda Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılma arzusu göstermesi Osmanlı yönetiminden sonra gelen işgal idarelerinin uyguladıkları baskı ve zulme dayanan etnik homojenleştirme politikalarıyla izah edilebilir<sup>23</sup>. Etnik arındırma politikalarının ağır baskılarını kısa sürede yaşayan Müslüman unsurların<sup>24</sup> Sultan Mehmed Reşad'ın *cihad* çağrısına önemli oranda uyduğu anlaşılmaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu çerçevede zikredilen bölgelerde bir faaliyetine, erişebildiğimiz belgelerde rast gelinmemiştir<sup>25</sup>.

Mahallî halkın kayda değer sayıda gönüllüyle Osmanlı ordusuna katılarak gerek Makedonya, Romanya ve Galıçya cephelerinde ve gerekse Osmanlı ordusunun mücadele ettiği diğer cephelerde harbe katılmasının, literatürde hak ettiği yeri

---

<sup>23</sup> Eski Sırbistan'da Sırlar, etnografik istatistiklerde kendi işlerine gelmeyen verileri düzeltme yönünde ulusal bir çabayla tamamen sistemli bir şekilde Müslüman nüfusu yok etmektedirler (Malcolm, 1999, s. 311).

Balkan Harbi'nin sebep ve sonuçlarını Amerikalı, Fransız, İngiliz, Alman, Avusturya ve Rus akademisyen, diplomat ve hukukçularından kurulu bir uluslararası komisyon incelemiştir. Komisyon incelemesi sonucunun yayımladığı raporda Müslüman halkın harp sırasında Bulgar, Sırp ve Yunanlardan gördüğü zulümleri ayrıntılarıyla yazmıştır (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, 1914, 71-78, 148-207, 227-284).

Kosova'yı işgal eden Sırp yönetiminin Müslüman halka uyguladığı baskı politikaları hakkında Osmanlı diplomatik raporları için bk. BOA, HR.SYS, 2413/2.

<sup>24</sup> Balkan Harbi sırasında İzmir'de 1000 kadar Girit muhacirinin "Lâ ilâhe illallah" nidalarıyla kışlaya yürümesi ve gönüllü olarak harbe sevklerini talep etmeleri (Özdemir, 2005, s. 427), muhtemelen büyük bir kısmı Türkçe dahi bilmeyen bir kitlede cebri etnik arındırma politikalarının nasıl dinî bir hissiyat içinde tepki ve gayret meydana getirdiğine örnektir.

<sup>25</sup> Teşkilat-ı Mahsusa'nın diğer bölgelerden gönüllü asker toplama girişimleri için bk. (Safi, 2012, ss. 180-208) ve (Beşikçi, 2012, ss. 157-202).

alamaması tuhaf karşılanabilir<sup>26</sup>. Bu durumun kuvvetle muhtemel çeşitli nedenleri mevcuttur.

Bunlardan birisi olarak, yukarıda işaret edilen Balkan Harbi esnasında mahallî halkın ülke savunmasına kayıtsızlığının ve yer yer menfi tutumunun sosyal hafızadaki izleri kabul edilebilir<sup>27</sup>.

Diğer taraftan, Cumhuriyet’le inşasına başlanan ulus devletinin, kendi varoluşunun ontolojik gerekçelerinden birisi olarak gördüğü “halife” sıfatını da taşıyan Osmanlı padişahının Birinci Dünya Harbi’nde Müslümanlara *cihad* çağrısının cevap bulmadığı diğer taraftan son dönemde Türk olmayan Müslümanların yani Arap ve Arnavutların *ihanet ettikleri* kabulü, Rumeli’nden kritik zamanlarda orduya katılan unsurların bu önemli katkılarının resmî tarih yazımında öne çıkarılmamasının bir diğer sebebi olarak görülebilir.

Kayda değer bir diğer sebep olarak da konuya ilişkin arşiv malzemesine akademisyen ve araştırmacıların erişim güçlüğü görülmelidir. Belgeye ulaşmak için gereken bürokratik işlemlerin fazlalığı yanında, bazı temel arşiv fonlarının nerede olduğunun dahi bilinmemesi bir diğer faktördür<sup>28</sup>.

Bir başka neden olarak, 20’nci yüzyıl tarih yazıcılığında da etkisi bilinen ideolojik tercihler görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu’na son döneminde mücbir bir gerekçe yokken mahallî halkın önemli sayıda gönüllü muharip asker ile destek vermesi, Osmanlıların hemen bütün etnik gruplara zulüm ve baskıdan başka bir şey vermediğini ileri süren yerleşik paradigmanın tutarlı olarak izah edeceği bir olgu sayılmamalıdır. Bu yüzden Balkanlar’daki geçmişi kurgulayan çağdaş milliyetçilikler de konuyu görmezlikten gelmeyi tercih etmiş görünmektedir.

<sup>26</sup> Bir resmî yayında Makedonya cephesindeki 20’nci Kolordu’ya bağlı tümenlerin 12.000’er mevcutla cepheye geldikleri ancak gönüllü mahallî katılımlar ile 18.000’er mevcutla Türkiye’ye döndükleri ifade edilmiştir. Ancak bahse konu yayın, toplanan Müslüman mahallî gönüllülerinin tamamını “yerli Türkler” ve “bölgedeki Türkler” olarak ifade etmeyi tercih etmiştir (Ciner, 1967, ss. 71-72.) ve (*Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi*, 1996, s. 249). Bir başka resmî yayında, Osmanlı ordusuna katılanlar “Batı Trakya ve Makedonya’dan Türk uyruklu olanlar” olarak ifade edilmiştir (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 1908-1920*, III’üncü Cilt, 6’ncı Kısım, 1982, s. 785).

<sup>27</sup> Balkan Harbi’ne katılmış olan subayların Cumhuriyet devrinde yayımlanmış anı ve anlatılarında olumsuz Arnavut imgelerine sıkça rast gelinmesi sosyal hafızadaki menfi izler olarak görülebilir. Yukarıda işaret edilen subayların eserleri dışında bk. Külçe, 1944, ss. 426, 429-431.

<sup>28</sup> Yukarıda işaret edilen, Osmanlı Devleti’nin askerlik şubesi göndererek asker topladığı iki ayrı terhis tezkeresi üzerinde görülmesine rağmen anılan bölgelerdeki asker alım faaliyetlerine ilişkin kayıtların nerede bulunduğunu öğrenmek dahi mümkün olmamıştır.

Erişilebilen kısıtlı arşiv malzemesi ile yapılan bu başlangıç çalışmasından öte, Birinci Dünya Savaşı'nda Rumeli'nden Osmanlı ordusuna katılan gönüllülerin sayı, etnik dağılım, muharebe etkinlikleri ve zayıat oranlarının arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan faydalanarak literatüre kazandırılmasının yaklaşık yüz yıl sonra *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbinin* daha sağlıklı değerlendirilmesine katkı sağlayacağı umulmaktadır. Özellikle etnik gruplara göre katılımın gerçek boyutunun ayrıntılarıyla ortaya konulması, neredeyse yüz yıldır gölgede kalmış bir hakikatin gün yüzüne çıkması yanında, Türkiye'nin Balkan politikasında istifade edebileceği bazı yeni moral dayanaklar da sağlayabilecektir.

### **Kaynakça**

Arşiv vesikaları metin içinde ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

Akçakayalıoğlu, C. (1967). *Birinci Dünya Harbi VII'nci Cilt Avrupa Cepheleeri I'inci Kısım (Galiçya Cephesi)*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

Apak, R. (1957). *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*. Ankara: E. U. Basımevi.

Baki. (1933). *Büyük Harpte Kafkas Cephesi, Cilt 1*. İstanbul: Askerî Matbaa.

Bayur, Y. H. (1957). *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım 3*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bayur, Y. H. (1983). *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım 4*, (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım 1*, (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt III, Kısım 2*, (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Belen, F. (1964). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1914 Yılı Hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

Belen, F. (1964). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

Belen, F. (1965). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1916 Yılı Hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

Belen, F. (1966). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

Belen, F. (1967). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1918 Yılı Hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

Beşikçi, M. (2011). "İhtiyat Zâbiti'nden Yedek Subaya": Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Sorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13, 45-89.

Beşikçi, M. (2012). *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War-Between Voluntarism and Resistance*. Leiden-Boston: Brill.

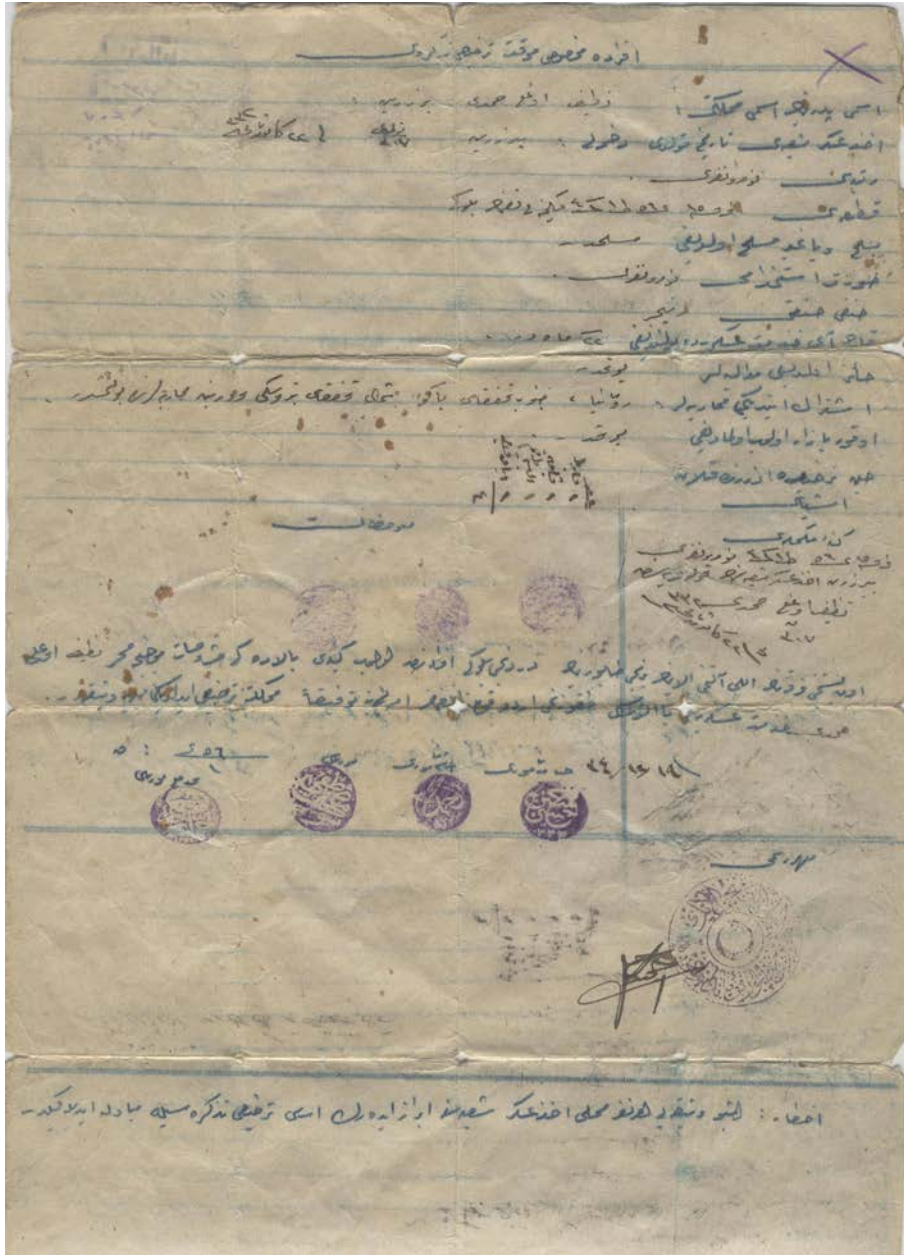
Bıyıklıoğlu, T. (1992). *Trakya'da Millî Mücadele, Cilt 1*, (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Ciner, K. (1967). *Birinci Dünya Harbi VII'nci Cilt Avrupa Cepheleeri 3'üncü Kısım (Makedonya Cephesi)*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- Çakmak, F. (2011). *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?*. A. Tetik (Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Dobrav, A. (2005). 1915 Yılında Türk- Bulgar Sınırının Düzeltilmesi. *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî Siyasi İlişkileri* içinde (ss. 1-7). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- Erem, M. (2006). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Rumeli Müfrezesi (Takviyeli 177'nci Piyade Alayı)*. Z. Türkmen ve A. Keskin (Haz.), Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- Görgülü, İ. (1993). *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Grebene, B.F. (1976). *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kerimi, F. (2001). *İstanbul Mektupları*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kon, K. (2011). *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914-1918)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kosova'da Çanakkale Şehitleri Anıldı*. 23 Mart 2010 tarihinde <http://www.beyazgazete.com/haber/2010/03/19/kosova-da-canakkale-sehitleri-anildi.html> adresinden erişildi.
- Külçe, S. (1944). *Osmanlı Tarihinde Arnavutlar*. İzmir: [yy].
- Malcolm, N. (1999). *Kosova Balkanları Anlamak İçin* (Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Özdemir, M. (2005). Balkan Savaşı'nda Gönüllü Birlikler. *Dokuzuncu Askerî Tarih Semineri Bildirileri I* içinde (ss. 423-435). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- Prizren'de Bayram Havası*. 17 Aralık 2012 tarihinde <http://www.radikal.com.tr/1999/07/05/dis/01pri.html> adresinden erişildi.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. (1914). Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Safi, P. (2012). *The Ottoman Special Organization Teşkilat-Mahsusa: An Inquiry into its Operational and Administrative Characteristics*. Basılmamış Doktora Tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Saygılı, H. (2012). Balkan Harbi'nde Osmanlı Bozgununun Karanlık Yüzü: Dönemin Tanıklarının Gözüyle Müslüman Ahalide İnsan Kalitesi ve Sosyal Çözülme Problemi. *Türkiye Günlüğü*, 112, 136-146.
- Yıldız, G. (2009). *Neferin Adı Yok-Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*. İstanbul: Kitabevi.
- Yılmaz, V. (1993). *I'inci Dünya Harbi'nde Türk -Alman İttifakı ve Askerî Yardımları*. İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık.
- (1914). Map of the Balkan States in Accordance with Recent Treaties. *The Geographical Journal*, 43(5), 559-566.
- (1928). *Düstur II. Tertip 8. Cilt*. İstanbul: Başvekâlet Müdavenet Müdiriyeti.

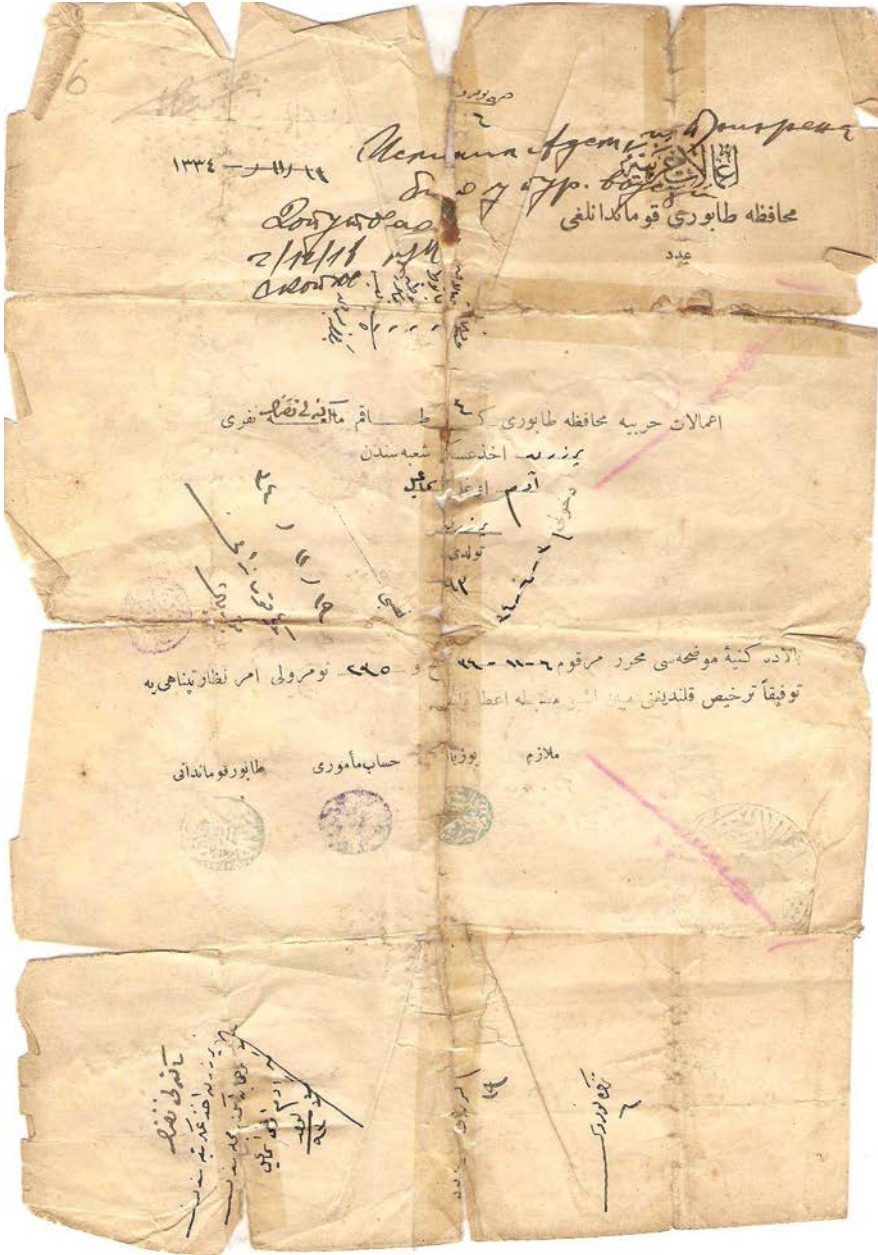
- (1928). *Düster II. Tertip 9. Cilt*. İstanbul: Başvekâlet Müdavenet Müdüriyeti.
- (1979). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina Filistin Cephesi, IV'üncü Cilt, 1'inci ks.* Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (1982). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi 1908-1920, III'üncü Cilt, 6'ncı Kısım*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (1985). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari ve Lojistik, X'uncu Cilt*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (1986). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina Filistin Cephesi, IV'üncü cilt, 2'nci ks.* Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (1993). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, III'ncü cilt, 2'nci ks.* Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (1996). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Avrupa Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (2001). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak İnan Cephesi 1914-1918, III'ncü Cilt, 2'nci ks.* Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- (2009). *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt 2*. H. Toker ve N. Aslan (Haz.), Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.

**Eklr:**

**Ek A.** Prizren Ahz-ı Asker Şubesinde 4 Şubat 1916 tarihinde silahaltına alınan er Nazif oğlu Hamdi'nin 19 Aralık 1918 tarihli terhis tezkeresi ön yüzü



**Ek B.** Prizren Ahz-ı Asker Şubesinde 2 Haziran 1916 tarihinde silah altına alınan er Adem oğlu İsmail'in 19 Aralık 1918 tarihli terhis tezkeresi ön yüzü







# MÜKERRER SUÇLULARIN SOSYO-KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ: ÇANAKKALE E TİPİ KAPALI CEZA İNFAZ KURUMU ÖRNEĞİ

*Mehmet Devrim TOPSES*

**Özet:** Bu araştırmanın amacı, Çanakkale E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda hükümlü bulunan mükerrer suçluların toplumsal özelliklerinin saptanmasıdır. Mükerrer suçluların toplumsal özellikleri, cezaevine ilk kez girmiş bulunan hükümlülerin toplumsal özellikleriyle karşılaştırılarak saptanmıştır. Araştırmada ölçüt alınan suç türleri kasten adam öldürme, hırsızlık, kız kaçırma, ırza geçme, yaralama, gasp, uyuşturucu, fuhuşa teşvik ve parasal dolandırıcılık suçlarıdır. Bunun dışında kalan taksirle adam öldürme suçu, gönüllü bir suç eylemi içermediği için inceleme alanı dışında tutulmuştur. Gerekli yasal izinler alındıktan sonra kurumda bulunan hükümlülere anket uygulanmış ve toplanan veriler SPSS 16.0 paket programı kullanılarak çapraz tablolara ve frekans tablolarına dönüştürülmüştür. Ulaşılan sonuçlara göre, aile üyeleri arasında ve özellikle yakın arkadaş çevresinde suçlu bireylerin bulunması mükerrer suçluların en temel toplumsal özelliğidir. Bunun dışında mükerrer suçluların, cezaevine ilk kez giren hükümlülere göre daha yüksek oranda şehir merkezinde doğup büyüdükları, daha yüksek oranda şehir merkezinde ikamet ettikleri, çocukluk dönemlerinde daha cezalandırıcı ebeveyn tutumlarıyla karşılaştıkları, daha yüksek oranda parçalanmış ailelerden geldikleri, cezaevinden ilk kez tahliye olduktan sonra ise toplumsal çevrelerinden önemli ölçüde dışlandıkları bulunmuştur. Ulaşılan diğer sonuçlara göre köyden kente göç etmiş olmanın ya da medeni durumun suç davranışı ve özellikle mükerrer suçlulukla ilişkisi kanıtlanamamıştır. Çocuk yetiştirme tarzının suç davranışıyla olan ilişkisi zayıf düzeyde bulunmuştur. Gerilim kuramının suç davranışını açıklama yeterliliği bulunsa bile oldukça zayıftır. Etiketleme kuramı ise geçerliliğini sürdürmektedir.

**Anahtar kelimeler:** Suç teorileri, sapma, etiketleme, mükerrer suç, gerilim teorisi.

## **Socio-Cultural Characteristics of Repeated Offenders: Case of Canakkale E Type Closed Prison**

**Abstract:** The aim of this research is to determine the social characteristics of repeat offenders prisoned in Çanakkale E-type closed prison. In this study, social characteristics of the repeat offenders are determined by making comparison with social characteristics of prisoners received into prison for the first time. The criteria for crime used in the research are intentional homicide, theft, abduction of girls, rape, wounding, robbery, drugs, pandering and money scam. Other than these, reckless homicide is excluded from the research area as it does not include any kind of intentional criminal act. After getting necessary legal permissions, a poll is conducted with the prisoners in the institution and the collected data is converted into crosstabs and frequency tables with the help of SPSS 16.0 package program. According to the results, the main social characteristic of the repeat offenders is that there are criminals among their family members and

especially in their close circle of friends. Apart from that, it is found out that the number of repeat offenders who were born and grew up city centers are more than that of the prisoners received into prison for the first time; their level of living in city centers is much higher; they encountered more punitive parenting during childhood; the rate of their coming from separated families is much higher; they are considerably excluded from their social environment after their first release from the prison. With regard to the other results, there could not be found any relation between criminal behavior -especially repeat offence- and rural-urban migration or marital status. It is also seen that there is a weak relationship between childrearing style and criminal behavior. Although strain theory is sufficient to explain criminal behavior, the theory is weak. Labeling theory, on the other hand, remains valid.

**Key words:** Crime theories, deviation, labeling, repeat offence, strain theory.

## **Giriş**

Toplumsal yapı kurumsallaşmış davranış, norm ve kurallar sistemi üzerine kurulmuştur. Toplumun oluşması ve yaşaması için öncelikle can ve mal güvenliğinin sağlanması, eğitim ve çalışma yaşamının düzenlenmesi, bireysel ve toplumsal amaçlara ulaşmayı sağlayacak ortak kabul görmüş araçların yaratılması gerekmektedir. Standartlaşmış kuralların ve örgütlenmiş bir işleyiş düzeninin bulunmadığı bir toplumsal yapının varlığını sürdürmesi olanaklı değildir. Suç, toplumsal yapının zorunlu ihtiyaçları doğrultusunda işlevsellik kazanmış bulunan toplumsal kurumları tehdit eden yıkıcı bir olgu niteliği taşıması nedeniyle bütün boyutlarıyla incelenmesi gereken toplumsal bir sorundur.

Suç davranışının toplumsal nedenlerine ilişkin yapılan sosyolojik nitelikli çalışmalar ülkemizde gün geçtikçe yaygınlık kazanmaktadır. Türkiye’de sosyal bilim literatüründe suç sosyolojisi konulu uygulamalı çalışmaların özellikle 2000’li yıllardan sonra hız kazanmış olduğu görülmektedir. Bu gecikmenin iki temel nedeni bulunmaktadır. Birinci neden, suç olgusunun bilim tarihinde öncelikle biyolojik, sonrasında ise psikolojik temelleriyle incelenmiş olmasıdır. Suça ilişkin önceki teorilerin tümü, sorunun toplumda değil bireyde olduğu varsayımı üzerine dayandırılmıştır (Giddens, 2008, s. 844). Sosyolojik nitelikli ilk suç teorilerinin bilimsel literatür içinde savunulmaya başlanması ise 20. yüzyılın hemen başına denk gelmektedir. Toplumsal yapıda suçun giderek büyüyen bir sorun niteliği kazanmasına bakılarak Türkiye’de suç sosyolojisine ilişkin çalışmaların artarak süreceği öngörülebilir.

Kriminoloji literatüründe suç, kanunlarda açıkça yasaklanan ve karşılığında bir ceza öngörülen her türlü eylem olarak tanımlanmaktadır (Dolu, 2012, s. 34). Yasal yaptırımın cezalandırılması özelliği nedeniyle suç, nezaket ve terbiye kurallarına aykırı eylemler anlamına gelen sapma davranışından ayrılır (Hagan, 1991, s. 6; Dönmezer, 1994, s. 45; Dolu, 2012, s. 34). Bir davranışın suç olarak

nitelendirilebilmesi için söz konusu davranışın yasada belirtilen tanıma uygun bir yaptırıma bağlı olması gerekmektedir (İçli, 2007, s. 26). Örnek olarak bir toplumda adam öldürme, cinsel saldırı ya da hırsızlığın suç olarak kabul edilebilmesinin belirleyici ölçütü bu davranışların ayıplanması değil, önceden düzenlenmiş yasal bir yaptırım sistemiyle denetim altına alınmış olmasıdır.

Mükerrer suçluluk kavramı ise işledikleri suçlar karşısında yasal bir yaptırıma uğrayarak cezaevine girmiş hükümlüler içerisinde cezaevinden salıverildikten sonra zaman aralığı dikkate alınmaksızın yeniden suç işleyenleri nitelemektedir (Kızmaz, 2007, s. 228). Mükerrer suçlular, yasal bir yaptırıma uğramış olmalarına karşın suç eylemini sürdürmekten vazgeçemedikleri için toplumsal düzenin varlığı ve geleceği açısından ilk kez suç işleyen ve cezaevine giren diğer suçlulara göre daha büyük bir tehdit oluşturmaktadırlar. Zira bir toplumda mükerrer suçluluğun yaygınlaşması, kişinin cezaevine girmesinin onun toplum güvenliğine yönelik yıkıcı eylemlerini engellemediğini, yalnızca bir süre için ertelediğini göstermektedir. Bu nedenle suç olgusunun olduğu kadar, mükerrer suçu yaratan toplumsal nedenlerin de ayrıntılı olarak incelenmesi sosyolojinin temel görevlerinden birisi sayılmalıdır.

Bu araştırmanın amacı, Çanakkale E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda bulunan mükerrer suçluların sosyo-kültürel özelliklerinin (profillerinin) belirlenmesi, böylece mükerrer suç olgusunun ön göstergelerinin saptanmasına yönelik bilimsel araştırmalara katkı sağlanmasıdır. İnceleme alanı olarak yalnızca kasten adam öldürme, hırsızlık, kız kaçırma, ırza geçme, yaralama, gasp, uyuşturucu bulundurma, kullanma ve satma, belgede sahtecilik, sahte para gibi adi suçlar belirlenmiştir. Zira bu suçlar, gönüllü olarak işlenen suçlardır. Taksirle adam öldürme eylemi ise gönüllü ve planlı bir suç eylemi içermediği için inceleme alanımızın dışında bırakılmıştır. T.C. Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğünün 20.12.2012 tarih ve B.03.0.CTE.0.00.09.204.06.03/3269/170878 sayılı izni doğrultusunda söz konusu ceza infaz kurumunda bulunan ve hükmü kesinleşmiş suçlulara sosyal hizmet uzmanı ve infaz koruma memurları gözetiminde anket uygulanmış, mükerrer suçluların toplumsal özellikleri ilk kez cezaevine giren hükümlülerin toplumsal özellikleriyle karşılaştırılarak saptanmıştır.

## **1. Kuramsal Temeller ve Hipotezler**

Suç üzerindeki aile, eğitim, yaş, sosyo-ekonomik koşullar, toplumun suçluya bakışı gibi toplumsal etkileri inceleme sahasına almayan, suçu yalnızca genetik-biyolojik ya da psikolojik etmenler yoluyla açıklamaya çalışan yaklaşımlar kuramsal açıdan zayıf kalmaktadır. Bu nedenle Giddens, “İnsanlar neden suç işler?” sorusuna verilecek yanıtın öncelikle sosyolojik olmak zorunda olduğunu ileri sürmüştür (Giddens, 2008, s. 842). Mükerrer suçluluk üzerine odaklanan araştırmamız, yedi temel sosyolojik kuramsal yaklaşıma dayanmaktadır. Bu

bölümde öncelikle, suç olgusunu sosyolojik açılarından inceleyen teoriler arasından, araştırmamızın dayandığı kuramsal yaklaşımlara ve bu yaklaşımları daha önce test etmiş olan uygulamalı araştırmaların sonuçlarına yer verilmiştir. Bölümün sonunda ise yedi temel kuramsal yaklaşımdan hareket ederek oluşturulan araştırma hipotezleri açıklanmıştır.

### 1.1. Sosyal Organizasyonsuzluk Kuramı

Suç olgusunun toplumsal nedenlerine ilişkin savunulmuş kuramsal yaklaşımlar, insan davranışlarının biyolojik ya da genetik özelliklerle belirlendiği görüşünü reddeden Şikago ekolü ile başlatılabilir. Şikago ekolünün başlıca kuramcılarında Clifford Shaw ve Henry McKay'e göre nüfusun arttığı, etnik ve mesleki farklılaşmanın en üst düzeye çıktığı şehirlerdeki sosyal düzensizlik, suç olgusunun başlıca nedenidir (Dolu, 2012, s. 214). Şehirde öncelikle etnik bir heterojenlik bulunmaktadır. Nüfus hareketliliği ya da göç, etnik heterojenliği yaratır. Etnik heterojenlik, kendi içinde birbirinden farklı doğru ve yanlış ölçütlerini barındıran pek çok kültürel değer bir arada bulunması anlamına gelir. Farklı norm ve değer sistemlerinin yaşadığı toplumsal yapılarda bireyler ve aile gibi küçük gruplar, hangi değer sistemine uyum sağlayacakları konusunda sorun yaşarlar ve birbirleriyle çatışırlar (İçli, 2007, s. 106). Örnek olarak şehirlerde etnik heterojenliğin en üst düzeye çıktığı geçiş bölgeleri, en yüksek suçluluk oranlarını barındırmaktayken, geleneksel tutum ve değerlerde benzerlik görülen bölgelerde suç oranları en düşük düzeyde kalmaktadır (Hagan, 1991, s. 175).

Shaw ve McKay'e göre nüfus hareketliliği ve etnik heterojenlik dışında şehirlerde sosyal düzensizliği yaratan diğer etmenler, düşük ekonomik statü ve sağlıklı bir aile yapısının bulunmamasıdır. Yoksulluk nedeniyle en temel insan gereksinimlerinin bile karşılanamayışı, bireyleri ortak toplumsal değerleri benimsemekten alıkoymaktadır. Buna ek olarak kent toplumunda aile fonksiyonları değişime uğramıştır. Aile kurumunun çocuk bakıcılığı, sosyal-duygusal destek, eğitim gibi temel işlevlerini kaybetmesi ve ebeveynlerin çalışma yaşamına katılması çocuklar üzerindeki aile denetimini en alt düzeye indirmiştir. Bu durumda çocuklar ailenin değil, başıbozuk arkadaş gruplarının değerlerini benimsemeye eğilimli olmaktadır (Dolu, 2012, ss. 214-215).

Şehirdeki suç olgusunu doğrudan sosyal düzensizliğe bağlayan kuramı eksik bulan Sampson ve Groves, 1989 yılında yayımladıkları "Toplum Yapısı ve Suç" başlıklı makalelerinde suç üzerinde asıl belirleyici olan etmenin toplumsal kontrol mekanizmalarının çöküşü olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre aile, akraba ve arkadaş grupları birey üzerinde onu suç işlemekten ya da sapkın davranışlardan alıkoymak toplumsal bir denetim işlevi sürdürmektedirler. Shaw ve McKay'in sosyal düzensizlik olarak kavramsallaştırdıkları düşük ekonomik statü, etnik heterojenlik, nüfus hareketliliği ve parçalanmış aileler Sampson ve

Groves'e göre bireyi denetleyen söz konusu geleneksel toplumsal kontrol mekanizmalarını çökertir. Bu durumda kentleşme sürecinin ileri aşamasında yaşanan sosyal düzensizlik, söz konusu toplumsal denetim mekanizmalarını yıpratmış için suç olgusunun dolaylı nedenidir. Belirleyici neden ise şehirlerde toplumsal denetim mekanizmalarının çöküşüdür (Kızmaz, 2005, s. 152; Dolu, 2012, s. 219).

Ülkemizde suçluların demografik özelliklerine odaklanan ve sosyal organizasyonsuzluk teorisini doğrulayan araştırmalar bulunmaktadır. Kızmaz (2010) tarafından Elazığ E Tipi Cezaevinde yapılan araştırmada, mükerrer suçluların ilk kez suç işleyenlere göre daha yoğun olarak il merkezinde yaşadıkları, şehre göç etmiş oldukları ve kendilerini alt sosyo-ekonomik sınıftan gördükleri saptanmıştır. Benzer şekilde İçli (1987), Kızmaz (2004), Dinler ve İçli (2009), Ulusoy, Demir ve Baran (2005), Akduman ve arkadaşları (2007), Cömertler ve Kar (2007), Avcı (2008), Çiftçi (2009), Seyhan ve Zincir (2009), Sevim ve Soyaslan (2009), Avcı ve Güçray (2010), Ersen ve arkadaşlarının (2011) Türkiye'deki orta dereceli okullarda ya da çeşitli cezaevlerinde değişik yaş gruplarında yürüttükleri araştırma sonuçlarına göre yoksulluk, büyük şehirlerde yaşamak, parçalanmış aile yapısı, ilgisiz ve otoriter çocuk yetiştirme tarzı, şehre göç etmek türündeki değişkenlerin her biri ile sapsmış davranış ya da suç arasında pozitif yönlü bir ilişki görülmektedir. Korkmaz (2007) ise Malatya kent merkezinde emniyete intikal eden suç olaylarını ve suçluları dikkate alarak düzenlediği istatistiksel verilere göre şehirde kalma süresi arttıkça bütün suç türlerinde artış görüldüğünü saptamıştır.

## **1.2. Sosyal Öğrenme Kuramı**

Şikago okulu teorisyenlerinin suç olgusunu açıklarken savundukları başka bir kuramsal yaklaşım ise sosyal öğrenme teorisidir. Gabriel Tarde'nin suçun taklit yoluyla öğrenildiği yolundaki düşüncelerinden yola çıkan Albert Bandura ve Edwin Sutherland, suçu öğrenmenin bireyin aile üyeleri ve arkadaş grubu gibi kendisi açısından önem taşıyan insanlarla olan etkileşimi sonucunda gerçekleştiğini vurgulamışlardır. Sutherland'a göre birey, suç işlemiş ya da suçu savunan kimselerle girdiği ilişkilerin yoğunluğuna göre suç davranışını benimseyebilir (Hagan, 1991, s. 178). Diğer bir deyişle birey, suç işlemesini haklı çıkaracak gerekçelere, suç işlemenin yanlış olduğunu savunan gerekçelerden daha yoğun biçimde maruz kalması durumunda suç işlemektedir (Dolu, 2012, s. 240; Yücel, 2004, s. 49; İçli, 2007, s. 118). Bu saptamasıyla Sutherland, bireyin suçu öğrenme ve suç işleme sürecinde aile üyeleri, yakın arkadaş çevresi ya da komşuların belirleyici derecede önemli olduğunun altını çizmektedir.

Sutherland'ın öğrenme teorisini test eden Farrington ve arkadaşları (2001), Pittsburgh şehrinde 8, 11 ve 14 yaşları arasındaki çocuklar, bu çocukların

aileleri ve yakın akrabalarıyla yaptıkları araştırmanın sonucunda, ailede suç işlemiş baba, anne ve kardeşin çocuğun suç işleme davranışı üzerinde etkili olduğunu bulmuşlardır. Bu çalışmada ulaşılan diğer üç önemli bulguya göre özellikle baba, çocuğun suçu öğrenmesinde ailenin diğer üyelerine göre daha fazla etkilidir. Suçlu ebeveynler, çocuklarında toplumsal bir vicdan oluşturamamaktadır. Suça eğilimli komşulara ve arkadaş gruplarına sahip olmak, bireyi suça yönlendiren belirleyici değişkenler arasındadır (Farrington ve arkadaşları, 2001, ss. 584-588). Araştırma sonucunda ortaya çıkan tablo, suçun aile ve arkadaş grupları arasında öğrenilen bir davranış olduğu yönündeki saptamayı doğrulamaktadır.

Suçun aile ve yakın arkadaş çevresinden öğrenilen bir davranış olduğu yönündeki Sutherland'ın kuramsal yaklaşımı, ülkemizde yapılan sayıca oldukça sınırlı araştırmayla test edilmiştir. Kızmaz'ın (2010) Elazığ E Tipi Cezaevindeki araştırmasında ilk kez cezaevine girenlerle kıyaslandığında mükerrer suçluların ailesinde daha çok suçlu bireylerin bulunduğu, cezaevine girmeden önce daha suçlu bir arkadaş çevresinin içinde yaşadıkları görülmüştür. Erdem ve arkadaşları (2006), lise öğrencilerinin madde kullanımı ve sapmış davranış özellikleri geliştirmesinde arkadaş çevresinin etkisini doğrulamışlardır. Araştırmaya göre özellikle 14 ve 16 yaş aralığı, gencin sapmış davranışları üzerinde arkadaş etkisinin en yoğun olduğu dönemdir. Erdoğan (2005), Diyarbakır 75. Yıl Sosyal Hizmetler Gençlik Merkezinde suça yönlendirilmiş ve yönlendirilmemiş toplam 100 çocuk üzerinde yaptığı çalışmada, aile üyeleri arasında cezaevine giren birisinin bulunmasının çocukların saldırganlık davranışını arttırdığını tespit etmiştir. Seyhan ve Zincir (2009), Kayseri İncesu Çocuk Tutuklu Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda yaptıkları çalışmada, suça karışmış çocukların yüzde 46,8'inin ailesinde ve yüzde 59,1'inin arkadaş çevresinde daha önce suç işlemiş bireyler olduğunu saptamışlardır. Sevim ve Soyaslan (2009), Elazığ'da hırsızlık suçu failleriyle yaptıkları çalışmada, aile içinde kardeşlerin hırsızlık suçu işlemiş olmasının diğer kardeşlerin bu suçu işleme olasılığını arttırdığını bulmuşlardır. Avcı (2008) ise Erzurum E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda tutuklu olarak bulunan 18 yaş altı toplam 18 çocukla yaptığı çalışma sonucunda, bu çocukların yüzde 38,9'unun arkadaş çevresi içinde tutuklanmış ya da hüküm giymiş birisinin bulunduğunu saptamıştır. Yapılan araştırmaların ortak sonucu, sosyal öğrenme kuramını doğrulayıcı niteliktedir.

### **1.3. Sosyal Bağ Kuramı**

Suçluluk olgusunu sosyolojik temelde değerlendiren diğer kuram ise Travis Hirschi'nin sosyal bağ kuramıdır. Suç davranışını bireyi topluma bağlayan unsurların gücüyle açığlayan Travis Hirschi, birey ve toplum arasında bağ kuran adanmışlık, bağlılık, sürekli meşguliyet ve inanç değişkenlerinin işlevsel önemini savunmuştur (Hirschi, 2002, ss.16-26). Söz konusu değişkenler, bireyi

toplumsal normlara bağlayarak onun toplumsal değer sistemine karşı sapmış davranışlarını engellemektedir. Hirschi'ye göre mesleki kariyer ve toplumsal statü açısından kaybedecek birşeyi olmayan, toplumun diğer üyeleriyle bağları zayıflamış, boş zamanlarda sapkın davranışlara fırsat vermeyecek sosyal ve sportif etkinliklerden uzak, herkesin kabul ettiği ve inandığı birtakım toplumsal normlara inancı zayıf ya da hiç olmayan kimselerin suç davranışına eğilimi, diğer insanların suça eğilimine göre daha güçlüdür (Hirschi, 2002, s. 26).

Hirschi'ye göre evlilik, bireyi topluma bağlayan ve ona toplumun diğer üyelerine karşı sorumluluk duyguları kazandıran temel kurumlardan birisidir. Örnek olarak boşanmış bir adamın topluma karşı vicdan ve sorumluluk duyguları azaldığı için bu adamın boşanma sonrasında suç işleme ya da intihar etme eğilimi daha güçlü olacaktır. Bu adam yeniden evlenirse onun sorumluluk ve vicdan duyguları tekrar güçlenecek ve böylece toplumsal normlara yeniden bağlanacaktır (Hirschi, 2002, s. 19). Gerçekten de Sutherland'ın medeni durum ve suç ilişkisi üzerine yaptığı araştırmaların sonuçlarına bakıldığında, suç oranının en düşük olduğu grubun evliler olduğu görülmüştür (İçli, 1987, s. 29).

Sosyal bağ kuramını test etmek amacıyla Türkiye'de suçluların medeni durumu üzerine sosyolojik nitelikli çalışmalar yürütülmüştür. Öncelikle İçli'nin (1987), Ankara Yarıaçık Cezaevinde adam öldürme suçundan hükümlü 234 mahkumla yaptığı araştırmanın sonucunda, beklenenin dışında bir sonuca ulaşılmış ve suçluların yüzde 55,79'unun evli olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, ülkemizde sosyal bağ kuramını doğrulayan araştırmalar da bulunmaktadır. Dinler ve İçli (2009), Isparta E Tipi Cezaevinde çeşitli suçlardan hükümlü 120 mahkumla yaptıkları araştırma sonucuna göre hiç evlenmemişler, yüzde 43,3 ile tüm seçenekler içinde en yüksek orana ulaşmaktadır. Çiftçi'nin (2009) Türkiye genelindeki 32 ceza infaz kurumundan ön bilgi formu aracılığıyla yürüttüğü araştırma sonucuna göre suça yönelen hükümlülerin yüzde 72,1'i hiç evlenmemiştir. Kızmaz'ın (2010) Elazığ E Tipi Cezaevinde farklı suçlardan hüküm giymiş 80 suçluyla yaptığı araştırmada, mükerrer suçluların ilk kez cezaevine giren suçlulara göre sayıca daha çok bekâr ve boşanmış oldukları görülmüştür. Cantürk ve Koç (2010)'un Adli Tıp Kurumuna gönderilen cinsel suç sanığı 70 olgu üzerinde yaptıkları araştırmaya göre, sanıkların yalnızca yüzde 15,71'i evli iken, yüzde 80'inin bekâr olduğu saptanmıştır. Son olarak Ersen ve arkadaşları'nın (2011) Bakırköy Kadın Kapalı Cezaevindeki 102 kadın hükümlü üzerinde yürüttükleri araştırma, boşanmış kadınlarda suç oranının daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Kızmaz'a (2006) göre Hirshi'nin kuramı, işsizlik ve suç arasındaki ilişkiyi açıklamak için de kullanılabilir. Bunun iki temel nedeni vardır. Birinci olarak iş olgusu, bireyi topluma ve geleneksel kurumlara bağlayan temel değişkenlerden birisidir. İşsiz kalmak, bireyin toplumsal değer ve normlara olan bağlılığını zayıflatabilir. İkinci olarak ise belirli bir işe sahip olan bireyler, işsiz olanlara



göre kendilerini yasal unsurlara daha fazla uyma zorunluluğunda hissederler (Kızmaz, 2006, s. 82). Bununla birlikte işsizlik ve suç olgusu arasındaki ilişkiyi doğrudan inceleyen başlıca teorilerden birisi motivasyon (güdüleme) kuramıdır.

#### 1.4. Motivasyon (Güdüleme) Kuramı

Toplum üyelerinin yaşam standartları ya da ekonomik koşullarındaki çöküntüler, onları suç davranışına yönelten değişkenlerden birisi olarak görülmelidir. Motivasyon kuramı, bireylerin suç davranışı ve onların kötü ekonomik koşulları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. Zira ekonomik koşulların giderek kötüleşmesi, bireyin hayatını sürdürmesini zorlaştırmakta, yaşam koşullarını iyileştirmesini engellemektedir. Hayatını sürdürmekte zorlanan bireyin ise suç davranışına yönelmesi beklenebilir. Bu açıdan bakıldığında bir toplumda ekonomik kriz dönemlerinde ya da işsizliğin yaygınlaştığı dönemlerde suç oranlarının yaygınlaşacağı öngörülmektedir (Kızmaz, 2003, s. 280).

Türkiye’de işsizlik ve suç olgusu arasındaki ilişkiyi test eden araştırmalar yapılmıştır. Örneğin Korkmaz’ın (2007) Malatya ilinde emniyete intikal eden suç olayları ve suçluları inceleyerek ulaştığı araştırma bulgularına göre, gelir seviyesi ve suç davranışı arasında negatif korelasyon bulunduğu varsayımı doğrulanmıştır. Cömertler ve Kar’ın (2007) Türkiye’nin 81 ilindeki suç istatistiklerini kullanarak yaptıkları yatay kesit çözümlemesinin sonuçlarına göre işsizlik oranları arttıkça suç oranları artmaktadır. Sevim ve Soyaslan’ın (2009) Elâzığ ilinde 72 hırsızlık suçu faili üzerinde yapmış oldukları araştırma sonuçlarına göre katılımcıların yüzde 51,4’ünün mesleği yoktur ya da hiç çalışmamaktadır. Durusoy ve arkadaşlarının (2008) Türkiye genelindeki resmî suç istatistiklerinden yola çıkarak gerçekleştirdikleri araştırma sonucunda, işsizliğin özellikle mala karşı suç oranlarını arttırdığı bulunmuştur.

Öte yandan, Dinler ve İçli’nin (2009) Isparta E Tipi Cezaevinde çeşitli suçlardan hükümlü 120 mahkûm üzerindeki araştırmasında, mahkûmların geldikleri ailelerin yüzde 60’ının geçimini başkalarının yardımıyla, güçlükle karşıladıkları ya da işsiz oldukları bulunmuştur. Kızmaz’ın (2010) Elazığ E Tipi Cezaevinde yaptığı araştırmaya göre ise işsizlerin oranı ilk kez cezaevine girenlere göre mükerrer suçlularda daha fazladır. Bununla birlikte özel olarak yalnızca cana karşı suçlara bakıldığında durum değişmektedir. Örneğin İçli’nin (1987) Ankara Yarıaçık Cezaevinde adam öldürme suçundan mahkûm olmuş katılımcılarla yaptığı araştırmada işsiz oranı çok düşük gözükmektedir. Yukarıda sayılan tüm araştırmalar sonucunda ortaya çıkan tablo, işsizlik ve suç arasındaki pozitif yönlü korelasyonu, özellikle mala karşı suçlarda doğrulayacak niteliktedir.

### **1.5. Genel Suç Kuramı**

Bireylerin toplumsal norm ve değer sistemlerine yönelik yıkıcı davranışlarının belirleyici nedenlerinden birisi de onların öz kontrol düzeylerindeki yetersizliktir. Öz kontrol, kişinin diğer insanlarla olan ilişkilerinde kendi kendisini denetleyebilmesi ve öncelikle kendi kendisine hesap verebilmesi özelliğidir. Travis Hirschi ve Michael Gottfredson'un genel suç kuramı, bireyin suça yönelmesini engelleyen etkenler arasında öz kontrol düzeyinin yasaklar ve cezai yaptırımlara göre daha belirleyici olabileceği varsayımı üzerine kurulmuştur (Dolu, 2012, ss. 281-283). Teori buraya kadar psikolojik bir nitelik taşıyor olsa da Hirschi ve Gottfredson'un öz kontrol düzeyi ile aile kurumunun fonksiyonları arasında doğrudan bir ilişki kurmaları bu teoriyi sosyolojik kılmaktadır. Onlara göre bireyin suça yönelmesi öz kontrol seviyesinin düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Düşük öz kontrolün nedeni ise ilgisiz anne baba tutumlarıdır. Genel suç kuramını test etmek amacıyla yapılan araştırmalar ise suçlu olmayan çocukların suçlu çocuklara göre anne babalarıyla çok daha yakın bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymuştur (Dolu, 2012, s. 281).

Krohn ve Massey'in (1980) 3065 adölesan üzerinde yaptıkları araştırma, aileye bağlılık ile suçlu davranış arasında negatif bir korelasyon olduğunu göstermiştir. Türkiye'de ise Kızmaz (2004), Ulusoy, Demir ve Baran (2005), Seyhan ve Zincir (2009), Avcı ve Güçray (2010) tarafından yapılan araştırmaların bulguları, ilgisiz aile ve suç ilişkisini doğrulayan bir nitelik göstermektedirler. Genel suç kuramını desteklemeyen araştırmalar da bulunmaktadır. Örnek olarak Özbay (2004) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada, anne babaya bağlılık ile adölesanın sapma davranışları arasında, 16 yaşındakilerin okulla ilgili sapma davranışları dışında, anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

### **1.6. Gerilim Kuramı**

Toplum içinde kabul görmüş kültürel hedefler ve bu kültürel hedeflere ulaşmayı sağlayacak kurumsal yollar arasındaki uyumsuzluk, suç olgusunu etkileyen toplumsal nedenler arasında sayılmaktadır. Toplumsal kurumlar, norm ve değer sistemleri arasında yaşanacak uyumsuzluk ya da düzensizliğin suç ya da intihar gibi sapkın davranışlara zemin hazırladığı yönündeki ilk kuramsal yaklaşım Emile Durkheim tarafından savunulmuştur. Robert Merton ise 20. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Durkheim'in anomi teorisini geliştirmiş ve başlıca suç kuramlarından gerilim teorisini oluşturmuştur. Merton'a göre bir toplumda zenginlik, mutluluk ya da insanca bir yaşam gibi genel kabul görmüş toplumsal amaçlar ve bu amaçlara ulaşmayı sağlayacak iyi bir eğitim, iyi bir meslek, çok çalışma gibi kurumsal yollar bulunmaktadır (İçli, 2007, s. 94; Dolu, 2012, s. 314).

Bununla birlikte toplumun bütün kesimleri zenginlik, mutluluk, insanca bir yaşam amacına ulaşacak kurumsal yollardan eşit olarak yararlanamamaktadır.

Örnek olarak alt toplumsal sınıflar eğitim hizmetlerinden yararlanamamakta ya da çok çalışsa bile zenginlik, saygınlık ve mutluluk amacına ulaşamamaktadır. Toplumsal amaçlar ve araçlar arasında yaşanan böylesine bir uyumsuzluk durumunda alt sınıflar, toplumsal amaçlarına ulaşmalarını sağlayacak, suç ve sapkın davranışları da içine alan başka yollara yönelmektedirler (Kızmaz, 2005, s. 154). Kısacası gerilim kuramının temel vurgusu, toplumun çeşitli kesimleri arasındaki fırsat eşitsizliği, ekonomik dezavantajlık ya da yoksulluğun suç davranışını belirlediğidir.

Özby (2003), Ankara'daki lise öğrencilerinin sapma davranışları üzerinde gerilim teorisinin ne derece açıklayıcı olabileceğini ölçmüş ve alt sınıflardan gelen öğrencilerde eğitim olanakları gibi toplumsal hizmetlere ulaşma açısından gerilim görülmediği sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Korkmaz (2007), Malatya'da emniyete intikal eden suç olayları üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, fırsat eşitsizliği, amaç-araç uyumsuzluğu ve amaçlara ulaşmada engellenmenin yaratacağı gerginliği suçluluk nedeni olarak değerlendiren varsayımı sınamak amacıyla, fertlerin kendilerini hangi tabakada gördüklerini incelemiştir. Suçluların önemli bir çoğunluğunu oluşturan yüzde 64'ünün kendisini orta tabakadan görmesi, gerilim kuramının varsayımını desteklememiştir. Bununla birlikte gerilim teorisini doğrulayan araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Durusoy ve arkadaşlarının (2008) Türkiye'deki resmî suç istatistiklerini inceleyerek ulaştıkları sonuçlar, büyük kentlere göç eden kişilerin gelir uçurumunun yol açtığı eşitsizlik ve üst sınıfa yükselme hayaliyle ekonomik suçlara karışabildiklerini göstermiştir. Ayrıca Kızmaz (2010), Karasu (2012) ve Çiftçi'nin (2009) araştırma sonuçları, Merton'un gerilim teorisini destekleyici bulgular içermektedir.

### **1.7. Etiketleme Kuramı**

Sosyoloji teorilerinde Cooley ve Mead'ın öncülük ettiği sembolik etkileşimcilik kuramı, insanların kendilerine yönelik düşüncelerinin dışarıdan gelen bakış açıları ve değerlendirmeler sonucunda şekillendiği tezi üzerine kurulmuştur (Hagan, 1991, s. 192). Cooley ve Mead'a göre bireyin kendisine, çevresine ve topluma bakışında onun diğer insanlarla girmiş olduğu etkileşimin belirleyici derecede önemi bulunmaktadır (Dolu, 2012, s. 387). Suç davranışını açıklama yolunda Edwin Lemert ve Howard Becker tarafından oluşturulan etiketleme kuramı ise sembolik etkileşimci bakış açısının ürünü olarak kabul edilmelidir.

Lemert'e göre suç davranışı, kişinin birincil sapma davranışı sonucunda toplum tarafından alay edilmesi, dışlanması ve etiketlenmesinin bir ürünüdür. Toplum tarafından kabul edilebilir sınırlar içinde sapma davranışı gerçekleştiren birey, toplumdan aldığı tepkinin niteliğine göre kendisi için yeni rol tanımları oluşturur. Eğer birincil sapma sonucunda birey üzerine toplum tarafından suçlu damgası vurulursa ve birey "değersiz" olarak görülürse, o zaman birey

kendisine atfedilen yeni rollere uygun hareket ederek sapma ya da suç davranışlarını sürdürebilir. Becker ise bu süreci “ötekileştirme” kavramıyla açıklamaktadır. Ona göre sapma davranışı sonucunda birey ve toplumun karşılıklı olarak birbirini dışlaması, bireyin geleneksel değer ve normlara karşı işleyeceği suçların başlangıç noktasını oluşturmaktadır (İçli, 2007, s. 128; Dolu, 2012, ss. 387-393).

Etiketleme kuramı, özellikle mükerrer suçluluğu açıklarken yararlanılabilecek en temel yaklaşım biçimidir. Buna karşın, ülkemizde mükerrer suçluluğun toplumsal nedenlerine ilişkin yürütülen çalışmalarda etiketleme kuramının yeteri kadar test edilmediği açıktır.

### **1.8. Araştırmanın Hipotezleri**

Araştırmamızın dayandığı yukarıdaki kuramsal yaklaşımlar, suç davranışını yaratan toplumsal etkileri açıklamaktadırlar. Bu yaklaşımların temel tezleri kabul edildiğinde, genel hipotezimiz “Mükerrer suçlular, suçu yaratan söz konusu toplumsal etkilere ilk kez cezaevine girenlere göre daha çok maruz kalmaktadır.” biçiminde oluşturulmuştur. Bu bağlamda araştırmamızın genel hipotezini sınavacak olan alt hipotezler şöyle sıralanabilir:

- 1. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında şehirde ikamet edenlerin oranı daha yüksektir.
- 2. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında köyden kente göç edenlerin oranı daha yüksektir.
- 3. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında ilgisiz çocuk yetiştirme tarzıyla büyütülenlerin oranı daha yüksektir.
- 4. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında parçalanmış aile yapısından gelenlerin oranı daha yüksektir.
- 5. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçluların çocukluk çağlarında aile içinde yaşadıkları tartışma ve kavgalar daha fazladır.
- 6. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında evlilerin oranı daha düşüktür.
- 7. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçluların aile üyeleri arasındaki suçlu bireylerin sayısı daha fazladır.
- 8. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçluların yakın arkadaş çevresi arasında suçlu bireylerin sayısı daha fazladır.
- 9. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında işsizlerin oranı daha yüksektir.

**10. Alt Hipotez:** İlk kez cezaevinden çıktıktan sonra toplumdaki dışlanmış olmak, mükerrer suçluların yeniden suç işleyip cezaevine girmelerindeki en önemli nedendir.

**11. Alt Hipotez:** İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında kendisini alt toplumsal sınıftan bir üyesi olarak görenlerin sayısal oranı daha yüksektir.

## 2. Araştırmanın Evreni ve Yöntemi

T.C. Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğünden gerekli yasal izinler alındıktan sonra uygulama çalışmasına başlandığı gün olan 26.12.2012 tarihinde Çanakkale E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda kalan 460 hükümlünün tamamı, bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Hükümlülerin dışında, cezaevinde kalan tutuklu ve hükümlü statüsündekiler henüz suçları yasal olarak kesinleşmediği için araştırma kapsamının dışında tutulmuşlardır. Bunun dışında taksirle adam öldürme suçundan hükümlü bulunanlar, isteyerek ya da planlayarak bu suçu işlemedikleri için değerlendirmeye alınmamıştır. Katılımcıların tümü araştırmaya gönüllü olarak katılan hükümlülerdir.

Araştırmanın ölçme aracı, 21 sorudan oluşan bir anket formundan oluşmaktadır. Hükümlülere anket uygulanması, kurumun psiko-sosyal biriminde görevli bir sosyal hizmet uzmanı gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Sosyal hizmet uzmanı, anket sorularını hükümlülere tek tek okumuş ve her sorunun açıklamasını yaptıktan sonra yanıtlarını almıştır. Okuma-yazma bilmeyen hükümlülere cezaevi müdürlüğünce görevlendirilen infaz koruma memurları yardımcı olmuştur. Koşulları uyduğu hâlde araştırmaya katılmak istemeyen hükümlülere anket formu dağıtılmamıştır. Sonuç olarak 399 hükümlü anket çalışmasına katılmış, taksirle adam öldürme suçunu içeren dokuz adet form ve bir adet geçersiz anket formu değerlendirme dışında bırakılmış, toplamda 388 hükümlünün doldurmuş olduğu anket formları incelemeye alınmıştır. Değerlendirmeye alınan anket formları SPSS 16.0 paket programına işlenmiş ve tablolaştırılmıştır. Mükerrer suçluların sosyo-kültürel özellikleri, ilk kez cezaevine giren hükümlülerin toplumsal özellikleriyle karşılaştırılarak tespit edilmiştir. Araştırma katılımcılarının cinsiyetleri ve sayılarına ilişkin dağılım, Tablo 1’de verilmektedir.

**Tablo 1.** Katılımcıların Sayısı ve Cinsiyetleri

Cinsiyet	Sayı	Oran (%)
Erkek	361	93,1
Kadın	11	2,8
Cevapsız	16	4,1
<b>Toplam</b>	<b>388</b>	<b>100</b>

Yukarıdaki tablo (Tablo 1), 460 hükümlüden oluşan evreni temsil edecek sayıya ulaşıldığını göstermektedir. Cinsiyete ilişkin sorunun yüzde 4,1 oranında yanıtız bırakılması ise ilgi çekicidir. Bu durum, soruya yanıt vermeyenlerin iki seçeneğin dışında bir cinsiyet taşıdıklarından kaynaklanıyor olabilir. Hükümlüler arasında iki cinsiyetin dışında kimlik taşıyanların varlığı ise cezaevlerinde özel koşulların oluşturulması gibi yeni düzenleme ihtiyaçlarını beraberinde getirecektir. Sonuç olarak evreni temsil edecek sayıya ulaşılması, araştırmanın sağlıklı sonuçlara ulaşabilmesi açısından önem taşımaktadır. Araştırmaya katılan hükümlülerin yaş gruplarını gösteren dağılım sonuçları Tablo 2’de verilmektedir.

**Tablo 2.** Katılımcıların Yaş Grubu

Yaş Grubu	Sayı	Oran (%)
18-25	73	18,8
26-30	99	25,5
31-40	112	28,9
41-50	62	16,0
51-60	25	6,4
61 ve üstü	11	2,8
Cevapsız	6	1,6
<b>Toplam</b>	<b>388</b>	<b>100</b>

Araştırmaya katılan hükümlülerin yüzde 54,4 oranında 26 ve 40 yaşları arasında yoğunlaştıkları görülmektedir. Aşağıda bulunan Tablo 3, katılımcıların cezaevine girme sıklıklarını göstermektedir.

**Tablo 3.** Katılımcıların Cezaevine Girme Sıklıkları

Kaçıncı kez girildiği	Sayı	Oran (%)
İlk girişim	133	34,3
İki ve daha fazla	253	65,2
Cevapsız	2	0,5
<b>Toplam</b>	<b>388</b>	<b>100</b>

Araştırmaya katılan hükümlülerin büyük bir çoğunluğu iki ya da daha fazla cezaevine girmiş olanlardan oluşmasına karşın, ortaya çıkan tablo ilk kez cezaevine girenler ve mükerrer suçlular arasında ilgili değişkenler temelinde karşılaştırmaya elverişlidir. Aşağıdaki bölümde, araştırma hipotezlerinin sınanacağı bulgulara yer verilmektedir.

### 3. Bulgular

Araştırmaya katılan ilk kez cezaevine giren ve mükerrer hükümlülerin “Cezaevine girmeden önce ikamet ettiğiniz yerleşim yeri hangisidir?” sorusuna verdikleri yanıtların oluşturduğu dağılım sonuçları Tablo 4’te gösterilmektedir.

**Tablo 4.** Cezaevine Girmeden Önce İkamet edilen Yerleşim Yeri

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Cezaevine girmeden önce ikamet ettiğiniz yerleşim yeri hangisidir?	Şehir merkezi	59	144	1	204
		28,9%	70,6%	0,5%	100,0%
		44,4%	56,9%	50,0%	52,6%
		15,2%	37,1%	0,3%	52,6%
	İlçe	36	76	0	112
		32,1%	67,9%	0,0%	100,0%
		27,1%	30,0%	0,0%	28,9%
		9,3%	19,6%	0,0%	28,9%
	Köy	35	30	1	66
		53,0%	45,5%	1,5%	100,0%
		26,3%	11,9%	50,0%	17,0%
		9,0%	7,7%	0,3%	17,0%
	Cevapsız	3	3	0	6
		50,0%	50,0%	0,0%	100,0%
		2,3%	1,2%	0,0%	1,5%
		0,8%	0,8%	0,0%	1,5%
	Toplam	133	253	2	388
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%
100,0%		100,0%	100,0%	100,0%	
34,3%		65,2%	0,5%	100,0%	

Ortaya çıkan ilk dağılım sonucu, bütün suçlular içinde şehir merkezinde ikamet etmiş olanların yüzde 52,6 ile çoğunluğu oluşturduğunu göstermektedir. Bizi daha çok ilgilendiren nokta, mükerrer suçluların yüzde 56,9'unun cezaevine girmeden önce şehirde ikamet ettiklerini belirtmiş olmasıdır. Mükerrer suçlular arasında şehir merkezinde ikamet etmiş olanların oranı, ilk kez cezaevine girmiş olanlara yüzde 12,5 farkla daha yüksektir. Bu durum, şehir merkezlerinin ilçe ve köy gibi yerleşim birimlerine göre suç üretmeye daha elverişli olduğu kanısını güçlendirdiği gibi, "Mükerrer suçlular arasında daha önce şehirde ikamet etmiş olanların oranı daha yüksektir" biçiminde oluşturduğumuz birinci alt hipotezimizi doğrulamaktadır.

Alt hipotezlerimizden ikincisini test etmek amacıyla katılımcılara sorulan "Cezaevine girmeden önceki ikamet durumunuz neydi?" sorusuna verilen yanıtları içeren Tablo 5 aşağıda verilmektedir.

**Tablo 5.** Cezaevine Girmeden Önceki İkamet Durumu

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Cezaevine girmeden önceki ikamet durumunuz neydi?	Doğma büyüme köyde yaşadık.	34	38	1	73
		46,6%	52,1%	1,4%	100,0%
		25,6%	15,0%	50,0%	18,8%
		8,8%	9,8%	0,3%	18,8%
	Doğma büyüme şehirde yaşadık.	63	151	1	215
		29,3%	70,2%	0,5%	100,0%
		47,4%	59,7%	50,0%	55,4%
		16,2%	38,9%	0,3%	55,4%
	Köyden şehire göç ettik.	33	60	0	93
		35,5%	64,5%	0,0%	100,0%
		24,8%	23,7%	0,0%	24,0%
		8,5%	15,5%	0,0%	24,0%
	Cevapsız	3	4	0	7
		42,9%	57,1%	0,0%	100,0%
		2,3%	1,6%	0,0%	1,8%
		0,8%	1,0%	0,0%	1,8%
	Toplam	133	253	2	388
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%
		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%

Tablo 5'te görüldüğü gibi bütün suçlular arasında doğma büyüme şehirde yaşamış olanlar yüzde 55,4 oranındaki önemli çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Köyden şehire göç etmiş olanların sayısı ise yüzde 24 ile dikkate değer bir oranı oluşturmasına karşın yukarıdaki tablo, "İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında köyden kente göç edenlerin oranı daha yüksektir." biçiminde oluşturduğumuz ikinci alt hipotezimizi doğrulamaya yetmemiştir. Zira köyden şehre göç etmiş olanların yüzdelik oranı ilk kez cezaevine girmiş olanlar arasında daha yüksektir. Araştırmamızla sınırlı olan bu sonuç, köyden kente göç etmiş olmanın mükerrer suçluluk açısından belirgin bir neden sayılamayacağını göstermektedir. Tablo 4 ve Tablo 5 dikkate alındığında mükerrer suçlular daha çok, şehirde doğup büyümüş ve şehirde yaşamış insanlardan oluşmaktadır. Bu sonuç, sosyal organizasyonsuzluk kuramınının göç ya da nüfus hareketliliği dışında kalan değişkenlerini desteklemektedir.



Ebeveynin çocuğa yönelik ilgisizliğini mükerrer suçluluk açısından değerlendiren 3. alt hipotezimizi test etmek amacıyla katılımcılara yöneltilen “Çocukluk çağınızda ailenizde size nasıl davranılıyordu?” sorusuna verilen yanıtların oluşturduğu dağılım sonuçları Tablo 6’da görülmektedir.

**Tablo 6.** Çocukluk Çağında Kendisine Nasıl Davranıldığı

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Çocukluk çağınızda ailenizde size nasıl davranılıyordu?	Beni sever, görüşlerime saygı gösterirlerdi.	106	154	2	262
		40,5%	58,8%	0,8%	100,0%
		79,7%	60,9%	100,0%	67,5%
		27,3%	39,7%	0,5%	67,5%
	Bana çocukları gibi değil, yabancı biriymişim gibi davranırlardı.	1	11	0	12
		8,3%	91,7%	0,0%	100,0%
		0,8%	4,3%	0,0%	3,1%
		0,3%	2,8%	0,0%	3,1%
	Benimle ilgilenmezlerdi.	8	22	0	30
		26,7%	73,3%	0,0%	100,0%
		6,0%	8,7%	0,0%	7,7%
		2,1%	5,7%	0,0%	7,7%
	Beni çoğu kez cezalandırırlardı (Bağırma, dövme, horlama vs.).	12	53	0	65
		18,5%	81,5%	0,0%	100,0%
		9,0%	20,9%	0,0%	16,8%
		3,1%	13,7%	0,0%	16,8%
	Diğer	4	8	0	12
		33,3%	66,7%	0,0%	100,0%
		3,0%	3,2%	0,0%	3,1%
		1,0%	2,1%	0,0%	3,1%
	Cevapsız	2	5	0	7
		28,6%	71,4%	0,0%	100,0%
		1,5%	2,0%	0,0%	1,8%
		0,5%	1,3%	0,0%	1,8%
Toplam	133	253	2	388	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	

Tablo 6'daki sonuçlar öncelikle genel olarak yorumlandığında, ebeveyn ilgisizliğinin suç davranışında belirgin bir neden olmadığı görülmektedir. Zira cezaevine ilk kez girenlerin yüzde 79,7'si, mükerrer suçluların ise yüzde 60,9'u çocukluk çağında ebeveynlerinin kendisini sevip görüşlerine saygı gösterdiklerini belirtmiştir. Bütün suçlular arasında, aile içinde kendisine ilgi gösterilmediğini ifade edenlerin toplam oranı yalnızca yüzde 7,7'dir.

Bu sonuçlara göre ebeveynin çocuğa yönelik cezalandırıcı (bağırma, dövme, horlama vs.) davranışları suç ve mükerrer suçluluk üzerinde ilgisiz ebeveyn tutumuna göre çok daha etkilidir. Ebeveyn ilgisizliğinin mükerrer suça etkisini içeren 3. alt hipotezimiz doğrulanmış olmasına karşın, ebeveyn ilgisizliği ve mükerrer suçluluk arasındaki ilişki çok zayıftır. Soruya ilişkin “diğer” seçeneğini işaretleyenler, çocukluk çağında ebeveynlerinden birini ya da ikisini birden kaybetmiş ya da onları hiç tanımamış olanlardan oluşmaktadır.

Araştırmamızın dördüncü alt hipotezi, parçalanmış aile yapısının mükerrer suçluluktaki etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla katılımcılara sorulan “Çocukluk çağınızda anne ve babanızın medeni durumları neydi?” biçimindeki soruya, hükümlülerin vermiş oldukları yanıtlar aşağıdaki Tablo 7'de verilmektedir.

**Tablo 7.** Çocukluk Çağımızda Anne ve Babanın Medeni Durumları

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		ilk girişim	iki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Çocukluk çağımızda anne ve babanızın medeni durumları neydi?	Evlilerdi.	116	211	2	329
		35,3%	64,1%	0,6%	100,0%
		87,2%	83,4%	100,0%	84,8%
		29,9%	54,4%	0,5%	84,8%
	Boşanmışlardı.	10	29	0	39
		25,6%	74,4%	0,0%	100,0%
		7,5%	11,5%	0,0%	10,1%
		2,6%	7,5%	0,0%	10,1%
	Evlilerdi ama ayrı yaşıyorlardı.	1	5	0	6
		16,7%	83,3%	0,0%	100,0%
		0,8%	2,0%	0,0%	1,5%
		0,3%	1,3%	0,0%	1,5%
	Babam ölmüştü.	5	6	0	11
		45,5%	54,5%	0,0%	100,0%
		3,8%	2,4%	0,0%	2,8%
		1,3%	1,5%	0,0%	2,8%
	Annem ölmüştü.	1	2	0	3
		33,3%	66,7%	0,0%	100,0%
		0,8%	0,8%	0,0%	0,8%
		0,3%	0,5%	0,0%	0,8%
	Toplam	133	253	2	388
34,3%		65,2%	0,5%	100,0%	
100,0%		100,0%	100,0%	100,0%	
34,3%		65,2%	0,5%	100,0%	

Araştırmaya katılan hükümlülerin yüzde 84,8'i, ebeveynlerinin evli olduğunu belirtmişlerdir. Bu oran, parçalanmış aile yapısının genel olarak suç davranışına yol açan etmenler arasında olduğunu vurgulayan araştırmaları destekleyecek bir

sonuç değildir. Yine de mükerrer suçlularda parçalanmış aile yapısının daha yüksek oranda gözükmesi dördüncü alt hipotezimizi doğrulamıştır.

Beşinci alt hipotezimiz, mahkûmların çocukluk çağlarında aile içinde yaşadıkları tartışma ve kavga ortamıyla ilişkilidir. Bu hipotezi test etmek amacıyla mahkûmlara “Çocukluk çağınızda aile üyeleriniz arasındaki ilişkiler nasıldı?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen yanıtların oluşturduğu dağılım sonuçları Tablo 8’de verilmektedir.

**Tablo 8.** Çocukluk Çağında Aile Üyeleri Arasındaki İlişkiler

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Çocukluk çağınızda aile üyeleriniz arasındaki ilişki nasıldı?	Birbirimizle uyum içinde geçinirdik.	91	106	1	198
		46,0%	53,5%	0,5%	100,0%
		68,4%	41,9%	50,0%	51,0%
		23,5%	27,3%	0,3%	51,0%
	Zaman zaman tartışma ve kavgalar olurdu.	21	89	1	111
		18,9%	80,2%	0,9%	100,0%
		15,8%	35,2%	50,0%	28,6%
		5,4%	22,9%	0,3%	28,6%
	Tartışma ve kavgalar eksik olmazdı.	13	39	0	52
		25,0%	75,0%	0,0%	100,0%
		9,8%	15,4%	0,0%	13,4%
		3,4%	10,1%	0,0%	13,4%
	Fikrim yok.	4	14	0	18
		22,2%	77,8%	0,0%	100,0%
		3,0%	5,5%	0,0%	4,6%
		1,0%	3,6%	0,0%	4,6%
	Cevapsız	4	5	0	9
		44,4%	55,6%	0,0%	100,0%
		3,0%	2,0%	0,0%	2,3%
		1,0%	1,3%	0,0%	2,3%
	Toplam	133	253	2	388
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%
		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%

Tablo 8'deki sonuçlar, çocukluk çağında aile içinde yaşanmış olan şiddetli tartışma ve kavgaların özellikle mükerrer suçluluğun toplumsal özelliklerinden birisi olduğunu göstermektedir. Öyle ki, mükerrer suçluların toplamda yüzde 50,6'sı, çocukluk ve gençlik çağında aile içinde zaman zaman ya da sürekli olarak tartışma ve kavgaların yaşandığını belirtirken, cezaevine ilk kez girenler arasında aile içinde zaman zaman ya da sürekli olarak tartışma ve kavgaların yaşandığını belirtenlerin toplam oranı yalnızca yüzde 25,6'dır. Cezaevine ilk kez girenlerin yüzde 68,4'ü, çocukluk ve gençlik çağında aile üyeleri arasında uyum olduğunu ifade etmiştir. Ortaya çıkan dağılım sonuçları 5. alt hipotezimizi doğrulamaktadır.

Evliliğin bireyi topluma bağlayan ve böylece suçu önleyen bir kontrol mekanizması işlevi gördüğünü ileri süren kuramsal yaklaşımları test etmek amacıyla hazırladığımız "Medeni durumunuz nedir?" başlıklı soruya verilen yanıtlar aşağıdaki Tablo 9'da verilmektedir.

**Tablo 9.** Hükümlülerin Medeni Durumları

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Medeni durumunuz?	Evli	47	91	1	139
		33,8%	65,5%	0,7%	100,0%
		35,3%	36,0%	50,0%	35,8%
		12,1%	23,5%	0,3%	35,8%
	Bekâr	61	109	1	171
		35,7%	63,7%	0,6%	100,0%
		45,9%	43,1%	50,0%	44,1%
		15,7%	28,1%	0,3%	44,1%
	Boşanmış	15	41	0	56
		26,8%	73,2%	0,0%	100,0%
		11,3%	16,2%	0,0%	14,4%
		3,9%	10,6%	0,0%	14,4%
	Dul	6	8	0	14
		42,9%	57,1%	0,0%	100,0%
		4,5%	3,2%	0,0%	3,6%
		1,5%	2,1%	0,0%	3,6%
	Nişanlı	3	3	0	6
		50,0%	50,0%	0,0%	100,0%
		2,3%	1,2%	0,0%	1,5%
		0,8%	0,8%	0,0%	1,5%
	Cevapsız	1	1	0	2
		50,0%	50,0%	0,0%	100,0%
		0,8%	0,4%	0,0%	0,5%
		0,3%	0,3%	0,0%	0,5%
Toplam	133	253	2	388	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	

Yukarıdaki sonuçlar, “İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında evlilerin oranı daha düşüktür.” biçiminde formüleştirdiğimiz 6. alt hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir. Tam tersine olarak mükerrer suçlular arasında evli olanlar, ilk kez cezaevine girenlere göre yüzde 0,7 oranında daha fazladır. Boşanmış durumda olanların mükerrer suçlular arasında

yüzde 4,9 daha fazla çıkması ise anlamlıdır. Bütün suçluların yüzde 14,4'ü boşanmış durumdadır. Boşanmış olanların sayısal oranı ikinci grup açısından görece yüksek olsa da bu sonuç medeni durumun suç ve mükerrer suç davranışıyla anlamlı bir ilişkisinin bulunmadığı şeklinde yorumlanabilir.

“İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçluların aile üyeleri arasındaki suçlu bireylerin sayısı daha fazladır.” biçiminde oluşturduğumuz 7. alt hipotezimize ilişkin dağılım sonuçları aşağıdaki Tablo 10’da gösterilmektedir.

**Tablo 10.** Cezaevine Girmeden Önce Aile Üyeleri Arasında Suç İşlemiş Bir Yakınının Varlığı

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Siz cezaevine girmeden önce, aile üyeleriniz içinde suç işlemiş bir yakınınız var mıydı?	Evet, vardı.	37	125	0	162
		22,8%	77,2%	0,0%	100,0%
		27,8%	49,4%	0,0%	41,8%
		9,5%	32,2%	0,0%	41,8%
	Hayır, yoktu.	95	123	2	220
		43,2%	55,9%	0,9%	100,0%
		71,4%	48,6%	100,0%	56,7%
		24,5%	31,7%	0,5%	56,7%
	Cevapsız	1	5	0	6
		16,7%	83,3%	0,0%	100,0%
		0,8%	2,0%	0,0%	1,5%
		0,3%	1,3%	0,0%	1,5%
Toplam	133	253	2	388	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	

Tablo 10’deki dağılım sonuçları, aile üyeleri arasında suçlu bireylerin olmasının mükerrer suçun belirgin toplumsal özellikleri arasında sayılabileceğini göstermektedir. Cezaevine ilk kez giren hükümlüler çoğunlukla, aile üyeleri arasında suçlu bireylerin olmadığını belirtmişlerdir. Buna karşın mükerrer suçluların sayıca yarısına ulaşan çoğunluğu, aile üyeleri arasında suçlu bireylerin bulunduğunu ifade etmiştir. Sonuç, 7. alt hipotezimizi doğrulamaktadır. Yukarıdaki sonuçlara bakarak Edwin Sutherland’ın sosyal öğrenme kuramı ve suç arasında kurduğu ilişkinin özellikle mükerrer suçluluk açısından güncelliğini korumakta olduğu söylenebilir.

Sutherland'ın öğrenme kuramını test etmek amacıyla hazırlanan hipotezlerden 8. alt hipotez ise yakın arkadaş çevresi ve suç ilişkisine odaklanmaktadır. Katılımcıların “Siz cezaevine girmeden önce yakından tanıdığınız arkadaşlarınız arasında suçlu kimseler var mıydı?” sorusuna verdikleri yanıtlardan oluşan dağılım sonuçları Tablo 11’de verilmiştir.

**Tablo 11.** Yakın Arkadaş Çevresinde Suçlu Bireylerin Varlığı

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Siz cezaevine girmeden önce, yakından tanıdığınız arkadaşlarınız arasında suçlu kimseler var mıydı?	Evet, vardı.	59	178	1	238
		24,8%	74,8%	0,4%	100,0%
		44,4%	70,4%	50,0%	61,3%
		15,2%	45,9%	0,3%	61,3%
	Hayır, yoktu.	69	72	1	142
		48,6%	50,7%	0,7%	100,0%
		51,9%	28,5%	50,0%	36,6%
		17,8%	18,6%	0,3%	36,6%
	Cevapsız	5	3	0	8
		62,5%	37,5%	0,0%	100,0%
		3,8%	1,2%	0,0%	2,1%
		1,3%	0,8%	0,0%	2,1%
Toplam	133	253	2	388	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	

Yukarıdaki tablo, suçlu arkadaş gruplarının özellikle mükerrer suçluluğun belirgin toplumsal özellikleri arasında sayılabileceğini göstermektedir. Mükerrer suçluların yüzde 70,4 gibi önemli bir çoğunluğu, yakın arkadaşları arasında suçlu bireylerin varlığını belirtmiştir. İlk kez cezaevine giren hükümlülerin çoğunluğunu oluşturan yüzde 51,9’u ise yakın arkadaş çevrelerinde suçlu bireylerin bulunmadığını belirtmişlerdir. Ortaya çıkan sonuç 8. alt hipotezimizi doğruladığı gibi, aile ve arkadaş çevresinin mükerrer suçlulukta belirleyici bir nitelik taşıdığı izlenimini doğurmuştur. Ayrıca 10. ve 11. tablolarda iki grup açısından neredeyse karşıt sonuçların ortaya çıkması, mükerrer suçluluğun ilk suçluluktan daha farklı toplumsal özellikleri olduğunu, suçlu aile ve arkadaş çevresinin ise bu özelliklerden birisi olduğunu düşündürmektedir.



Araştırmamızın 9. alt hipotezi, özellikle sosyal bağ ve motivasyon kuramlarının işsizlik ve suç arasında kurdukları ilişkiyi test etmek amacıyla “İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında işsizlerin oranı daha yüksektir.” biçiminde formüle edilmiştir. Hükümlülerin “Cezaevine girmeden önce mesleğiniz neydi?” sorusuna verdikleri yanıtların oluşturduğu Tablo 12, aşağıda verilmektedir.

**Tablo 12.** Cezaevine Girmeden Önceki Meslek Durumu

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
Cezaevine girmeden önceki mesleğiniz nedir?	Esnaf	40	80	0	120
		33,3%	66,7%	0,0%	100,0%
		30,1%	31,6%	0,0%	30,9%
		10,3%	20,6%	0,0%	30,9%
	Çiftçi	16	19	1	36
		44,4%	52,8%	2,8%	100,0%
		12,0%	7,5%	50,0%	9,3%
		4,1%	4,9%	0,3%	9,3%
	Günelikli işçi	17	32	1	50
		34,0%	64,0%	2,0%	100,0%
		12,8%	12,6%	50,0%	12,9%
		4,4%	8,2%	0,3%	12,9%
	Özel sektör işçisi	21	32	0	53
		39,6%	60,4%	0,0%	100,0%
		15,8%	12,6%	0,0%	13,7%
		5,4%	8,2%	0,0%	13,7%
	Memur	4	4	0	8
		50,0%	50,0%	0,0%	100,0%
		3,0%	1,6%	0,0%	2,1%
		1,0%	1,0%	0,0%	2,1%
	Tüccar	3	1	0	4
		75,0%	25,0%	0,0%	100,0%
		2,3%	0,4%	0,0%	1,0%
		0,8%	0,3%	0,0%	1,0%
Şoför	10	12	0	22	
	45,5%	54,5%	0,0%	100,0%	
	7,5%	4,7%	0,0%	5,7%	
	2,6%	3,1%	0,0%	5,7%	

	<b>İşsiz</b>	10	39	0	49
		20,4%	79,6%	0,0%	100,0%
		7,5%	15,4%	0,0%	12,6%
		2,6%	10,1%	0,0%	12,6%
	<b>Öğrenci</b>	3	8	0	11
		27,3%	72,7%	0,0%	100,0%
		2,3%	3,2%	0,0%	2,8%
		0,8%	2,1%	0,0%	2,8%
	<b>Diğer</b>	9	25	0	34
		26,5%	73,5%	0,0%	100,0%
		6,8%	9,9%	0,0%	8,8%
		2,3%	6,4%	0,0%	8,8%
	<b>Cevapsız</b>	0	1	0	1
		0,0%	100,0%	0,0%	100,0%
		0,0%	0,4%	0,0%	0,3%
0,0%		0,3%	0,0%	0,3%	
<b>Toplam</b>	133	253	2	388	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	34,3%	65,2%	0,5%	100,0%	

Tablo 12'deki sonuçlar, cezaevine ilk kez giren hükümlülerin çiftçilik, tüccarlık, memurluk, şoförlük ve özel sektör işçiliği gibi daha nitelikli meslek alanlarına sahip olduklarını göstermektedir. Bunun gibi, mükerrer suçlularda işsizlerin oranı ilk kez cezaevine giren hükümlülerin arasındaki işsizlik oranından iki kat ve biraz daha yüksektir. İşsizlik, cezaevine ilk kez girenlerin en sık işaretlediği seçenekler arasında 5 ve 6. sırada bulunurken; mükerrer suçluların en sık işaretlediği ikinci seçenektir. Mesleklere ilişkin dağılım sonuçları "İlk kez suç işleyenlere göre mükerrer suçlular arasında işsizlerin oranı daha yüksektir." biçiminde oluşturduğumuz 9. alt hipotezimizi doğruladıktan başka, nitelsiz işçiliğin mükerrer suçun belirgin toplumsal nedenleri arasında sayılabileceğini göstermektedir. Sorunun diğer seçeneğini işaretleyenler ise mesleklerinin garsonluk, müzisyenlik, hurdacılık, fırıncılık, fotoğrafçılık, vinç operatörlüğü, pvc doğramacılığı, mermer ustası, araba kiralayıcısı, serbest meslek olduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmamızın 10. alt hipotezi, Lemert ve Becker'in etiketleme kuramını test etmek amacıyla "İlk kez cezaevinden çıktıktan sonra çevredeki insanlardan dışlanmış olmak, mükerrer suçluların yeniden suç işleyip cezaevine girmelerindeki en önemli nedendir" biçiminde oluşturulmuştur. Yalnızca mükerrer suçluların yanıtlamasına izin verildiği "Cezaevinden ilk kez tahliye

olduktan sonra çevrenizdeki insanların (aileniz, komşularınız, akraba ve arkadaş gruplarınız) size yaklaşımı nasıldı?” sorusuna verilen yanıtların oluşturduğu dağılım sonuçları Tablo 13’te verilmektedir.

**Tablo 13.** Cezaevinden İlk Kez Tahliye Olduktan Sonra Toplumsal Çevrenin Tutum ve Davranışları

<b>Çevrenin Tutumu</b>	<b>Sayı</b>	<b>Oran</b>
Hiçbir değişiklik olmadı, her şey eskisi gibiydi.	102	38,3
Benden uzaklaştılar, yalnızlaştım.	78	29,3
Bana daha çok sevgi ve saygı göstermeye başladılar.	38	14,2
Fikrim Yok.	35	18,2
<b>Toplam</b>	<b>253</b>	<b>100</b>

Tablo 13’e göre soruya yanıt verenlerin yüzde 38,3’ü cezaevinden ilk kez tahliye olduktan sonra çevrelerinin kendisine yönelik tutum ve davranışlarında bir değişiklik olmadığını ifade etmektedir. Toplumsal çevrelerinin kendisini dışladığını belirtenlerin oranı ise yüzde 29,3’te kalmıştır. Araştırma uygulayıcısı sosyal hizmet uzmanının verdiği bilgiye göre, toplumsal çevrenin kendisine bakışında hiçbir değişiklik olmadığını belirtenlerin bir bölümü bu seçeneği işaretlerken “zaten geniş bir suç çevresinin parçası olduklarını ve bu nedenle çevrenin tutumunda bir değişim olmadığını” belirtmişlerdir. Hükümlülerin suç çevresinin içinde bulunmaları, “Bana daha çok sevgi ve saygı göstermeye başladılar.” seçeneğinin bu sıklıkta işaretlenmiş olmasını net biçimde açıklamaktadır. Bu bilgiyi değerlendirmeye aldığımızda, araştırmamızın 10. hipotezi doğrulanmamış olmasına karşın, mükerrer suçluların önemli ölçüde toplumsal çevrelerinden dışlanmış kimseler oldukları kolaylıkla söylenebilir.

Gerilim kuramının test edilmesi, hükümlülerin kendilerini hangi toplumsal sınıfın bir parçası olarak gördüklerinin saptanmasıyla olanaklı duruma gelebilir. Zira toplumda kabul görmüş olan zenginlik ya da saygın bir toplumsal statüye kavuşma yolunda en çok engelle ya da dezavantajla karşılaşanların doğal olarak kendilerini alt sınıfa yerleştirmeleri beklenmektedir. Aşağıda bulunan Tablo 14’te, hükümlülere yöneltilen “Kendinizi hangi toplumsal sınıfın içinde görüyorsunuz?” sorusuna verilen yanıtların oluşturduğu dağılım sonuçları verilmektedir.

**Tablo 14.** Kendilerini Hangi Toplumsal Sınıf İçinde Gördükleri

		Cezaevine kaçınıcı girişiniz?			
		İlk girişim	İki ve daha fazla	Cevapsız	Toplam
<b>Kendinizi hangi toplumsal sınıfın içinde görüyorsunuz?</b>	<b>Üst</b>	14	15	0	29
		48,3%	51,7%	0,0%	100,0%
		10,5%	5,9%	0,0%	7,5%
		3,6%	3,9%	0,0%	7,5%
	<b>Orta</b>	90	150	2	242
		37,2%	62,0%	0,8%	100,0%
		67,7%	59,3%	100,0%	62,4%
		23,2%	38,7%	0,5%	62,4%
	<b>Alt</b>	26	82	0	108
		24,1%	75,9%	0,0%	100,0%
		19,5%	32,4%	0,0%	27,8%
		6,7%	21,1%	0,0%	27,8%
	<b>Cevapsız</b>	3	6	0	9
		33,3%	66,7%	0,0%	100,0%
		2,3%	2,4%	0,0%	2,3%
		0,8%	1,5%	0,0%	2,3%
	<b>Toplam</b>	133	253	2	388
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%
		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
		34,3%	65,2%	0,5%	100,0%

Yukarıdaki tabloda ortaya çıkan dağılım sonuçları suç davranışı ve ekonomik-toplumsal yoksunluktan doğan gerilim arasında ilişki kuran teorik yaklaşımların en azından ülkemiz için oldukça sınırlı bir açıklama gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Bu yargımızın temel nedeni, her iki gruptaki suçluların kendilerini belirgin bir çoğunlukla orta sınıf içinde görüyor olmasıdır. Bununla birlikte mükerrer suçluların kendilerini önemli oranda alt sınıfa yerleştirmiş olmaları, bu grubun ekonomik-toplumsal yoksunlukları ve görece düzeyde bile olsa toplumsal amaçlar ve araçlar arasındaki uyumsuzluktan doğan gerilimi daha yoğun hissettiklerini kanıtlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, araştırmamızın 11. alt hipotezinin doğrulanmış olduğu söylenebilir.

## **Sonuç**

Mükerrer suçluluk, yasal yaptırım gücüyle cezalandırılmasına karşın, zaman sınırlanmasına bağlı kalmaksızın yeniden suç işlenmesidir. Suç davranışını cezalandırmaya yönelik yaptırımlar, özünde toplumsal norm ve değer sistemini korumayı amaçlayan yasal düzenlemelerdir. Mükerrer suçluluk ise cezai yaptırıma uğramış olmasına karşın tekrarlanan bir eylem niteliği taşıması nedeniyle, toplumun düzeni ve güvenliği açısından önemli bir tehdit içermektedir. Bu tehdite karşın ülkemizde mükerrer suç olgusunun toplumsal nedenlerine ilişkin yapılmış sosyolojik nitelikli araştırmaların sayıca oldukça sınırlı olması, araştırmamızın önemini kanıtlamaktadır.

Araştırmamızın temel amacı, Çanakkale E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda kalan mükerrer suçluların toplumsal özelliklerinin saptanmasıdır. Mükerrer suçluların yerleşim yerleri, nasıl bir ebeveyn tarzıyla yetiştikleri, çocukluk çağında aile içinde nasıl bir ortam olduğu, aile ve arkadaş çevreleri, mesleki ve medeni durumları, ebeveynlerinin medeni durumları, cezaevinden ilk kez çıktıktan sonra toplumsal çevrenin kendilerine yönelik tutumu, kendilerini hangi toplumsal sınıf içinde gördükleri gibi özellikleri ilk kez cezaevine giren hükümlülerin aynı türdeki özellikleriyle karşılaştırılarak saptanmıştır.

Araştırma sonuçları üç temel başlık altında toplanabilir. Birinci olarak mükerrer suçlular cezaevine ilk kez giren suçlulara göre daha çok şehir merkezlerinde doğup büyümüşler ve daha yüksek oranda şehir merkezlerinde ikamet etmişlerdir. Mükerrer suçluların gelmiş olduğu ailelerde parçalanmışlık oranı daha yüksektir. İlk gruba göre daha yüksek oranda otoriter ve ilgisiz ebeveyn tutumlarıyla karşılaşmışlardır. Aile üyeleri arasında yaşanan tartışma ve kavgalar çok daha yüksektir. Aile üyeleri ve yakın arkadaş çevreleri arasında çok daha yüksek oranda suçlu bireyler bulunmaktadır. Mükerrer suçlular cezaevine girmeden önce daha yüksek oranda süreklilikten yoksun işlerde çalışmışlar ve daha yüksek oranda işsiz kalmışlardır. Mükerrer suçlular arasında ilk kez cezaevinden çıktıktan sonra toplumsal çevreleri tarafından dışlananların oranı birinci sırada olmasa bile oldukça yüksektir. Son olarak mükerrer suçlular ilk kez cezaevine giren hükümlüler gibi kendilerini orta sınıftan görmelerine karşın, ilk kez cezaevine girenlere göre ekonomik ve toplumsal dezavantajları daha yoğun oranda hissetmektedirler.

Araştırma sonuçlarına ilişkin ikinci temel başlık, doğrulanmayan kuramsal yaklaşımlarla ilgilidir. Öncelikle temel toplumsal hareketlilik süreci olarak bilinen göç olgusunun suç davranışıyla ilişkisi doğrulanmamıştır. Benzer şekilde evlilik kurumunun, bireyleri suç davranışından uzak tutan ya da bireyleri engelleyen bir işlevi olduğu tezi doğrulanmamıştır. Otoriter ya da ilgisiz çocuk yetiştirme tarzının suç davranışıyla olan ilişkisi oldukça zayıf bulunmuştur. Zira mükerrer suçlular daha düşük oranda olsa da her iki grup da

sevildiği ve görüşlerine saygı gösterildiği bir ebeveyn tutumuyla yetiştiğini ifade etmiştir. Gerilim kuramının ise suçluluk olgusunu açıklama yeterliliği bulunsa bile oldukça sınırlıdır.

Araştırmanın en önemli sonuçlarından birisi ise aile içinde ya da yakın arkadaş çevresinde suçlu bireylerin varlığının yalnızca mükerrer suçluların ayırt edici bir özelliği olmasıdır. Önceki sonuçlar çoğunlukla değişkenlerin suçla ilişkisini doğruluyor ve mükerrer suçluların bu değişkenlere daha yüksek oranda maruz kaldığı saptamasına dayanıyordu. Aile ve arkadaş çevresi değişkenine ilişkin sonuçlar ise her iki grup açısından neredeyse karşıt nitelikte çıkmıştır. Cezaevine ilk kez giren hükümlüler, çoğunlukla aile ve yakın arkadaş çevresinde suçlu bireylerin olmadığını belirtmişlerken, mükerrer suçlular çoğunlukla aile ve arkadaş çevrelerinde suçlu bireylerin varlığını ifade etmişlerdir. Mükerrer suçlularda yakın arkadaş çevresinde suçlu bireylerin varlığı, aile üyeleri arasında suçlu bireylerin varlığından bile daha önemli bir değişken olarak saptanmıştır.

**Kaynakça**

- Akduman, G. ve arkadaşları. (2007). Ergen Suçluluğunda Bazı Kişisel ve Ailesel Özelliklerin İncelenmesi. *Türk Ped. Araştırmaları*, 42, 156-161.
- Avcı, M. (2008). Tutuklu Çocuklar Üzerine Bir Araştırma: Çocukların Suça Yönelmesinde Etkili Olan Toplumsal Nedenler ve Çözüm Önerileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 49-73.
- Avcı, R. ve Güçray, S. (2010). Şiddet Davranışı Gösteren ve Göstermeyen Ergenlerin Ailelerinin Aile İşlevleri, Aile Bireylerine İlişkin Problemler, Öfke ve Öfke İfade Tarzları Açısından İncelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 10(1), 45-76.
- Cantürk, N. ve Koç, S. (2010). Adli Tıp Kurumunda Değerlendirilen Cinsel Suç Sanıklarının Sosyo-Demografik Özellikleri ve Psikiyatrik Profilleri. *63(2)*, 50-53.
- Cömertler, N. ve Kar, M. (2007). Türkiye’de Suç Oranının Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: Yatay Kesit Analizi. *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 62(2), 1-17.
- Çiftçi, E. (2009). Kapkaç Suçundan Hüküm Giyenlerin Toplumsal Alandan Dışlanma Süreçleri. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 4(4), 406-421.
- Dinler, V. ve İçli, T. (2009). Suç ve Yoksulluk Etkiselliği: Isparta Cezaevi Örneği. *Uluslararası Davraz Kongresi (Uysal Arman ve diğerleri, Ed.)* içinde (ss. 2469-2486).
- Dolu, O. (2012). *Suç Teorileri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Dönmezer, S. (1994). *Kriminoloji*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Durusoy, S. ve arkadaşları. (2008). Başlıca Sosyo Ekonomik Sorunlar Suçun Belirleyicisi Olabilir mi?. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(23), 172-201.
- Erdoğan, Y. (2005). Suça Yönlendirilen ve Yönlendirilmeyen Çocukların Aile İlişkileri ile Saldırganlık Davranışlarının Karşılaştırılması. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 12(3), 107-113.
- Ersen, H. ve arkadaşları (2011). Suç İşlemiş Kadınların Sosyodemografik Özellikleri, Ana-Baba Tutumları ve Öfke İfade Biçimlerinin Değerlendirilmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 14, 218-229.
- Farrington, D. ve arkadaşları (2001). The Concentration of Offenders in Families and Family Criminality in the Prediction of Boy’s Delinquency. *Journal of Adolescence*, 24, 579-576.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Hagan, F.E. (1991). *Introduction to Criminology*. Chigogo:Nelson Hall.
- Hirschi, T. (2002). *Causes of Delinquency*. New Jersey: Transaction Publishers.
- İçli, T. (1987). Adam Öldürme Olaylarında Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Faktörlerin Önemi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 21-45.
- İçli, T.G. (2007). *Kriminoloji*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Karasu, M. A. (2012). Kent ve Suç İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(2), 175-191.
- Kızmaz, Z. (2004). Öğrenim Düzeyi ve Suç: Suç-Okul İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma. *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 291-319.
- Kızmaz, Z. (2005). Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama Potansiyelleri Üzerine Bir Değerlendirme. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(2), 149-174.
- Kızmaz, Z. (2006). Suçun Önemli Belirleyenleri Olarak İktisadi Etkenler: İşsizlik ve Suç İlişkisine Sosyolojik Bir Bakış. *Polis Bilimleri Dergisi*, 8(1), 73-90.
- Kızmaz, Z. (2007). Mükerrer Suçlulukla İlişkili Değişkenler. *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 227-249.
- Kızmaz, Z. (2010). Cezaevine Girme Sıklıklarına Göre Suçlular: Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(4), 571-607.
- Korkmaz, A. (2007). Sosyo-Ekonomik Statü ve Suç. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 2, 97-113.
- Krohn, M. ve Maasey, J. (1980). Social Control and Delinquent Behavior. *The Sociological Quartely*. 21, 529-543.
- Özbay, Ö. (2003). Merton's Strain Theory: Evidence From the High Schools in Ankara. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(1), 59-76.
- Özbay, Ö. (2004). Yaş, Adölesan Suçları ve Sosyal Bağ Teorisi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, 53-76.
- Sevim, S. ve Soyaslan, Y. (2009). Hırsızlık Suçu Faillerinin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Özellikleri: Elâzığ Örneği. *Polis Bilimleri Dergisi*, 11(3), 23-41.
- Seyhan, D. ve Zincir, H. (2009). Tutuklu/Hükümlü Gençlerin Benlik Saygısı Düzeyleri ile Aile Özelliklerinin İncelenmesi ve Aralarındaki Korelasyonun Belirlenmesi. *Aile ve Toplum Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık, 7-22.
- Ulusoy, D. ve arkadaşları (2005). Ebeveynin Çocuk Yetiştirme Biçimi ve Ergen Problemleri: Ankara İli Örneği. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(3), 367-386.
- Yücel, M.T. (2004). *Kriminoloji*. İstanbul: Umut Vakfı Yayınları.





# DİASPORA KAVRAMI: TARİHÇE, GELİŞME VE TARTIŞMALAR\*

*Fırat YALDIZ*

**Özet:** Diaspora, yaklaşık 2500 yıllık geçmişi olan kadim bir kelime olmasına rağmen, anlamı ve içeriği hâlâ tartışılmaktadır. Özellikle 20. yüzyılda meydana gelen uluslararası siyasi gelişmelerle doğru orantılı olarak, günümüzde kavramın kullanımı fazlasıyla yaygınlaşmıştır. Diaspora kavramının bu kadar kolay kullanılması, kavramsal sınırlarının belirsizleşmesine ve diasporanın ne anlama geldiğinin sorgulanmasına neden olmaktadır.

Bu çalışmada da diaspora kelimesinin tarihsel kökenleri ve siyasal gelişmeler doğrultusunda içeriğinin dönüşümü araştırılmaktadır. Çalışmada özellikle tarihsel sınıflandırmanın, diaspora kelimesinin günümüzdeki anlamının kavranmasında en uygun yaklaşım olduğu düşünülmektedir. Klasik diaspora, Modern diaspora ve Çağdaş diaspora şeklindeki bu taksonomik yaklaşım, küreselleşmenin etkisiyle hızla gelişen göç olgusu bağlamında ortaya çıkan “anavatanı dışında yaşayan toplumlar”ın diaspora kavramıyla olan ilişkisini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Küreselleşme sürecinin, diaspora kavramı açısından, diaspora toplumları açısından, ev sahibi devlet açısından ve akraba devlet açısından farklı ve önemli etkileri, bu yaklaşımı daha da önemli kılmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Diaspora, azınlık, akraba devlet, ev sahibi devlet, göç, göçmen.

## **The Term of Diaspora: History, Progress and Discussions**

**Abstract:** Although the term ‘diaspora’ has been used for the past 2500 years, the context and meaning of the word are still being discussed. Proportional with the international political progress in the 20<sup>th</sup> century, the term is now widely being adopted by all disciplines. Such a wide employment causes the limits of the term get ambiguous.

In this study, the historical origins and conceptual transition has been searched in interdisciplinary manner. Especially the historical taxonomic approach is taught to be the most convenient approach to trace the actual context of the term. The terms ‘Classical diaspora’, ‘Modern diaspora’ and ‘Contemporary diaspora’ help us better understand the actual relation of the communities living abroad with the effect of the globalization and migration progress. The various effects of globalization process on the term of diaspora, on the diaspora societies, on host state and on kin state, make this approach more vital.

**Key words:** Diaspora, minority, kin state, host state, migration, immigrant.

---

\* Bu makale, Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığında, Prof.Dr. Baskın Oran danışmanlığında hazırlanan Uzmanlık Tezinden üretilmiştir.

## Giriş

Yunanca *dia* (için, dolayı) ve *sporos* (tohum) kelimelerinden türeyen *diaspora* kelimesi, “sağa sola dağılmış/saçılmış tohumlar” anlamlarına gelmektedir<sup>1</sup>. Kelimenin, tarih içerisindeki -bu anlamı aşan boyutlara ulaşan- dönüşümü, günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Dolayısıyla *çağdaş kullanımında, basitçe “etnik grup”un eş anlamlısı olarak görülecek denli gevşek tanımlanmış bir terimin sınırlarını belirlemek elzemdir* (Dufoix, 2011, s. 27).

İnsanın dünya üzerindeki yolculuğu bitmedikçe diaspora olgusu da yaşamaya ve tartışılmaya devam edecektir. Antik Çağ’dan beri var olan bu olgu, tarihin yıkıcı etkisine direnerek varlığını devam ettirmiş ve günümüzde de yoğun bir tartışmanın öznesi hâline gelmiştir. Diasporanın tarihsel sürekliliği, insanın çeşitli nedenlerle binlerce yıldır devam etmekte olan hareketliliğinin doğal sonuçlarından biridir. Günümüzde de devam eden küresel göç hareketleri nedeniyle, diaspora toplumlarının uluslararası ilişkilerin geleceğini etkileyecek önemli bir kavramsal ve kuramsal tartışmaya kaynak olacağını iddia etmek, kehanet olmasa gerek.

Uluslararası Göç Örgütü (IOM-International Organization for Migration), 2005 yılında dünya genelinde yaklaşık 191 milyon göçmen varken, 2010 yılında bu sayının 214 milyonu bulunduğunu belirtmektedir<sup>2</sup>. Uluslararası sistemde meydana gelen böylesine hızlı ve büyük bir hareketlilik, diaspora kavramının kullanımını da fazlasıyla arttırmıştır. Bu durum, kavramın kolay kullanılmasına ve dolayısıyla da kavramın içinin giderek boşalmasına neden olmaktadır. “Vaktiyle Yahudilerin, Yunanların ve Ermenilerin dağılmasını tarif eden diaspora kelimesi, artık “göçmen”, “vatansız”, “mülteci”, “misafir işçi”, “sürgün topluluğu”, “yurt dışı topluluğu”, “etnik topluluk” gibi terimleri kapsayan daha geniş bir anlambilimsel alana” karşılık gelmektedir (Tölölyan, 1991, s. 4). Yine son dönemlerde, diasporanın anlamı da belirsizleşmektedir. “ABD’deki Yahudi

<sup>1</sup> Bazı yazarlar ise, diaspora kelimesinin *dia* ve *speirein* kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan ve “saçılma” anlamına gelen *diaspeirein* kelimesinden türediğini belirtmektedir (Bauman, 2010). Çevrimiçi İngilizce sözlüklerde ise, kelimenin köklerine ilişkin üç farklı yaklaşım bulunmaktadır: (i) *diaspeiro* (dia+speiro), (ii) *diaspora* (dia+spore), (iii) *diaspeirein* (dia+speirein). Kelimenin köklerine ilişkin bu farklı yaklaşımlara rağmen dağılma, saçılma, savrulma anlamları konusunda bir tartışma yoktur.

<sup>2</sup> World Migration Report – 2011, Geneva, IOM, 2011, s. 49. Uluslararası Göç Örgütü’nün Genel Ağ (İnternet) sitesinde ise, 2010 yılı rakamının 192 milyon olduğu belirtilmektedir. “About migration”, <http://www.iom.int/jahia/Jahia/about-migration>, 26.07.2012. Resmî rapor ve resmî Genel Ağ sitesi arasındaki bu rakamsal farklılık, kanımızca Genel Ağ sitesinin güncellenmemesinden kaynaklanmaktadır.

diasporası” bir topluluğu, “diasporada yaşayan Yahudiler” bir ülke/bölgeyi, “diasporada doğan Yahudiler, diasporalı Yahudiler” coğrafi bir yeri/mekânı, “diasporizm” bir ideolojiyi, “diasporik” sosyal bir akımı anlatmaya çalışan yan kullanımlardır. Bazı ülkelerde ise *expatriate* (ülke dışında yaşayan), *oversea* (denizaşırı ülkelerde yaşayanlar) ve *ressortissant* (uyruk) gibi diaspora kavramına yakın anlamlı kelimeler kullanılmaktadır. Ayrıca diaspora kavramı, kimlik, etni, ulus, göç, getto ve azınlık gibi kavramlarla da yakın ilişki içerisindedir. Diaspora ile ilişkili bu kavramlara ilişkin ayrıntılara, başka bir çalışma konusu olabileceği için, bu çalışmada yer verilmeyecektir.

Diaspora olgusunun, yerel ve küresel anlamda geleceğini öngörebilmek için kavramsal ve kuramsal çerçevenin ayrıntılı olarak incelenmesi gereklidir. Sosyal bilimler ve özellikle uluslararası ilişkiler disiplini bünyesindeki gelişmelerin de etkisiyle, diaspora kavramı üzerinden yoğun araştırmalar ve tartışmalar yürütülmektedir. Kuramsal bir çerçeveye sığdıramayacak kadar geniş bir kullanım alanına sahip olan kavram, daha çok Batı dünyasında araştırılmakta ve tartışmalar da Batılı bir retorik üzerinden yürütülmektedir. Bir eleştiri değil bir tespit olarak vurgulanan bu durumun, genelde doğudan batıya doğru göçün bir sonucu olduğu düşünülebilir. Binlerce yıldır ve genelde batıya doğru devam etmekte olan göç, “Doğu”ya akraba devlet (anavatan), “Batı”ya ise ev sahibi devlet (vatan)<sup>3</sup> rolünü vermiş, Batı’da yaşayan Doğulu toplumların, Batılı bir gözle incelenmesi de diaspora araştırmalarının genel karakteristiği olmuştur. Nitekim literatürde de, İsrail’deki Amerikan diasporasından değil de ABD’deki Yahudi diasporasından bahsedilmesi veya Ermenistan’da yaşayan Fransızların değil Fransa’daki Ermeni diasporasının etkinliğinin vurgulanması, tarihsel ve güncel (doğudan batıya) göç sürecinin doğal bir sonucudur. Bu bağlamda, diaspora konusuyla ilgili temel kitapların çok büyük bir bölümünün de Batılı yazarlar tarafından, Batılı üniversitelerde yazılmış ve basılmış olduğunu belirtmekte yarar vardır. Diaspora kavramının günümüzde Batı’da yaşayan Doğulu toplumlar için kullanıldığı, Doğu’da yaşayan Batılı toplumlar içinse pek tercih edilmediği görülmektedir<sup>4</sup>.

<sup>3</sup> Ev sahibi devleti, diasporanın yaşadığı devlet; akraba devleti ise, diasporanın kendini etnik, vs. bakımından ait hissettiği devlet olarak tanımlamak mümkündür.

<sup>4</sup> Coğrafi olarak Doğu’da yer alan ancak Batılı bir ülke olarak kabul edilebilecek Avustralya’da yaşayan Lübnan Diasporası örneğinde olduğu gibi, Doğu – Batı ayrımı bazen coğrafi bazen de kültürel olabilmektedir.

Bu çalışma, diaspora kavramının herhangi bir ölçüte bağlı olmadan anavatan dışında yaşayan herkes için kullanılır hâle gelmesi nedeniyle, kavrama ilişkin güncel bir inceleme ve değerlendirme ihtiyacından doğmuştur. İkinci olarak, diaspora topluluklarının oluşumu için bir gereklilik olarak görülen zorunlu göç gibi bazı özelliklerinin, küreselleşmenin de etkisiyle değişmesi, kavramın bugünkü özelliklerini sorgulamamıza neden olmaktadır. Bu değişim, hangi toplulukların diaspora olarak adlandırılabilmesine ilişkin literatürdeki tartışmaları da etkilemektedir. Son olarak ise anavatan dışında yaşayan herkesi diaspora olarak adlandırmak, diaspora-diaspora, diaspora-ev sahibi devlet (vatan) ve diaspora-akraba devlet (anavatan) ilişkilerinin kuramsal bir çerçeveye oturtulmasını engellemektedir. Bu engeli aşabilmek için, kavramın güncel gelişmeler ışığında yeniden yorumlanması gerekmektedir. Devletin diasporasıyla olan ve “anavatanın çıkarlarını savunmak” olarak özetlenebilecek bir temele dayanan tek taraflı ilişkisi, çok taraflı ve çok boyutlu bir ivme kazanmaktadır. Son yıllarda grup-birey hakkı tartışmaları bağlamında, bireysel haklar alanında son derece önemli toplumsal ve yasal gelişmeler meydana gelmektedir (Yaldız, 2012, s. 124). Dolayısıyla, diasporanın kendi gündemi, ekonomik, siyasi, kültürel talepleri ve ideolojik ve örgütsel gelişimi, yakın gelecekte ev sahibi devletleri olduğu kadar akraba devletleri de etkileyecek gibi görünmektedir.

Çalışmada diaspora kavramı, tarihsel süreç ve güncel gelişmeler doğrultusunda ve uluslararası ilişkiler perspektifiyle incelenecektir. Hukuksal, tarihsel ve sosyolojik yaklaşımların, diaspora kavramına ilişkin gelişmeleri tek başına açıklamakta yetersiz kaldığı ön kabulüyle, uluslararası ilişkilerin disiplinler arası bakış açısı ile konuya yaklaşılacaktır. Bu çalışmanın yazarı, diaspora topluluklarının, önümüzdeki süreçte uluslararası ilişkilerin önemli bir aktörü olacağı kanısındadır. Turizm, ticaret, eğitim gibi nedenlerle küresel hareketliliğin geçici olarak artması veya insanların başka ülkelere kalıcı olarak göç etmesi, uluslararası sistemi etkilemektedir. Bu hareketlilik neticesinde, mevcut diasporaların güçlenmesi veya yeni diaspora toplumlarının oluşması da uluslararası ilişkileri etkileyebilecektir. Bu bağlamda, diaspora kavramının uluslararası ilişkiler metinlerinde daha sık kullanılması “Diasporaların dış politikaya etkisi nedir?” ve “Diaspora bir dış politika aracı mıdır?” gibi soruların önemini daha da artırmaktadır.

Bu sorulara cevap arayan çalışmalar incelendiğinde ise konuyla ilgili kitap sayısının çok az olması, önemli bir sorun olarak göze çarpmaktadır. Genellikle göç, etnik kimlik gibi konulara değinen kitaplarda diaspora olgusuna kısa bölümler ayrılmış veya konuyla ilgili makaleler derlenerek kitaplaştırılmıştır. Diaspora kavramının öneminin artmakta olduğu Türkiye’de ise konuyla ilgili yazılmış hiçbir kitap olmamasının yanı sıra, makale sayısı da yok denecek kadar azdır. Bu durum, Ermeni Diasporasının olumsuz çağrışımları nedeniyle

Türkiye’de diaspora kelimesine karşı ön yargılı yaklaşımdan kaynaklanıyor olabilir. Bu çalışma neticesinde ortaya çıkan bulguların, gittikçe yoğunlaşan devlet ve diaspora ilişkilerine bilimsel katkı sağlayabilmesi hedeflenmektedir.

Diaspora kavramına ilişkin akademik yaklaşımların en temel sorunsalı, sınıflandırma (taksonomi) çabalarında görülmektedir. Diasporaları tarihsel (klasik diasporalar, modern diasporalar, çağdaş diasporalar) veya tematik (işçi diasporalar, ticaret diasporaları, mazlum diasporalar vb.) olarak sınıflandırma girişimlerinin genel bir kabul gördüğünü söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu durum ise diaspora kavramını pratik olarak anlamlandırmayı ve hangi toplulukların diaspora olduklarını anlamayı zorlaştırmaktadır.

Çalışmada ilk olarak, kavrama ilişkin tarihsel süreç ve kavramsal gelişmeler incelenecektir. Birinci bölümde, (anavatandan sürgün ve zorunlu göç gibi) tarihsel travmalara dayanan süreç, kavramın ortaya çıkışı ve kullanımı ile paralel olarak incelenecek; bu dönemlerdeki çağrışımları araştırılacaktır.

“Her etnik grup diaspora mıdır?” sorusuna cevap aranacak ikinci bölümde ise diaspora topluluklarının özellikleri, temel eserler ve yazarlar üzerinden incelenecektir. Bu bölümde, tarihsel süreçte nitelikleri de değişen diaspora topluluklarının adlandırılması ve sınıflandırılmasına ilişkin tartışmalara yer verilecektir.

### **Diaspora Kavramının Tarihçesi**

Diaspora ile ilgili bir araştırma, Yahudi diasporasından bahsetmeden yazılamaz; ancak, sadece Yahudilerden bahseden bir eser de diaspora kavramını açıklayamaz. Kavramın ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük öneme sahip olan Yahudilerin tarihsel tecrübeleri, kavramın kullanımını, gelişimini ve çağrışımlarını derinden etkilemiştir. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere son yüzyılda meydana gelen politik gelişmeler, kavramı başka bir noktaya taşımıştır. Nitekim Cohen de diaspora kavramının bir zamanlar özellikle Yahudiler, nadiren de Yunanlar, Ermeniler ve Afrikalılar için kullanıldığını, günümüzde ise en az otuz farklı etnik grubun kendilerini diaspora olarak tanımladığını veya başkalarının diaspora olarak tanımlandıklarını belirtmektedir (1999, s. 266).

Dolayısıyla hem diaspora kavramının günümüzdeki anlamını hem de günümüz diaspora topluluklarının niteliklerini anlayabilmek için, kavramın ortaya çıkış sürecine göz atmak yararlı olacaktır.

### **Tarihsel ve Kavramsal Gelişmeler**

Etnik gruplar, göçmenler ve yabancılarla ilgili akademik tartışmaların birçoğunda ve azınlık-çoğunluk ilişkisi ile ilgili değerlendirmelerde, diaspora kavramına çok az yer verildiği görülmektedir (Safran, 1999, s. 364). Hâlbuki diaspora kelimesi, bu tartışmalar bağlamında önemli bir yere sahiptir. *Tarihin ve*

*talihin öznesi olan insanlık macerasını anlatan maceraperest bir kelime* (Marienstras, 1999, s. 363) şeklinde betimlenen diaspora kavramının günümüzdeki anlamını kavrayabilmek için, tarihte geriye doğru gitmek gerekir.

Aslında kadim bir kelime olan diaspora, küreselleşmenin etkisiyle -coğrafya, kimlik ve aidiyet gibi kavramlarla ilişkisini alt üst eden- yeni bir anlama sahip olmaya başlamıştır (Braziel ve Mannur, 2007, s. 1). Dufoix, bu durumu "... sonuçta "diaspora" bir kelimedir. Bütün kelimeler gibi gerçeğin ancak bir kısmını tanımlamaya yarar ve her kullanıldığında aynı kısmı göstermez. ... Her bir özel durumdan, "diaspora" kelimesinin kullanımından ve farklı dillerdeki "denk"lerinden bağımsız, tekil bir "diaspora" olgusu yoktur" cümleleriyle açıklamaktadır. Etimolojik olarak Yunanca *dia* ve *sperien* kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan *diaspeiro* fiilinin kullanımına, M.Ö. 5. yüzyılda Sofokles, Herodotos ve Tukidides'te rastlanmaktadır (Dufoix, 2011, s. 17). Yunanca *diaspeiro/diasperien* kelimesinden türeyen diaspora kavramı ise *Septuagint*'de<sup>5</sup> anavatanları dışında sürgünde yaşayan Yahudileri tanımlamak için ve İskenderiye'de yaşayan Helenik Yahudi topluluklarını kastederek kullanılmıştır (Braziel ve Mannur, 2007, s. 1).

Genel olarak Filistin dışında yaşayan Yahudiler için kullanılır hâle gelen diaspora kelimesinin, Yunanlar tarafından Küçük Asya ve Akdeniz'in arkaik dönemde (M.Ö. 800-600) kolonizasyonunu ifade etmek için kullanıldığı da belirtilmektedir (Cohen, 1999, s. 266).

Kavramın Yahudilerle ilişkili kullanımında, Yahudi nüfusun bağımsız veya yoğun olduğu politik bir merkezin varlığı kabul edilmektedir. 1948 yılında İsrail devleti kurulana dek, bu merkez *Eretz Israel*<sup>6</sup> olarak da adlandırılmıştır. Marienstras (1999, s. 358), bazı yazarların diaspora kavramını sadece *Eretz Israel*'i terk eden topluluklar için kullandığını belirtmektedir. *Eretz Israel* ile anlam bulan politik bir merkez tasviri kavramsal tercih açısından önemlidir. Nitekim bu tercih diaspora kavramını, İbranice sürgün anlamına gelen *Galut* kelimesinden ayıran en temel unsurdur. Diaspora Yahudi nüfusun yoğun olduğu politik bir merkezi vurgularken, *Galut*<sup>7</sup> böyle bir merkezin bulunmadığı

<sup>5</sup> Septuagint, Kitab-ı Mukaddes'in, İskenderiyeli 70 Yahudi âlim tarafından İbraniceden Yunancaya tercümesidir. "Yetmişler İncili" olarak bilinen bu metinde, diaspora kelimesi on iki kez geçmektedir (Dufoix, 2011, s. 17).

<sup>6</sup> Eretz Israel, Tekvin kitabına göre Tanrının İsraililere vadettiği toprakları ifade etmektedir. Bk. (Lichtman, 2006, s. 13).

<sup>7</sup> Diaspora ve *Galut* kelimeleri arasındaki bu teorik ayırım, zamanla diaspora kavramı lehine kaybolur. Günümüzde ise *Galut zihniyeti* gibi kavramlar, Yahudi milliyetçileri tarafından -ve küçümseyici bir bakış açısıyla- İsrail'i desteklemeyen, hatta İsrail'in kurulmasına karşı çıkan diaspora Yahudileri için kullanılmaktadır. Murray J. Kohn'un

dönemlerdeki topluluklar için kullanılır; başka bir otoritenin egemenliğine geçmiş anavatani ve anavatandan zorunlu göçü içerir (Marienstras, 1999, s. 358).

Kavramın Yahudilerle ilişkisini coğrafi bağ üzerinden kuran bu yaklaşıma, önemli itirazlar da bulunmaktadır. Grup kimliğinin geleneksel olarak soybilimsel (*genealogical*) köken ve coğrafi köken olmak üzere iki yolla inşa edilebileceğini belirten Boyarin ve Boyarin, Yahudi kimliğini coğrafi bağ yerine, nesiller arasındaki bağ üzerinden tanımlamanın daha doğru olacağını belirtmekte; diasporanın, savaş veya yıkımın zorunlu sonucu olmadığını, Yahudilerin büyük bir çoğunluğunun Yahuda'nın elden çıkışından yüzlerce yıl önce bile gönüllü olarak dışarıda yaşadıklarını hatırlatmaktadırlar (Boyarin ve Boyarin, 2007, ss. 85-118). Gerek coğrafi bağ gerekse Yahudi nesiller arasındaki ilişki bağlamında, "ortak bilinç" büyük önem arz etmektedir. Sürgün ve sürgün bilinci arasındaki yakın ilişkinin, Yahudi tarihinin münhasır özelliği olduğu; yüzlerce yıllık göçlere rağmen Yahudi ulusal bilincini canlı tuttuğu belirtilmektedir (Marienstras, 1999, s. 358). Sürgün kavramı, sadece bir kavram olarak değil, tarihsel bir olgu olarak da Yahudiler için önem taşımaktadır. M.Ö. 586'da gerçekleşen Babil Sürgünü, Tesniye'de (Tevrat)<sup>8</sup> *Rab seni düşmanlarının önünde kırdıracak... ve dünyanın bütün ülkelerinde serseri olacaksın* (Belge, 2011, s. 1) şeklinde anlatılmaktadır.

Günümüzde ise (2010 yılı verilerine göre), 13.428.300 olan Yahudi nüfusunun 5.703.700'ü İsrail'de, 7.724.600'ü (yarısından fazlası) İsrail dışında yaşamaktadır (Pergola, 2010, ss. 5-6). Anavatanda bir devletin olmadığı 2534 yıllık bir dönemin ardından, bağımsız bir devletin (İsrail) kurulduğu 1948 yılı sonrası dönemde de diaspora Yahudiler için büyük ve önemli bir denge unsurudur.

Daha çok Yahudiler için kullanılan diaspora kavramı, tarihsel süreç içerisinde ana yurdundan ayrılan diğer bazı topluluklar için de kullanılır olmuştur. Bu toplulukların başında da Afrikalılar ve Ermeniler gelmektedir.

Afrika dışında yaşayan Afrikalılar için "diaspora" kavramının kullanılmasından önce de Afrikalılar ve Yahudiler arasında düşünsel bir ilişki, sosyolojik paralellikler kurulmuştur. 19. yüzyılda Pan-Afrikacılık davasının öncülerinden W.E.B. Du Bois ve Edward Wilmot Blyden gibi düşünürler, bu paralelliği kuran isimlere örnek gösterilebilir (Dufoux, 2011, s. 21). Blyden (1832-1912), ana yurda geri dönüş fikri bağlamında siyonizmi harikulade bir hareket olarak

---

*Is the Holocaust Vanishing?* isimli kitabındaki bölümlerden birinin adı "There is No Room for a Galut Mentality"dir (Kohn, 2005, ss. 157-160).

<sup>8</sup> Tesniye, Kitab-ı Mukaddes'in ilk bölümü olan Eski Ahit'in ilk beş kitabı olan Tevrat'ın beşinci kitabıdır (Ayдын, 2005, s. 753).



görmekte ve Afrika ırkının tarihinin (kölelik, zulüm, sürgün, eziyet) Yahudi tarihi ile yakın benzerlik içinde olduğunu belirtmektedir (Brackman, 2010, s. 2). Yahudiler ve Siyahlar arasında kurulan bu benzerliğe rağmen, “diaspora” kelimesi 1965 yılına kadar Afrikalılar için kullanılmamıştır. “Siyah diaspora”, ilk olarak Abiola Irele tarafından Ekim 1965’te yayımlanan *Negritude or Black Cultural Nationalism* başlıklı makalede (1965) kullanılmıştır. “Afrika diasporası” ise George Shepperson tarafından *The African Abroad or the African Diaspora* başlıklı tebliğde (1966)<sup>9</sup> kullanılmıştır. Dufoix (2011, s. 22), bu terimlerin 1950’lerden itibaren entelektüel çevrelerde dolaşımında olan terimler olduğunu belirtmektedir. Paul Gilroy’un 1993 yılında yayımladığı ve Afrika diasporasını, Afrika tarihi ve kültürü bağlamında ele alan *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* isimli kitabı (1993) diaspora çalışmalarına yapılan en önemli ve güncel katkılardan biridir.

Yurt dışındaki varlıklarını tarif etmek için kökleri dünyanın dört bir yanına uzanan ceviz ağacı<sup>10</sup> sembolünü kullanan Ermeniler, gerçekten de bu metafora uygun bir şekilde dünyanın dört bir yanında yaşamaktadırlar. Tarihçiler tarafından kökenleri M.Ö. 5. yüzyıla kadar götürülen Ermeni toplumu, diaspora kelimesi bağlamında Yahudilere en çok benzeyen topluluktur (Safran, 1999, s. 365). Tarih boyunca Ermenistan, ticaret yolu üzerinde olması, stratejik konumu ve doğal kaynakları nedeniyle Pers, Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı ve Rus imparatorlukları tarafından kontrol edilmiştir. Egemenliğin bu farklı idari birimler arasında geçişi ise genellikle savaşlar yoluyla olmuş ve bu savaşlar Ermenilerin göç etmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca Ermenistan’ın coğrafi konumu da Ermenilerin ticari amaçlarla diğer bölgelere gönüllü olarak göç etmesini sağlamıştır (Sheffer, 2003, s. 59). Sheffer, M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren Bulgaristan, Anadolu ve Balkanlarda Ermeni kolonilerinin olduğunu belirtmektedir (2003, s. 59). M.S. 7. yüzyılda ise Ermeniler (bazıları sürgün, bazıları gönüllü olarak) Bizans İmparatorluğu’na göç etmiş, burada başarılı bir ticaret toplumu kurmuş ve yönetimde üst düzey görevlere gelmişlerdir. Bu alanlar (ticaret ve yönetim) daha sonraları da Ermeni diasporasının tercih ettiği başlıca meslek kolları olmuştur. 10. yüzyıldan itibaren Venedik, Marsilya, Paris, Bruges, Londra gibi birçok batı Avrupa şehrinde de Ermeni toplumları oluşmuştur. Ancak ilk büyük çaplı göç dalgası, 11. yüzyılda Bagratid hanedanının çökmesinin ardından gerçekleşmiş ve Kırım, Macaristan, Polonya ve Moldova’da da Ermeni toplumları oluşmaya başlamıştır. 13. yüzyılda

<sup>9</sup> Shepperson bu metni ilk olarak Eylül 1965’te Darüselam’da yapılan Uluslararası Afrika Tarihi Kongresi’nde tebliğ olarak sunmuştur. Aktaran (Dufoix, 2011, s. 22).

<sup>10</sup> Sylva Gaboudikian tarafından yazılan “Ceviz Ağacı” (The Walnut Tree) isimli şiir üzerinden, Ermeni diasporasına ilişkin güncel bir inceleme için bk. (Pattie, 2005, s. 52).

Filistin, Mısır, Irak, Hindistan, Tibet ve Çin’de de Ermeni toplumları görülmektedir. İkinci büyük göç dalgası ise -Ermenistan Cumhuriyeti’nin 1991 yılında kurulmasına kadarki son Ermeni devleti olan- Kilikya Krallığı’nın 14. yüzyılda çökmesinin ardından başlamış; Ermeniler Romanya ve Litvanya’ya, 17. yüzyılda ise İran ve Filipinler’e yerleşmişlerdir (Sheffer, 2003, s. 59).

Dufoix ise 1915 olaylarının ardından, Ermeniler’in yarısına yakın bir kısmının Rusya’ya diğer yarısının ise Mısır, İran, Arjantin, Fransa, (Lübnan, Suriye) ve ABD gibi Ermeni toplumlarının daha önceden bulunduğu ülkelere gittiklerini belirtmektedir. Fransız tarihçi Ter-Minassian, 1915 olaylarını “kurucu-olay” olarak adlandırıp “bir felaket belleği”nin temeli olduğunu ve “Büyük Diaspora” olgusunun başlangıcına damga vurduğunu belirtmektedir (Ter-Minassian, 1989, aktaran Dufoix, 2011, ss. 56-57).

Binlerce yıldır süren bu dağılımlılıklarına rağmen Ermeniler, 19. yüzyıla kadar “diaspora” kavramıyla tanımlanmazlar. Bu dönemde Almanya’da, İngiltere’de ve ABD’de sıkça kullanılmaya başlanan diaspora kelimesi, dinleri etrafında birleşmiş Ermeniler gibi halklara da gönderme yapmaktadır (Dufoix, 2011, s. 26). 1931’de Simon Dubnov<sup>11</sup>, *Encyclopedia of the Social Science*’ın diaspora maddesinde Ermenileri örnek olarak gösterir:

Diaspora, kendi devletinden ya da yurdundan ayrılmış ve başka uluslar arasında dağılmış, ancak kendi ulusal kültürünü koruyan bir ulus ya da ulusun bir parçası için kullanılan, Yunanca bir terimdir. ... Diasporanın tipik bir örneği, yüzyıllardır kendi ulusal küçük yurtlarının dışında gönüllü olarak yaşayan Ermenilerdir... (Dufoix, 2011, s. 27).

Diaspora kavramını Yahudiler için kullanılan özel bir isim olmaktan çıkarak benzeri tarihsel tecrübeleri yaşamış diğer topluluklar için de kullanılabilmesinin önünü açan bu tanım, kavramın gelişimine de katkı sağlamıştır. Nitekim “Dubnov’un metni, “diaspora” teriminin yayılmasında önemli bir rol oynar; genel olarak sekülerleşmesini, özel olarak da Yahudi halkının tarihsel deneyiminden yavaş yavaş kopmasını sağlar” (Dufoix, 2011, s. 27). Bazı akademisyenler, Dubnov’un yaklaşımını, diaspora kelimesini sınırlı (sadece Yahudiler için) kullanma çağrısı olarak okurken, bazıları da bu yaklaşımı kavramsal bir açılım olarak görürler. Robert Park, 1939’da Dubnov’un yaklaşımını daha da genişleterek diaspora kelimesini Asyalılar için de kullanır (Park, 1939, aktaran Dufoix, 2011, s. 28). Zamanla Park’ın kullanımı Dubnov’un yaklaşımının da önüne geçer; hatta kimi zaman bu tanımın kaynağı olarak Park’a atıf yapılır (Harris ve Charles, 1958, aktaran Dufoix, 2011, s. 28).

<sup>11</sup> Simon Dubnov’un çalışmalarıyla ilgili bir değerlendirme için bk. (Rabinovitch, 2005, ss. 267-288).

Diaspora kavramındaki bu genişleme, 1960'larda etkisini iyice gösterir, gazete ve sözlükler de bu geniş yaklaşımdan etkilenir. 1961'de *Webster*, kavramı *ortak ulusal kökene ya da inanç ortaklığına sahip insanların dağılması ve bir ülkenin başka ülkelere dağılmış halkı* olarak tanımlar (Dufoix, 2011, s. 28). Le Monde 1968'de "Çek diasporası" terimini kullanır (Dufoix, 2011, s. 28). Pierre Gilbert, *Dictionnaire des mots contemporains*'de tanımın *Yahudilerin yanı sıra başka halkları da kapsayacak şekilde genişletilmesini* benimser (Gilbert, 1980, aktaran Dufoix, 2011, s. 28). *Encyclopedia of the Social Science*'dan 1968'te çıkarılan *diaspora* maddesi ise 2001 yılında Robin Cohen'in metniyle yeniden yer alır (Cohen, 2001, ss. 3642-3645).

Sonuç olarak, diaspora kavramına ilişkin gelişmeler iki önemli noktadan devam etmiştir. İlk olarak, kavramın ortaya çıkışı ve ilk anlamı, doğrudan ve sadece Yahudilerle ilişkilendirilmiş; neredeyse bir özel isim gibi kullanılmıştır. Ancak, tarihsel süreçte göç, sürgün gibi benzeri deneyimleri yaşayan diğer halklar da özellikle 19. yüzyıldan sonra diaspora olarak değerlendirilmeye ve dolayısıyla kavramın tanımı genişlemeye başlamıştır. Afrikalılar ve Ermeniler bu kavramsal açılımın başat aktörleri olarak görülse de Yunanlar, Hintliler, Çinliler, Kürtler, Filistinliler ve daha birçok topluluk, diaspora tanımının bağlamına dâhil olabilmektedir. İkinci olarak, diaspora kavramı Avrupa dillerinde neredeyse 20. yüzyılın ortalarına kadar yalnızca ilahiyat veya din incelemeleri alanlarının konusu olmuştur (Dufoix, 2011, s. 26).

Diaspora kelimesinin ortaya çıkışı, gelişimi ve dönüşümüne ilişkin bu tarihsel alt yapı, kavramın güncel bağlamı ve anlamına yönelik araştırmamıza temel olacaktır.

### **Kavramsal Çağrışımlar**

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan diaspora kavramı, tarihsel yolculuğuna içerik ve anlam değiştirerek devam etmektedir. "Bu çok amaçlı kelime artık yazılı basın gazetecilerinin, radyo ve televizyonun gündelik dilinin; ulusal ya da dinî cemaat temsilcilerinin yanı sıra eski göçmenlerin soyundan gelenlerle bağlarını korumaya özen gösteren devlet yetkililerinin söz dağarcığının; keza, göç sorunuyla ilgili araştırmacıların kavramsal cephaneliğinin bir parçası" (Dufoix, 2011, s. 13) hâline gelmektedir. Bu süreç, kavramın anlamını ve çağrışımlarını da etkilemiştir.

#### **a. Pejoratif Anlam**

Diaspora kelimesi, başka bir ülkede azınlık olma, yabancı olarak görülme, gettolarda yaşama, anavatanında sürgün edilme, yersiz yurtsuzluk gibi olumsuz çağrışımlar içermektedir. Kelimenin ortaya çıkışından itibaren geçirdiği süreç, pejoratif çağrışımları da içinde barındırmıştır. Bu çağrışımların temelinde, azınlık (öteki) olmanın önemli bir etkisi vardır.

Cohen, 1996 yılında yazdığı makalesinde, son birkaç yıl öncesine kadar, diaspora tanımlarının birçoğunun, diasporaların katastrofik kökenlerini ve olumsuz deneyimlerini vurguladığını belirterek kelimenin kökeninde yer alan zorla dağılmanın ve diğer topraklara saçılmanın, dinî metinlerde eski ve doğru yolu terk eden insanlar için bir ceza olarak görüldüğünü açıklar (1999, s. 266).

Kavrama ilişkin bu pejoratif çağrışım, diaspora topluluklarına dışarıdan yüklenen anlamla da ilişkilidir. Diasporalar, özellikle Batı'da ev sahibi devlet ve ev sahibi toplum tarafından ulus-devlete ve liberal demokratik düzene karşı bir tehdit olarak görülebilmektedir (Cohen, 1997, ss. 192-193). Diasporaların, çoğu zaman bir vatan elde edebilmek için gösterdikleri pervasız çabalar, şiddet ve hatta terörizm boyutuna ulaşabilmektedir. Cohen, Associated Press'in 30 Temmuz 1995 tarihinde rapor ettiği üç olayı<sup>12</sup> diaspora kelimesinin olumsuz çağrışımlarına örnek olarak göstermektedir (1997, s. 193). Woollacott ise, diasporaların, yaşadıkları topluma katkıları olmakla birlikte, kendi azınlık toplumları içerisinde -ev sahibi devlete veya ev sahibi topluma saldırmak isteyen teröristleri saklamak/korumak gibi- birtakım hastalıklı davranışlara da neden olabildiklerini belirtmektedir (1995, aktaran Cohen, 1997, ss. 193-194).

Görüldüğü üzere, diaspora kelimesi hem tarihsel deneyimler hem de diaspora toplumlarının ev sahibi devletlerdeki davranışları nedeniyle olumsuz çağrışımlar da taşıyan bir kavramdır. Buna rağmen, bu kelime son yıllarda sıklıkla kullanılmaktadır. "En azından Batı dünyasında, bir diasporaya ait olma fikri, utanç verici bir durum olmaktan çıkmıştır. Hatta bunun aksine, birçokları şimdilerde bu fikri, taleplerini öne sürmek ve kimlik politikaları için bir olanak olarak görmektedir" (Ohliger ve Münz, 2003, s. 3).

Sonuç olarak, diaspora teriminin bugünkü hâliyle, sefalet, zulüm ve cezalandırma gibi olumsuzluklarla yüklü pejoratif çağrışımdan kurtulduğunu söylemek mümkündür (Dufoix, 2011, s. 103). Zaten diaspora kelimesinin yararlı bir terim olabilmesi için, tarafsız bir kullanımın esas alınması gereklidir (Schnapper, 1999, ss. 225-254). Bir topluluğun diaspora olarak adlandırılması, o topluluğu ne küçültmeli ne de yüceltmelidir.

---

<sup>12</sup> i) Frankfurt'ta PKK aktivistleri, 5 gece üst üste Türk iş yerlerine yönelik bombalı saldırı gerçekleştirmiştir. ii) Paris'te, St. Michel'deki metro istasyonuna düzenlenen bombalı saldırıdan dolayı Cezayirli İslamcı militanlardan şüpheleniliyor. iii) New York'ta, Filistinli Hamas militanları, son 14 yıldır ABD'de kaçak olarak yaşayan Musa Ebu Marzuk'un serbest bırakılmasını istiyor.

### b. Eril – Dişil Anlamlar<sup>13</sup>

Diaspora kavramının çağrışımları bağlamında, kavramın eril (masculine) ve dişil (feminine) olarak da yorumlanabildiği görülmektedir.

Kelimenin ataerkil bağlarının çok güçlü olduğunu vurgulayan Helmreich (1992, s. 245), -Paul Gilroy'un diaspora konseptini eleştirdiği makalesinde- kelimenin etimolojik kökeninde tohumların saçılması/dağılması vurgusunun yer aldığını, Yahudi-Hristiyan (ve İslam) kozmolojisinde tohumun metaforik olarak erkek spermını çağrıştırdığını; zaten “diaspora” kelimesinin de etimolojik olarak “sperm” kelimesiyle aynı kökten geldiğini belirtmektedir. Dolayısıyla geleneksel anlamda diaspora, erkekler üzerinden devam eden bir akrabalık sistemine atıfta bulunur ve ataerkil bakış açısıyla babalık üzerinden meşruiyet kurar. Gilroy ise kavramsal anlamda erkek egemen bir yargıya varmanın aşırı bir yargı olduğunu belirtmektedir (1999, s. 296).

Oran ise Yahudilerde soyun kadın üzerinden devam ettiğini belirterek kavramın eril anlamının sonradan ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmektedir<sup>14</sup>. Toprağa saçılan tohumların meyve vermesi (veya anavatan dışında bir toprağa dağılan insanların diasporaya dönüşmesi) bağlamında, diasporanın ana rahmi ile özdeşleştirilmesi ve diasporanın tohum değil, rahim olarak yorumlanması, diaspora kavramına dişil bir çağrışım yüklemektedir.

İnsanlar ve mekânlar arasında doğa üzerinden bir ilişki kurulmasını teklif eden Malkki (1992, ss. 28-31) ise, diasporayı toprağa kök salan aile ağacı şeklinde bir ağaçsıl (arboreal) metaforla yorumlar. Cohen (1997, s. 177), bu yaklaşımı daha tarafsız ve hatta dişil bulmakta; diaspora kavramı üzerindeki bu cinsiyet merkezli ayırım ve tartışmaların sınırlandırılması gerektiğini söylemektedir.

Bu çalışmada da kavramın tarihsel kökenlerinde eril ve dişil bir vurgu olduğu kabul edilmekte, ancak kavramın içinden geçtiği dönüşüm sürecinin bir sonucu olarak bu vurgunun kaybolmakta olduğu öngörülmektedir.

### c. Uzamsal Anlam

Diaspora kelimesinin uzamsal<sup>15</sup> (space, spatial) altyapısı, kavramın günümüzdeki bağlamını tartışabilmek için önemli bir noktadır. Diaspora nerede

<sup>13</sup> İngilizcede, cinsiyet belirtmeyen “the” kelimesi ile kullanılan diaspora kelimesi, Almandada “die” (dişil) ve Fransızcadada “la” (dişil) artikelleri almaktadır. Türkçede kelimelerin cinsiyeti olmamasının da etkisiyle, Türkiye’de ve Türkçede diaspora kelimesinin eril veya dişil bir çağrışım yaptığını söylemek mümkün değildir

<sup>14</sup> Başkın Oran’la 10.09.2012 tarihinde yapılan mülakat.

<sup>15</sup> Uzam kelimesi, Genel Türkçe Sözlük’te “1) algılanan nesnenin temel niteliği, 2) bir nesnenin uzayda kapladığı yer, vüsat” olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, 07.07.2012.

başlar? Diaspora nerede biter? Diaspora bir insan topluluğu mudur? Yoksa diaspora bir yer midir? Diaspora yaşayan mıdır, yaşanan mı? Kavrama ilişkin belirsizliği daha da arttıran bu sorular ve diaspora kelimesinin sınırlarının belirsizliği, uzamsal (yani diaspora algısının temel niteliğine ilişkin) tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Cohen, diaspora kelimesini bir halata benzeterek bu halatı oluşturan iplerin yeniden örülmesini tavsiye eder (1997, s. 187).

Diaspora kelimesinin temel niteliklerindeki bu belirsizlik, kavramın aynı cümle içinde bile farklı anlamlarda kullanılabilmesine neden olmaktadır. Kavramın en belirgin anlamları ve örnekleri şöyle sıralanabilir (Dufoix, 2011, ss. 58-59):

1. Diasporayı oluşturan kişilerin sayısal toplamı: Çin diasporası 20 milyon kişidir.
2. Örgütlü bir topluluk: Hint diasporasının temsilcileri.
3. Bir ülkede/şehirden bulunan etnik bir nüfus: Fransa'daki Çin diasporası, Los Angeles'teki İran diasporası.
4. Özel bir göç mantığı: Ticaret diasporaları.
5. Hem tarihsel hem ahlaki hem bireysel hem de kolektif bir durum: diaspora halkı olmak, diasporada yaşamak.
6. Kökensele bir yurttan uzaklığı zımnen içeren coğrafi bir dağılım: diasporadaki Ermeniler.
7. Daha geniş bir diasporanın alt bileşeni: Yahudi diasporası içinde Aşkenaz diasporaları.

Dufoix'nın yukarıda sıralanan yaklaşımına ek olarak Radhakrishnan, *Hindistan diasporasının yetenekli çocukları* (2007, s. 122) cümlesinde görüldüğü üzere, diaspora kavramına büyük ve geniş bir aile anlamını da eklemektedir.

Sheffer, etnik diaspora olgusunun çağdaş bir olgu olup olmadığı sorusuna cevap ararken "uzamsal etkenler"i (spatial factor) göz önüne alır (2003, ss. 14-15). Antik Çağ'da ve Orta Çağ boyunca ortaya çıkan ve varlıklarını hâlen koruyan Yahudi, Ermeni, Yunan, Çinli, Roman diasporalarının doğalarının ve davranışlarının, uzamsal bir yaklaşımla değerlendirilmesi anlamlı olacaktır. Böylece, coğrafi ve bölgesel etkilerle belirlenen, çeşitli düzeydeki (kentsel, devlet-içi, ulus-aşırı ve küresel) uzamlarda, diasporaların oluşumu ve gelişimi hakkındaki başat etkiler ortaya konabilecektir.

Bu çalışmada ise diaspora kavramının uzamsal bir yaklaşımla incelenmesinin, kavramın günümüzdeki anlamı ve dönüşümünü anlamamıza çok büyük bir yararı olacağı savunulmaktadır. Yani kavramın, tarihsel kökleri ve ortaya çıkış nedenleri, ön şart olmaktan ve kavramın dönüşümünü engellemekten çıkarak bugünkü anlamı, yeniden kurgulanabilmelidir. Başka bir anlatımla, diaspora

kelimesinin bugün kavramsal anlamda doldurmaya çalıştığı boşluk, geçmişten çok daha farklıdır.

#### ç. Etno-Ulusal Anlam

Sheffer tarafından *Diaspora Politics, at home abroad* (2003) kitabında ortaya atılan “etno-ulusal” (ethno-national) diaspora kavramı iki temel argümana dayanmaktadır.

İlk olarak, Sheffer diaspora kavramına ilişkin tartışmayı belirli bir sosyal ve politik oluşumla sınırlandırmayı amaçlamaktadır (2003, s. 10). Böyle bir sınırlandırmaya ihtiyaç duyulmasının temel nedenlerinden biri, diaspora kelimesinin kavramsal yolculuğuna devam eden bir kelime olmasıdır. Bu kullanım sayesinde, etno-ulusal diasporalarla, benzer diğer gruplar arasında mümkün olduğunca açık bir ayırım yapılması amaçlanmaktadır. Nitekim birçok gazeteci, antropolog, sosyolog ve siyaset bilimci, diaspora kelimesini teritoryal olmayan kimlikler (deterritorialized identities) için kullanmaktadır. Bu tür yapıların sahip oldukları melez kimlikler, yönelimler ve sadakat noktaları, ana yurt olarak tanımlanabilecek herhangi bir bölgeyle ilişkili değildir. Diaspora kavramının günümüzdeki anlamına ilişkin bu tartışmalara ek olarak Sheffer diaspora dışındaki dört diğer ulus-aşırı yapının da, diaspora olarak adlandırıldığını belirtmekte ve bu durumu eleştirmektedir: (i). Küresel dinler (Müslüman diaspora), (ii). Politik-ideolojik gruplar (pan-Arap gruplar, bazı sosyal demokrat partiler), (iii). Ulus-aşırı dilsel topluluklar (Frankofon diaspora ve İspanyolca konuşanlar), (iv). Küresel gençlik kültürü (global youth culture) (2003, ss. 65-73).

Sheffer, çalışmasında üyelerinin kendilerini (ortak kimliği, özellikleri ve benzerlikleri olan) bir ulusun mensubu olarak gören gruplar üzerinde odaklandığını belirterek bu durumun etno-ulusal sıfatını kullanmasının ikinci nedeni olduğunu ifade etmektedir (2003, s. 11).

Bir anavatan tasavvuru olmayan gruplar için diaspora kavramının kullanılmasını uygun görmeyen bu yaklaşım, aslında kavramın gelişimine de uygun görünmektedir. Bu çalışmanın yazarı da diaspora kavramının etnik gruplar için kullanılan bir kavrama doğru dönüştüğünü kabul etmektedir. Dolayısıyla, diaspora kelimesine “etno-ulusal” ön eki eklemeye gerek yoktur; diaspora zaten bu (etno-ulusal) anlamı içeren bir yapıya doğru dönüşmektedir. Bu noktadan hareketle, diaspora kavramının etno-ulusal bağlam dışında kullanılması (“Müslüman diaspora”, “komünist diaspora” gibi kullanımlarla dinsel veya ideolojik grupların diaspora bağlamında tasvir edilmesi) doğru olmayacaktır.

### **Diasporanın Özellikleri: Her Etnik Grup Diaspora mıdır?**

Bu çalışmada, açık bir şekilde “hayır” cevabı verilen yukarıdaki soruya ilişkin tartışmalar, yazarların çoğu zaman birbirine benzeyen, ancak bazı noktalarda ayrışan yaklaşımları üzerinde incelenebilir.

Diaspora çalışmaları konusunda en yetkin isimlerden biri olduğu kabul edilen ve en çok atıf yapılan yazarlar arasında yer alan William Safran, kavramın içeriğinden çok niteliği üzerinde durmaktadır. Safran, “Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return” başlıklı makalesinde, diasporanın “ne olduğu” değil, “nasıl olduğu”nu tartışarak bir diaspora grubunun altı temel özelliğini şöyle sıralamaktadır (1999, ss. 364-365):

1. Kendileri veya ataları, belirli bir merkezden, iki veya daha fazla (çevre veya yabancı) bölgeye dağılmışlardır.
2. Anavatana ilişkin (fiziki konumu, tarihi ve başarılarını da kapsayan) ortak bir hafıza, vizyon veya mitosu korurlar.
3. Misafir oldukları toplum tarafından tam olarak kabul görmediklerine ve muhtemelen de asla kabul görmeyeceklerine inanırlar ve bu yüzden kendilerini kısmen yabancı ve izole edilmiş hissederler.
4. Tarihsel anavatanlarını, kendilerinin gerçek, ideal evi olarak kabul ederler; şartlar uygun olduğunda kendileri veya sonraki nesiller, anavatana geri dönecektir/dönmelidir.
5. Hep birlikte, anavatanın korunması veya yeniden yapılandırılması ve anavatanın güvenliği ve refahı için çalışmaları gerektiğine inanırlar.
6. Anavatanla bağlarını korumaya devam ederler ve etnik bilinçleri ve dayanışmaları, önemli ölçüde bu ilişki üzerinden tanımlanırlar.

Safran, bu özelliklerin hemen ardından, bu tanım bağlamında *hiçbiri Yahudi diasporasının “ideal tip”ini tam olarak karşılamasa da günümüzde Ermeni, Mağribi (K.Afrika), Türk, Filistin, Küba, Yunan ve belki Çin diasporalarından* (1999, ss. 364-365) bahsedilebileceğini belirtmektedir.

Safran’ın belirttiği bu özellikler, 20. yy. başlarındaki Yahudi diasporasının durumuyla örtüşmektedir. Ancak, günümüzde kendini diaspora olarak adlandıran birçok grubun (Çin, Meksika, Afrika diasporaları) ve hatta Yahudi diasporasının dahi bu özelliklerin bir kısmını (anavatana geri dönme düşüncesi, ev sahibi toplum tarafından kabul edilmedikleri inancı gibi) taşımadığı görülmektedir. Sideri, Safran’ı travma, sürgün ve nostalji üzerinden tanımlama yapmakla eleştirmekte ve diaspora kavramını tanımlamaya çalışmanın, bizi, diasporanın bir kuramsal çerçeve olarak ortaya çıktığı tarihsel bağlamı sınamaya zorladığını; bunun ise tarihsel deneyimlerin, eğilimlerin ve gündemlerin çokluğu/farklılığı nedeniyle imkânsız bir uğraş olduğunu ifade etmektedir (2008, ss. 32-47).



Diaspora çalışmalarının en önemli eserlerinden biri olan 1997 tarihli<sup>16</sup> “Global Diasporas: An Introduction” kitabının yazarı Robin Cohen de (1997, s. 4), Safran’ın diaspora algısının ve özellikle anavatan (homeland) vurgusunun, Yahudi diasporasının gelenek ve deneyimlerinden fazlasıyla etkilendiğini belirtmektedir. Cohen, hem Yahudi diasporasının genel özelliklerini ve hem de gittikçe daha geniş bir anlamda kullanılan diaspora teriminin gelişimini kapsayacak bir kavramsal çerçeve çizilmesi gerektiğini vurgulamakta ve dokuz özellik sıralamaktadır (1997, s. 5):

1. Ana yurttan genellikle travmatik bir şekilde ayrılma,
2. (ya da) Ana yurttan iş aramak, ticaret veya kolonyal amaçlar gibi nedenlerle ayrılma,
3. Kolektif bir hafıza ve ana yurda ilişkin mitos,
4. Varsayılan ana yurdun idealize edilmesi,
5. Geri dönüş hareketleri,
6. Uzun zamandan beri devam ettirilen güçlü bir etnik grup bilinci,
7. Ev sahibi toplumlarla sorunlu bir ilişki,
8. Diğer ülkelerdeki soydaşlarla birlikte dayanışma duygusu,
9. Hoşgörülü ev sahibi devletlerde, daha iyi bir yaşam kurma ihtimali (1997, ss. 180-187).

Cohen’in belirttiği bu özellikler içerisinde, özellikle ikisi, diaspora toplumlarını günümüz koşullarında tahlil edebilmek için, son derece önemli ölçütlerdir. Diaspora kavramını, “ana yurttan travmatik bir şekilde ayrılma” şartına bağlayan yaklaşım yerine, diaspora toplumlarının “ana yurttan iş aramak, ticaret veya kolonyal amaçlar gibi nedenlerle ayrılma” neticesinde de oluşabileceğini kabul etmek, 21. yüzyılın toplumsal, siyasal, küresel ve ekonomik gerçekleriyle örtüşmektedir. Cohen’in ikinci değerli katkısı da “diğer ülkelerdeki soydaşlarla birlikte dayanışma duygusu”nu vurgulamış olmasıdır. Ulaşım, haberleşme gibi alanlarda meydana gelen gelişmelerin de etkisiyle, diasporaların sadece anavatanla değil; diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla da iş birliği ve dayanışma içerisinde olması, diasporaların küresel aktörler olabilmeleri için de önemlidir.

<sup>16</sup> Cohen, 1997’de yazdığı ve 2008 yılında güncellediği kitabının ön sözünde, on yıl içerisinde kitabını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmasının 5 nedeni olduğunu belirtmektedir: 1) 1997’den sonra kavramsal çerçeveye ilişkin önemli tartışmaların olması, 2) sosyal bilimlerde diaspora çalışmalarının şaşırtıcı bir biçimde artması, 3) 11 Eylül olaylarının ardından, diaspora tartışmalarının güvenlik konusuyla birlikte değerlendirilmeye başlaması, 4) diaspora topluluklarının, ana yurtlarıyla (ekonomik ve sosyal boyutlarda) ilişki kurmaları, 5) Yakın veya benzer anlamlarda kullanılan farklı kavramların, karışıklığa neden olması.

Cohen yukarıda bahsedilen özelliklere ek olarak, Clifford'a atıfla (1994, ss. 302-338) diasporaların asla “sadece milliyetçi” olamayacaklarını da belirtmektedir (1997, s. 135). Diasporalar, kendi ulusal kimlikleri ile yaşadıkları ülkenin ulusal kimliği arasındadır. Her ne kadar bazı diasporaların bünyelerinde kendi ulus-devletlerini kurmak isteyen milliyetçi gruplar yer alsa da ulusal bilince ilişkin özlem, ordusu, polisi, bayrağı olan BM üyesi bir devlet kurma ideali boyutunda değildir. Diasporalar, ulus-devlet ile “seyahat eden kültürler” (travelling cultures) arasında bir yerdedir; fiziki bağlamda bir ulus-devlette yaşarlar ancak duygusal olarak ulus-devlete ilişkin zaman ve mekânın ötesindedirler (Cohen, 1997, ss. 135-136).

Rogers Brubaker, 2005 yılında yazdığı “The ‘diaspora’ diaspora” başlıklı makalesinde ise 3 ölçüt belirlemektedir (2005, ss. 1-19): (i) Dağılma, (ii) Ana yurda yönelim, (iii) Psikolojik sınırların korunması. Brubaker’ın yaklaşımının, diğer eserlere kıyasla daha yüzeysel ve bazı noktalarının açıklanmaya muhtaç olduğu görülmektedir.

Sheffer ise, etno-ulusal diasporaları şöyle tanımlamaktadır (2003, ss. 9-10):

- (i). Zorunlu veya gönüllü göç sonucu oluşmuştur.
- (ii). Üyeleri, aynı etno-ulusal kökenden geldiklerini kabul eder.
- (iii). Anavatan dışındaki bir veya daha fazla ülkede ve azınlık olarak yaşamaktadırlar.
- (iv). Üyeleri, hem anavatanla hem de diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla bağlarını sürdürürler.
- (v). Üyeleri hem diasporanın diğer üyeleriyle hem de bütün bir ulusla dayanışma içindedir; kültürel, sosyal, ekonomik ve politik açıdan aktiftirler.
- (vi). Diğer birçok faaliyetlerinin yanı sıra, diaspora üyeleri diasporalar, ev sahibi devletler, anavatan ve uluslararası aktörler arasındaki kompleks ilişkiyi etkileyecek devlet-ötesi (*trans-state*) iletişim ağları kurarlar.

Sheffer da -Cohen gibi- zorunlu göç ölçütünü aşan bir bakış açısıyla gönüllü göçün de diasporaların oluşumuna neden olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, yine Cohen’in belirttiği “diğer ülkelerdeki soydaşlarla birlikte dayanışma duygusu”nu Sheffer’in daha da ileri taşıyarak diaspora üyelerinin, hem anavatanla hem de diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla bağlarını sürdürdüklerini, dayanışma içinde olduklarını; kültürel, sosyal, ekonomik ve politik açıdan aktif olduklarını ve diasporalar, ev sahibi devletler, anavatan ve uluslararası aktörler arasındaki kompleks ilişkiyi etkileyecek devlet-ötesi iletişim ağları kurduklarını belirtmesi, diaspora olgusuna son dönemlerde yapılmış en değerli katkılardan biridir.

Sheffer (2003, ss. 76-78), diasporaların oluşum süreçlerini -diaspora kavramına kuramsal anlamda da önemli bir katkı sağlayarak- şöyle açıklamaktadır:

1. Bir veya daha fazla ülkeye zorunlu veya gönüllü göçün sonucu olarak ortaya çıkarlar.
2. Ana yurttan ayrılış nedenleri ve göç edenlerin ekonomik durumları da diasporanın doğasını, örgütlenmesini ve ev sahibi devletteki davranışlarını değerlendirmek için, sanıldığı kadar büyük önem taşımaz. Zengin de olsa fakir de olsa, göçmenler yeni bir yere vardıklarında aynı sorunlarla başa çıkmak ve aynı ikilemlerle yüzleşmek zorunda kalırlar.
3. Göçmenlerin birçoğu, gittiği yerde yerleşme ve bir diasporaya katılma/yeni bir diaspora kurma kararını, ev sahibi ülkeye vardiktan sonra ve ev sahibi devletin politik ve ekonomik şartlarına göre verir.
4. Etnik göçmenler, -kalıcı olarak yerleşme niyetiyle gitmiş olsalar dahi- ev sahibi ülkedeki yasal engeller, ekonomik, politik ve sosyal zorluklar nedeniyle, ikinci (bazen üçüncü ve hatta dördüncü) bir ülkeye de göç edebilirler.
5. Göçmenlerin, etno-ulusal kimliklerini ev sahibi ülkede koruma isteği ve imkânı diaspora oluşumu için önemlidir. Göçmenler, sadece kendilerini iyi karşılayan bir ülkede asimile olmak, entegre olmak ve/veya bir diaspora kurmak/katılmak üzerine düşünmeye başlar. Bulunduğu ülkedeki yasal ve sosyal zorluklar nedeniyle üçüncü bir ülkeye gitmeyi veya ana yurda dönmeyi düşünen göçmenler, diaspora kurmak veya diasporaya katılmakla ilgilenmezler.
6. Kalabalık göçmen grupları, gittikleri ülkede yeni bir toplum kurar ve bağımsızlık kazanırlarsa etno-ulusal diaspora olarak adlandırılmazlar. Ana yurtlarıyla kültürel bağlarını sürdürseler dahi, bu toplulukların asıl sadakat duyacakları yeni bir devletleri, yeni bir kimlikleri ve yeni bir ana yurtları vardır.

Farklı yazarların görüşlerine yer verilen bu bölümde, son olarak bir topluluğun diaspora olarak adlandırılabilmesi için “zaman” unsurunun önemini vurgulamak yerinde olacaktır. Marienstrass, “Diaspora kelimesi bugün, ev sahibi toplumda görünür büyüklükte bir sayıya sahip tüm göçmen toplumları tanımlamak için kullanılmaktadır. Fakat [bu toplumların] gerçekten diaspora olup olmadığını bilmek için, zaman geçmesi gerekir” (1999, s. 363) demektedir. Cohen de -Marienstrass’a atıfla- bir göçmen topluluğunun başka bir ülkeye ulaşması ile doğrudan bir diaspora kurulmuş olamayacağını, ABD’de ise bu hataya yaygın bir şekilde düşüldüğünü belirtmektedir. Diasporik bilincin oluşması veya korunması için, geçmişle güçlü bir bağ ve/veya bugün ve yarın asimilasyona karşı direnç olmalıdır (Cohen, 1997, s. 186). Toplumun bir statüden (göçmen) diğer statüye (diaspora) geçişi bağlamında, göçmen toplumları diaspora toplumlarına dönüştüren noktayı araştırmak, çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Somuta indirgenmiş tarih ve tanımları da (ev sahibi devlete varış tarihi, vatandaşlık başvuru tarihi, vatandaşlığı aldığı tarih, yerleşikliğin bir

göstergesi olarak iş bulduğu ve/veya ev satın aldığı tarih gibi), sosyal ve psikolojik araştırmaları da bir yana koyan Sheffer, bu sorunsala değerli bir soruyla karşılık vermektedir (2003, s. 17): Diaspora toplumunun üyeleri, neden sadece kimliklerini korumakla yetinmeyerek bu kimlikle tanımlanmak, bir diaspora çatısı altında örgütlenmek, harekete geçmek ve hem ana yurtla hem de diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla bağlarını korumak isterler? Cevabı coğrafya, ana yurt, ev sahibi devlet, etnik kimlik gibi olgulara göre farklılık gösterecek bu sorunun, belli bir diaspora toplumunu ve genel olarak diaspora kavramını anlayabilmek için son derece anlamlı olduğu düşünülmektedir.

Diaspora oluşumunu, belli bir süre geçtikten sonra da ortak bilincin sürüyor olmasına bağlayan bu görüşlere ek olarak, diaspora topluluklarındaki genç ve yaşlı üyeler arasında doğması muhtemel iletişim sorunlarını da göz önüne almak gerekir. Ana yurttan doğan ve ev sahibi devlete göç eden birinci kuşak ile ev sahibi devlette doğan ikinci kuşağın bakış açıları arasında önemli farklılıklar bulunabilir. Bu durumun, kuşaklar arası iletişimin kopmaması ve diaspora bilincinin devam etmesi açısından önemi bağlamında, Radhakrishnan (2007, s. 123) iki kuşak arasında “empati” kurulabilmesinin önemini vurgulamaktadır. Lowe (2007, ss. 132-155) ise birinci ve ikinci kuşak arasındaki uyumsuzluk bağlamında, kültürü kuşaktan kuşağa ve dikey olarak aktarılan değişmez bir olgu olarak görmek yerine, bir toplumdaki diğerine -ırk, cinsiyet, ve milliyet çizgilerinin de ötesine geçerek- yatay olarak aktarılabilen bir olgu olarak yorumlamayı tavsiye etmektedir.

Yukarıda bahsedilen bu çalışmaların temelinde yatan sorunsal, günümüzde neredeyse anavatanının dışında yaşayan herkes için (göçmen, mülteci, işçi, iş adamı, öğrenci) diaspora kavramının kullanılması ve bu fazlasıyla geniş kullanımın diaspora kavramının anlamını bulandırmasıdır. Bu bağlamda ortaya atılan en temel soru “Ana yurt dışında yaşayan herkes (bir etnik grup), doğal olarak diaspora mıdır?” sorusudur (Reis, 2004, s. 42). Diasporaların özelliklerini belirlemek amacıyla yukarıda incelenen çalışmalardan da görüldüğü üzere, literatürde bu soruya verilen cevap “Hayır”dır; ama kimlere, ne zaman ve hangi koşullarda diaspora denilebileceği de net bir şekilde ortaya konulamamıştır. Diasporaların özelliklerinin neler olduğu ve hangi grupların diaspora olarak adlandırılabilirliği gibi konularda, henüz net ve ortak bir yaklaşım bulunmamaktadır. Ancak, günümüzdeki tartışma ve gelişmelerin, “diasporanın oluşumuna, sadece zorunlu göçün değil, iş, eğitim, ticaret, evlilik gibi nedenlerle gerçekleşen gönüllü göçün de kaynaklık edebileceği” ve “diasporaların diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla da iletişim ve iş birliği içerisinde olması gerektiği” hususları, kavramın güncel yorumuna en önemli katkılardır.

### **Taksonomi (Sınıflandırma) Sorunu**

Diasporanın tanımı ve özelliklerine ilişkin yukarıda açıklanan tartışma, diasporaların sınıflandırılmasına da yansımış, sınıflandırma sorunu bu tartışmayı kavramsal anlamda yeni boyutlara taşımıştır.

Armstrong, 1976 yılında yazdığı “Mobilized and Proletarian Diasporas” başlıklı makalesinde, (1976, ss. 393-408) seferber (mobilized) diasporalar ve emekçi (proletarian) diasporalar olmak üzere ikili bir sınıflandırma yapar. Emekçi diasporalar, modern yönetimlerin dezavantajlı ürünleridir. Seferber diasporalar ise çok etnili yönetim altında -statülerine ilişkin özel bir avantajları olmamakla beraber- diğer gruplarla kıyaslandığında fiziksel ve kültürel anlamda çok daha avantajlı olan etnik gruplardır (Armstrong, 1976, s. 393).

Sheffer ise 1986 yılında yazdığı “A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics” başlıklı makalede, diasporaları başka bir bakış açısıyla sınıflandırmayı teklif eder (1986, ss. 1-15): Tarihsel diasporalar ve modern diasporalar. Yahudi, Ermeni ve Yunan diasporaları gibi tarihsel diasporalara ek olarak, günümüzde yeni bir fenomen olarak ortaya çıkan modern diasporalar, anavatanları dışında başka bir ev sahibi devlette yaşayan, fakat anavatanlarıyla duygusal ve fiziksel bağlarını güçlü bir şekilde sürdüren göçmen orijinli etnik azınlık gruplarıdır. Modern diasporalar, Avrupa’ya, Kuzey Amerika’ya, Basra Körfezine yönelik büyük göç dalgalarının sonucu oluşmaktadır (Sheffer, 1986, ss. 1-15). Sheffer’in kronolojik yaklaşımı, diaspora kavramının güncel yorumu açısından son derece değerlidir; tarihsel diaspora ve modern diaspora ayrımı, kavramsal ve kuramsal çerçeveyi belirlemeyi kolaylaştırmaktadır.

Robin Cohen, diasporaları 5 başlık altında sınıflandırmaktadır:

- a. Mazlum diasporalar (Victim diasporas): Yahudiler, Filistinliler, İrlandalılar, Afrikalılar ve Ermeniler.
- b. Emek diasporaları (Labour diasporas): Hintliler, İtalyanlar, Türkler.
- c. Emperyal Diasporalar (Imperial diasporas): İspanyollar, Portekizler, Hollandalılar, Almanlar, Fransızlar, İngilizler.
- d. Ticaret diasporaları (Trade diasporas): Çinliler, Lübnanlılar.
- e. Kültürel diasporalar (Cultural diasporas): Karayipliler.

Cohen (1997, s. 179), bu yaklaşımın keskin çizgiler içermeyeceğini açıklayarak ilgili diaspora gruplarının zaman içerisinde değişebileceğini ve bu başlıklardan birkaçıyla örtüşebileceğini belirtmektedir. Yahudilerin hem mazlum diaspora hem işçi diasporası hem ticaret diasporası hem de kültürel diaspora olarak değerlendirilebilecek olması da bu duruma bir örnektir. Cohen’in bu yaklaşımının, kavramın güncel yorumuna sınırlı bir katkısı olabilecektir. Tematik yaklaşım, bir diaspora grubunun (Yahudi diasporası) dört tematik gruba da dâhil edilerek sınıflandırma çabalarının ortaya çıkış noktasını

anlamsızlaştırmaktadır. Bu yaklaşım, hem tarihsel ve güncel gelişmelerin diaspora olgusuna etkisini önemsizleştirmekte hem de tematik sınıflandırmanın işe yararlığını zedelemektedir.

Sheffer (2003, s. 23), diasporaların ilişkide oldukları anavatanın siyasi durumu bağlamında, devleti olan (state-linked) diaspora ve devletsiz (stateless) diaspora ayrımı yapmakta ve devletsiz diasporayı, diasporanın kökeni olan anavatanın bilinmediği veya başka bir ulus tarafından yönetildiği durumlar için kullanmaktadır. Bu sınıflandırma, -diaspora olgusunun genel çerçevesini çizmek için yetersiz olsa da- akraba devlet - diaspora ilişkileri açısından önemlidir.

Diaspora kavramının içeriğinin, dönemsel gelişmeler bağlamında zenginleştiğini belirten Michele Reis, “Theorizing Diaspora: Perspectives on ‘Classical’ and ‘Contemporary’ Diaspora” başlıklı makalesinde (2004, ss. 41-56), diasporaları 3 ayrı dönemde incelemektedir: (i). Klasik Dönem (tarihsel diasporalar: Yunan diasporası, Yahudi diasporası), (ii). Modern Dönem (1500-1945), (iii). Çağdaş (veya Geç-Modern) Dönem (1945 sonrası).

Reis, Klasik Dönem’de temel olarak Antik Çağ ve sonrasını kastetmekte, Yahudi Diasporasına ve bu dönemde oluşmaya başlayan Ermeni Diasporasına atıf yapmaktadır.

Modern Dönemi ise, (i). Avrupa Pazarının genişlediği 1500-1814 arası dönem, (ii). 1815-1914 arası Sanayi Devrimi dönemi, (iii). İki Dünya Savaşı arası dönem (1914-1945) olarak üç alt döneme ayırmaktadır. Bu dönemde meydana gelen siyasi gelişmeler nedeniyle değişen coğrafi ve politik sınırlar, özellikle kölelik ve kolonizasyon süreçleri, diaspora olgusunu Klasik Dönemden daha farklı boyutlarda etkilemiştir. Ancak, Reis, Klasik Dönem ve Çağdaş Dönemi karşılaştırmalı olarak incelemeye odaklandığı için Modern Dönemi incelemeye belirtmemiştir (2004, s. 42).

Reis, çalışmasında, 2. Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında başlayıp günümüze kadar devam eden Çağdaş Dönem’in diaspora olgusuna etkisini, ABD’deki *hispanicler* üzerinden incelemektedir.

Reis’in bu yaklaşımı, kavramın içeriğini ve diaspora toplumlarının niteliğini, tarihsel süreç ve küresel/politik gelişmelerle birlikte yorumlaması nedeniyle daha açıklayıcı görünmektedir. Diaspora kavramının, yukarıdaki üç tarihsel dönem bağlamında değiştiği, dünya genelinde meydana gelen sanayi devrimi, küreselleşme, dünya savaşları gibi gelişmelerden etkilendiği düşüncesi, günümüz diaspora toplumlarını yorumlamaya daha uygun bir altyapı hazırlamaktadır.

## **Diasporanın Artan Önemi: Ekonomi ve Politika**

Kitlesel göç hareketleri, kolonyalizm, endüstrileşme, ulus-devletin doğuşu ve kapitalist dünya pazarının gelişmesi gibi özellikle son beş yüzyıldır meydana gelen gelişmeler, diasporaların oluşması ve/veya gelişmesi açısından önemli bir yere sahiptir (Castles ve Miller, 1998, s. 283). Reis, siyasi çatışmaların, ekonomik istikrarsızlıkların ve hızlanan küreselleşmenin, diasporanın önemini daha da arttırdığını belirterek özellikle Latin Amerika diasporasının ABD için paha biçilmez bir değer olduğunu vurgulamaktadır (2004, s. 42). Üstelik birçok diaspora toplumu, yaşadıkları ülkelerden sadece güvenlik ve iyi yaşam koşulları istemekle yetinmemektedir. Üstelik birçok diaspora toplumu, yaşadıkları ülkelerden sadece güvenlik ve iyi yaşam koşulları istemekle yetinmemekte; anavatanlarıyla ve diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla düzenli bir ilişki kurabilme olanaklarını içeren talepleri ile ulus-devleti araçsallaştırmaktadırlar (Cohen, 1997, s. 195). Uluslararası ilişkiler düzeninde devletin başat rolü ve devlet merkezli model vurgusu, değerli bir analiz birimi olmaya başlayan diaspora gibi kurumlara, dolaylı olarak büyük katkıda bulunmaktadır. Uluslararası sistemde sivil toplum gibi aktörlerin gittikçe güçlenmesi bağlamında, diaspora olgusunun da önemi artmaktadır. Bunun da ötesinde, Avrupa merkezli analizler -sanılanın aksine- diasporaların ulus-aşırı aktörler olarak önemli bir role sahip olduğunu ve uluslararası ilişkilere büyük katkıda bulunduğunu göstermektedir (Reis, 2004, s. 42).

## **Diaspora – Politika İlişkisi**

Diaspora ve politika ilişkisi, karşılıklı etkileşim içeren ve özel önem taşıyan bir ilişkidir. Yahudi diasporası örneğinde olduğu gibi, insanların göçe zorlanması gibi diasporaların ortaya çıkmasına neden olan tarihsel olaylar, sonraki tarihsel sürece ilişkin siyasal gelişmeleri de etkilemiştir.

Birbirini etkileyen diaspora ve politika ilişkisi açısından, temelde üç noktaya odaklanılmaktadır:

- (i). Ulus-devlet tarafından, o ülkede yaşayan, fakat vatandaş olmayan topluluğun yönetilmesi (göç politikası)
- (ii). Diaspora gruplarının, birer politik aktör ve lobi gücü olarak yaşadıkları ülkelerin ulusal ve uluslararası politikasındaki zorlayıcı rolü (etnik lobcilik)
- (iii). Diasporaların, siyasal gelişmelere, teorilere ve tercihlere yönelik katkı ve itirazlarının dikkate alınması (çok kültürlü vatandaşlık gibi) (Lyons ve Mandaville, 2010, s. 91).

Bu üç yaklaşıma ek olarak günümüzde dördüncü bir bakış açısı daha gelişmektedir: Diasporalar, küreselleşmenin -özellikle ulaşım ve iletişim gibi alanlardaki- etkilerini, kendi hedefleri doğrultusunda yönlendirebilmektedirler. Diasporaların, sadece yaşadıkları ülkedeki lobcilik faaliyetleri değil anavatanındaki politik gelişmeleri de etkilemeye başlaması, akraba devletleri,

dışarıda yaşayan uyruklarını da dikkate almaya, iş birliği imkânları aramaya zorlamaktadır (Lyons ve Mandaville, 2010, s. 91).

### **Diaspora – Ekonomi İlişkisi**

Diasporaların, sosyal açıdan artan önemiyle doğru orantılı olarak incelenmesi gereken bir diğer önemli konu da -yeterince derinlemesine incelenmeyen- diaspora ve ekonomi ilişkisidir.

Dwyer (2010, ss. 87-90), karmaşık, çeşitli ve çok yönlü diaspora ve ekonomi ilişkisi bağlamında, Harlem sokaklarında satıcılık yapan Nijerliler kadar, Hong Kong'tan Vancouver'a uzanan coğrafyalarda yaygın bir kavram hâline dönüşen "Milyoner Göçmen" olgusunun da dikkate alınmasını tavsiye etmektedir.

Uluslararası Göç Örgütü verilerine göre, 2008 yılında 444 milyar dolar, 2009 yılında ise 420 milyar dolar, göçmenler tarafından kendi ülkelerine havale edilmiştir. (Bu noktada, göçmenlere ilişkin verilerin, diaspora toplumlarına ilişkin kesin veri olmadığı, ancak önemli bir potansiyel taşıdığı vurgulanmalıdır). Levitt ise diasporaların anavatanlarına katkılarının sadece para üzerinden ölçülmemesi gerektiğini, "sosyal sermaye" (social remittances) kavramı bağlamında anavatana transfer edilen fikirlerin ve değerlerin de son derece önemli olduğunu belirtmektedir<sup>17</sup>.

Diasporaların, hem ev sahibi devlette hem de anavatanda yaptıkları ekonomik yatırımlar, teknoloji aktarımları ve ticari girişimler sadece ulusal ekonomileri değil uluslararası ekonomiyi de etkilemektedir.

---

<sup>17</sup> Levitt, "social sermaye" kavramının dört şekilde olabileceğini belirtmektedir: (i). Normlar, (ii). Pratikler, (iii). Kimlikler, (iv). Sosyal Kapital. Ayrıntılı bilgi için bk. (Levitt, 2001). Levitt'in bahsettiği sosyal kapital kavramı ise sosyal yapının özelliklerinin ve bireyler arası ilişkilerin, ekonomik açıdan katkılarını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Coleman, 1988). Makalenin tamamına ulaşmak için: [http://onemvweb.com/sources/sources/social\\_capital.pdf](http://onemvweb.com/sources/sources/social_capital.pdf), 14.09.2012.



## Sonuç

Diaspora kelimesi, binlerce yıl önce başladığı yolculuğuna günümüzde devam etmekte, gelecekte de devam edecek gibi görünmektedir. Bu yolculuk sırasında, kavramın anlamı değişmekte ve dönüşmekte, kullanımını artmakta ve kolaylaşmaktadır.

Bu bağlamda diasporanın güncel durumunu, dört farklı açıdan incelemek yararlı olacaktır:

- (i). Diaspora kelimesi açısından
- (ii). Diaspora toplumu açısından
- (iii). Ev sahibi devlet açısından
- (iv). Akraba devlet açısından

Diaspora kelimesi açısından:

a. Diaspora kelimesi, güçlü bir şekilde etno-ulusal anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla, diaspora kelimesini herhangi bir ön ekle veya sıfatla kullanmaya gerek kalmadığı gibi, dinsel veya ideolojik grupları diaspora olarak adlandırmak da doğru değildir.

b. Diaspora kelimesinin, kolay ve sık kullanılması, kelimenin değişen çağrışımlarıyla ilgilidir. Özellikle pejoratif anlamın kaybolmaya başlaması ve eril/dişil ayrımının ortadan kalkması, kelimenin güncel kullanımı ve geleceği açısından önemli bir fırsattır.

c. Diaspora kelimesinin günümüzdeki (uzamsal) anlamını yeniden kurgulayabilmek için, kavrama ilişkin tarihsel bir ayrım yapılmasına ihtiyaç vardır. Diaspora genel başlığının altında i) Klasik diaspora ii) Modern diaspora iii) Çağdaş diaspora ayrımı yapılması ve bu kavramların ayrı ayrı tanımlanması, literatüre son derece değerli bir katkı olacaktır. Farklı dönemlerde oluşan diaspora toplumlarının özellikleri, bilinçleri, anavatanla ve vatanla ilişkileri, yaşadıkları ülkelerde algılanış şekilleri, diğer soydaş topluluklarla ilişkileri birbirinden farklıdır. Dolayısıyla böyle bir ayrım, kavramsal ve kuramsal çerçevenin çizilebilmesi için önemli fırsatlar sunacaktır. Anavatandan zorunlu göç yerine, aile, eğitim, ticaret gibi nedenlerle gönüllü göçün de çağdaş diasporanın oluşumu açısından yeterli bir ölçüt olarak algılanması, bu duruma güzel bir örnektir.

d. Diaspora toplumlarının, küresel sistemde artan etkisiyle doğru orantılı olarak diaspora kavramının da -azınlık kavramında olduğu gibi- hukuki tartışmaların, sosyal - siyasal düzenlemelerin ve akademik araştırmaların (daha) güçlü bir öznesi olacağı öngörülmektedir.

Diaspora toplumu/üyleri açısından:

a. Diaspora üyelerinin, yaşadıkları ülkenin vatandaşı olması önemli bir konudur; yabancı ve vatandaş kavramları konusundaki hukuki düzenlemeler, bu noktada önem taşımaktadır. Ancak, hakların sadece vatandaşlara değil herkese verilmesi doğrultusundaki gelişmeler, bu önemi azaltmaktadır. Üstelik küreselleşmenin de etkisiyle, diasporaların birçok farklı ülkede yaşamaya başlaması, küresel şehirlerin ortaya çıkması, ulus devletlerin zayıflaması gibi gelişmeler, vatandaşlık kavramının önemini azaltan diğer nedenlerdir. Çifte vatandaşlık, çoklu vatandaşlık gibi yasal düzenlemeler de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

b. Diasporaların güncel yorumunda, sadece akraba devletle değil diğer ülkelerdeki soydaşlarla da iletişim ve iş birliği önem kazanmaktadır. Çağdaş diaspora yorumu açısından, iletişim, ulaşım ve haberleşme alanlarında yaşanan gelişmeler doğrultusunda, bir topluluğun diaspora olması için diğer soydaş diasporalarla ilişkisi son derece önemli bir konudur. ABD'deki Litvanyalıların diaspora toplumu olarak değerlendirilebilmesi için, sadece Litvanya ile ilişkilerinin devam etmesi yeterli değildir. ABD'deki Litvanyalıların, Rusya, Almanya, Fransa'daki Litvanyalılarla da (genellikle sivil toplum örgütleri aracılığıyla) kurumsal ilişki içinde olması, yakın gelecekte diaspora olarak tanımlanmaları için bir gereklilik hâline gelecektir.

c. Diasporalar, uluslararası ilişkilerin ve ekonominin önemli birer aktörü hâline gelmektedir. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı yeni durumlar, diaspora üyleri için önemli fırsatlar sunmaktadır. Diaspora üyelerinin, farklı toplumlara, kültürlere, dillere hâkim olması, uluslararası bağlantıları ve hareket kabiliyetleri, diaspora toplumlarını ve üyelerini, önemli birer küresel aktör hâline getirmektedir.

Ev sahibi devlet açısından:

a. Ev sahibi devletin, diaspora toplumlarına yönelik olarak asimilasyon politikası izlemesi artık neredeyse imkânsızlaşmıştır. İnsan hakları alanında meydana gelen gelişmeler, kültür, kimlik gibi konulardaki küresel eğilimler ve ulus-devletin gittikçe zayıflaması, ev sahibi devletleri entegrasyon seçeneğini tercihe zorlamaktadır.

b. Entegrasyon politikası, ev sahibi devletin diaspora ile daha sağlıklı bir ilişki kurarak bu ilişkiden kazanımlar elde etmesine olanak sağlamaktadır. Diaspora toplumlarının küresel irtibatları, diaspora üyelerinin nitelikleri, ekonomik ve politik açıdan, ev sahibi devlete yarar sağlayabilecektir.

c. Ev sahibi devletlerin, diasporalara tahammülü bir zorunluluk hâline getirmektedir. Diasporaların kimliklerini koruma konusundaki ısrarı ve örgütlü yapılanması, anavatanla güçlü ilişkileri, ev sahibi devletin çıkarlarına da destek olabilecek niteliktedir.

d. Ev sahibi devletler, çağdaş diaspora yorumu açısından, son durak olarak görülmemelidir. Diaspora üyelerinin yer değiştirmesi ve küresel hareket kabiliyetleri, ev sahibi devletlerin değişebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla diaspora ile kurulacak iyi ilişkiler, ev sahibi devlete -diaspora üyeleri başka bir devlete gitse bile- ekonomik ve politik ilişkileri sürdürme imkânı sağlamaktadır.

Akraba devlet açısından:

a. Akraba devletin, diasporaları, kendi gündemleri ve beklentileri olan yapılar olarak görmesi, çağdaş diaspora algısı açısından önemlidir. Diasporalar, ekonomik ve siyasi bir köprü olarak önemli bir işleve sahiptir.

b. Diasporaların, diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla iş birliği içerisinde olması, akraba devlete de katkısı olacak önemli bir konudur. Akraba devletin, küresel seviyede örgütlü bir diasporaya sahip olması, uluslararası ilişkilerini ve küresel etkinliğini artırabilecektir.

c. Diasporaların örgütlü yapısı ve diaspora üyelerinin tecrübe, donanım ve birikimleri, anavata sadece ekonomik ve politik değil sosyal ve kültürel konularda da katkı sağlayabilir.

d. Akraba devlet, diaspora kurmaya değil, anavatan dışında yaşayan toplumun ortak bilinçle kurmaya karar verdiği diaspora oluşumunu desteklemeye odaklanmalıdır. Diaspora kurma kararı, devlete değil, topluma ait bir tercihtir.

e. Akraba devletin, diaspora kavramından ne anladığı önemlidir. Dışarıda kimseyi bırakmayacak kadar geniş bir yaklaşım, diaspora kavramının içini boşaltacak ve önemini azaltacaktır.

Diaspora kavramıyla ilgili tartışmaları takip etmek, edilgen değil etken ve etkin bir yaklaşım gerektirmektedir. Kavramın anlamının ve bağlamının şekillenmekte olduğu günümüz dünyasında, kavrama ilişkin kullanım ve yorumlar kavramın geleceğini belirleyecektir. Bu bağlamda, diasporaya ilişkin ontolojik fanteziler yerine akademik araştırmalara her zamankinden daha fazla ihtiyaç vardır.

**Kaynakça**

- Armstrong, J. A. (1976, June). Mobilized and Proletarian Diasporas. *American Political Science Review*, 70 (2), 393-408.
- Aydın, M. (2005). *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: NKM Yay.
- Bauman, M. (2010). Diasporas: Concepts, Intersections, Identities. *Exile* (K. Knott and S. McLoughlin, Ed.) içinde (ss. 19-23). Londra: Zed Books.
- Belge, M. (2011). Sunuş. S. Dufoix içinde (ss.1-5). *Diasporalar*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yay.
- Boyarin, D. and Boyarin, J. (2007). Diaspora: Generation and the Ground of Jewish Identity. *Theorizing Diaspora: A Reader* (A. Mannur and J. E. Braziel, Ed.). Oxford: Blackwell Pub.
- Brackman, H. (2010). Jews, African Americans and Israel: The Ties That Bind. *Simon Wiesenthal Center/Museum of Tolerance*, 2.
- Braziel, J. E. and Mannur, A. (2007). Nation, Migration, Globalization: Points of Contention in Diaspora Studies. *Theorizing Diaspora: A Reader* (J. E. Braziel & A. Mannur Ed.). Oxford: Blackwell Pub.
- Brubaker, R. (2005, January). The “Diaspora” Diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 28, 1-19.
- Bruter, M. (2005). *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Capotorti, F. (1991). *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York: United Nations.
- Castles, S. and Miller, M. J. (1998). *The Age of Migration*. New York: Palgrave Macmillan Pub.
- Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology*, 9(3), 302-338.
- Cohen, R. (1997). *Global Diasporas: An Introduction*. Londra: UCL Press.
- Cohen, R. (1999). Diaspora and the Nation-state: from Victims to Challengers. *Migration, Diasporas and Transnationalism* (S. Vertovec and R. Cohen, Ed.) içinde (s. 266). Massachusetts: Edward Elgar Pub.
- Cohen, R. (1999). Rethinking “Babylon”: Iconoclastic Conceptions of the Diaspora Experience. *Migration, Diasporas and Transnationalism* (S. Vertovec and R. Cohen, Ed.) içinde (ss. 252-265). Massachusetts: Edward Elgar Pub.
- Cohen, R. (2001). Diaspora. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde (ss. 3642-3645). Amsterdam: Elsevier.
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Cordell, K. (1999). Introduction: Aims and Objectives. *Ethnicity and Democratisation in the New Europe* (K. Cordell, Ed.) içinde (ss. 4-5). New York: Routledge.
- Çiçekli, B. (2000). Türk Vatandaşlığından İzin Alarak Çıkma. *Ankara Barosu Dergisi*, 63-75.
- Dufoix, S. (2011). *Diasporalar*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yay.

- Dwyer, C. (2010). Diasporas and Economics. K. Knott, & S. McLoughin, *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities* içinde (ss. 87-90). Londra: Zed Books.
- Erdenir, F. B. (2006). *Avrupa Kimliği, Pan-Milliyetçilikten Post-Milliyetçiliğe*. Ankara: Ümit Yay.
- Fearon, J. D. (1999, November 3). *What is Identity (As We Now Use the Word)?*.
- Gilroy, P. (1993). *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. New York: Verso Pub.
- Gilroy, P. (1999). Diaspora. S. Vertovec & R. Cohen içinde, *Migration, Diasporas and Transnationalism* (s. 293-298). Massachusetts: Edward Elgar Pub.
- Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Helmreich, S. (1992). Kinship, Nation and Paul Gilroy's Concept of Diaspora. *Diaspora*, 2(2), 245.
- Hogg, M. and Abrams, D. (1988). *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. Londra: Routledge.
- Irele, A. (1965, October). Negritude or Black Cultural Nationalism. *The Journal of Modern African Studies*, 3(3), s. 321-348.
- Jones, P. (2008). Group Rights. E. N. Zalta içinde, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Juan, A.-S. (1998). Going Home: Enacting Justice in Queer Asian America. D. L. Eng, & A. Y. Hom içinde, *Queer in Asian America* (s. 25-40). Philadelphia: Temple University Press.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (1999). Spaces of Dispersal. S. Vertoves, & R. Cohen içinde, *Migration, Diasporas and Transnationalism* (ss. 315-316). Massachusetts: Edward Elgar.
- Kohn, M. J. (2005). *Is the Holocaust Vanishing?*. Maryland: Hamilton Books.
- Kurubaş, E. (2009). Etnik Sorun – Dış Politika Bağlamında Kürt Sorununun Türk Dış Politikasına Etkileri. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 39-69.
- Levitt, P. (2001). *The Transnational Villagers*. Berkeley: University of California Press.
- Levitt, P. (2010). Transnationalism. K. Knott, & S. McLoughin içinde, *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities*, (ss. 39-44). Londra: Zed Books.
- Lichtman, M. D. (2006). *Eretz Yisrael in the Parahah*. Israel: Devora Pub.
- Lowe, L. (2007). "Heterogeneity, Hybridity, Multiplicity: Marking Asian-American Differences",. E. Braziel, & A. Manur içinde, *Theorizing Diaspora: A Reader* (ss. 132-155). Oxford: Blackwell Pub.
- Lyons, T. and Mandaville, P. (2010). Diasporas and politics. K. Knott, & S. McLoughin içinde, *Diasporas: Concepts, Intersections, Identities* (ss. 91-96). Londra: Zed Books.
- Malkki, L. (1992). National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity Among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology*, 7(1), 24-44.

- Marienstrass, R. (1999). On the Notion of Diaspora. S. Vertovec, & R. Cohen içinde, *Migration, Diaspora and Transnationalism*. Massachusetts: Edward Elgar Pub.
- Nickel, J. (t.y.). Human Rights. E. N. Zalta içinde, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Ohliger, R. and Münz, R. (2003). Diasporas and Ethnic Migrants in Twentieth-Century Europe: A Comparative Perspective. R. Münz, & R. Ohliger içinde, *Diasporas and Ethnic Migrants* (ss. 3-18). Londra: Frank Cass Pub.
- Oran, B. (1999, Nisan-Haziran). Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme (Türkiye’de “Yüce Sadakat Odağı” Kavramı Üzerine Düşünceler). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 54(2), 133-162.
- Oran, B. (2008). *Türkiye’de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*. İstanbul: İletişim Yay.
- Oran, B. (2009). *Küreselleşme ve Azınlıklar*. Ankara: İmaj Kitabevi.
- Öner, S. (2008). *Construction of European Identity within the European Union, Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Övet, T. (2007). Avrupa “Öteki”si. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 94-103.
- Özyakışır, D. (2006, Ağustos). Ulus-Devlet ve Millî Egemenlik Bağlamında Teorik Bir Küreselleşme Eleştirisi. *Jeopolitik Dergisi*, 31, 78-80.
- Pattie, S. P. (2005). New Homeland for an Old Diaspora. A. Levy, & A. Weingrod, *Homelands and Diasporas* içinde (ss. 49-67). California: Stanford University Press.
- Pazarıcı, H. (2005). *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Pergola, S. D. (2010). *World Jewish Population 2010*. 8 28, 2012 tarihinde [http://www.jewishdatabank.org/Reports/World\\_Jewish\\_Population\\_2010.pdf](http://www.jewishdatabank.org/Reports/World_Jewish_Population_2010.pdf) adresinden erişildi.
- Poyraz, T. (2007). *Etnik Sosyoloji Açısından Kosova Türkleri: Prizren ve Mamuşa Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Rabinovitch, S. (2005). The Dawn of a New Diaspora: Simon Dubnov’s Autonomism, from St. Petersburg to Berlin. *Leo Baeck Institute Year Book* içinde (C. 50, (1), ss. 267-288).
- Radhakrishnan, R. (2007). Ethnicity in an age of Diaspora. E. Braziel, & A. Manur, *Theorizing Diaspora: A Reader* içinde (ss. 119-131). Oxford: Blackwell Pub.
- Reis, M. (2004, June). Theorizing Diaspora: Perspectives on ‘Classical’ and ‘Contemporary’ Diaspora. *International Migration*, 42(2), 41-56.
- Safran, W. (1999). Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return (S. Vertovec, & R. Cohen Ed.). *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Massachusetts: Edward Elgar Pub.
- Schnapper, D. (1999, Winter). From the Nation-state to the Transnational World: On the Meaning and Usefulness of Diaspora as a Concept. *Diaspora: A journal of Transnational Studies*, 8(3), 225-254.

- Sheffer, G. (1986). A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics. G. Sheffer. *Modern Diasporas in International Politics* içinde (ss. 1-15). London: Croom Helm.
- Sheffer, G. (2003). *Diaspora Politics, At Home Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shepperson, G. (1966). The African Abroad or the African Siaspora. *African Forum* 2.
- Sideri, E. (2008). The Diaspora of the Term Diaspora: A Working-Paper of a Definition. *Cultures in Transit*, 4, 32-47.
- Tölölyan, K. (1991). The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(1), 4.
- Volkan, V. (2004). Chosen Trauma, The Political Ideology Of Entitlement and Violence. *Berlin Meeting*.
- Wingens ve diğerleri. (2011). The Sociological Life Course Approach and Research on Migration and Integration. M. v. Wingens, *A Life-course Perspective on Migration and Integration* içinde (ss. 1-26). New York: Springer Pub.
- Yaldız, F. (2012, Güz). AB'de Bireysel Haklar ve Lizbon Antlaşması. *Bilge Strateji*, 4(7), 122-146.
- Yıldız, A. (2010). *Ulus Devletin Bunalımı*. İstanbul: Etkileşim Yay.
- Young, C. (1993). The Dialectics of Cultural Pluralism: Concept and Reality. *The Rising Tide of Cultural Pluralism*, 3-35.
- <http://conventions.coe.int> adresinden 18 Eylül 2012 tarihinde erişildi.
- <http://stateofisrael.com/declaration/> adresinden 18 Eylül 2012 tarihinde erişildi.
- [http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/1950\\_1959/Law%20of%20Return%205710-1950](http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/1950_1959/Law%20of%20Return%205710-1950) adresinden 18 Eylül 2012 tarihinde erişildi.
- [http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1935.04.06\\_albania.htm](http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1935.04.06_albania.htm) adresinden 3 Ağustos 2011 tarihinde erişildi.

# HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

## TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

### Amaç ve Kapsam

*Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve yerel nitelikte olup, disiplinler arası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

### Değerlendirme

Yayımlanmak üzere gönderilen yazılardan Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere iki alan uzmanına gönderilir. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştiri, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

### Genel Kurallar

**İletişim:** Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara.

Tel: + 90.312.2976771-72

Belgeç: + 90.312.2977171

E-posta: [hutad@hacettepe.edu.tr](mailto:hutad@hacettepe.edu.tr) / [hacettepehutad@gmail.com](mailto:hacettepehutad@gmail.com)

HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

### Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, [hutad@hacettepe.edu.tr](mailto:hutad@hacettepe.edu.tr) veya [hacettepehutad@gmail.com](mailto:hacettepehutad@gmail.com) e-posta adresine gönderilmelidir. Yazarların görev yaptığı kurum, unvan ve iletişim bilgileri belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletisine eklenmelidir.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildirimler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.



**Başlık:** 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

**Yazar Adı:** Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle koyu ve italik yazılmalı.

**Özet/Abstract:** En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; ancak yazılar bu dillerden farklı bir dilde hazırlanmış ise ilgili dilde üçüncü bir özete yer verilmelidir. Özetler içerik yönünden birbirinin aynı olmalıdır.

**Anahtar Kelimeler:** Özetin hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar sözcük verilmelidir. Anahtar sözcükler Türkçe, İngilizce ve varsa üçüncü dilde hazırlanmalıdır.

**Makale Metni:** Yazılar genişliği 16,5 cm yüksekliği 23,5 cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından 2'şer cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 10.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.

**Kaynak Gösterme:** Alıntılar ve atıflar için kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

#### **Makale Örneği**

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

#### **Kitap Örneği**

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Haz.), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

#### **Çeviri Kitap**

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

#### **Yabancı Dilde Kitap**

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

#### **Editörlü Kitaptan Bir Bölüm**

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns,1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) içinde (ss. 639-757). Cambridge.

### **Yüksek Lisans, Doktora Tez Örneği**

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

### **Elektronik Kaynak Örneği**

*Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. TDK, 23 Temmuz 2012 tarihinde [tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam](http://tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam) adresinden erişildi.

**Alıntılar:** Üç satır ve daha az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 10 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.

**Dipnot:** Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntoyla yazılmalıdır.

**Tablo ve Şekiller:** Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşımaktadır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve "konu" her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

### **Dil ve Yazım**

*Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında başta Türk Dilleri olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

### **Telif Hakkı**

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.



**HACETTEPE UNIVERSITY**  
**JOURNAL OF TURKISH STUDIES**

**Aim and Scope**

Hacettepe University Journal of Turkish Studies, which has been published since 2004, is a media organ of the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal which is refereed, periodic and local, inventively includes theoretic and/or practical studies and researches in the fields of social, cultural, economical, political etc. content and historical or contemporary issues related with Turcology with an interdisciplinary approach. The Journal whose abbreviation is HUTAD, is published twice a year as Spring and Fall issues.

**Evaluation**

The articles to be sent for publishing which are approved as a result of the pre-assessment of the Editorial Board are submitted to two referees who are the experts of their subjects, in order to be analysed and reported. In the case that the two reports are found to be positive, the article is accepted to the journal; if one of the reports is negative, a third expert's opinion is asked for. Those articles which have two negative reports are not accepted to the journal. The authors are expected to take the criticism, evaluation and advice of the Editorial Board and the experts into consideration; however, the authors have the right to analyse the reports and declare their own points of view. Whether the articles that have been sent to the journal are published or not, they are not returned. The responsibility of the opinions in the articles published belongs to the authors.

**General Rules**

**Contact:** Authors should make all kinds of communications with the following address:

Hacettepe University

Institute of Turkish Studies

Beytepe Campus 06532 Ankara

Tel: + 90.312.2976771-72

Fax: + 90.312.2977171

E-mail: [hutad@hacettepe.edu.tr](mailto:hutad@hacettepe.edu.tr) / [hacettepehutad@gmail.com](mailto:hacettepehutad@gmail.com)

HUTAD Web Page: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

**The Points to be Considered by the Authors**

The articles should be sent to the e-mail address [hutad@hacettepe.edu.tr](mailto:hutad@hacettepe.edu.tr) or [hacettepehutad@gmail.com](mailto:hacettepehutad@gmail.com). The institutions for which the authors work, their titles and contact information should be indicated. The typefonts (PC –compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

It's essential that the articles sent to HUTAD have not been previously published or should not be sent to another media organ. The notices presented in a scientific convention can be accepted under the condition that they will be separately stated and have not been published before.

**Title:** It should not be over 12 words, should be written with bold and capital letters, the words equaled to the second language should be included in advance of the English abstract with bold and small letters whose initials are to be capitals.

**Author's Name:** The name with the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title.

**Abstract:** It should be prepared at least between 100 and 200 words and in a way that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form, chart etc.. Two abstracts should be written in both Turkish and English for each article; however, if the articles have been prepared in a different language apart from these languages, there should be a third abstract in relevant language. The abstracts should be the same as one another in terms of the content.

**Key words:** At least 5, at most 10 key words are to be given following the abstract. The key words should be written in Turkish, English and in a third language if any.

**Article Text:** The texts should be typed on the papers whose width is 16,5 cm and height is 23,5 cm in a single-spaced way and with 11 point size, and there should be a 2cm space from the page sides and page number is to be given beginning from the second page (considering the title page as the first page). The texts should not include words more than 10.000 and they should be typed through the MS Word program and with Times New Roman or another typeface similar to it. At the beginning of the paragraphs the tab key and between the paragraphs the enter key should not be used.

**Citation/Bibliography:** Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) , not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. When electronic source materials are used, the date accessed should definitely be indicated.

#### **For Article**

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

#### **For Books**

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Ed.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

#### **Translated Books**

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Trans.). İstanbul: Ayrıntı Publishing.

#### **Books in a Foreign Language**

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

#### **Part from Edited Books**

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns, 1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) (ss. 639-757). Cambridge.

### For Master and PhD Thesis

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Unpublished Master Thesis, Hacettepe University, Ankara.

### Elektronik Sources

*Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. TDK, retrieved: 23 July 2012  
tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=.

**Quotations:** Three-lined and less quotations should be given between the lines and in inverted commas whereas the quotations longer than three line should be written by leaving 1 cm from both right and left sides of the line, in a block with point size 10 and in a single-spaced way.

**Footnote:** The statements apart from the citation which have a direct connection with the article's main topic, can be made through footnote beginning from the first number. The footnotes should be written in point size 10 and on the page that they are given.

**Tables and Graphics:** Each table should have a table number and a title including its name. If it's necessary, the explanations for the symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the sections that they will take place in the text.

It is required that the pictures to be published should be the professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the 'topic' should be clearly pointed out following the each graphic. Their last resolution is to be 300dpi and line drawings should be 800-1200 dpi after giving the sizes of the two-colored-white/black-and colorful pictures in the electronic environment. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

### Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish of Turkey, but as long as the Editorial Board finds it acceptable, the articles in particularly Turkic Languages, and English, French, German and Russian are allowed to take place in the one third of the journal. The articles written in Turkish of Turkey ought to be befitted to Spelling Dictionary by Turkish Language Agency in terms of spelling rules.

### Copyright

The author agrees that he/she has transfered the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. The complete or a part of the articles that are published in the journal can not be copied without the written permission of the publisher. The writings, pictures and shapes can be quoted by the third parties provided that they will give reference. Enabling permission for the copy of the pictures, tables, shapes and etc. are in the author's responsibility.







